Бібліятэка Свабоды

XXI стагодзьдзе

Уладзімер Арлоў

Імёны свабоды

• Тадэвуш Рэйтан • Тадэвуш Касьцюшка • Тамаш Ваўжэцкі • Якуб Ясінскі • Стэфан Грабоўскі • Ян Баршчэўскі • Казімер Чарноўскі • Міхал Рукевіч • Тамаш Зан • Валенцій Ваньковіч • Міхал Валовіч • Эмілія Плятэр • Напалеон Орда • Сымон Канарскі • Генрык Дмахоўскі • Аляксандар Рыпінскі • Францішак Савіч • Арцём Вярыга-Дарэўскі • Аляксандар Незабытоўскі • Яўстах Тышкевіч • Ахіла Бэнольдзі • Рамуальд Траўгут • Людвік Нарбут • Фларыян Даноўскі • Цэлястын Цэханоўскі • Міхал Цюндзявіцкі • Міхал Андрыёлі • Каміла Марцінкевіч • Баляслаў Калышка • Кастусь Каліноўскі • Альгерд Абуховіч • Адам Пуслоўскі • Эдвард Вайніловіч • Мікалай Судзілоўскі • Янка Лучына • Ігнат Грынявіцкі • Магдалена Радзівіл • Ігнат Буйніцкі • Мітрафан Доўнар-Запольскі • Раман Скірмунт • Лявон Вітан-Дубейкаўскі • Юзаф Стаброўскі • Аляксандар Уласаў • Цётка • Мікалай Шчамяціла • Васіль Захарка • Мельхіседэк • Пётра Крэчэўскі • Іван Пуліхаў • Вацлаў Іваноўскі • Усевалад Ігнатоўскі • Янка Журба • Іван Луцкевіч • Уладзіслаў Галубок • Янка Купала • Якуб Колас • Станіслаў Булак-Балаховіч • Францішак Аляхновіч • Вацлаў Ластоўскі • Язэп Лёсік • Антон Луцкевіч • Палута Бадунова • Сымон Рак-Міхайлоўскі • Вячаслаў Селях-Качанскі • Юльяна Вітан-Дубейкаўская • Мікола Равенскі • Уладзімер Правдзевіч • Фабіян Шантыр • Язэп Драздовіч • Вінцэнт Гадлеўскі • Язэп Мамонька • Даніла Васілеўскі • Антоні Лявіцкі • Сяргей Палуян • Клаўдзі Дуж-Душэўскі • Язэп Варонка • Макар Краўцоў • Антон Баліцкі • Аркадзь Смоліч • Іван Серакевіч • Янка Станкевіч • Максім Багдановіч • Андрэй Цікота • Адам Станкевіч • Рыгор Шырма • Антон Сокал-Кутылоўскі • Аляксандар Чарвякоў • Зоська Верас • Аляксандар Рэжанцаў • Канстанцыя Буйла • Максім Гарэцкі • Аляксандар Ляўданскі • Кастусь Езавітаў • Паўліна Мядзёлка • Леаніла Чарнецкая • Казімер Сваяк • Францішак Кушаль • Тамаш Гриб • Ванда Лявіцкая • Васіль Русак • Ігнат Канчэўскі • Аляксандар Орса • Зьміцер Прышчэпаў • Язэп Адамовіч • Юрка Лістапад • Лявон Савёнак • Леў Аношанка • Яўхім Кіпель • Якуб Харэўскі • Аляксандар Адамовіч • Міхал Забэйда-Суміцкі • Пётра Сергіевіч • Уладзімер Дубоўка • Хася Прусьліна • Сяргей Пясецкі • Апалёнія Савёнак • Міхась Зарэцкі • Янка Геніюш • Вацлаў Панткоўскі • Міхал Лапеха • Тодар Клышторны • Мікола Абрамчык • Натальля Арсеньнева • Тамара Цулукідзэ • Марыя Кіпель • Янка Шутовіч • Алесь Дудар • Паўлюк Шукайла • Нічыпар Мацелеўскі • Стэфанія Станюта • Юрка Віцьбіч • Мікола Ўлашчык • Сяргей Новік-Пяюн • Аляксандра Саковіч • Станіслаў Станкевіч • Натальля Вішнеўская • Барыс Кавэрда • Міхал Вітушка • Рыгор Крушына • Мікалай Лапіцкі • Апалёнія Пяткун • Яўгенія Пфляўмбаўм • Валеры Маракоў • Антон Адамовіч • Лукаш Калюга • Сяргей Ракіта • Яніна Каханоўская • Пятро Конюх • Ларыса Геніюш • Зьмітрок Астапенка • Вітаўт Тумаш • Уладзімер Дудзіцкі • Леў Гарошка • Пётра Сыч • Аўген Калубовіч • Пятро Бітэль • Вячаслаў Шыдлоўскі • Тодар Лебада • Лявон Случанін • Часлаў Сіповіч • Уладзіслаў Чарняўскі • Янка Брыль • Францішк Баргуль • Вячаслаў Зайцаў • Мікалай Патроннік • Леся Беларуска • Мікола Дзядзік • Барыс Рагуля • Аляксей Карпюк • Язэп Юхо • Мікола Ермаловіч • Янка Юхнавец • Лявон Луцкевіч • Леанід Карась • Васіль Быкаў • Артур Вольскі • Рыгор Клімовіч • Уладзімер Салавей • Алесь Усоскевіч • Янка Сурвіла • Янка Філістовіч • Лідзія Вакуловская • Алесь Адамовіч • Вольга Церашчатава • Мікола Канаш • Кастусь Рамановіч • Міхал Дубянецкі • Зора Кіпель • Міхась Рагойша • Міхась Лінко • Васіль Мядзьвецкі • Алесь Юрэшэвіч • Павал Жук • Расьціслаў Лапіцкі • Лявон Барашка • Алег Табола • Яўген Глебаў • Ніна Асіненка • Галіна Русак • Вера Баргуль • Уладзімер Караткевіч • Антаніна Бароўка • Юры Караван • Мікола Прашковіч • Вячаслаў Адамчык • Уладзімер Карнілюк • Аляксей Логвін • Васіль Мельяновіч • Карлас Шэрман • Яўген Лупін • Юрка Геніюш • Генадзь Кахановскі • Барыс Сачанка • Віктар Тураў • Яўген Шабан • Міхась Стральцоў • Мікола Купрэеў • Пятро Драчоў • Георгі Таразевіч • Яўген Кулік • Валянцін Жданович • Васіль Трацяковіч • Барыс Родзіч • Анатоль Канапелька • Алесь Каралёў • Уладзімер Мулявін • Анатоль Сербантовіч • Іван Ласкоў • Вера Цэрвякевіч • Міхась Ткачоў • Міхась Раманюк • Алесь Лабанок • Валеры Сахончанка • Кастусь Мікалаевец • Мікола Селешчук • Мікола Трухан • Мікалай Іленіцкі • Уладзімер Плешчанка • Ібрагім Канапацкі • Марыя Мацюкевіч • Генадзь Карпенка • Аляксей Філіпчанка • Алесь Емяльянаў • Генадзь Кулажанка • Уладзіслаў Рубанаў • Валеры Масьлюк • Сяргей Каваль • Валеры Шаблюк • Алесь Асташонак • Уладзімер Емяльянчык • Сяргей Войчанка • Андрэй Грабаў • Анатоль Майсеня • Вераніка Чаркасава • Анатоль Сыс • Ігар Герменчук • Юры Завадскі • Аляксей Мельнікаў • Андрэй Пяткевіч • Дзяніс Хвастоўскі • Аўгіньня Дзянісава •

радыё свабода

Уладзімер Арлоў

імёны свабоды

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода

Рэцэнзэнты:
Алег Гардзіенка

Ўладзімер Ляхоўскі,
вядучы навуковы супрацоўнік
Нацыянальнага архіву Беларусі

Захар Шыбека,
доктар гістарычных навук, прафэсар

Уладзімер Арлоў. ІМЁНЫ СВАБОДЫ. (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе.) — Радыё Свабодная Эўропа/ Радыё Свабода, 2007. — 576 с.: іл.

Рэдактар *Кацярына Гарэлік*
Мастак *Генадзь Мацур*
Карэктар *Аляксандра Макавік*

У кнізе выкарыстаныя фатаздымкі Пітэра Бэнінджэра, Вячаслава Дубінкі, Анатоля Клешчука, Джона Кунстатэра, Сяргея Плыткевіча, Дзяніса Раманюка, Язэпа Чаховіча, здымкі з фондаў Беларускага дзяржаўнага архіву кінафотафонадакумэнтаў, Беларускага дзяржаўнага архіву-музэю літаратуры і мастацтва, Грамадзкага аб'яднаньня «Дыярыюш», Музэю гісторыі і культуры габрэяў Беларусі, Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага музэю гісторыі і культуры Беларусі, Полацкага нацыянальнага гістарычна-культурнага запаведніка, Саюзу беларускіх пісьменьнікаў і асабістых фотаархіваў Уладзімера Арлова, Алега Гардзіенкі, Зьмітра Герасімовіча, Ірыны Жарнасек, Віктара Жыбуля, Валер'я Задалі, Міхася Казлоўскага, Уладзімера Ляхоўскага, Генадзя Мацура, Гальяша Патаповіча, Зьмітра Санько, Віталя Скалабана, Сяргея Харэўскага, Міхася Чарняўскага, Сяргея Ярша.

Асаблівая падзяка за дапамогу ў працы над тэкстам і пошуку фотаілюстрацыяў належыць сваякам, сябрам і знаёмым героям кнігі.

ISBN 978-0-929849-14-0

Зьмест

Энцыкляпэдыя любові

Гэта не дапаможнік у перайменаваньні беларускіх вуліцаў, плошчаў і гарадоў, хоць, безумоўна, гэтыя імёны заменяць на шыльдах прозьвішчы камуністычных вампіраў і імпэрскіх пярэваратняў.

Гэта не храналягічны даведнік, хоць на хвалях «Свабоды» ад 1 студзеня 2006-га да 25 сакавіка 2007-га прагучалі сотні імёнаў, абраных аўтарам з нацыянальнага пантэону XVIII—XXI стагодзьдзяў (далёка ня ўсіх удалося згадаць у этэры, тым больш зьмясьціць пад адной вокладкай).

Гэта не манаграфія, хоць тут уводзіцца новая пэрыядызацыя нацыянальна-вызвольнага руху, распрацаваныя крытэры, зробленая клясыфікацыя.

Гэта не дакумэнтальна-архіўнае дасьледаваньне, хоць даты, месцы і падзеі выверaныя, а многія факты знойдзеныя і апублікаваныя ўпершыню.

Гэта не мастацкая проза і не гістарычная эсэістыка, хоць кожны разьдзел чытаецца як маланка і ўражвае як раман.

Гэта ня кніга мёртвых, хоць яе складаюць лёсы людзей, якіх ужо няма сярод жывых.

Гэта аўтарская энцыкляпэдыя любові да радзімы, волі й незалежнасьці.

Гэта імёны, якія будуць жыць, пакуль жыве Беларусь.

Гэта вянок нашай свабоды.

Працяг будзе.

Аляксандар Лукашук,
Радыё Свабода

імёны свабоды

Тадэвуш Рэйтан

У лёсавызначальныя для дзяржавы моманты заўсёды знаходзяцца асобы, якія не скараюцца і ў самых безнадзейных абставінах. Няхай іх змаганьне ня мае шанцаў на посьпех. Але яно заўсёды мае шанец стаць прыкладам — дзеля працягу.

Галоўныя рысы характару Тадэвуша — гарачы патрыятызм і надзвычай высокае пачуцьцё ліцьвінскага гонару — на ўсю поўніцу выявіліся яшчэ ў раньнім юнацтве ў Віленскім калегіюме айцоў-езуітаў. Калі школяры, падзяліўшыся на «ліцьвінаў» ды «маскалёў», гулялі ў вайну і Рэйтану выпадала быць «ліцьвінам», ён заўсёды апынаўся ў ліку пераможцаў.

Праз колькі гадоў ён убачыць у доме сваёй нарачонай партрэт расейскага імпэратара Пятра I і адразу абвесьціць пра намер адмовіцца ад шлюбу.

Тым часам дзяржаўны лёс Радзімы нашых продкаў апынуўся пад пагрозаю. Патрыятычныя сілы стварылі ў 1768-м узброенае аб’яднаньне, вядомае як Барская канфэдэрацыя. Цягам чатырох гадоў Рэйтан ваяваў у шэрагах тых, хто імкнуўся пазбавіць Вялікае Княства Літоўскае ад ганебнага расейскага пратэктарату.

1772 год стаўся для дзяржавы чорным. Расея, Аўстрыя і Прусія ўчынілі першы падзел Рэчы Паспалітай. Усходнія беларускія землі апынуліся ў кіпцюрах

дзьвюхгаловага арла. Пад ціскам Расеі вялікі князь і кароль Станіслаў Аўгуст даў згоду сабраць Сойм, каб узаконіць падзел.

Дэпутат (пасол) ад Наваградзкага павету Рэйтан атрымаў катэгарычную інструкцыю: патрабаваць безумоўнай эвакуацыі расейскіх войскаў з абшару Вялікага Княства.

На Сойме Тадэвуша падтрымліваюць адзінкі. Толькі за згоду пакінуць залю яму прапануюць дзьве тысячы дукатаў. У адказ Тадэвуш выхоплівае шаблю.

Асабліва драматычны характар падзеі набываюць у часе патрыятычнай прамовы другога наваградзкага пасла Самуэля Корсака. Калі дэпутаты-здраднікі пачалі выходзіць з залі, Рэйтан лёг крыжам перад дзьвярыма і закрычаў: «Забіце мяне, але не забівайце Бацькаўшчыны!»

Назаўтра расейскі пасланьнік выставіў вялікаму князю і каралю ўльтыматум: альбо падпарадкаваньне, альбо ўвядзеньне ў Варшаву 50-тысячнага войска. Даведаўшыся пра здраду караля, залю пакінулі апошнія абаронцы незалежнасьці, апрача Рэйтана, Корсака і менскага дэпутата Багушэвіча. Тадэвуш адмовіўся ад ежы, або, кажучы сучаснай моваю, абвясьціў галадоўку...

Неверагоднае напружаньне тых дзён не мінулася бясьсьледна. Рэйтан апынуўся ва ўладзе цяжкай хваробы. Рэшту жыцьця яму было наканавана бавіць у роднай Грушаўцы.

Сучасьнікі лічылі Тадэвуша Рэйтана нацыянальным героем.

Вяртаньне яго постаці ў нашую гістарычную сьвядомасьць адбылося толькі ў 1990-я. Штогод у Грушаўцы ладзіцца фэст памяці героя. Людзей з лукашэнкаўскай палаты прадстаўнікоў ці з савету рэспублікі там ні разу не заўважалі.

Тадэвуш Рэйтан
Ахрышчаны 20.8.1742,
в. Грушаўка,
цяпер Ляхавіцкі раён –
8.8.1780, в. Грушаўка

Тадэвуш Касьцюшка

Мы звыклі ўспрымаць яго забранзавелым і кананізаваным. А мне Касьцюшка падабаецца як рамантычны каханак і авантурнік. Каб ня гэтыя якасьці, хто ведае, ці стаў бы ён нацыянальным героем Беларусі, Польшчы і ЗША і ганаровым грамадзянінам Францыі...

Яе звалі Людвіка Сасноўская. Ейны бацька ня даў згоды на шлюб зь сьціплым хатнім настаўнікам, і маладыя закаханыя рыхтаваліся да ўцёкаў. Чамусьці такія пляны заўсёды раскрываюцца занадта рана... Так Тадэвуш з 80 дукатамі ў кішэні апынуўся на шляху зь Беларусі ў Францыю, а затым у Новы Сьвет.

У 1777 годзе змагары за незалежнасьць паўночнаамэрыканскіх калёніяў атрымалі над ангельцамі бліскучую перамогу пад Саратогай, у выніку чаго было дасягнутае афіцыйнае прызнаньне Злучаных Штатаў Амэрыкі.

Ваенныя гісторыкі ЗША сьцьвярджаюць, што заслугаю гэтага трыюмфу сталіся якраз непрыступныя фартыфікацыі, збудаваныя палкоўнікам-інжынэрам Касьцюшкам...

Яго заслугі ў барацьбе за свабоду Злучаных Штатаў былі ацэненыя надзвычай высока: званьне генэрала, найвышэйшая баявая ўзнагарода краіны — ордэн Цынцыната, амэрыканскае грамадзянства, пажыцьцёвая пэнсія і зямельны надзел. (Пазьней, у тастамэнце, ён перадасьць усю маёмасьць свайму добраму сябру, аўтару Дэклярацыі незалежнасьці ЗША Томасу Джэфэрсану, даручыўшы выкарыстаць грошы на выкуп нэграў-рабоў.)

Уразіўшы нядаўніх баявых таварышаў, поплеч зь якімі ваяваў сем гадоў, Касьцюшка адмаўляецца ад кар'еры ў маладой амэрыканскай дзяржаве і сядае на карабель, каб вярнуцца на радзіму, у Літву-Беларусь.

На календары — 1784-ты. Праз дзесяць гадоў рэспубліканскія ідэалы запаляць сэрца генэрала — і ён стане на чале антыцарскага вызвольнага паўстаньня...

У нашых беларускіх шыротах час рухаецца сваім, пакручастым шляхам. І ўсё ж, і ўсё ж...

У 1970-я, гады майго студэнцтва, мы мусілі ведаць, што Касьцюшка — паляк і герой зусім ня нашай гісторыі. (Дарэчы, сам ён у жыцьцяпісе адназначна засьведчыў: «Нарадзіўся я ліцьвінам».) «Нашым» быў Сувораў, войскі якога патапілі паўстаньне 1794 году ў крыві.

Да 260-годзьдзя Андрэя Тадэвуша ў Мерачоўшчыне — адноўленай сядзібе Касьцюшкаў каля Косава — адчынены музэй.

Магчыма, мы дажывем да таго дня, калі ў гонар Касьцюшкі будзе пераназваная менская суворaўская вучэльня.

Здавалася б, нейкае спадзяваньне на гэта дае нядаўняе зьяўленьне помніка паўстанцкаму правадыру, створанага скульптарам Алесем Шатэрнікам. Праўда, помнік знаходзіцца на тэрыторыі амэрыканскай амбасады...

Андрэй Тадэвуш Банавэнтура Касьцюшка
Ахрышчаны 12.2.1746, фальварак Мерачоўшчына, цяпер Івацэвіцкі раён – 15.10.1817, Салятурн (Салюр), Швайцарыя. Перапахаваны ў Вавэльскім замку, Кракаў, Польшча

Тамаш Ваўжэцкі

Ня ведаю, ці падлічаная колькасьць выступаў у Вярхоўным Савеце Беларусі Зянона Пазьняка, але дакладна вядома, што за два стагодзьдзі да яго пасол ад шляхты Браслаўскага павету Тамаш Ваўжэцкі браў слова на гістарычным для Рэчы Паспалітай Чатырохгадовым сойме 1788—1792 гадоў роўна 169 разоў.

Параўнаньне не выглядае некарэктным, бо і тады, і на пачатку дзевяностых гадоў мінулага стагодзьдзя вырашаўся лёс Бацькаўшчыны.

Палымяныя прамовы Ваўжэцкага прысьвячаліся рэформам, што павінны былі пазбавіць дзяржаву залежнасьці ад Расеі.

Дэпутатаў, каго прыемна, а каго — наадварот, уразіла тое, што, ставячы на абмеркаваньне прапанову палепшыць стан сялянаў, браслаўскі пасол у сваім маёнтку ўжо скасаваў паншчыну і даў былым прыгонным волю.

Бліскучы прамоўца і тонкі знаўца права, Тамаш Ваўжэцкі спрычыніўся да прыняцьця Канстытуцыі 3 траўня 1791 году — другой у сьвеце (пасьля Канстытуцыі ЗША) і першай у Эўропе.

Канстытуцыя выводзіла дзяржаву нашых продкаў на шлях прагрэсіўнага разьвіцьця. Абвяшчаліся свабода друку і сумленьня, галоснасьць і незалежнасьць суду, рэлігійная талеранцыя і стварэньне ўраду, які павінен служыць не аднаму стану, а ўсяму грамадзтву.

Але час быў страчаны.

Далейшы лёс дзяржавы нашых продкаў ужо трымалі ў сваіх руках замежныя манархі. У Расеі канстытуцыяй і ня пахла. Імпэратрыца Кацярына ІІ лічыла, што «конституция обошлась бы стране еще дороже самодержавия».

У 1792-м статысячная расейская армія перайшла мяжу Рэчы Паспалітай. Вынікам інтэрвэнцыі стаўся новы, другі падзел дзяржавы.

Продкі адказалі паўстаньнем, якое ўзначаліў ліцьвін Тадэвуш Касьцюшка.

Пасьля перамогі патрыётаў у Вільні Ваўжэцкі стаў сябрам паўстанцкага ўраду — Найвышэйшай Літоўскай Рады.

Атрымаўшы званьне генэрал-лейтэнанта, ён кіраваў аддзеламі інсургентаў у Жамойці і Курляндыі, а затым пад ціскам шматкроць большых царскіх войскаў вывеў сваіх людзей у ваколіцы Горадні. Калі Касьцюшка трапіў у палон, Ваўжэцкага абралі «найвышэйшым начальнікам» — правадыром паўстаньня ўва ўсёй Рэчы Паспалітай.

Па капітуляцыі Варшавы Тамаш ператварыўся ў вязьня Петрапаўлаўскай фартэцы і аўтара ўспамінаў. Паводле запавету яго пахавалі на радзіме. У 1990-я гады аднымі зь першых знайшлі сьцежку да апошняга прыстанку Ваўжэцкага сябры полацкага гістарычнага клюбу «Вытокі».

Будзеце ў Відзах, наведайце магілу героя, што бараніў незалежнасьць Айчыны і з парлямэнцкай трыбуны, і з зброяю ў руках.

Тамаш Ваўжэцкі
7.3.1753, маёнтак Мэйшты, цяпер Літва – 5.8.1816, Варшава, Польшча.
Пахаваны ў мяст. Відзы, Браслаўскі раён

Якуб Ясінскі

Ягонае імя знаходзіцца як бы ў цені Касьцюшкі, між тым менавіта Якуб Ясінскі кіраваў вызвольным паўстаньнем 1794 году на абшарах дзяржавы нашых прадзедаў — Вялікага Княства Літоўскага.

У ноч на 23 красавіка патрыёты авалодалі Вільняй, дзе ўладу ўзяў у свае рукі Часовы ўрад — Найвышэйшая Літоўская Рада. Яна прызначыла Ясінскага камэндантам арміі Вялікага Княства Літоўскага, іначай кажучы, паставіла яго на чале збройных сілаў паўстанцаў.

Трыццацітрохгадовы афіцэр належаў да гэтак званых «віленскіх якабінцаў» — прыхільнікаў ідэяў Францускае рэвалюцыі, што выступалі з патрабаваньнямі рэспублікі, роўнасьці станаў і адмены прыгону. Маючы паэтычныя здольнасьці, ён быў аўтарам патрыятычных твораў, у тым ліку напісаных па-беларуску вершаваных праклямацыяў. У ягоных аддзелах сьпявалі «Песьню беларускіх жаўнераў»:

Нашто землю нам забралі?
Пашто ў путы закавалі?
Дакуль будзем так маўчаці?
Годзе нам сядзець у хаце!
Возьмем косы ды янчаркі,
Пойдзем гордыя гнуць каркі!
Пойдзем жыва да Касьцюшкі,
Рубаць будзем маскалюшкі!
Няхай маскаль уступае,
Няхай беларусаў знае!

Інсургенты, якіх у Вялікім Княстве налічвалася сорак тысяч, узялі Берасьце, Горадню, Наваградак, Слонім, Пінск, Ліду, Браслаў... У траўні 1794-га Ясінскі з дывізіяй, у якой большую частку складалі сяляне, разграміў расейцаў каля Палянаў, паблізу Ашмян. За гэтую перамогу ён атрымаў ранг генэрал-лейтэнанта.

Але ў паўстанцкім кіраўніцтве не было адзінства. Напалоханы радыкалізмам Ясінскага, Касьцюшка адхіліў яго ад камандаваньня. Літоўская Рада была абвінавачаная ў сэпаратызьме й распушчаная. Між тым у Беларусі зьявіліся рэгулярныя карныя войскі на чале з Суворавым...

Паўстаньне згасала. 4 лістапада Сувораў штурмам захапіў варшаўскае прадмесьце Прагу (правабярэжжа Віслы), дзе яго салдаты зь нечалавечай лютасьцю зьнішчылі ўсіх абаронцаў і жыхароў — блізу дваццаці пяці тысяч.

Чытаць сьведчаньні пра тую разьню проста вусьцішна: расейцы не шкадавалі нікога. У мацярок адбіралі ад грудзей немаўлятаў, каб ня вырасьлі і не адпомсьцілі. Манашак, што засталіся ў кляштарах, згвалцілі й зарэзалі... Побач зь людзкімі целамі на вуліцах і пляцах грувасьціліся трупы коней, сабак і катоў, бо разьюшаныя крывёю расейскія салдаты не выпускалі жывымі нават жывёлаў.

У той дзень мужна сустрэў сваю сьмерць у баі і Якуб Ясінскі.

Ці чулі вы што-небудзь пра ўшанаваньне ў Беларусі ягонай памяці? Ці ёсьць дзе-небудзь вуліца ягонага імя? Затое вуліц Суворава — дзясяткі...

Якуб Ясінскі
24.7.1761, Пазнаншчына, Польшча – 4.11.1794, Варшава, Польшча

Стафан Грабоўскі

Пасьля прэзэнтацыі апошняга выданьня маёй дзіцячай кніжкі гістарычных апавяданьняў «Адкуль наш род» да мяне падышла па аўтограф маладая жанчына з сынам.

Хлопчыка звалі Стафан. Натхніўшыся гэтым ня вельмі частым імем, я пажадаў малому ніколі не забываць, адкуль ягоны беларускі род, іначай дзядзька Арлоў надае па срацы.

Прачытаўшы пагрозьлівы надпіс, мама засьмяялася, а потым сур'ёзна сказала: «А ён свой род не забудзе».

«Таму што я Стафан Грабоўскі», — картавячы, але трэба было бачыць, зь якім гонарам, адказаў малы, а яго маці папрасіла ў будучых выданьнях кніжкі абавязкова зьмясьціць апавяданьне і пра іх знакамітага продка.

Выданьне тое яшчэ чакае сустрэчы з чытачом, але дадзенае на прэзэнтацыі абяцаньне спраўджанае.

У аповедзе я пішу, як Стафан Грабоўскі, які жыў за два стагодзьдзі да свайго сучаснага юнага аднайменьніка, выхоўваўся ў Варшаўскай рыцарскай школе, а потым служыў у арміі Вялікага Княства Літоўскага, усходняя частка якога ўжо была адарваная й далучаная да азіяцкай царскай імпэрыі.

Стафан належаў да славутага пратэстанцкага роду. У XVIII стагодзьдзі адзіную магчымасьць кар'еры для

абмежаваных у правах пратэстантаў адкрывала вайсковая служба, і ён упэўнена падымаўся па яе прыступках. Калі ў 1793-м Расея пасьля другога падзелу Рэчы Паспалітай захапіла і цэнтральныя беларускія землі, падпалкоўнік Грабоўскі далучыўся да падрыхтоўкі патрыятычнага паўстаньня ў Вільні.

У часе вызваленьня нашай колішняй сталіцы ад расейцаў у красавіку 1794-га галоўную ролю адыграў якраз ягоны аддзел.

У паўстанцкім войску Вялікага Княства, якім камандаваў паплечнік Касьцюшкі Якуб Ясінскі, падначаленыя Грабоўскага былі адной з самых баявых частак.

Менавіта Стафан на чале дзьвюхтысячнага корпусу зьдзейсьніў пераможны рэйд на Меншчыну й Магілеўшчыну.

Я напісаў і пра тое, як у 1812-м Грабоўскі разам з тысячамі нашых суайчыньнікаў вітаў Вялікую армію Напалеона, спадзеючыся аднавіць зь яго дапамогаю страчаную дзяржаву.

У званьні генэрал-маёра Стафан узначальваў вайсковы камітэт у Вільні. Аднак францускі імпэратар, пад сьцягамі якога ваявалі ня менш за 25 тысяч ліцьвінаўбеларусаў, вёў сваю гульню...

Пакуль кніжка выйдзе, малы Стафан — наш сучасьнік — акурат навучыцца чытаць. Любіць Беларусь маці яго ўжо навучыла.

Стафан Грабоўскі
24.6.1767,
в. Асташына,
цяпер Навагрудзкі раён —
4.6.1847, Варшава,
Польшча

Ян Баршчэўскі

Калі вы яшчэ не чыталі кнігу «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях», вас чакае сапраўднае адкрыцьцё цэлага дзівоснага сьвету легендаў, паданьняў, таямнічых гісторыяў.

Калі ж згаданая кніга вамі ўжо прачытаная, вы пераканаліся, што сучасьнікі зусім не беспадстаўна параўноўвалі яе з усясьветна вядомым казачным цыклем «Тысячы і адной ночы».

«Шляхціча Завальню», які зрабіў бы гонар прыгожаму пісьменству любога народу, стварыў паўтара стагодзьдзя таму адзін з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі. Дзікае запаведнае возера Нешчарда на самай поўначы Беларусі было для Яна тым, чым для ягонага сучасьніка і добрага знаёмага Адама Міцкевіча — Сьвіцязь.

Будучы пісьменьнік яшчэ пасьпеў атрымаць дыплём Полацкай езуіцкай акадэміі, якая мела статус унівэрсытэту і была ня толькі вельмі значным цэнтрам асьветы, але і моцным асяродкам духоўнай апазыцыі царызму.

У той час расейскія каланізатары пераходзілі да жорсткай і пасьлядоўнай палітыкі канчатковага выключэньня Літвы-Беларусі з эўрапейскага цывілізацыйнага кантэксту.

Зачыненая ў 1820 годзе Акадэмія сталася адной зь першых ахвяраў.

Баршчэўскі глыбока перажываў барбарскую дзяльбу і вываз у Расею велізарнай бібліятэкі і архіву, дзе мог быць бясцэнны Полацкі летапіс, унікальных калекцыяў акадэмічнага музэю й карціннай галерэі з палотнамі Рубэнза ды іншых славутых эўрапейскіх майстроў.

Непаўторныя вобразы Яна Баршчэўскага, надзеленага адметным полацкім мэнталітэтам, несьлі магутны зарад нацыянальнай ідэі.

Невыпадкова яго галоўная кніга прыйшла да сучаснага беларускага чытача толькі ў 1990 годзе, прычым — сьведчу гэта як рэдактар таго выданьня — першы саракатысячны наклад быў распрададзены цягам двух месяцаў.

«Шляхціч Завальня» вытрымаў некалькі перавыданьняў, аднак дагэтуль няма ні вуліцы Баршчэўскага ў Полацку, ні помніка знакамітаму пісьменьніку, ні нават мэмарыяльнае дошкі ў ягоны гонар.

У цяперашніх «генэралаў ад культуры» фантазія Яна Баршчэўскага несумнеўна выклікае падазрэньні. Ну што там за нейкая загадкавая Плачка блукае па Прыдзьвіньні? Што яна аплаквае? Зьнішчаныя касьцёлы і цэрквы? Зьніклы Крыж Сьвятой Эўфрасіньні? Выцесьненую на задворкі мову?..

Але і «генэралаў» сьпішуць у глухую адстаўку, а «Шляхцічам Завальнем» будуць зачытвацца і ўнукі нашых унукаў.

Ян Баршчэўскі
1790 (паводле іншых зьвестак 1794, 1796 ці 1799), в. Мурагі, цяпер Расонскі раён – 12.3.1851, Чуднаў, цяпер Жытомірская вобл., Украіна

Казімер Чарноўскі

У Нацыянальным музэі гісторыі й культуры я маю два ўлюбёныя адмысловыя экспанаты.

Першы — гармата, якая стаіць каля ўваходу, бо якраз на яе выходзіць вакно майго гэтак званага кабінэту. Другі — мадэль субмарыны з музэйных фондаў, бо за ёю — адзін з самых незвычайных лёсаў, зь якімі я сустракаўся ў сваіх гістарычных штудыях.

Менскі шляхціч Казімер Чарноўскі, студэнт Пецярбурскай мэдычна-хірургічнай акадэміі, быў арыштаваны за прыналежнасьць да Нацыянальнага патрыятычнага таварыства і мусіў памяняць акадэмічныя аўдыторыі на адзіночку Петрапаўлаўскай фартэцы.

Яго дапытваў сам шэф жандараў генэрал Бэнкендорф, які ветліва прапанаваў Казімеру запісацца ў платныя агенты. Тым разам у генэрала (трэба сказаць, вялікага майстра такіх угавораў) атрымалася асечка.

У 1829-м на стол імпэратару Мікалаю І легла папера за подпісам ужо забытага небясьпечнага нелегала. Цар ня даў веры вачам: гэта была ня просьба пра памілаваньне, а фантастычная ідэя — пабудаваць для расейскага флёту падводны карабель.

Але факт застаецца фактам: беларус Чарноўскі ўпершыню ўва ўсясьветнай практыцы прапанаваў будаваць субмарыны цалкам з мэталу. Ён жа на чвэрць стагодзьдзя раней за галяндца Ван Эльвіна распрацаваў канструкцыю пэрыскопа і стаў аўтарам шэрагу іншых унікальных вынаходак.

Дзяржаўны злачынца, якога можна назваць і дзяржаўным вынаходнікам, чакаў калі не вызваленьня, дык хаця б паляпшэньня турэмных умоваў. Замест гэтага прыйшоў загад аб ягоным пераводзе ў Шлісэльбурскую цытадэль, дзе рэжым быў яшчэ страшнейшы.

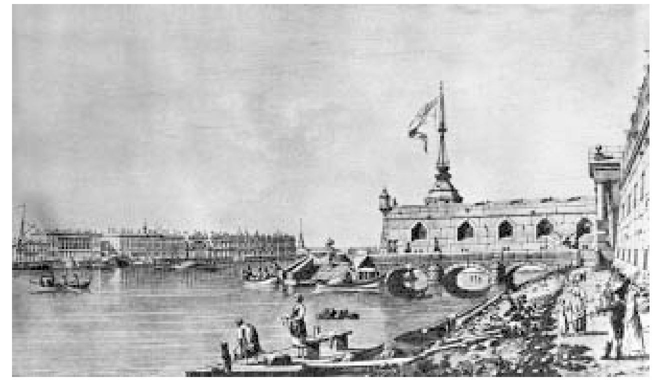

Кацярынінскі бастыён Петрапаўлаўскай фартэцы ў Санкт-Пецярбургу, дзе быў зьняволены Казімер Чарноўскі

У 1834-м рэгістрацыйная кніга цытадэлі папоўнілася запісам пра этапаваньне злачынцы на высылку ў Архангельск. Здавалася б, пасьля пяці гадоў адзіночнай камэры можна і супакоіцца. Але Казімер запрашае да сябе на кватэру двух высланых за ўдзел у вызвольным паўстаньні 1831 году суайчыньнікаў, разьлівае па шклянках грог і прапануе захапіць порт і ўзяць на караблях курс на Гішпанію, каб дапамагчы пірэнэйскім рэвалюцыянэрам.

Адзін з удзельнікаў змовы старанна закусвае, а вярнуўшыся дадому, піша данос...

Ня выключана, што сярод наведнікаў нашага Нацыянальнага музэю раз-пораз трапляецца айчыннае турэмнае начальства. Магчыма, яму каля мадэлі субмарыны Чарноўскага таксама прыходзіць у галаву няўтульная думка пра ўдзельную вагу карысных для дзяржавы грамадзянаў сярод сёньняшніх вязьняў менскіх Валадаркі й «амэрыканкі».

Казімер Чарноўскі
1791,
маёнтак Карытніца,
цяпер Чэрвеньскі раён —
8.11.1847, Сарапул, Расея

Ёсьць людзі, жыцьцёвы шлях якіх яўляе сабой зайздросны ўзор пасьлядоўнасьці й вернасьці юначым ідэалам. Праўда, словы пра зайздрасьць тут, відаць, ня самыя дакладныя, бо такія жыцьці маюць уласьцівасьць зусім не заўсёды складвацца шчасьліва.

Бязвусым юнаком Міхал Рукевіч, спадзеючыся на аднаўленьне незалежнасьці Вялікага Княства Літоўскага, ваяваў пад штандарамі з Пагоняй у «літоўскіх» войсках Напалеона, дзе служыла 25 тысяч нашых суайчыньнікаў. Празь дзесяць гадоў у адным з сваіх вершаў ён пісаў:

Міхал Рукевіч

Дык калі паклічуць трубы
Нас у сонечны прасьцяг,
Дружна ўздымем вальналюбы
*Мы з Пагоняй нашай сьцяг!**

Зрэшты, дзесяцігодзьдзе было прысьвечанае зусім ня толькі складаньню вершаў. Вярнуўшыся з палону, куды Міхал трапіў у Францыі, ён вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце, удзельнічаў у таемным патрыятычным таварыстве філяматаў, ствараў з аднадумцамі ягоныя філіі — таварыствы прамяністых і філярэтаў, а потым — падпольную арганізацыю «Згодных братоў» («Заранаў»), сябры якой, навучэнцы Беластоцкай і Сьвіслацкай гімназіяў, марылі пра вызваленьне Радзімы ад расейскага панаваньня.

У 1825-м частка «Заранаў» увайшла ў склад узьніклага з ініцыятывы Рукевіча (ён жыў пад Беластокам у вёсцы Завыкі) рэвалюцыйнага таварыства «Ваенныя сябры». Ужо сам назоў сьведчыў, што тут месца ранейшых летуценьняў занялі канкрэтныя і небясьпечныя для ўладаў справы.

* Пераклад з польскай Кастуся Цьвіркі.

Арганізацыя складалася зь мясцовых чыноўнікаў, гімназістаў, шляхцічаў, а найперш з афіцэраў і жаўнераў дысьлякаванага на Гарадзеншчыне і Беласточчыне Літоўскага асобнага корпусу царскай арміі. У ліку кіраўнікоў «Ваенных сяброў» быў капітан Канстанцін Ігельстром, які трымаў сувязь з расейскім дзекабрыстам Вільгельмам Кюхельбэкерам.

У сваіх лістах да паплечнікаў Міхал Рукевіч часта пісаў пра знаёмых, што любяць танцы пад добрую музыку. У перакладзе з канспірацыйнай мовы гэта былі ўдзельнікі таварыства.

Такіх «танцораў» набралася нямала — блізу пяцідзесяці. Яны вялі антыўрадавую прапаганду ў войсках, а сваімі мэтамі абвяшчалі змаганьне за «вольнасьць» і «ўсеагульны дабрабыт».

Празь дзесяць дзён пасьля паўстаньня дзекабрыстаў «Ваенныя сябры» сарвалі прысягу Мікалаю I у сапэрным батальёне, дзе адной з ротаў камандаваў Ігельстром. На большае сілаў не хапіла.

Рэвалюцыянэраў арыштавалі й аддалі пад суд. Рукевіча й Ігельстрома прысудзілі да пакараньня сьмерцю, якое замянілі дзесяцігадовай катаргай з далейшым пасяленьнем у Сібіры. Міхал адбываў пакараньне разам зь дзекабрыстамі. Роднай Літвы-Беларусі ён больш ня ўбачыў.

Міхал Рукевіч
12.11.1794, в. Гожна (?), Беласточчына –
11.9.1841, в. Коркіна, Забайкальле, Расея

Упершыню пазнаёміўшыся з гісторыяй таемных патрыятычных таварыстваў філяматаў і філярэтаў, я быў зьдзіўлены адноснай мяккасьцю пакараньняў, атрыманых іх удзельнікамі пасьля таго, як у 1823-м яны трапілі ў рукі паліцыі.

Тых, хто выступаў ня толькі за паляпшэньне асьветы, але і за зьнішчэньне прыгоннага ўціску сялянаў ды нацыянальную незалежнасьць народаў, у Расейскай імпэрыі павінны былі чакаць, прынамсі, турэмныя тэрміны.

Як выявілася, ратуючы сяброў, усю віну ўзяў на сябе выпускнік фізычна-матэматычнага факультэту Віленскага ўнівэрсытэту, прэзыдэнт таварыства філярэтаў Тамаш Зан.

Тамаш Зан

Ён быў зьняволены ў цытадэлі, астатніх арыштаваных, у ліку якіх знаходзіліся Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ігнат Дамейка, выслалі ўглыб Расеі.

Адбываючы кару ў Арэнбургу, Тамаш, які меў схільнасьці як да дакладных навук, так і да паэзіі, не зламаўся й не замкнуўся ў сабе. Захаваліся зьвесткі, што ў 1833-м ён браў удзел у змове палітвысланых, што рыхтавалі збройнае паўстаньне, каб уцячы за мяжу (спроба скончылася няўдачай).

На высылцы Зан дасьледаваў прыроду Ўралу, стварыў мінэралягічны музэй (што пазьней паспрыяла атрыманьню пасады бібліятэкара ў Пецярбурскім горным інстытуце), вёў дзёньнік, дзе выказваў намер пісаць на мове свайго дзяцінства — беларускай.

Трэба меркаваць, што гэтыя памкненьні не засталіся толькі словамі, асабліва калі выгнанец вярнуўся ў 1841-м на радзіму і грунтоўна заняўся вывучэньнем беларускага фальклёру, якім проста прасякнутыя шмат якія ягоныя творы.

Літаратурная спадчына Зана, што дайшла да нашых дзён, — польскамоўная. Аднак у камэдыі «Грэцкія піражкі» дзеяньне адбываецца ў Менску, самі за сябе кажуць назовы баляды «Сьвіцязь-возера», вершаў «Мянчук», «Песьня з турмы ў Вільні»...

Тую турму, а дакладней, таварышаў-арыштантаў, унеўміручыў у III частцы сваіх «Дзядоў» Адам Міцкевіч. Адрозна ад многіх іншых, Зан названы там уласным імем. У вусны сябру Міцкевіч, падкрэсьліваючы Тамашову ахвярнасьць, уклаў наступныя словы:

Я вамі кіраваў, каб збыць няволі путы,
І абавязак мой — за вас прыняць пакуты.

Зь вялікім зьдзіўленьнем я не знайшоў артыкулу пра Тамаша Зана ў энцыкляпэдычным даведніку «Беларускія пісьменьнікі», які часам апавядае пра тых, хто не напісаў па-беларуску аніводнага радка й ніколі ня меў такіх намераў, хто ніколі не пакутаваў за нашую зямлю, затое — жывучы тут, ня мог ці не хацеў зьвязаць на яе мове й пары слоў.

Тамаш Зан
21.12.1796,
в. Мясата, цяпер
Маладэчанскі раён –
19.7.1855,
маёнтак Кахачын
(Какоўчын),
цяпер в. Какоўчын,
Сеньненскі раён.
Пахаваны ў в. Смаляны,
Аршанскі раён

Мару пра час, калі Полацкі ўнівэрсытэт канчаткова ўладкуецца ў старадаўніх мурах колішніх езуіцкіх калегіюму й Акадэміі, а ў ягоных дворыках студэнты й прафэсура будуць сустракацца з сваімі знакамітымі бронзавымі папярэднікамі: паэтам і філёзафам Мацеем Казімерам Сарбеўскім, энцыкляпэдыстам Габрыелем Грубэрам, гісторыкам Канстанцінам Тышкевічам, пісьменьнікам Янам Баршчэўскім... Сярод іх неадменна будзе й помнік жывапісцу-рамантыку Валенцію Ванькавічу.

Валенці Ванькавіч

Ён скончыў факультэт вольных навук Полацкай alma mater у 1817-м, за тры гады да таго, як расейскія ўлады зачынілі яе як гняздо вальнадумства й апазыцыі. Бацькі выправілі сына працягваць навучаньне ў віленскіх мэтраў.

Як найбольш здольнаму вучню, прафэсар Ян Рустэм дазволіў Ванькавічу працаваць у сваёй майстэрні. Там ён стварае партрэты духоўна блізкіх яму людзей: Адама Міцкевіча, ягоных сяброў і знаёмых — таксама ўдзельнікаў таемных таварыстваў філяматаў і філярэтаў.

Пазьней стасункі з антырасейскімі патрыятычнымі арганізацыямі не дазваляць мастаку атрымаць стыпэндыю на падарожжа ў Італію.

Зьявіўшыся ў Пецярбурскай акадэміі мастацтваў, ён неверагодна хутка атрымлівае ў расейскай сталіцы прызнаньне як найлепшы майстар партрэту.

У 1828-м нараджаецца адно з самых значных палотнаў Ванькавіча — «Адам Міцкевіч на скале Аюдаг». Адзін з сучасьнікаў пісаў: «Бачыў надзвычайны партрэт Міцкевіча... Зь яго б'е дзівоснае падабенства». Такіх думак трымаўся, відаць, і сам герой партрэту, бо замовіў зь яго тры копіі.

Пасьля вяртаньня зь Пецярбургу быў дзесяцігадовы

менскі пэрыяд, калі маёнтак і майстэрня Ванькавіча ў Малой Сьляпянцы зрабіліся галоўным мастацкім асяродкам гораду. Аднак Ванькавіч трапіў у магутную духоўную залежнасьць ад філёзафа-містыка Андрэя Тавянскага, які лічыў Хрыста першым мэсіем, за якім ідуць наступныя, у тым ліку й ён сам.

Пад уплывам гэтага вучэньня Ванькавіч стварае славуты цыкль, прысьвечаны Напалеону, яшчэ аднаму «мэсію». Дарэчы, Тавянскі прадказаў адданаму вучню хуткую сьмерць у дзень нараджэньня.

Апошнія месяцы Валенці жыве ў Парыжы ў доме Адама Міцкевіча й памірае пры ім сапраўды ў дзень свайго зьяўленьня на сьвет.

Сёньня Беларусь ня мае аніводнай ягонай карціны. Створаныя Ванькавічам выдатныя партрэты захоўваюцца ў Вялікабрытаніі, Францыі, Італіі, Польшчы, Расеі... Але гэта не аргумэнт супраць таго, каб мець помнік мастаку ня толькі ў Полацку, але і ў Менску.

Валенці Ванькавіч
12.5.1800*,
в. Калюжыца,
Бярэзінскі раён —
12.5.1842, Парыж,
Францыя

* Энцыкляпэдыя гісторыі Беларусі падае недакладную дату нараджэньня Валенція Ванькавіча.

Міхал Валовіч

Заняты радыёпраграмаю «Імёны Свабоды», я мусіў на нейкі час адкласьці пачатую аповесьць пра Міхала Валовіча, у вобраз якога ўжыўся ажно да таго, што сьніў сябе інсургентам зь ягонага паўстанцкага аддзелу.

У жніўні 1833 году ў Санкт-Пецярбург прыйшла дэпэша з паведамленьнем, што ў Горадні «со всей возможной торжественностью и при большом стечении народа» пакараны сьмерцю на шыбеніцы асабліва небясьпечны злачынца.

Цела павешанага ўначы таемна перавезьлі ў закінуты вапнавы кар'ер і закапалі, каб магіла паўстанца ня сталася месцам патрыятычных маніфэстацыяў. Небясьпечным злачынцам быў ён, Валовіч.

Выхаванец Віленскага ўнівэрсытэту, блізкі сябра філяматаў і філярэтаў, у 1831-м Міхал разам зь лепшымі людзьмі краю ўзяў у рукі зброю. Расейскі ўрад кінуў супраць паўстанцаў 150 тысячаў рэгулярнага войска...

Шмат каму з былых інсургентаў даў прыстанак Парыж. Там Валовіч стаў сябрам патрыятычнага Таварыства Літоўскіх і Рускіх земляў. Яго ўдзельнікі лічылі, што паўстаньне скончылася паразай, бо ня мела «чалавекалюбівай мэты».

Міхал зь сябрамі ўступіў у шэрагі таемнага Інтэрнацыяналу карбанарыяў, якія рыхтаваўся ў 1833-м распачаць усеагульны выступ супраць эўрапейскіх манархаў.

Лёзунгамі будучага паўстаньня на беларускіх землях былі: канстытуцыя, надзяленьне сялянаў зямлёй, роўнасьць палітычных правоў.

Валовіча, які належаў да прыхільнікаў абвяшчэньня Літвы-Беларусі дэмакратычнай рэспублікай, зацьвердзілі паўстанцкім начальнікам слонімска-навагрудзкай акругі.

Міхал Валовіч (зьлева) зь сябрам і паплечнікам Артурам Завішам, таксама павешаным царскімі ўладамі

Пакінуўшы спакойнае жыцьцё ў Парыжы, ён праз два тыдні нелегальна дабраўся да роднай Слонімшчыны. Базаю створанага ім партызанскага аддзелу зрабілася закінутая смалакурня ў адным з бацькавых фальваркаў.

Толькі ў Слонімскі павет улады сьцягнулі супраць дзясятка «бунтаўнікоў» болей за тысячу карнікаў...

Дакумэнты сьведчаць, што пры затрыманьні Міхал Валовіч параніў кінжалам двух чалавек, а затым спрабаваў забіць сябе. На допытах нікога з паплечнікаў не назваў.

Сучасныя дасьледнікі (асабліва шмат для ўшанаваньня памяці Валовіча зрабіў гарадзенскі краязнаўца Аляксандар Талерчык) здолелі дакладна вызначыць месца, дзе Валовіч апошні раз бачыў неба. Яно знаходзіцца ў Горадні паміж вуліцамі Лідзкай і Белуша, Парахавым завулкам і праспэктам Касманаўтаў.

Калі-небудзь там абавязкова зьявіцца помнік.

Міхал Валовіч
18.6.1806,
маёнтак Парэчча,
цяпер Слонімскі раён –
2.8.1833, Горадня.
Месца пахаваньня
невядомае

Эмілія Плятэр

Калі вы бывалі ў Варшаве, то, відаць, памятаеце, што адна з цэнтральных яе вуліц названая імем графіні Эміліі Плятэр. Вам могуць з гонарам распавесьці, што гэта польская Жанна д'Арк, якая здабыла сабе вечную славу ў гераічны час вызвольнага паўстаньня 1830—1831 гадоў.

На жаль, зусім ня кожны грамадзянін нашае краіны (як некалі й я сам) гатовы ў такі момант удакладніць, што Эмілія — ня полька, а беларуска-ліцьвінка, якая ваявала з царскімі захопнікамі далёка ад Польшчы, у Беларусі, і была ня проста арыстакраткаю, але беларускай паэткай і фальклярысткаю, якая, да прыкладу, таленавіта выконвала народныя танцы (асабліва непараўнальнай была ў «Лепятусе») і віртуозна валодала жанрам галашэньняў.

Характарам, тэмпэрамэнтам, ахвярнасьцю яна вельмі нагадвала сваю сястру па духу з пачатку XX стагодзьдзя — Алаізу Пашкевіч (Цётку).

Блізкія сябры не зьдзівіліся, што, калі ў 1831-м Беларусь усьлед за Польшчай паўстала супраць расейскага панаваньня, Эмілія Плятэр пакінула ўсё — багаты дом, балі, навуковыя й літаратурныя штудыі — і далучылася да інсургентаў. У тыя дні ёй вельмі прыдаліся яшчэ дзіцячыя захапленьні верхавой яздой і паляваньнем.

Юная графіня сваім коштам сфармавала вялікі паўстанцкі аддзел зь некалькіх сотняў добра ўзброеных ваяроў і, пераапрануўшыся ў мужчынскае адзеньне, узначаліла яго.

Аддзел вёў жорсткія баі з карнікамі ў Інфлянтах і на Віленшчыне.

Здарылася нечуваная рэч — дваццаціпяцігадовай жанчыне надалі званьне капітана й афіцыйна прызначылі камандаваць бывалымі жаўнерамі, сярод якіх былі

тыя, хто ў маладосьці ваяваў пад штандарамі Касьцюшкі...

Сьмерць найперш выбірае лепшых. Зьнясіленая ў баях і паходах, нялёгкіх і для загартаваных мужчын, Эмілія цяжка захварэла і проста згасала на вачах у паплечнікаў. Яе сыход у сьнежні 1831-га як бы сымбалізаваў і скон усяго паўстаньня.

Вестка пра гераізм ліцьвінкі, што змагалася з расейскай тыраніяй, шырока разьляцелася па сьвеце. Свае вершы прысьвяцілі ёй дзясяткі паэтаў у Францыі, Брытаніі, Італіі, Нямеччыне, Вугоршчыне, Польшчы... Адам Міцкевіч адгукнуўся вядомым вершам «Сьмерць палкоўніка», дзе павысіў гераіню ў вайсковым ранзе.

Ці ёсьць у гарадах Беларусі сярод мноства вуліцаў Кляры Цэткін, Розы Люксэмбург і Надзеі Крупскай хоць адна, названая ў гонар нашай Жанны д'Арк? Можа, падставаю для зьяўленьня такой вуліцы станецца нядаўняе 200-годзьдзе гераіні?

Эмілія Плятэр
13.11.1806, Вільня –
23.12.1831,
в. Юсьціянава,
цяпер Літва.
Пахаваная
ў в. Капчамесьціс,
цяпер Літва

Напалеон Орда

Яго назвалі ў гонар імпэратара французаў, зь якім на землях былога Вялікага Княства Літоўскага тады зьвязваліся надзеі на аднаўленьне незалежнасьці. Аднак Напалеон Банапарт, што разам з сваёй Вялікай арміяй перайшоў Нёман празь пяць гадоў пасьля нараджэньня Напалеона Орды, меў іншыя мэты, якія хутка перакрэсьлілі ілюзіі патрыётаў.

Ілюзіі, але ня прагу свабоды.

У 1827-м Орду, студэнта фізычна-матэматычнага факультэту Віленскага ўнівэрсытэту, выключаюць за прыналежнасьць да таемнага таварыства «Заране». Калі праз чатыры гады ўспыхвае вызвольнае паўстаньне, ён робіцца стралком 4-га палка коннай гвардыі Літоўскага асобнага корпусу і, вызначыўшыся ў баях, атрымлівае чын капітана паўстанцкай арміі й найвышэйшую ўзнагароду — ордэн Virtuti Militari.

На эміграцыі, у Парыжы, ён сяброе з Адамам Міцкевічам, шліфуе несумнеўны музычны талент у Фрыдэрыка Шапэна й здабывае мастацкую адукацыю ў студыі майстра архітэктурнага пэйзажу П’ера Жэрара.

У сярэдзіне 1840-х Орда займае пасаду дырэктара парыскай Італьянскай опэры. Ён піша віртуозныя вальсы, мазуркі і палянэзы. (Станіслаў Манюшка назаве яго сваім настаўнікам.)

На пяцідзясятым годзе жыцьця Напалеон Орда пась-

Напалеон Орда. Бяроза Картуская

ля амністыі вяртаецца на радзіму і распачынае свае мастацкія вандроўкі, што прынясуць яму славу і памяць нашчадкаў.

Ягоныя больш за дзьвесьце малюнкаў гістарычных помнікаў, гарадоў і мястэчак, славутых мясьцінаў Літвы-Беларусі створаць яе непаўторны і неўміручы вобраз.

Мірскі і Крэўскі замкі, Сафійскі сабор і Спаса-Эўфрасіньнеўская царква, сядзібы Касьцюшкаў і Міцкевічаў...

Надзвычай цікавая старонка біяграфіі Орды — яго шматлікія паездкі па ахопленым паўстаньні краі ў 1863-м. Зьвестак пра сувязь мастака з інсургентамі не захавалася, але гэта можа сьведчыць пра наяўнасьць у нашага Напалеона яшчэ аднаго таленту — канспірацыйнага.

Краявіды Орды маюць дзівосную ўласьцівасьць: часам мне хочацца ўвайсьці ў іх і застацца ў створанай мастаком рэальнасьці. Калі-небудзь гэта станецца.

Напалеон Орда
11.2.1807, в. Варацэвічы, цяпер Іванаўскі раён – 26.4.1883, Варшава, Польшча

Юзаф Пілсудзкі любіў пажартаваць у тым духу, што Польшча — як абаранак: у сярэдзіне дзірка, а ўсё лепшае па краях.

Пад «краямі» меліся на ўвазе гэтак званыя «крэсы», а ў дадзеным выпадку — беларускія землі, адкуль паходзіў і сам «начальнік» адроджанай Польскай дзяржавы, і Тадэвуш Касьцюшка, і Адам Міцкевіч, і шмат іншых выбітных асобаў — нашых суайчыньнікаў, якіх палякі да сёньня імкнуцца адназначна прылічаць да сваёй гісторыі.

З гэтага шэрагу і народжаны на Беласточчыне герой вызвольнага руху першай паловы XIX стагодзьдзя Сымон (Шыман) Канарскі.

Сымон Канарскі

Дваццацітрохгадовым ён, сын ня надта заможнага шляхціча, стаў пад сьцягі інсургентаў 1831-га.

У складзе корпусу генэрала Хлапоўскага Сымон браў удзел у баях з расейскімі войскамі пад Гайнаўкай, Лідай і Вільняй.

Апынуўшыся пасьля разгрому паўстаньня на эміграцыі ў Францыі, Канарскі далучыўся да арганізацыі «Помста люду», што рыхтавала экспэдыцыю на радзіму з мэтаю ўзнавіць збройную барацьбу.

Сымон узяўся стварыць партызанскі аддзел у сваім Аўгустоўскім павеце. З фальшывым пашпартам ён перайшоў мяжу, аднак у Кракаве быў схоплены аўстрыйскімі жандарамі.

Улетку 1835-га ён усё ж таемна вярнуўся ў Расейскую імпэрыю. Знаходзячыся пад уплывам гісторыка і палітыка Яўхіма Лялевеля, аўтара крылатага закліку «За

Прымусовае перасяленьне жыхароў Літвы-Беларусі ўглыб Расейскай імпэрыі. Тагачасны малюнак

нашу і вашу свабоду!», Канарскі ня толькі ствараў для будучага змаганьня нелегальныя ячэйкі патрыётаў.

Таварыскі, адукаваны і надзелены непахіснай вераю ў сваю праўду, ён здолеў наладзіць сувязі з афіцэрамі віленскага, берасьцейскага і бабруйскага гарнізонаў.

Ужо абмяркоўвалася дата супольнага выступу, але і III аддзяленьне імпэратарскай канцылярыі не драмала...

У чэрвені 1838-га група расейскіх афіцэраў спрабавала наладзіць Сымону ўцёкі з астрогу, аднак небясьпечнага вязьня ахоўвалі надзвычай пільна.

У наступным годзе дзяржаўнага злачынцу вялі па Вільні на расстрэл.

Роўна праз чвэрць стагодзьдзя тое самае сакавіцкае віленскае неба апошні раз убачыў Каліноўскі.

Сымон Канарскі
17.3.1808, в. Дабкішкі, Беласточчына –
11.3.1839, Вільня

Аднойчы на сустрэчы з чытачамі з залі прыйшло нечаканае пытаньне: «У якога гістарычнага героя Вы хацелі б пераўвасобіцца, каб пражыць ягонае жыцьцё?». Я паспрабаваў адказаць жартам, але аўтар настойваў, і зь сьвядомасьці выплыла імя — Генрык Дмахоўскі.

Упершыню я пачуў яго, як гэта ні дзіўна, дзесяць гадоў таму ў Кангрэсе ЗША, куды, дарэчы, можа (прынамсі, тады мог) безь вялікіх праблемаў патрапіць любы турыст. Спадарожнік, амэрыканскі беларус Васіль Мельяновіч, зьвярнуў маю ўвагу на тое, што бюсты Касьцюшкі, як і змагара з рабствам прэзыдэнта Томаса Джэферсана, стварыў для Кангрэсу беларус Дмахоўскі.

Генрык Дмахоўскі

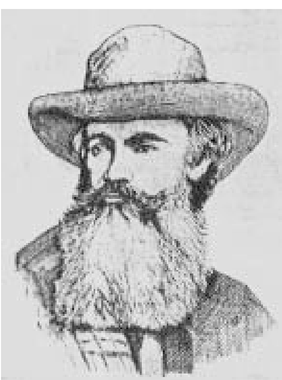

У юнацтве Генрык вывучаў у Віленскім унівэрсытэце юрыспрудэнцыю й адначасова браў урокі маляваньня і скульптуры. Жывучы пасьля паўстаньня 1831 году ў Парыжы, ён не зьбіраўся супакойвацца: зьвязаўся з карбанарыямі, падтрымаў ідэю свайго колішняга паўстанцкага камандзіра Юзафа Заліўскага вярнуцца ў Беларусь і зноў распаліць агонь змаганьня.

На шляху да мэты Генрык мусіў зрабіць сямігадовы прыпынак у турме-фартэцы Куфштайн у Тыролі. У камэры ляпіў з хлебу розныя фігуркі. Потым ён адшліхтуе свой талент у мастацкай вучэльні ў Парыжы.

Праз колькі гадоў такая асоба, як Дмахоўскі, у Эўропе зьнікае. Затое ў ЗША зьяўляецца вядомы скульптар

Бой паўстанцаў з карнікамі. Тагачасны малюнак

Гэнры Сондэрз, які стварае бюсты прэзыдэнтаў Джорджа Вашынгтона, Бэнджаміна Франкліна, скульптурную групу «Гарыбальдзі з ваярамі»... Чалавек з такімі сымпатыямі ня мог не вярнуцца на радзіму, адкуль даходзілі зьвесткі пра падрыхтоўку новага паўстаньня.

У 1861-м ён зноў ступіў на віленскі брук, у наступным годзе адчыніў насупраць катэдральнага сабору скульптурнае атэльле, а ў 1863-м быў прызначаны паўстанцкім камісарам Дзісенскага павету.

У траўні на ягоны аддзел раптоўна напалі карнікі. «Дмахоўскі васьмю стрэламі прашыты — упаў на рукі моладзі», — пісаў у сваім лісьце адзін з паўстанцаў.

Генрыку Дмахоўскаму, як і мне, калі я пісаў гэтыя радкі, ішоў пяцьдзясят трэці год.

Генрык Дмахоўскі
26.10.1810, Вільня –
26.5.1863, в. Парэчча,
цяпер Маладэчанскі раён

Працуючы ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане, я пачуў ад знакамітага беларусіста Гая Пікарды гісторыю пра тое, як ён сядзеў зь беларускім калегам Адамам Мальдзісам у адным зь мясцовых пабаў. За вокнамі ішоў аблужны дождж, таму цёмнаскураму бармэну даводзілася наліваць наведнікам зноў і зноў, што той рабіў чамусьці безь вялікага стараньня.

Пры чарговым паходзе да стойкі доктар Мальдзіс уголас зазначыў, што некалі ў гэтым доме жыў і друкаваў свае кніжкі беларускі паэт Аляксандар Рыпінскі і,

Аляксандар Рыпінскі

калі б павесіць на будынку мэмарыяльную табліцу, кожны беларус, трапіўшы ў Лёндан, ушаноўваў бы славутага земляка прыстойнай колькасьцю кухляў «Гінэсу» ці кілішкаў чаго мацнейшага. Бармэн прыкметна пажвавеў і неўзабаве вярнуўся з гаспадаром пабу. Першым пытаньнем у таго было: колькі на сьвеце беларусаў?

У брытанскай сталіцы Рыпінскі апынуўся пасьля ўдзелу ў вызвольным паўстаньні 1831-га і трыццаці гадоў эміграцыі ў Парыжы. Лёндан прынёс яму вядомасьць як мастаку і фатографу (у Тотэнгэмскім музэі дагэтуль захоўваюцца гравюры зь ягоных карцінаў).

Заснаваўшы ўласную вольную друкарню, былы інсургент разам з польскімі вершамі надрукаваў у ёй сваю беларускамоўную рамантычную баляду «Нячысьцік» — пра селяніна Мікіту, што «меў жонку, як зьмяю», а таксама парсючка, якога гаспадару собіла забіць на каўбасы акурат у Вялікі пост, пасьля чаго, натуральна, і зьявіўся ўсьцешаны нячысьцік...

Лёндан прынёс Аляксандру Рыпінскаму вядомасьць як мастаку і фатографу

Дзякуючы гэтаму твору з суровай, але справядлівай маральлю (ня еж у пост скаромніны) Аляксандра Рыпінскага лічаць адным з стваральнікаў жанру баляды ў нашай літаратуры.

Дарэчы, у друкарні Рыпінскага ўпершыню пабачыў сьвет хрэстаматыйны верш Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы...».

Вярнуўшыся па амністыі на радзіму і жывучы пад строгім наглядам паліцыі, колішні паўстанец канчаткова ўсьвядоміў сябе як беларускага культурнага дзеяча і працаваў над гісторыяй айчыннай літаратуры.

На жаль, мэмарыяльнай табліцы на доме, дзе хаваліся ад дажджу Мальдзіс і Пікарда, дагэтуль няма. Але паб, паверце, па-ранейшаму на месцы.

Аляксандар Рыпінскі
1811, в. Кукавячына,
цяпер Віцебскі раён –
1900 (?),
маёнтак Страганы,
цяпер Лёзьненскі раён

Днямі мне патэлефанаваў юнак з «Маладога фронту». Яго — каб выпусьціць значок або паштоўку — цікавіў партрэт Францішка Савіча. Мусіў расчараваць суразмоўцу — ніякіх выяваў Савіча не захавалася, але ўвага нашай моладзі да гэтай легендарнай асобы цалкам зразумелая.

Ягонае кароткае, вірлівае й авантурна-ахвярнае трыццацігадовае жыцьцё прайшло пад знакам змаганьня з царскай тыраніяй і расейскімі калянізатарамі. У сваіх раньніх успамінах ён напіша, што найзапаветнейшай яго мараю з малых гадоў была свабода Айчыны.

Францішак Савіч

Дзеля яе студэнтам Віленскай мэдычна-хірургічнай акадэміі ён стварыў зь сябрамі Дэмакратычнае таварыства, якое абвясьціла сябе спадкаемцам справы філяматаў. Францішак напісаў для таварыства статут пад назовам «Прынцыпы дэмакратызму», а таксама адозву-праклямацыю «Заўвагі пра маральную вайну народу з дэспатызмам». Своеасаблівай праклямацыяй быў і яго верш «Там, блізка Пінска, на шырокім полі»:

Ліцьвін, валынец, падайце ж мне рукі,
Так — прысягаем на Госпада Бога,
Царам на згубу, панам — для навукі,
Што на той зямлі не паўстане і нога —
Ані гэта паганска, ані гэта тыранска...

У 1837-м Савіч кансьпірацыйна сустрэўся з Сымонам Канарскім, адным з кіраўнікоў вызвольнага паўстаньня 1831 году, што прыбыў з-за мяжы дзеля разгортваньня вызвольнага руху на беларускіх і ўкраінскіх землях. Праз год Канарскага высачылі й арыштавалі ў Вільні. Неўзабаве за кратамі апынуўся і Савіч. Канарскага расстралялі, а Савіча выслалі на Каўказ у салдаты. (Нашых маладафронтаўцаў не высылаюць на сучасную

Бэрнардынскі мост у Вільні

каўкаскую вайну, што ёсьць бясспрэчнай заваёваю абароненай — у тым ліку і зь іхняй дапамогаю — незалежнасьці.)

Лічачы ўдзел у захопніцкай вайне супраць вальналюбных горцаў несумяшчальным з сваімі перакананьнямі, Францішак некалькі разоў наважваўся на ўцёкі. Аднойчы ён, пакінуўшы на беразе Цераку разьвітальную цыдулку, пасьпяхова інсцэнаваў самагубства, аднак пазьней быў схоплены памежнай вартай і зноў здадзены ў салдаты. Падчас другіх уцёкаў ён пашкодзіў нагу і надоўга затрымаўся ў житомірскім мястэчку Янушпаль, дзе адкрыў мэдычную практыку ды праславіўся як таленавіты лекар.

Калі Савіч, заслужыўшы поўны давер мясцовых уладаў, ужо атрымаў замежны пашпарт і рыхтаваўся пакінуць Расейскую імпэрыю, у мястэчка прыйшла халера. Ратуючы іншых, ён невылечна захварэў сам...

Францішак Савіч
Каля 1815, в. Вяляцічы, цяпер Пінскі раён — каля 1845, мяст. Янушпаль, цяпер Іванопаль, Чуднаўскі раён, Украіна

Завёўшы альбом, дзе будзеце зьбіраць запісы людзей вядомых і проста сваіх знаёмых, вы зробіце абсалютна правільна.

Калі-небудзь ваш альбом станецца гістарычнай крыніцаю, а магчыма, і каштоўным літаратурным помнікам.

Найлепш пацьвердзіць мае словы мог бы пісьменьнік і паўстанец Арцём Вярыга-Дарэўскі.

У 1850-я гады ягонае імя ведалі ў адукаваных колах значна далей за роднае Прыдзьвіньне, дзе пісьменьнік меў паблізу Віцебску фальварак Стайкі.

Арцём Вярыга-Дарэўскі

Арцём быў карэспандэнтам віленскіх, варшаўскіх і пецярбурскіх газэтаў і часопісаў.

Ягоныя паэмы, гутаркі й драматургічныя творы, ня здолеўшы прарвацца праз цэнзурныя рагаткі, шырока разыходзіліся па краі ў рукапісах.

Зьместам жыцьця Вярыгі-Дарэўскага стала праца дзеля Беларусі. «Зь Беларушчынай не разбратаўся. Гэта мой ідэал», — пісаў ён у адным зь лістоў, кратаючы сваю мэфістофэлеўскую бародку.

Шырокае водгульле атрымала яго паездка ў 1858-м у Вільню, дзе падчас сустрэчаў з калегамі й аднадумцамі Ўладзіславам Сыракомлем, Адамам Кіркорам, Вінцэсем Каратынскім і зьявіліся першыя запісы ў знакамітым Арцёмавым «Альбоме».

Фрагмэнты свайго перакладу «Пана Тадэвуша» пакінуў там у дні наведваньня Вярыгам Менску Дунін-Марцінкевіч.

Як толькі на пачатку 1860-х у Віцебску пачаліся патрыятычныя маніфэстацыі, уладальнік Стайкаў таксама зьняў зь сьцяны канфэдэратку.

Жандарскае назіраньне не спыніла Арцёма і ў 1863-м, калі ён стаў адным з натхняльнікаў і кіраўнікоў вызвольнага змаганьня на Віцебшчыне.

Пасьля арышту, цягам двухгадовага сьледзтва ён трымаўся ня толькі мужна, але і ўмела, захаваўшы шмат якія зьвесткі пра паўстаньне ў таямніцы. Вайсковы суд адмераў яму восем гадоў катаргі.

У Сібіры (дзе разам зь ім была дачка Габрыеля) — і на катаржных работах на саляварным заводзе ўва Ўсольлі, і на пасяленьні ў Іркуцку, і ў свае апошнія гады на залатых сібірскіх капальнях — ён не адклаў убок пяро, заслужыўшы ў палітвысланцаў імя Вайдэлёт Беларусі.

Нейкі час Вярыга-Дарэўскі лічыўся адным зь верагодных аўтараў паэмы «Тарас на Парнасе». Гэтая вэрсія ня вытрымала праверкі часам, але і без таго ён пакінуў багатую спадчыну: вершы, драмы, падарожныя нататкі, першы пераклад Міцкевічавага «Конрада Валенрода», паэму «Ахульго», прысьвечаную змаганьню горцаў на чале з Шамілем...

Большая частка ягоных рукапісаў ня знойдзеная і, хочацца верыць, яшчэ чакае дасьледнікаў у архіўных сховішчах.

А вось «Альбом» шчасьліва дайшоў да нашых дзён.

Арцём Вярыга-Дарэўскі
4.11.1816, мяст. Кублічы, цяпер Вушацкі раён – 1884, Сібір, Расея

Аляксандар Незабытоўскі

Дваццаць гадоў таму ён стаў героем аднаго з маіх першых гістарычных апавяданьняў — «Пакуль ня згасла сьвечка». Яно нарадзілася ў бяссонную ноч на вагоннай паліцы цягніка, які вёз мяне на радзіму Незабытоўскага ў нясьвіскую вёску Смалічы, адкуль родам і мая жонка Валянціна.

Кароткай ліпеньскай ноччу 1847 году на мяжы Аўстрыі й Расеі каля мястэчка Радзівілава мясцовы прыстаў перахапіў фурманку з трыма мяхамі кантрабанды. Выпадак можна было б запісаць у разрад банальных, каб гэтым разам, апрача звычайных тавараў, царскія служакі не знайшлі нечага больш істотнага, а менавіта — кнігаў і рукапісаў, дзе раз-пораз сустракалася прозьвішча абшарніка Аляксандра Незабытоўскага, які напярэдадні перасёк мяжу, вяртаючыся з падарожжа па Эўропе ў свой маёнтак Смалічы пад Нясьвіжам.

Справаю ўладальніка незвычайнае кантрабанды неадкладна заняўся сам начальнік дзейнай арміі генэрал-фэльдмаршал Паскевіч. Зь ягонай канцылярыі выйшаў адрасаваны віленскаму генэрал-губэрнатару ліст аб тым, што затрыманыя паперы выкрываюць Незабытоўскага ў «лютой ненависти» да ўраду, пошуках сродкаў для зьнішчэньня існага ладу і напісаньні заклікаў з мэтаю ўзбунтаваць «западные провинции», каб адарваць іх ад Расейскае імпэрыі.

Аляксандар апынуўся ў адзіночнай камэры № 13 колішняга дамініканскага кляштару ў Вільні. Наглядчыкам забаранілі размаўляць зь вязьнем, што, паводле чутак, напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта была праўда: пяру Незабытоўскага, які ў творах пасьлядоўна называў сябе ліцьвінам, належала сем ананімна выдадзеных у Вільні й Парыжы кнігаў, у тым ліку мэмуары пра вызвольнае паўстаньне 1831 году і раман-утопія

«Мары пра каханьне, славу і свабоду». Менавіта за два апошнія творы малады пісьменьнік, філёзаф і гісторык атрымаў ад царскага правасудзьдзя пазбаўленьне шляхецкіх правоў і дваццаць гадоў катаргі.

Так у імпэрыі судзілі самых небясьпечных дзяржаўных злачынцаў.

Аднак адмераны тэрмін ужо не палохаў безнадзейна хворага на сухоты вальнадумцу. 25 сакавіка 1849 году Аляксандра Незабытоўскага таемна пахавалі на турэмных шпітальных могілках. На матэрыялах судовай справы зьявіўся грыф: «Захоўваць вечна».

Вуліца Вастрабрамская ў Вільні. Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

Дзекабрыст Міхаіл Лунін аднойчы афарыстычна заўважыў, што ў Расеі два праваднікі: язык — да Кіева, а пяро — да Шлісэльбургу. Расейскі пісьменьнік і філёзаф Аляксандар Герцэн удакладніў гэтае выслоўе: «Ворагі нашы ніколі не разьдзялялі слова і справу і за слова каталі часта яшчэ больш жорстка, чым за справу».

На абшарах былой Расейскай імпэрыі гэтае назіраньне, як выглядае, не састарэла і сёньня.

Аляксандар Незабытоўскі
2.10.1819, в. Смалічы, цяпер Нясьвіскі раён – 21.3.1849, Вільня

Яўстах Тышкевіч

Ці кожны з нас бяз роздуму адкажа, які дзень свайго жыцьця лічыць найшчасьлівейшым? Граф Яўстах Тышкевіч ведаў адказ на гэтае пытаньне. Для яго такі дзень быў пазначаны адкрыцьцём створанага ім Віленскага музэю старажытнасьцяў. Тады, у 1856-м, на знак прызнаньня заслугаў у гісторыі й археалёгіі Пецярбурская акадэмія навук абрала ліцьвінскага арыстакрата сваім ганаровым сябрам.

У той дзень граф згадваў фамільны палац у Лагойску, першыя самастойныя раскопкі, для якіх, апрача сродкаў, трэба была і мужнасьць, бо тамтэйшыя загадкавыя «капцы-курганы» традыцыйна лічыліся недатыкальнымі.

Ён ня ведаў, што зусім хутка справа ягонага жыцьця будзе перакрэсьленая адным узмахам пяра расейскага генэрал-губэрнатара Міхаіла Мураўёва.

Над даляглядам айчыннай гісторыі ўздымаліся навальнічныя хмары 1863-га. Ідэі паўстанцаў былі блізкія большасьці супрацоўнікаў музэю й створанай пры ім Віленскай археалягічнай камісіі. Ці трэба зьдзіўляцца, што ўлады на чале з царскім сатрапам, якога празвалі вешальнікам, убачылі ў музэі «гнездо антироссийской интриги». Экспазыцыю было загадана прыстасаваць «для демонстрации живых свидетельств искони присущей здешне-

Экспазыцыя Віленскага музэю старажытнасьцяў.
Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

му краю русской жизни». Відаць, дзеля таго, каб адшукаць гэтыя сьведчаньні, найбольш каштоўныя экспанаты адправілі ў Маскву. (І цяпер у Дзяржаўным гістарычным музэі Расеі выстаўленая, да прыкладу, унікальная аршанская кальчуга з славянскімі пісьмёнамі з калекцыі Тышкевіча.) Апрача ўсяго, на Тышкевіча абрынуліся й нападкі зь іншага боку: палякі абвінавачвалі яго ў «ліцьвінскім патрыятызьме» й «сэпаратызьме»...

На схіле дзён Яўстах Тышкевіч — сябра Лёнданскага археалягічнага інстытуту і Стакгольмскай каралеўскай акадэміі — пачуваўся забытым і адарваным ад улюбёнай справы. Засталіся ў рукапісах «Матэрыялы да нашай гісторыі», аб'ёмны том гістарычных дакумэнтаў...

Рыцара навукі пахавалі ў Вільні побач з паэтам Уладзіславам Сыракомлем.

Калі трапіце ў Лагойск, паспрабуйце высьветліць у мясцовых жыхароў, што ім вядома пра графа Яўстаха Тышкевіча. Магчыма, вам пашанцуе больш, чым мне.

Яўстах Тышкевіч
18.4.1814, Лагойск – 8.9.1873, Вільня.
Пахаваны на віленскіх могілках Росы

Ахіла Банольдзі

Ня ведаю, як вам, а мне бясконцыя пералікі тых, каго Беларусь з розных прычынаў аддала іншым народам і культурам, ужо даўно набілі аскоміну. Здаровае нацыянальнае пачуцьцё хоча ўведаць іншае: каго сьвет даў нам? Каго Літва-Беларусь уцягнула ў магічнае кола сваёй гісторыі й культуры? Гэтыя, дарэчы, не такія ўжо й малалікія прыклады, натхняюць мяне нязьмерна больш.

Гуляючы па Пляса дэ Каталюнья ў Барсэлёне, я думаў пра тое, што там 185 гадоў таму прыйшоў на сьвет Джузэпэ Ахіла Банольдзі — сьпявак і танцор, талентам якога некалі захапляўся ўвесь край, паплечнік Каліноўскага, паўстанец 1863 году...

Італійская тэатральная сям’я Банольдзі шмат вандравала з опэрнымі трупамі па Эўропе. Выхаванец Лязанскага ўнівэрсытэту, Ахіла ў 1840-я гады апынуўся ў Вільні.

Сяброўства з кампазытарам Станіславам Манюшкам, зь лінгвістам і фальклярыстам Янам Карловічам, сама атмасфэра нашай старажытнай сталіцы зрабіла італійца ліцьвінскім патрыётам.

У 1862-м Банольдзі разам з Канстанцінам Каліноўскім, Людвікам Зьвяждоўскім ды іншымі лідэрамі вызвольнага руху ўвайшоў у цэнтар падрыхтоўкі паўстаньня — Літоўскі камітэт.

На перамовах з Варшавай ён адстойваў самастойнасьць земляў былога Вялікага Княства Літоўскага і права яго народаў на незалежнасьць. У заснаванай ім фотамайстэрні рыхтаваліся нелегальныя выданьні.

У лютым 1863-га яго арыштавалі і кінулі ў сутарэньні Троцкага замку. Ад шыбеніцы ўратавалі наладжаныя сябрамі дзёрзкія ўцёкі. Часовы паўстанцкі ўрад прызначыў яго сваім прадстаўніком за мяжой, даручыўшы закупы зброі...

Пасьля паразы паўстаньня ён трымаў у Парыжы моднае фотаатэлье, што дазваляла ня думаць пра хлеб надзённы. Меў посьпех у жанчын. Але погляды Банольдзі зноў і зноў прымушалі шукаць сустрэчаў з такімі ж эмігрантамі-выгнанцамі.

Падчас Парыскай камуны ў людзей гэткага кшталту быў адзіны шлях — на барыкады, што ўвасаблялі ў іхніх вачах змаганьне зь любой — і сацыяльнай, і нацыянальнай — несправядлівасьцю.

Банольдзі камандуе швадронам у арміі, якой кіраваў яшчэ адзін наш суайчыньнік — генэрал Валер Урублеўскі.

У перапынках паміж баямі парыскія вуліцы й пляцы чулі цудоўны Ахілаў голас.

Ён сьпяваў для сваіх жаўнераў на дзесяці мовах, але з асаблівым пачуцьцём — беларускія песьні на вершы Яна Чачота.

Ягоная песьня абарвалася на пяцідзясятым годзе жыцьця.

Паміраючы ад ранаў, ён мроіў Вільню.

Джузэпэ Ахіла Эльміра Банольдзі
1821, Барсэлёна, Гішпанія –
1871, Парыж, Францыя

Рамуальд Траўгут

Гледзячы на партрэты кіраўнікоў паўстаньня 1863 году, я міжволі лаўлю сябе на думцы, што дагератып Рамуальда Траўгута трапіў у гэтую галерэю выпадкова.

Траўгут зь ягонай акуратнай шчотачкай вусоў і элеганцкім пэнснэ больш за ўсё нагадвае мне маладога прафэсара.

Між тым у яго, выпускніка Сьвіслацкай гімназіі (той самай, дзе пазьней вучыўся Каліноўскі), былі іншыя ўнівэрсытэты.

Траўгут ужо ў дзевятнаццаць гадоў паступіў на вайсковую службу. Браў удзел у Крымскай кампаніі, а ў трыццаць шэсьць у чыне падпалкоўніка выйшаў у адстаўку і пасяліўся ў палескім маёнтку Востраў.

Да паўстаньня ў Польшчы й Літве-Беларусі заставаліся лічаныя месяцы. Былы баявы афіцэр выдатна разумеў, што перамагчы велізарную вайсковую машыну царскай імпэрыі немагчыма, але, калі прыйшла пара, бяз роздуму зрабіў свой выбар.

Ачолены Траўгутам у красавіку 1863-га кобрынскі аддзел інсургентаў правёў некалькі пасьпяховых нападаў на расейскіх карнікаў, а таксама ўзяў удзел у баявым рэйдзе на Піншчыну і паўночную Валынь.

Пасьля жорсткіх баёў у антопальскіх лясах у Пецярбург пайшла ўзрадаваная рэляцыя, што адзін з самых небясьпечных паўстанцкіх камандзіраў забіты.

Але Траўгут застаўся жывы. Яго ўратавала ў сваім маёнтку маладая сувязная паўстанцаў Эліза Ажэшка, будучая вядомая пісьменьніца.

Эліза Ажэшка. 1866

У яе карэце пад выглядам сваяка Траўгут здолеў дабрацца да Варшавы. Неўзабаве ён узначаліў патрыятычны Нацыянальны ўрад і стаў на чале ўсяго паўстаньня...

Ён адмовіўся выехаць за мяжу і мужна ішоў насустрач непазьбежнасьці.

Увесну 1864-га Траўгута схапілі, а ў жніўні ён, пагардліва зірнуўшы на ката, узышоў у Варшаўскай цытадэлі на эшафот.

У горадзе Сьвіслачы, апрача помніка Леніну, ёсьць і помнік Рамуальду Траўгуту. Побач, у тым самым сквэры, — бюст Кастуся Каліноўскага.

Відаць, такая вялікая канцэнтрацыя паўстанцкіх правадыроў камусьці падалася надзвычай небясьпечнай, і пры канцы XX стагодзьдзя па суседзтве з Траўгутам і Каліноўскім уладкаваўся адноўлены бюст Ёсіфа Сталіна.

Рамуальд Траўгут
16.1.1826,
в. Шастакова, цяпер
Камянецкі раён —
5.8.1864, Варшава,
Польшча

Людвік Нарбут

Ён з тых, чыё жыцьцё я, спрабуючы адказаць на розныя няпростыя пытаньні, прымяраю да сябе.

Ягоным бацькам быў славуты гісторык Тэадор Нарбут. Напэўна, якраз гісторыя, якую Цыцэрон назваў настаўніцаю жыцьця, і выхавала ў Людвіка патрыятызм і самаахвярнасьць.

Ужо ў васямнаццаць гадоў ён, вучань апошняе клясы Віленскай гімназіі, быў арыштаваны за спробу стварыць таемную антырасейскую арганізацыю з мэтаю вызвольнага паўстаньня. Справа зацікавіла самога Мікалая І. Рэзалюцыя цара, нездарма празванага Палкіным, была надзвычай жорсткаю: пакараць розгамі й аддаць у салдаты.

Юнака чакала нясьцерпна цяжкая васьмігадовая служба салдата-штрафніка. У лістах з Каўказу, дзе ваяваў яго полк, Людвік прасіў прыслаць валошку ці каласок з родных палёў. Даслужыўшыся да званьня прапаршчыка, ён неадкладна скарыстаўся правам афіцэра на адстаўку і вярнуўся ў Беларусь.

Лёс падараваў яму шчасьце з маладой жонкаю Амэліяй. Але сямейная ідылія была нядоўгай: у краі варыхтавалася паўстаньне...

Блізка знаёмы з Каліноўскім, Людвік узначаліў інсургентаў у Лідзкім павеце. Аддзел Нарбута, аснову якога складалі сяляне, быў, бадай, самым баяздольным ува ўсім краі.

Пасьля некалькіх перамогаў над расейскімі карнікамі паўстанцкія ўлады надалі Людвіку званьне палкоўніка, а генэрал-губэрнатар краю Назімаў прызначыў за ягоную галаву буйную грашовую ўзнагароду і кінуў супраць трох сотняў змагароў, узброеных толькі косамі й паляўнічымі стрэльбамі, дзьве тысячы салдат і казакоў.

Сьмерць Людвіка Нарбута каля Дубічаў.
Літаграфія Міхала Эльвіра Андрыёлі. 1864—1865

На пачатку траўня 1863-га ў Дубіцкім лесе над ракой Котраю Людвік, якога адзін з сучасьнікаў назваў «выразьнікам духу і гераізму эпохі», уступіў у свой апошні бой.

Праз год пасьля паўстаньня знакаміты беларускі мастак, італіец з паходжаньня, Міхал Андрыёлі, які ваяваў пад камандаваньнем Людвіка, створыць вядомы графічны твор, прысьвечаны сьмерці Нарбута. Існуе думка, што сярод паўстанцаў на карціне паказаны і Францішак Багушэвіч, які змагаўся ў тым самым аддзеле.

Людвік Нарбут
7.9.1832, в. Шаўры,
цяпер Воранаўскі раён –
4.5.1863, в. Дубічы,
цяпер Літва

Флярыян Даноўскі

Вас калі-небудзь арыштоўвалі за вашыя погляды? У сёньняшняй Беларусі шмат хто на гэтае пытаньне адкажа станоўча і зразумее пачуцьці тых студэнтаў, гімназістаў, маладых службоўцаў — сяброў таемнага Братняга саюзу літоўскай моладзі, якіх у 1849-м паліцыя забірала ў Вільні, Менску, Горадні, Слоніме, Навагрудку...

Ці ня самым юным зь дзьвюхсот прыцягнутых да сьледзтва патрыётаў быў віленскі навучэнец Флярыян Даноўскі. Праз васямнаццаць бясконцых турэмных месяцаў гэты яшчэ амаль хлопчык з адухоўленым, летуценным аблічам і такой самай душою выслухаў вырак ваеннага трыбуналу: пятнаццаць гадоў катаргі.

Перш чым закаваць шаснаццацігадовага Флярыяна ў кайданы і адправіць на этап, яго прагналі праз шыхт салдатаў з шпіцрутэнамі.

Напачатку ён, прыкуты да тачкі, працаваў у вусьцішных Нерчынскіх капальнях. Але ў кагосьці з начальства здрыганулася сэрца: юнака раскавалі й перавялі на пасяленьне ў Табольск.

Сутычка касінераў з царскай пяхотай

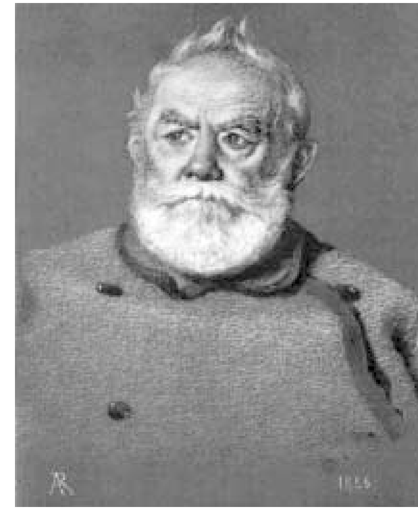

Верагодны партрэт Флярыяна Даноўскага

Пры канцы 1850-х гадоў сябры Братняга саюзу літоўскай моладзі па амністыі вярталіся ў родныя мясьціны. Аднак, думаючы, што дух нядаўніх катаржанаў зламаны, каляніяльныя расейскія ўлады пралічыліся.

У красавіку векапомнага 1863-га Даноўскага зноў схапілі за прыналежнасьць да паўстанцкай арганізацыі. Усе спробы царскіх катаў вырваць прызнаньне былі марныя. Тады Флярыяна падвялі да шыбеніцы. «Табе толькі 29 гадоў, усё жыцьцё наперадзе, — сказаў расейскі капітан. — Усяго некалькі імёнаў і адрасоў...» — «Ня ведаю», — адказаў Даноўскі. На шыю накінулі пятлю й душылі да страты прытомнасьці...

У траўні 1864-га — новы арышт. Пасьля двух гадоў астрогу — высылка ў Сібір.

Вярнуўшыся праз дзесяць гадоў на радзіму, ён знайшоў прытулак у Прынарачанскім краі ў маёнтку Каралінова мастака Альфрэда Ромэра, які ўвекавечыў Даноўскага ў адным з сваіх партрэтаў.

Магілаю гэтага чалавека-легенды апякуецца сёньняшні калега Ромэра Алесь Цыркуноў, што пасяліўся ў тых мясьцінах.

Флярыян Даноўскі
1834, Панявежы, Літва –
6.3.1902, маёнтак Каралінова, цяпер Пастаўскі раён.
Пахаваны на Канябіцкіх могілках паблізу в. Камаі, Пастаўскі раён

Яны былі розныя — векам, прафэсіяй, характарам. Іх збліжала адно — непрыняцьце расейскай улады, якая вырвала радзіму з эўрапейскай цывілізацыі. У 1863-м яны, ведаючы, на што ідуць, абнялі мацярок, сясьцёр і каханых і ступілі насустрач лёсу.

Тое паўстаньне застанецца адным зь нешматлікіх у гісторыі XIX стагодзьдзя прыкладаў, калі, у існасьці, купка ўзброеных людзей, бароначы сваю чалавечую й нацыянальную годнасьць, кінула выклік велізарнай імпэрыі. Тры эўрапейскія народы — беларусы, палякі й літоўцы — коштам жыцьцяў сваіх найлепшых сыноў выказалі пратэст расейскаму абсалютызму і дэспатызму, засьведчыўшы прыхільнасьць да канстытуцыйнасьці й дэмакратыі.

Цэлястын Цэханоўскі

Выпускнік Маскоўскага ўнівэрсытэту Цэлястын Цэханоўскі працаваў лекарам у Горадні, меў добрую рэпутацыю й багатую практыку, сачыў за навінамі ў мэдыцынскай навуцы.

Але ў ягоных доктарскіх саквах часам ляжалі ня толькі лекі ды інструмэнты. Цэлястын уваходзіў у Гарадзенскую рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю, створаную Кастусём Каліноўскім і Валерам Урублеўскім дзеля падрыхтоўкі паўстаньня.

Калі яно пачалося, Цэханоўскага прызначылі паўстанцкім грамадзянскім начальнікам Горадні. У яго кампэтэнцыі была вэрбоўка людзей у аддзелы інсургентаў, забесьпячэньне іх зброяй і рыштункам, пашырэньне газэтаў і праклямацыяў.

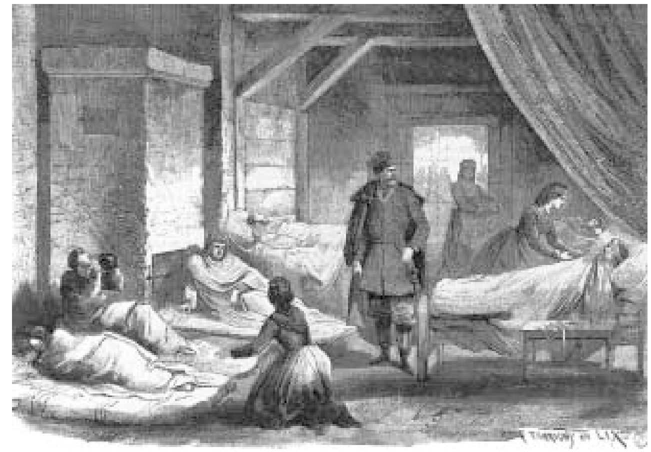

Паўстанцкі лязарэт. 1863

У ліпені 1863-га Цэлястына схапіла паліцыя. Заслугі доктара перад паўстаньнем царскі суд ацаніў сьмяротным пакараньнем, якое ў выніку хадайніцтва сваякоў замянілі дваццацьцю гадамі катаргі. Ён будаваў Кругабайкальскі паштовы тракт, потым быў штатным лекарам Аляксандраўскага вінакурнага заводу, маючы практыку яшчэ больш багатую, чым у Горадні, — сотні зьняволеных.

Пасьля адбыцьця пакараньня былы паўстанец застаўся ў Сібіры і знайшоў апошні зямны прыстанак у Іркуцку. Цяпер там дзейнічае адно з самых вялікіх і вядомых у Расеі беларускіх культурных таварыстваў, якое мае імя іншага змагара 1863 году і нашага суайчынніка Яна Чэрскага. Але слава гэтага ўсясьветна знанага геоляга і географа не павінна захінуць памяці пра доктара Цэлястына Цэханоўскага, паўстанцкага галавы вольналюбівай Горадні.

Цэлястын Цэханоўскі
1835, маёнтак Горлава, цяпер в. Горлава ў Дрыбінскім раёне — 10.1.1906, Іркуцк, Расея

Міхал Цюндзявіцкі

У чэрвені 1863-га Менск абляцела вусьцішная вестка пра расстрэл царскімі карнікамі маладога афіцэра Міхала Цюндзявіцкага, сына маршалка Барысаўскага павету пана Мэльхіёра.

Такой была цана беларускага слова і беларускай думкі, напіша пазьней адзін зь біёграфаў патрыёта.

Галоўнай віною дваццацісямігадовага «асабліва небясьпечнага злачынцы» сталася пашырэньне першай нелегальнай беларускай газэты «Мужыцкая праўда», выдаванай Кастусём Каліноўскім.

Сьледзтва высьветліла, што ў карчме барысаўскай вёскі Камень Цюндзявіцкі прачытаў адозву паўстанцкага правадыра тамтэйшым сялянам.

Гэта быў першы сьмяротны вырак, выкананы ў тым змагарным годзе ў нашай цяперашняй сталіцы. Усе тры месяцы, пакуль разглядалася справа, менчукі спадзяваліся на вызваленьне арыштанта — дарэчы, выхаванца Пецярбурскага кадэцкага корпусу. Аднак начальнік «Северо-Западного края» Мураўёў рабіў стаўку на максымальную жорсткасьць. Расстрэл, які адбыўся ў раёне вуліцы Серпухаўскай (цяпер Валадарскага), меў паказальны характар і павінен быў запалохаць гарадзкое жыхарства.

Але каты жорстка памыліліся. Каля сьвежай магілы адразу ж пачаліся штовечаровыя маніфэстацыі. Менчукі атулялі месца пахаваньня з трох бакоў, і толькі з чацьвертага нэрвова пераступалі з нагі на нагу расейскія вартавыя. Надыходзіў момант, калі людзі ўкленчвалі. Малітвы зьмяняліся песьнямі, а затым чыё-небудзь дзіця зьбірала букеты прынесеных кветак і аздабляла імі магілу.

Відэакамэраў у жандарскіх агентаў тады не было, таму прысутных яны проста перапісвалі. Удзел у мірных пратэстах служыў падставаю для арышту, ды маніфэстацыі не спыняліся, і ўлады мусілі перапахаваць цела расстралянага інсургента.

Арыштаваны паўстанец на гарадзкой вуліцы. Тагачасны малюнак

Празь некалькі дзесяцігодзьдзяў, у 1906-м, іншы прадстаўнік роду Цюндзявіцкіх — Віктар — выдасьць па-беларуску кніжку «Аб чым сёньня гамоняць у нас на Беларусі», увесь наклад якой будзе сканфіскаваны.

Яшчэ праз сто гадоў прафэсар Адам Мальдзіс прапануе ўсталяваць на месцы пакараньня сьмерцю Міхала Цюндзявіцкага мэмарыяльны знак. Якой будзе рэакцыя цяперашніх уладаў, здагадацца няцяжка.

Міхал Цюндзявіцкі
1836, Барысаўскі павет – 2.6.1863, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Міхал Андрыёлі

Мне ўяўляецца, як агаломшыў яго прыезд у 1860-м на радзіму бацькі, каб працягваць мастацкую адукацыю ў славутай Акадэміі Сьвятога Лукі ў Рыме.

Паўднёвае сонца, насычаныя колеры, помнікі былых стагодзьдзяў... Але думка пра тое, што гэтая зямля можа стаць новай Айчынай, толькі мільганула і растала лёгкай аблачынкаю.

Домам была Беларусь, а родным горадам — любая Вільня, у лябірынце чыіх вулачак заблукаўшы, можна, здаецца, сустрэць самога сябе.

Вільня ўсё больш уладна клікала назад. Пагатоў сябры ўжо вызначалі там дату пачатку паўстаньня.

Андрыёлі падзяляў погляды таго крыла патрыётаў, якіх называлі «чырвонымі» — Кастуся Каліноўскага, Валера Ўрублеўскага, яшчэ аднаго італійца па крыві й ліцьвіна па духу Ахіла Банольдзі, якія марылі пра дэмакратычныя зьмены, у выніку якіх народы былой Рэчы Паспалітай, вырваўшыся з Расейскай імпэрыі, здолеюць самі вырашаць свой лёс.

Ён ваюе ў аддзеле аднаго з кіраўнікоў паўстаньня Людвіка Нарбута.

Падзеі і ўражаньні тых змагарных месяцаў абумовілі й патас, і рамантычную танальнасьць творчасьці Андрыёлі.

Здолеўшы пасьля паўстаньня ўцячы з царскае турмы, мастак жыве ў Лёндане й Парыжы. Тым часам датуецца яго графічная праца «Сьмерць Людвіка Нарбута каля Дубічаў».

Невялікі аддзел інсургентаў вядзе жорсткі бой з шматкроць большымі сіламі расейскіх карнікаў. Поплеч з шляхцічамі б'юцца сяляне ў кажушках. Цяжка параненага камандзіра паўстанцы на руках нясуць у лес. Яго пакідаюць апошнія сілы, але іх яшчэ стае на тое, каб рука не выпусьціла пісталета.

Твор з разраду тых, куды ў маленстве хочацца трапіць, каб дапамагчы «нашым».

Душа мастака бунтуе супраць спакойнага жыцьця ў эўрапейскіх сталіцах.

Ён кідае выклік лёсу, вяртаецца на радзіму і — трапляе ў рукі жандараў. Пяцігадовая высылка ў Вятку здаецца цэлай вечнасьцю. Суцеху дае толькі маляваньне ды заняткі з таленавітымі мясцовымі маладзёнамі. Іх завуць Віктарам і Апалінарыем. Прозьвішча — Васьняцовы...

У «залатым запасе» вялікай творчай спадчыны Міхала Андрыёлі — дрэварыты да паэмаў Адама Міцкевіча «Конрад Валенрод» і «Пан Тадэвуш», а таксама буйны гістарычны цыкль («Сьмерць князя Кейстута», «Бітва ліцьвінаў з крыжакамі», «Гусьляр», «Хрышчэньне ліцьвінаў»), які абуджаў нацыянальную сьвядомасьць жыхароў краю.

Лёс адмераў яму крыху болей за паўстагодзьдзя. Героямі ягоных твораў найчасьцей былі асобы, надзеленыя шляхетным, рыцарскім духам. Па-рыцарску пражыў жыцьцё й сам Андрыёлі. Італіец, якога Беларусь зрабіла сваім мастаком.

Міхал Эльвіра Андрыёлі
14.11.1836, Вільня — 23.8.1893, Варшава, Польшча

Каміла Марцінкевіч

Няхай даруюць мне знаёмыя вязьні турмы на менскай вуліцы Валадарскага, але, калі я сёньня праходжу паўзь яе муры, найперш згадваю ня іх, сяброў і знаёмых, а зьняволеную тут паўтара стагодзьдзя таму Камілу Марцінкевіч.

Увесну 1863 году ўвагу сьледчых судовага аддзяленьня Віленскай ваеннай акругі прыцягнуў групавы здымак, знойдзены прыператрусе кватэры-атэльe менскага фатографа Антона Прушынскага, падазраванага ў сувязях з паўстанцамі. Рэч у тым, што чатыры чалавекі на фота былі апранутыя ў чамаркі — адзеньне, якое насілі інсургенты. Як высьветліла сьледзтва, адзіная жанчына на здымку — дачка «сочинителя» Дуніна-Марцінкевіча, піяністка і сьпявачка Каміла.

Выявіўшы бліскучыя музычныя здольнасьці ўжо ў раньнім дзяцінстве, яна з васьмі гадоў канцэртавала ў Менску, Вільні, Кіеве, Варшаве... У праграмах звычайна гучала музыка яе ўлюбёных Шапэна й Ліста і ўласныя творы. Не бяз посьпеху яна выходзіла на сцэну і як акторка — у тым ліку падчас паказу ў Менску славутай опэры «Сялянка» («Ідылія»), музыку да якой напісаў Станіслаў Манюшка, а лібрэта — бацька Камілы.

Але гэтая артыстычная натура мела й іншае жыцьцё. У 1861-м яе салён стаў месцам сходаў менскай арганізацыі патрыятычнага Літоўскага камітэту, які рыхтаваў вызвольнае паўстаньне. Неўзабаве Каміла, якая таксама належала да нелегалаў, была арыштаваная за ўдзел у антырасейскіх маніфэстацыях і зьмешчаная ў вар'ятню. Пратэсты менчукоў, якія дзень пры дні прыносілі да сьценаў лякарні букеты кветак, змусілі ўлады вызваліць патрыётку. Аднак у лютым 1863-га яе зноў узялі пад варту. Падставай быў данос расейскага салдата, да якога Каміла зьвярнулася з просьбай прадаць зброю.

Каміла Марцінкевіч з бацькам (сядзіць трэці зьлева) і групай менчукоў-патрыётаў. 1863

Яе трымалі ў зьняволеньні ў Пішчалаўскім замку, вядомым сёньня як Валадарка, а потым у былым кляштары бэрнардынаў. Там яна атрымлівала лісты з прызнаньнямі ў каханьні ад аднаго з кіраўнікоў менскай паўстанцкай арганізацыі Караля Станкевіча, што таксама трапіў за краты.

Далейшы лёс Камілы вырашыў учынак, які яскрава сьведчыць пра яе непахісны дух. У жніўні 1863 году з вакна сваёй камэры яна кінула кветкі пад ногі паўстанцу Яну Жмачынскаму, якога вялі на сьмяротнае пакараньне. Адказам уладаў стала высылка дваццаціпяцігадовай Камілы Марцінкевіч пад паліцэйскі нагляд у горад Салікамск. Яна змагла вярнуцца толькі праз дваццаць гадоў — каб убачыць зямлю юнацтва і знайсьці ў ёй вечны супакой.

Ці шкадавала яна пра той момант, калі яе рука кідала праз краты букет асуджанаму на сьмерць інсургенту?

Каміла Марцінкевіч (у замужжы Асіповіч)
Каля 1837, Менск – пасьля 1886, Вільня.
Пахаваная на віленскіх могілках Росы (?)

Вам не даводзілася ставіць сябе на месца нашых суайчыньнікаў, што жылі паўтара стагодзьдзя таму? Задумвацца аб тым, дзе вы былі б у 1863-м?

Кім вы лічыце іх, паўстанцаў? Героямі? Безразважнымі авантурнікамі? Вар'ятамі? Яны адказвалі на гэтыя пытаньні сваімі лёсамі.

Уявіце сябе ў натоўпе, што аднае чэрвеньскае раніцы запоўніў перад збудаваным эшафотам віленскі Лукіскі пляц.

Баляслаў Калышка

Аўдытар пачаў чытаць прысуд, і асуджанаму — маладому й пагляднаму шыракаплечаму інсургенту — загадалі зьняць шапку. «Абыдзецца! — крыкнуў ён афіцэрам. — Ня бачу тут нікога больш годнага за сябе!»

Калі кат нацягваў пятлю, вяроўка парвалася, што здавён лічылася знакам невінаватасьці, але, вядома ж, прагучала каманда паўтарыць экзэкуцыю.

Студэнт юрыдычнага факультэту Маскоўскага ўнівэрсытэту Баляслаў Калышка браў удзел у сутычках з паліцыяй падчас хваляваньняў у 1861 годзе.

Пасьля гэтага ён на паўгоду прыехаў дадому, у Лідзкі павет, дзе вёў рэвалюцыйную агітацыю ня толькі сярод сялянаў ды мяшчанства, але і сьмела заходзіў у павятовай сталіцы ў цукроўню ды раздаваў там расейскім афіцэрам праклямацыі і памфлеты Аляксандра Герцэна.

У лютым 1863-га ён апошні раз зьявіўся ў Лідзе і ваколіцах, каб разьвітацца з сваякамі. Баляслаў атрымаў ад паўстанцкага кіраўніцтва прызначэньне ў Жамойць.

Хутка ягоны аддзел налічваў ужо некалькі сотняў стрэльбаў і косаў.

Калі ён прывёў сваіх людзей да Зыгмунта Сераkоўскага, што меў званьне літоўскага ваяводы, той уражана ўсклікнуў: «Каб ня бачыў Вас перад сабою, ня даў бы веры, што Вы жывы, бо з стольkіх небясьпекаў хіба па небе можна было вырвацца!».

Паўстанцы 1863 году

У змаганьні з рэгулярнай арміяй імпэрыі паўстанцы маглі дасягнуць адно часовых посьпехаў.

У красавіцкіх баях пад Біржамі жамойцкія інсургенты, на чале якіх, як і ў выпадку з Калышкам, часта стаялі нашы суайчыньнікі, прадэманстравалі сапраўдны гераізм.

Аднак сілы былі няроўныя. Асабліва цяжкай для змагароў стратаю быў захоп у палон камандзіраў — Калышкі й Сераkоўскага...

Баляслаў, як і Каліноўскі, назаўсёды застаўся дваццацішасьцігадовым.

Баляслаў Калышка
7.8.1837,
фальварак Карманішкі,
паблізу Эйшышкаў,
цяпер Літва –
9.6.1863, Вільня.
Пахаваны
на Замкавай гары ў Вільні

Кастусь Каліноўскі

Спрабую ўявіць, як Каліноўскі адзначаў свой апошні дзень нараджэньня.

Віленскія Сьвятаянскія муры, дзе ён, хаваючыся ад жандараў, жыве пад імем Ігната Вітажэнца. За марознымі вокнамі крывава барвянее зара-вечарніца. Там, на захадзе, дагарае паўстаньне. Там ляснымі дарогамі адыходзяць у Польшчу апошнія змагары...

Магчыма, ён думае, што свабода стане бліжэйшай толькі на вышыню паўстанцкіх магілаў.

Магчыма, ён чакае сваю Марыську чарнаброву, сваю галубку — нарачоную Марыю Ямант.

Магчыма, якраз у той самы час былы паўстанцкі камісар Магілеўскай губэрні Вітаўт Парфіяновіч называе на допыце ягоны адрас і канспіpацыйнае імя...

Да арышту застаецца некалькі дзён, да эшафоту на Лукіскім пляцы і неўміручасьці — некалькі тыдняў...

Апошнім часам у беларускай прэсе раз-пораз зьяўляюцца артыкулы, дзе Каліноўскага, кіраўніка паўстаньня 1863 году ў Літве-Беларусі і прыхільніка самавызначэньня народаў былой Рэчы Паспалітай, спрабуюць абвясьціць «палякам» (самі палякі з паўстанцкага Варшаўскага жонду, дарэчы, называлі яго «сэпаратыстам»), які ў палітычных мэтах проста загульваў зь мясцовымі «мужыкамі» (ажно да таго, што выдаваў на іх мове нелегальную газэту).

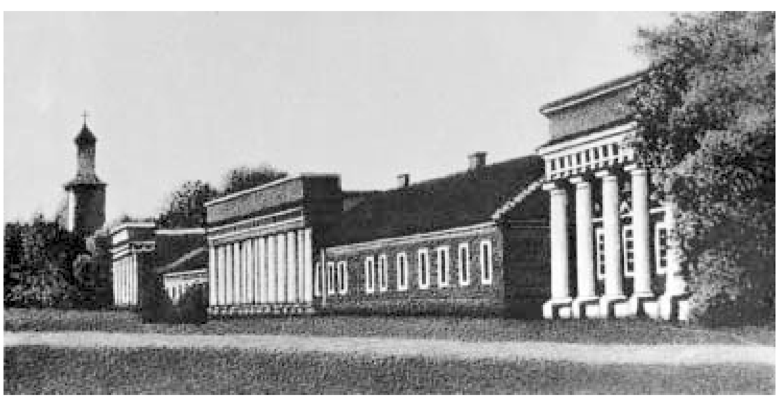

Сьвіслацкая гімназія, у якой вучыўся Кастусь Каліноўскі. З гравюры XIX ст.

Найлепшы адказ такім «гісторыкам» — ягоныя перадсьмяротныя «Лісты з-пад шыбеніцы». Яны зьвернутыя да беларусаў. Яны напісаныя па-беларуску. Яны прысьвечаныя будучыні Беларусі. Яны ня страцілі сваёй актуальнасьці і ў нашым XXI стагодзьдзі.

Мэмарыяльная пліта на віленскіх Лукішках, дзе завяршыўся зямны шлях нашага нацыянальнага героя, зьмяшчае недакладную дату ягонага нараджэньня. Каліноўскі зьявіўся на сьвет не ў 1836-м, а ў 1838 годзе. Беларускую амбасаду ў Літве такія «дробязі», відавочна, не турбуюць.

Кастусь (Вікенці Канстанцін) Каліноўскі
2.2.1838, в. Мастаўляны, Беласточчына – 22.3.1864, Вільня.
Пахаваны на Замкавай гары ў Вільні

Альгерд Абуховіч

Калі я, акідваючы позіркам нашую літаратуру XIX стагодзьдзя, шукаў у ёй асобу найбольш калярытную й экстравагантную, выбар спыніўся на Альгерду Абуховічу.

Ён быў нашчадкам старажытнага ліцьвінскага роду. Ягоныя продкі Міхал, Піліп і Тодар Абуховічы ня толькі займалі высокія дзяржаўныя й вайсковыя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім і праславіліся ў войнах супраць расейцаў, туркаў ды швэдаў, але і пакінулі цікавыя дыярыюшы і ўспаміны. Дзед пісьменьніка Юзаф Абуховіч ваяваў у Касьцюшкі. Абуховічы былі ў сваяцтве зь вядомым італійскім графскім родам Бандынэлі, які даў славутага скульптара Бача Бандынэлі й папу рымскага Аляксандра III.

У сваіх мэмуарах Альгерд адзначыць: «Пазываючыся ў подпісы на дзядоў сваіх, грудзі мае парушае пачуцьцё нечага вялікага, сільнага...»

Альгерд вучыўся ў Слуцку, Жэнэве й Парыжы. Ягоным бацькам належалі вялікія маёнткі з тысячай сялянскіх душаў, што дазваляла маладому Ольдзю з камфортам падарожнічаць і жыць у Эўропе. Але ў 1863-м ён вярнуўся на радзіму, каб стаць у шэрагі паўстанцаў, а затым апынуцца ў сібірскай высылцы.

Ён бліскуча валодаў італійскай, францускай, ангельскай і нямецкай мовамі, аднак для ўласных твораў, якія падпісваў псэўданімам Граф Бандынэлі, абраў беларускую. Пры жыцьці ён ня ўбачыў ніводнага свайго тэксту

Паўстанцы 1863 году на этапе ў Сібір

надрукаваным, але ўвайшоў у гісторыю нацыянальнага прыгожага пісьменства як адзін з заснавальнікаў жанраў байкі, мастацкай прозы й мэмуарыстыкі.

Калі Альгерд вырашыў перадаць усю сваю зямлю сялянам, суседзі-абшарнікі прыгразілі абвясьціць яго вар'ятам. Тады ён пакінуў родны дом, захапіўшы з сабою толькі ўлюбёныя кнігі, і ператварыўся ў беднага слуцкага кватаранта.

У цесным пакойчыку зь вялізнай кніжнай шафаю, адзіным сваім багацьцем, Граф Бандынэлі пісаў мэмуары — нязмушаны роздум вольнай душы пра эпоху, літаратуру й вечныя праблемы чалавечай экзыстэнцыі. Першымі іх чытачамі сталі ягоныя маладыя сябры і вучні з створанага Абуховічам гуртка слуцкіх гімназістаў, у які ўваходзілі Язэп Дыла і Пятро Карповіч — будучыя дзеячы вызвольнага руху.

Альгерд Абуховіч (псэўданім Граф Бандынэлі)
6.8.1840, в. Калацічы, цяпер Глускі раён — 22.8.1898, Слуцак

Адам Пуслоўскі

Ягонага імя вы пакуль ня знойдзеце ў беларускіх энцыкляпэдыях. Расейская куля абарвала жыцьцё Адама Пуслоўскага на дваццаць першым годзе. У гісторыі паўстаньня 1863-га гэты сьмяротны прысуд быў найбольш жорсткім, бо Адам удзельнічаў у збройным змаганьні ўсяго адзін дзень.

Даходы сям'і давалі яму магчымасьць ня толькі атрымліваць адукацыю ў кракаўскім Ягелёнскім унівэрсытэце, але і бязьбедна жыць у старажытнай польскай сталіцы. Аднак пасьля пачатку паўстаньня Пуслоўскі неадкладна вярнуўся на родную Наваградчыну. На жаль, першыя дзеяньні інсургентаў у тых мясьцінах былі пазначаныя пячаткаю няўдачы.

У красавіку аддзел з ста пяцідзесяці паўстанцаў быў атакаваны значна большымі сіламі карнікаў у раёне Налібокаў. У выніку дзьвюхгадзіннага бою змагары мусілі адысьці. Жандарскі палкоўнік Рэйхарт зухавата рапартаваў пра шэсьцьдзесят забітых і трыццаць палонных, дадаючы наконт уласных стратаў, што параненыя ўсяго адзін казак і адзін конь. Паўстанцы не ўпершыню трымалі ў руках зброю і за дзьве гадзіны пацэлілі, безумоўна, ня толькі ў каня, аднак не выклікае сумневу, што яны пацярпелі цяжкую паразу.

Інсургент. 1863

Сярод палонных увагу карнікаў прыцягнуў малады шляхціч Пуслоўскі. Сьледзтва атрымала зьвесткі, што ён вёў аддзел, конна едучы наперадзе, а таксама ўласнаручна раздаваў зброю й сам прывёз у лес паўстанцкі сьцяг.

Суд вызначыў максымальнае пакараньне — расстрэл, аднак абодва бакі не ўспрымалі яго як канчатковае, бо ўдзел Адама ў паўстаньні вымяраўся гадзінамі: увечары ён пакінуў бацькоўскі дом, а назаўтра адбыўся бой.

Помнік над фамільным склепам Пуслоўскіх, дзе пахаваныя Адам і яго маці

Але здарылася фатальная неспадзяванасьць. У той самы дзень, калі судовую пастанову накіравалі ў Вільню, туды прыбыў новы начальнік «Северо-Западного края» Міхаіл Мураўёў. У царскага сатрапа, які ўсё жыцьцё замольваў свае юначыя дзекабрысцкія грахі, быў галоўны прынцып: адразу запалохаць. Пуслоўскі стаўся адной зь першых ахвяраў.

Ксяндзу не дазволілі спавядаць паўстанца, загадалі толькі багаславіць. Адам прасіў не завязваць яму вачэй, але расейскі афіцэр ня выканаў апошняга жаданьня асуджанага на сьмерць і даў салдатам загад падысьці так блізка, што тыя амаль датыкаліся да Адамавых грудзей штыхамі...

Калі патрапіце ў ваколіцы Любчы, завітайце ў вёску Сенна й прынясіце кветкі да помніка Адаму Пуслоўскаму і яго маці Эвэліне.

Адам Пуслоўскі
1842 (?),
Наваградчына (?) –
26.6.1863, Наваградак.
Пахаваны ў в. Сенна,
Наваградзкі раён

Ён з тых, хто сваім жыцьцём абвяргае накінутую беларусам учэпістую думку, нібыта яны былі пазбаўленыя сваёй арыстакратыі.

Дзякуючы яму нашая сталіца ўжо амаль стагодзьдзе мае адну з сваіх непаўторных адметнасьцяў — ратаваны Богам ад сучасных гэрастратаў Чырвоны касьцёл, або, дакладней, касьцёл Сьвятых Сымона і Алены. (Ёсьць сьведчаньні, што Машэраў распарадзіўся зьнесьці храм, які «портил лицо социалистического города», аднак ажыцьцяўленьню злачыннага намеру партыйнага кіраўніка рэспублікі перашкодзіла яго сьмерць.)

Эдвард Вайніловіч

Вайніловіч належаў да найбагацейшых абшарнікаў краю, але, скончыўшы Пецярбурскі тэхналягічны інстытут і выправіўшыся на стажыроўку ў Эўропу, вырашыў пачаць яе простым работнікам на бэрлінскім паравозабудаўнічым заводзе.

Вярнуўшыся ў Беларусь і заняўшыся сельскай гаспадаркай, Вайніловіч хутка ператварыўся ці ня ў самага пасьпяховага прадпрымальніка ў сваёй галіне, аднак ніколі не абмяжоўваўся эканамічнымі інтарэсамі. Ён адчыняў дзіцячыя прытулкі і школы, бараніў справы Літвы-Беларусі як дэпутат расейскай Дзяржаўнай думы. Зусім небеспадстаўна Вайніловіча называюць першым беларускім экумэністам: ён фундаваў будаўніцтва ня толькі касьцёлаў, але і праваслаўных цэркваў, заснаваў у Клецку камітэт абароны правоў габрэяў і татараў-мусульманаў.

Свой род ён заўсёды называў «мясцовым, беларускім», а ў мэмуарах пісаў пра «сталы кантакт з усімі праявамі беларускага руху».

Вайніловіч і беларушчына — тэма для добрай дысэртацыі.

Фундатар нашага першага легальнага выдавецкага таварыства «Загляне сонца і ў наша ваконца», шчодры ахвярадаўца «Нашае Нівы»...

Сапраўдны стацкі саветнік Эдвард Вайніловіч меў пяць царскіх ордэнаў, сябраваў з старшынём расейскага савету міністраў Пятром Сталыпіным, які прапаноўваў беларускаму арыстакрату пасаду міністра сельскай гаспадаркі. Аднак той марыў пра аднаўленьне Вялікага Княства Літоўскага, у 1918-м браў удзел у паседжаньнях Ураду БНР і выступаў супраць падзелу краіны Масквой і Варшавай. Невыпадкова менавіта ў доме Вайніловіча ў Слуцку ў лістападзе 1920 году сабраліся дэлегаты зьезду Случчыны, што абвясьціў падрыхтоўку да антыбальшавіцкага паўстаньня.

Эдвард Вайніловіч быў узорным мужам і бацькам, але Бог забраў у яго дзяцей, Сымона (1885—1897) і Алену (1884—1903), у гонар якіх у 1910 годзе і быў узьведзены Чырвоны касьцёл.

З ініцыятывы ксяндза-магістра Ўладзіслава Завальнюка ў 2006 годзе парэшткі памерлага ў Польшчы Эдварда Вайніловіча былі ўрачыста перапахаваныя ў фундаваным ім храме.

Эдвард Вайніловіч
13.10.1847,
маёнтак Сьляпянка,
цяпер у межах Менску –
16.6.1928, Быдгашч,
Польшча.
Перапахаваны ў менскім
касьцёле Сьвятых Сымона
і Алены

Мікалай Судзілоўскі

Незалежна ад таго, вядома гэта цяперашняму кіраўніку Беларусі альбо не, у нашай мінуўшчыне ўжо быў адзін законна абраны прэзыдэнт-беларус.

Нават пачатак жыцьцёвага шляху выдаваў у Судзілоўскім асобу неардынарную й свабодалюбную. Вывучаючы мэдыцыну ў Кіеве, ён зьвязваецца з народнікамі і наведвае Швайцарыю, каб пазнаёміцца з ідэолягам народніцтва Пятром Лаўровым і тэарэтыкам анархізму Міхаілам Бакуніным.

Неўзабаве разам зь іншымі рэвалюцыянэрамі Судзілоўскі зьдзяйсьняе сваё «хаджэньне ў народ» у Херсонскую й Самарскую губэрні. Але гэты самы народ глядзеў на агітатара зь недаверам і дзяліўся сваімі сумневамі з паліцыяй, у выніку чаго нядаўні студэнт апынецца на эміграцыі.

У Бухарэсьце ён піша дысэртацыю ў галіне хірургіі, адначасова займаючыся пастаўкамі зброі баўгарскім паўстанцам Хрыста Боцева.

Пасьля падрыхтоўкі ў адной з рэстарацыяў румынскай сталіцы банкету ў гонар 10-годзьдзя Парыскай камуны, няўрымсьлівы беларус, ратуючыся ад паліцыі, трапіў у Амэрыку, дзе выславіўся тым, што вылечыў сотні безнадзейна хворых і падаў у суд на Алеуцкага і Аляскінскага праваслаўнага япіскапа Уладзімера, абвінавацішы таго ў карупцыі і амаральнасьці.

Апынуўшыся на Гаваях, Судзілоўскі салідарызуецца з прыхільнікамі іх незалежнасьці ад ЗША і здабывае як лекар і палітык такі аўтарытэт, што тубыльцы выбіраюць беларуса спачатку сэнатарам, а потым і прэзыдэнтам Гавайскіх выспаў (які, аднак, усё ж не патрапіў справіцца з анэксіянісцкімі памкненьнямі магутнага суседа).

Расейска-японская вайна прывяла экс-прэзыдэнта Гавайскай рэспублікі ў Краіну ранішняга сонца, дзе ён спрабуе стварыць з палонных расейскіх салдатаў рэвалюцыйную армію і рушыць зь ёю на Маскву і Пецярбург...

Мудра адмовіўшыся пазьней ад настойлівых прапановаў новых бальшавіцкіх уладаў вярнуцца на радзіму, былы рэвалюцыянэр, які стаў вядомым у сьвеце вучоным, сябрам Амэрыканскай асацыяцыі генэтыкаў і Нацыянальнага геаграфічнага таварыства, завяршыў сваё доўгае жыцьцё ў Кітаі, пакінуўшы ўласнаручна складзеную эпітафію: «Hic jacet Lumpatius Vagabundus», што ў перакладзе з лаціны значыць «Сюды кінуты вандроўны жабрак».

Нягледзячы на такую сьціплую самаацэнку, Судзілоўскаму прысьвечанае мноства нарысаў, артыкулаў і кніг, апублікаваных у розных краінах, у тым ліку і двухтомавая манаграфія ў Японіі. Блізу дзясятка празаічных і паэтычных твораў пра першага і апошняга прэзыдэнта Гаваяў налічвае айчынная літаратура.

Пасьля таго, як у супрацьвагу так і не прыручанаму ўладай Саюзу беларускіх пісьменьнікаў у краіне быў створаны новы, «чэсны» й правільны Саюз, ня меншая колькасьць твораў мусіць нарадзіцца і ў гонар першага прэзыдэнта Беларусі.

Мікалай Судзілоўскі
15.12.1850, Магілеў –
3.4.1930, Цяньцзінь, Кітай

Янка Лучына

Што можа змусіць беларуса адчуць сябе сынам менавіта гэтай зямлі, спадкаемцам яе гісторыі й мовы, адказным за яе прышласьць?

У кожнага быў свой шлях да Беларусі і беларушчыны.

Калі казаць пра маіх калегаў-літаратараў, дык у аднаго ўсё пачалося з бабуліных замоваў на амаль незразумелай гарадзкому хлопчыку мове. У другога — з падараванага яму, васьміклясьніку, раману Ўладзімера Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім», які доўга ляжаў непрачытаны, таму што быў анэкдатычна прыняты за кнігу пра мэханізатараў. Знаёмае дзяўчо пачало пісаць файныя вершы, скрозь сьлёзы ўбачыўшы, як у 1995-м з Дому ўраду здымалі Пагоню.

Аднойчы патомны мянчук Ян Неслухоўскі, шляхціч, выпускнік Пецярбурскага тэхналягічнага інстытуту, інжынэр і крыху паэт, аўтар некалькіх, як ён казаў «вершаплётных пачынаньняў» на расейскай і польскай мовах, купіў квіток у гарадзкі тэатар. На яго сцэне тады гастралявала вандроўная трупа карыфэя ўкраінскай драматургіі, рэжысэра й актора Міхайлы Старыцкага.

Разышлася заслона — і з падмосткаў заместа звыклай расейшчыны палілася жывая ўкраінская мова. Той вечар зрабіў на Неслухоўскага калясальнае ўражаньне, ператварыўшы яго ў беларускага паэта Янку Лучыну.

Літаратуразнаўцы адзначалі, што, з аднаго боку, ягоная душа гарнулася да музы Байрана й Гайнэ, а з другога, прымярала сялянскую сьвітку і грала на вясковай леры, каб на Парнасе яго прынялі за свайго Ян Баршчэўскі і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

«Па сваіх матывах, — зацеміў філёзаф Уладзімер Конан, — вершы Лучыны — своеасаблівая ўвэртура да паэзіі Купалы й Коласа».

Янка Лучына
(ад нараджэньня
Ян Неслухоўскі)
6.7.1851, Менск –
16.7.1897, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Ён пісаў на трох мовах, але найкаштоўнейшаю ёсьць беларуская частка спадчыны — яшчэ й таму, што тут Лучына ішоў насуперак часу і абставінам. «Бяз мэты, гэта значыць, без надзеі на друкаваньне, мая й без таго кульгавая муза маўчыць, зубы сьцяўшы», — пісаў ён у хвіліны паняверкі.

Слова «кульгавая» — не выпадковы эпітэт: яшчэ зусім маладым паэт быў спаралізаваны і пасьля лекаваньня мог рухацца толькі з дапамогаю мыліцаў. Аднак ён ня толькі хадзіў на службу і ў тэатар. Сілы волі хапала нават на тое, каб займацца рыбалкай і паляваньнем (што, дарэчы, нарадзіла чуткі, нібыта хвароба — ня больш чым геніяльная містыфікацыя).

Ён марыў быць пачутым. Гэта зьдзейсьнілася ўжо пасьля сьмерці, калі ў 1903-м у Пецярбургу беларускім адраджэнцам удалося абвесьці вакол пальца царскага цэнзара і выдаць Лучынаў зборнік «Вязанка» пад выглядам кніжкі на баўгарскай мове.

Ня я пяю — народ Божы
Даў мне ў песьні лад прыгожы...

Я напісаў пра яго кніжку і таму крыху ўяўляю, як з добрых ласкавых дзетак вырастаюць тэрарысты.

У дзяцінстве Ігнась вылучаўся дабрынёю й набожнасьцю. Ён картавіў літару «л», не любіў гульняў у вайну і за ласкавы характар заслужыў мянушку Коцік. Найлепшы выпускнік Беластоцкай рэальнай гімназіі, ён паступіў на мэханічны факультэт прэстыжнага Тэхналягічнага інстытуту ў Пецярбургу.

Там пад уплывам сацыялістычных ідэяў Ігнат хутка зрабіўся атэістам і, перайшоўшы на нелегальнае становішча, уступіў у групу рэвалюцыянэраў-народавольцаў, якая дзень пры дні сачыла за царскімі выездамі.

Ігнат Грынявіцкі

На пачатку вясны 1881 году ў сталіцы імпэрыі прагрымеў выбух, рэха якога абляцела цэлы сьвет. На набярэжнай Кацярынінскага каналу беларус Ігнат Грынявіцкі выканаў сьмяротны прысуд, абвешчаны «Народнай воляй» імпэратару Аляксандру II. Той дзень стаў апошнім і для самога царазабойцы.

Грынявіцкі выстаўляў Аляксандру II і свой рахунак: задушэньне паўстаньня 1863 году, забарона беларускага друкаванага слова, закрыцьцё апошняй у краі вышэйшай навучальнай установы — Горы-Горацкага земляробчага інстытуту. Невыпадкова група студэнтаў-народавольцаў зь Беларусі, якая ў 1884-м пачала выдаваць у Пецярбургу падпольны гектаграфічны часопіс «Гомон», назвала Ігната Грынявіцкага «адным з гарачых заснавальнікаў беларускай фракцыі».

Захапленьне асабістай мужнасьцю Грынявіцкага адразу цьмянее, калі даведваесься, што на Кацярынінскім канале бомбы тэрарыстаў абарвалі жыцьці бязьвінных ахвяраў: казака з царскай аховы, хлопчыка і жанчынысалдаткі. Шэсьць чалавек атрымалі цяжкія раны, адзінаццаць — лёгкія. Некаторыя выпадковыя мінакі страцілі зрок, слых, засталіся калекамі.

У сваім запавеце Грынявіцкі марыў, каб «пачаты рух скончыўся перамогаю, а не татальным вынішчэньнем лепшых людзей краіны». Праз некалькі дзесяцігодзьдзяў атрымалася якраз вынішчэньне.

З пачуцьцём, далікатна кажучы, няёмкасьці чытаем мы сёньня такія вось радкі вядомага паэта:

Карэта цара выяжджае
(Гэткі на колах гадзючнік!)
У канале Кацьчыным воды
Да блізкага мора бягуць.
Вось бомба. Хай з падлы сьмярдзючай,
Хай зь яго, ката народаў,
Ката маёй Беларусі
Зараз шматкі палятуць...

Грынявіцкі і яго паплечнікі былі ахвярамі аблуднага вучэньня, але яны вартыя нашай памяці. Памяці, якая перасьцерагае.

Ігнат Грынявіцкі
Жнівень 1855,
маёнтак Басін,
цяпер в. Калінаўка,
Клічаўскі раён –
13.3.1881, Пецярбург,
Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Ёсьць асобы, згадваючы якіх, асабліва востра шкадуеш, што лёс разьвёў вас у часе…

Яна лічыла сябе грамадзянкай Вялікага Княства Літоўскага.

На яе грошы быў выдадзены славуты «Вянок» Максіма Багдановіча.

Яна пражыла доўгае й складанае жыцьцё, нарадзіўшыся яшчэ да паўстаньня Каліноўскага і завяршыўшы зямны шлях у год заканчэньня Другой усясьветнай вайны. Магдаленін бацька, вядомы археоляг Ян Завіша, валодаў вялікімі землямі на Меншчыне. Іхняй «сталіцаю» быў маёнтак Кухцічы паблізу Ўзды. Там прамінула самая сьветлая частка яе дзяцінства. Там юная арыстакратка ўсьвядоміла сябе беларускаю.

Магдалена Радзівіл

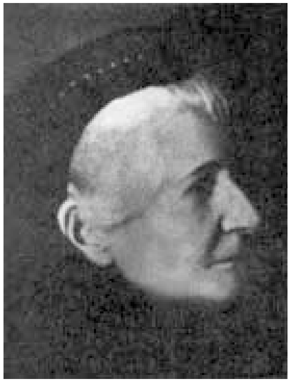

У 1906-м удава польскага графа Людвіка Красінскага Магдалена павянчалася ў Лёндане з князем Мікалаем Радзівілам. Найвышэйшыя польскія колы выказалі непрыхаванае незадавальненьне шлюбам князя з багатай удавой, якая паводле гадоў магла быць ягонаю маці, хоць галоўнай прычынаю такога стаўленьня была, відаць, дабрачынная дзейнасьць Магдалены на карысьць беларускага руху.

Княгіня шчодра фундавала «Нашу Ніву» і беларускія выдавецкія суполкі. У сваіх уладаньнях у Кухцічах, Узьдзе і Каменцы яна адчыніла беларускія школы.

Хаваць мужа, які загінуў на фронце ў 1914 годзе, Магдалена Радзівіл запрасіла ксяндза Аляксандра Астрамовіча (вядомага таксама, як паэт Андрэй Зязюля), аўтара вершу «Божа, што калісь народы на асобкі падзяліў», які на пачатку XX стагодзьдзя пэўны час уважаўся за беларускі нацыянальны гімн.

У тыя гады княгіня жыла пераважна ў Беларусі: то ў сваім маёнтку, дзе ўсе службоўцы мусілі карыстацца беларускай мовай, то ў Менску, дзе яе дом на Захараўскай вуліцы быў заўсёды адкрыты для дзеячаў нацыянальнага Адраджэньня.

Яна вітала абвяшчэньне незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Балюча перажываючы канфэсійную разьяднанасьць беларусаў, яна марыла пра аднаўленьне зьнішчанай каляніяльнымі расейскімі ўладамі Вуніяцкай царквы. На заснаваньне беларускай грэка-каталіцкай сэмінарыі ў Рыме княгіня ахвяравала аднаму зь беларускіх сьвятароў сваё фантастычна дарагое дыямэнтавае кальe, лёс якога варты дэтэктыўнага раману.

У Нямеччыне, дзе яна жыла пасьля рэвалюцыйных забурэньняў на Бацькаўшчыне, да ўлады рваліся нацысты.

Рашучае непрыняцьце антысэмітызму змусіла нашу арыстакратку эміграваць у Швайцарыю.

Адыходзячы ў лепшы сьвет у пераможным для антыгітлераўскага альянсу 1945 годзе, княгіня марыла пра Беларусь, вызваленую ня толькі ад нацысцкай, але і ад бальшавіцкай акупацыі.

Магдалена Радзівіл (ад нараджэньня Завіша)
8.7.1861, Варшава, Польшча –
6.1.1945, Фрыбург, Швайцарыя

Ігнат Буйніцкі

Яго яшчэ пры жыцьці называлі бацькам беларускага тэатру. У той самы час суседзі-шляхцічы мелі яго за дзівака, а жонка лічыла вар'ятам.

Скончыўшы Рыскую каморніцкую вучэльню, Ігнат працаваў у розных кутках Беларусі. Каморнікам ён быў нетыповым: калі іншыя сядзелі пры картах і пляшцы, Буйніцкі ішоў на вячоркі, адкуль вяртаўся з запісамі песьняў, замалёўкамі народных строяў і арнамэнтаў. Зь юнацтва ім валодала мара зусім не пра спакойнае заможнае жыцьцё — тая мара, якая прывяла ў прыватную драматычную студыю ў Вільні, а потым дапамагла згуртаваць вакол сябе групу артыстаў-аматараў.

Хутка ў родных Палевачах і ў блізкіх Празароках Буйніцкаму зрабілася цесна. У 1910-м ён з сваімі танцорамі зь вялікім посьпехам выступае на першай беларускай вечарынцы ў Вільні, а неўзабаве, укладаючы ў справу ледзь ня ўсе ўласныя сродкі, стварае прафэсійную трупу — сынтэтычны сцэнічны калектыў, дзе акторы служылі адразу некалькім музам. Узорам такога майстра быў сам дзядзька Ігнат: выходзіў на сцэну ў драматургічных творах, дэклямаваў вершы, танцаваў, сьпяваў сола і ў хоры.

Ігнат Буйніцкі (у цэнтры) з сваімі акторамі

У 1910—1911 гадах трупа Буйніцкага зьдзейсьніла трыюмфальныя гастролі па Беларусі, выступіўшы з паказамі ў Дзісьне, Сьвянцянах, Паставах, Полацку, Нясьвіжы, Слуцку... У Менску, дзе тэатар ставіў «Моднага шляхцюка» К. Каганца і «Па рэвізіі» М. Крапіўніцкага, артыстаў засыпалі ружамі. Пасьля спэктакляў Буйніцкага ў Пецярбургу й Варшаве газэты пісалі пра «калясальны посьпех» тэатру, што «будзіць у беларусаў пачуцьцё нацыянальнай годнасьці».

Улады зрабілі свае высновы: рэжысэра і яго паплечнікаў узялі пад паліцэйскі нагляд, паказы пачалі забараняць. Уціск і матэрыяльныя праблемы змусілі Буйніцкага зачыніць тэатар...

«Калі-небудзь, — пісала на пачатку XX стагодзьдзя «Наша Ніва», — калі прабудзіцца сьвядомасьць ва ўсяго беларускага народу, памяць Ігната Буйніцкага будзе сьвятой для ўсіх».

У сямідзясятыя гады на ягонай радзіме зьявіўся помнік. Праўда, да абуджэньня сьвядомасьці ўсяго народу яшчэ далекавата. Запытаўшыся ў Празароках у сустрэчнага дзядзькі, дзе помнік Буйніцкаму, я пачуў пытаньне ў адказ: «Што такое помнік?».

Ігнат Буйніцкі
22.8.1861,
фальварак Палевачы,
цяпер в. Палевачы,
Глыбоцкі раён –
22.9.1917, паблізу
в. Палачаны,
цяпер Маладэчанскі раён.
Перапахаваны
ў мяст. Празарокі,
Глыбоцкі раён

Мітрафан Доўнар-Запольскі

Спыніўшыся ў Рэчыцы каля помніка Мітрафану Доўнар-Запольскаму, я адразу згадаў ягоныя сказаныя на пачатку XX стагодзьдзя афарыстычна-прарочыя словы: «Народ, які меў сваю дзяржаву, мусіць мець яе зноў»...

Асаблівую ролю ў лёсе Доўнар-Запольскага адыграў Кіеў.

Якраз там яго адлічылі з восьмае клясы гімназіі за чытаньне кнігаў «злачыннага зьместу», а менавіта — Тараса Шаўчэнкі і лістоў да Аляксандра Герцэна. Аднак Мітрафан здолеў здаць гімназічныя іспыты экстэрнам і паступіць у Кіеўскі ўнівэрсытэт.

У 1905-м калегі-гісторыкі віншавалі яго з абаронаю доктарскай дысэртацыі.

Пра шырыню разгляданай вучоным праблематыкі кажуць назовы ягоных дасьледаваньняў: «Да гісторыі Люблінскай вуніі», «Нарыс гісторыі Крывіцкіх і Дрыгавіцкіх земляў да канца XII ст.», «Адносіны беларуса да зямлі»...

Ён апублікаваў тэкст Баркулабаўскай хронікі — выдатнага помніка нашага летапісаньня пачатку XVII стагодзьдзя.

Акт 25 сакавіка Доўнар-Запольскі, як сьведчаць сучасьнікі, сустрэў «зь вялікай радасьцю й надзеяй, без ваганьняў і засьцярогаў». Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі, у якой ён працаваў, была адной з найбольш дзейных.

На даручэньне нашага незалежніцкага Ўраду вучоны напісаў нарыс «Асновы дзяржаўнасьці Беларусі», які разам з мапаю краіны выйшаў у 1919-м на беларускай, францускай, нямецкай, польскай і расейскай мовах і стаўся выдатным інфармацыйным дапаможнікам для ўсіх дыпляматычных прадстаўніцтваў БНР. (Між іншага,

у брашуры адзначалася, што «абшару Беларусь мае каля 258 000 кв. км, на якім жыве 12 млн беларусаў і больш як 3 млн іншых нацыянальнасьцяў». Цікава суаднесьці гэтыя лічбы зь іх сёньняшнімі афіцыйнымі адпаведнікамі.)

У той час Мітрафан Доўнар-Запольскі разглядаўся як найверагоднейшы кандыдат на пасаду рэктара будучага Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Аднак палітычная сытуацыя надзвычай імкліва мянялася...

У 1925-м ён займаў пасаду прафэсара катэдры гісторыі пэдфаку БДУ, зьяўляўся старшынём гістарычна-археалягічнай камісіі Інстытуту беларускай культуры, але ўсяго праз год мусіў пераехаць у Маскву.

Неўзабаве, як «ідэйна заганны», быў асуджаны рукапіс яго кнігі «Гісторыя Беларусі». Гісторык з эўрапейскім імем зарабляў на жыцьцё ў Інстытуце футравай гаспадаркі...

Ягоная «Гісторыя» выйшла ўжо ў незалежнай Беларусі ў 1994-м.

Мітрафан Доўнар-Запольскі
14.6.1867, Рэчыца –
30.9.1934, Масква, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх Данскіх могілках

Раман Скірмунт

Ён мог стаць нашым першым прэзыдэнтам. Гаворка ідзе, вядома, не пра выбары 1994 году, а пра час абвяшчэньня Беларускай Народнай Рэспублікі.

Прыехаўшы пасьля навучаньня ў Эўропе ў родны маёнтак, Раман хутка зарэкамэндаваў сябе як чалавек, якога цікавіць ня столькі ўласная гаспадарка, як лёс краю.

З трыбуны расейскай Дзяржаўнай думы ён, дэпутат ад Менскай губэрні, выступаў за пашырэньне сялянскага землеўладаньня, але рашуча бараніў прыватную ўласнасьць на зямлю.

Нацыянальнае Адраджэньне ён успрыняў як сваю крэўную справу. Скірмунт фінансуе беларускія выданьні. У 1917-м кіруе Беларускім нацыянальным камітэтам і вядзе з Часовым расейскім урадам перамовы пра самастойнасьць Беларусі.

У 1918-м ён падтрымаў абвяшчэньне БНР і працаваў у яе Народным сакратарыяце. У лістападзе ў складзе надзвычайнай беларускай дэлегацыі дамагаўся прызнаньня незалежнасьці Беларусі ў Нямеччыне й Швайцарыі.

Бальшавікі мелі яго за ворага, беларускія сацыялісты называлі «кансэрватарам».

Пасьля Рыскай дамовы паміж Польшчай і савецкай Расеяй ён вярнуўся ў сваё заходнебеларускае Парэчча і скіраваў энэргію на эканамічныя рэформы. Заробку мужчыны, які працаваў у Скірмунта, хапала на ўсю

сям'ю, і жонка магла ўжо цалкам прысьвяціць сябе выхаваньню дзяцей.

У верасьні 1939-га нейкі абібок прыбег у Парэчча зь весткаю, што з боку мяжы рухаецца цягнік з савецкімі салдатамі.

Пахапаўшы чырвоныя сьцягі, дзясяткі два галаштанцаў кінуліся сустракаць «вызваліцеляў». Але на цягніку ехалі польскія вайскоўцы. Іхні камандзір загадаў расстраляць «здрайцаў». Нехта пасьпеў паклікаць пана Скірмунта. Каб уратаваць сялянаў, той укленчыў перад афіцэрам. Можна ўявіць, чаго гэта каштавала сямідзесяцігадоваму беларускаму арыстакрату.

У краіне саветаў, дзе праз колькі дзён апынулася Парэчча, гонар і годнасьць патомнага шляхціча-незалежніка мелі свой кошт.

Для вырашэньня лёсу Рамана Скірмунта новая ўлада склікала вясковы сход. Насуперак волі камісара Холадава сяляне выказаліся за тое, каб пакінуць пана жывым і на волі. Тады камісар — пад выглядам адправы Скірмунта на допыт у раён — даручыў некальکім «надзейным таварышам» зь мясцовых жыхароў завесьці «ворага народу» ў лес і ліквідаваць.

Скірмунта расстралялі. Ён не памёр адразу, і забойцы — тыя, каго пан Раман у неўраджайныя гады ратаваў ад сьмерці дармавымі харчамі, — дабівалі ахвяру камянямі.

Дакумэнты сьведчаць, што ў 1939—1940 гадах загінулі пры розных абставінах усе мужчыны з роду Скірмунтаў, якія апынуліся на савецкай тэрыторыі.

Раман Мар'ян Скірмунт
7.5.1868, в. Парэчча,
цяпер Пінскі раён –
7.10.1939, ваколіцы
в. Парэчча.
Перапахаваны ў Парэччы

Калі вы апынецеся ў мястэчку Дрысьвяты, што на Браслаўшчыне, не абмінеце галоўную тамтэйшую славутасьць — драўляны Петрапаўлаўскі касьцёл, збудаваны ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя з рысамі стылю мадэрн. Таленавіта ўштукаваны ў прывазёрнае наваколье, гэты храм зь яго пяціяруснай вежай-званіцаю стварае непаўторны краявід, што натхняў і натхняе мастакоў і проста падарожнікаў, якім удалося патрапіць у гэтыя мясьціны — цяпер памежную зону з прапускным рэжымам.

Стваральнік драўлянага дрысьвяцкага дзіва — Лявон Вітан-Дубейкаўскі, асоба калярытная й таленавітая ў шмат якіх сфэрах.

Лявон Вітан-Дубейкаўскі

Выпускнік Парыскай акадэміі архітэктуры, ён будаваў цэрквы на Смаленшчыне, аднаўляў касьцёлы ў Амсьціславе, Воршы, Крычаве й Смалянах, спраектаваў царкву ў Відзах і мноства іншых пабудоваў на Віленшчыне і ў Вільні, дзе назаўсёды атабарыўся на пачатку 1920-х.

Петрапаўлаўскі касьцёл у Дрысьвятах, збудаваны паводле праекту Лявона Вітан-Дубейкаўскага

Калегі і вучні ведалі яго як заўзятага беларускага незалежніка, які калісьці, жывучы ў Менску, рэгулярна завітваў у «Беларускую хатку», а пазьней выконваў абавязкі прадстаўніка Беларускай Народнай Рэспублікі ў Варшаве. Свае прыхільнікі былі і ў Лявона-літаратара, аўтара вострых і дасьціпных паэтычных твораў, сярод якіх вылучаецца байка «Цягне воўк — пацягнуць воўка».

Яшчэ адзін штрых да партрэту Лявона Вітан-Дубейкаўскага: праз некалькі гадоў пасьля сьмерці свайго нарачонага Івана Луцкевіча Лявонавай жонкаю стала Юліяна Мэнке, віленская немка, якая ўдзельнічала ў беларускім руху і, перажыўшы Лявона, прысьвяціла яму напісаную па-беларуску кнігу ўспамінаў, што пабачыла сьвет у пяцідзясятыя гады ў Нью-Ёрку. Тамсама, дарэчы, зьберагаюцца й многія рукапісы Дубейкаўскага.

Лявон Вітан-Дубейкаўскі
19.7.1869,
в. Дубейкава,
цяпер Амсьціслаўскі раён –
6.11.1940, Вільня.
Пахаваны на віленскіх могілках Росы

Ёсіф Стаброўскі

Калі пасьля пэўнае даты на днях нараджэньня мне сьпяваюць «Сто гадоў», я ня стаўлюся да гэтых зычэньняў занадта паважна, але не забываю, што часам яны збываюцца. Гэта мог бы засьведчыць адзін з герояў маёй кнігі «Таямніцы полацкай гісторыі» Ёсіф Стаброўскі.

Пачатак ягонага жыцьцёвага шляху прадвызначыла зьяўленьне на сьвет у шляхецкай сям'і афіцэра. Юзіка аддалі на выхаваньне ў кадэцкі корпус, адчынены ў мурах ліквідаванай царскімі ўладамі Полацкай акадэміі.

Улады хацелі бачыць кадэтаў вернымі слугамі імпэратарскага трону. Але шмат хто з гадаванцаў Полацкага корпусу меў сваё ўяўленьне пра абавязак перад Бацькаўшчынай. Стаброўскі ніколі не забываў, што ён — унук паўстанца 1863 году, прыкутага да тачкі на расейскай катарзе.

Захоплены ў Полацку гісторыяй, Ёсіф пазьней закончыў Маскоўскі археалягічны інстытут. У чыне палкоўніка ён завяршыў Першую ўсясьветную вайну, крыху паслужыў у Чырвонай Арміі і, не пранікшыся бальшавіцкімі ідэямі, вярнуўся ў родны Слонім. Там, у Заходняй Беларусі, нашай інтэлігенцыі таксама даводзілася нялёгка, але, адрозна ад СССР, яе фізычна не зьнішчалі і магчымасьцяў для працы на будучыню Беларусі, асабліва ў жудасныя й крывавыя для БССР 1930-я, было болей.

Полацкі кадэцкі корпус, дзе вучыўся Стаброўскі. Паштоўка пачатку XX ст.

Ёсіф Стаброўскі з жонкай

Сабраныя гэтым апантаным слугою Кліё ўнікальныя калекцыі леглі ў аснову Слонімскага гарадзкога музэю. Калі ў чэрвені 1941-га ў горадзе зьявіліся немцы, Стаброўскі запакоўваў і хаваў свае экспанаты. Гітлераўскі афіцэр зайшоў у музэй акурат тады, як сівы сямідзесяцігадовы дырэктар здымаў зь сьцяны карціну Верашчагіна. «Верашчагіну месца ў Дрэздэнскай галерэі», — пракамэнтаваў сытуацыю адукаваны візытант. У адказ колішні полацкі кадэт закруціў «мастацтвазнаўцу» ў форме дулю і дзівам пазьбегнуў сьмерці.

Зямны шлях Ёсіфа Стаброўскага завяршыўся ў 1968-м, на дзевяноста дзявятым годзе жыцьця. За чатыры гады да гэтага Полацкі гарвыканкам узнагародзіў ганаровымі граматамі ўдзельнікаў руйнаваньня сабору Сьвятога Стэфана і некалькіх іншых будынкаў былых акадэміі й кадэцкага корпусу, што далі Беларусі цэлае сузор'е славутых імёнаў.

Ёсіф Стаброўскі
2.11.1869, Слонім –
15.1.1968, Слонім

Аляксандар Уласаў

Існуе гэтак званая формула гістарычнага аптымізму: «Усё будзе добра, толькі мы да гэтага не дажывём». Аляксандар Уласаў адрэдагаваў яе, зрабіўшы яшчэ больш арыгінальнай і жыцьцесьцьвярджальнай. «Усё будзе добра, толькі нічога ня трэба рабіць», — любіў паўтараць ён. Праўда, абвінаваціць самога Ўласава, што ён датрымоўваўся гэткага прынцыпу, ня надта выпадае.

Мяркуйце самі.

Адзін з заснавальнікаў нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады і сябар яе цэнтральнага камітэту.

Ад сьнежня 1906-га (зь пятага нумару) да траўня 1914-га — рэдактар-выдавец «Нашай Нівы», да супрацоўніцтва зь якой далучыў найталенавіцейшых літаратараў, у тым ліку і Янку Купалу, што стаў новым рэдактарам газэты.

Публіцыст, якога царскія ўлады ня раз прыцягвалі да адказнасьці за вострыя публікацыі, а ў 1909-м асудзілі на чатыры месяцы зьняволеньня.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага зьезду.

Сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі...

Рыскі трактат 1921 году, які раскалоў Беларусь на Заходнюю і Ўсходнюю, засьпеў Уласава ў Радашкавічах. Ён стварае там беларускую гімназію імя Францішка Скарыны, бароніць нацыянальныя інтарэсы як сэнатар Польскага сойму, выконвае абавязкі старшыні галоўнай управы Таварыства беларускай школы...

Высокі, атлетычнага складу, з зухавата падкручанымі вусамі і ўтульным густым басам, Аляксандар Уласаў прэтэндуе на ролю самай каларытнай ды імпазантнай постаці нашага нацыянальнага руху. У ягоным фальварку Мігаўка стаялі разнастайныя спартовыя прыстасоны, на якіх гаспадар, як сказалі б цяпер, «качаўся» і

выпрабоўваў дужасьць і спрыт візытантаў. Ці ня першы ў навакольлі ён рызыкнуў надзець шорты, спарадзіўшы чутку, што сэнатар ходзіць у трусах. Госьці ціха войкалі, калі бачылі ў камінных залі «невялічкую», паводле слоў уладальніка Мігаўкі, пяцімэтровую канапу, паседжваючы на якой, дзядзька Аляксандар мэлянхалічна выпіваў пяцілітровы імбрычак моцнай гарбаты.

Але шмат у чым гэты арыгінал і волат заставаўся па-дзіцячаму наіўным.

У верасьні 1939-га ён з кошыкам яблыкаў сустракаў чырвонаармейцаў.

Неўзабаве — «каб працаваць дзеля дабра Беларусі» — Уласаў выправіўся ў Маладэчанскі аддзел асьветы. Адтуль яго накіравалі ў НКВД, дзе ветлівы супрацоўнік прапанаваў былому сэнатару пісьмова распавесьці пра ранейшую дзейнасьць. Дзядзька Аляксандар напісаў сямнаццаць старонак і пачуў задаволенае: «На обвинительный акт достаточно». Дадому, асуджаны за «шпионско-провокаторскую деятельность» на пяць гадоў канцлягераў, ён ужо не вярнуўся.

Аляксандар Уласаў
28.8.1874, Вялейка – 11.3.1941, Навасібірск*, Расея.
Месца пахаваньня невядомае

* Паводле сьведчаньняў сваякоў, Аляксандар Уласаў памёр на этапе ў Марыінскія лягеры.

Цётка

У беларускай літаратуры няма Дзядзькі, а вось Цётка — ёсьць.

Гэта яшчэ раз па-свойму падкрэсьлівае выбітную ролю нашых жанчынаў у лёсе Бацькаўшчыны ад часоў Рагнеды.

Алаіза Пашкевіч, якая ўзяла сабе такі цёплы псэўданім, безумоўна застанецца ў гісторыі самай знакамітай і яркай дзяячкаю нацыянальнага Адраджэньня пачатку XX стагодзьдзя.

Яна пачала пісаць пад уплывам Францішка Багушэвіча і пазьней, у прадмове да сваёй «Скрыпкі...», згадвала аўтара «Дудкі беларускай» зь незвычайнай цеплынёю: «Дзякуй табе, Мацей Бурачок! Чэсьць і слава тваему слову! А ты, «дудка», грай і мне голас дай...»

У пражытыя ёю сорак гадоў зьмясьцілася б, здаецца, некалькі доўгіх жыцьцяў.

Яна стварала з аднадумцамі Беларускую Сацыялістычную Граماду.

Бліскуча выступала на мітынгах і сходах, а сваю віленскую кватэру зрабіла месцам сустрэчаў беларускіх інтэлектуалаў.

Ахвярная фэльчарка й сястра міласэрнасьці, Алаіза трымала ў сутарэньнях лякарні шапіrограф, на якім у 1905-м быў памножаны ейны верш «Вера беларуса»:

Веру, братцы, ў нашу сілу,
Веру ў волі нашай гарт:
Чую агонь у нас — ня брыну,
Бачу, братцы, мы ня з карт,
Мы ня з гіпсу, мы — з каменьня,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі у пламеньні,
Каб мацнейшыя мы сталі...

Шэсьць гадоў палітычнай эміграцыі яна скарыстала на вывучэньне філязофіі, гісторыі й філялёгіі ў Львоўскім і Кракаўскім унівэрсытэтах.

Тамсама, у тагачаснай Аўстра-Вугоршчыне, у Жоўкве пад Львовам, выдала два зборнікі — «Хрэст на свабоду» і «Скрыпка беларуская», якія сталі клясыкай.

Яна вандравала па Італіі, Нямеччыне, Фінляндыі й Швэцыі.

Была аўтаркаю «Нашай Долі» і «Нашай Нівы» і акторкаю ў першай беларускай тэатральнай трупе Ігната Буйніцкага.

Засноўвала падпольныя беларускія школкі і першы беларускі часопіс для дзяцей і падлеткаў «Лучынка».

Яе душа бясконца прагнула вышыні й свабоды.

Арлы-брацьці, дайце скрыдлы,
Бо унізе жыць мне збрыдла,
Кіньце кожны адно пёрка,
Бо жыць ўнізе стала горка...

Арлы ці анёлы скінулі ёй пёркі ў 1916-м, калі Цётка, лекуючы аднавяскоўцаў ад тыфусу, не ўратавалася сама.

Цётка зь дзяўчынкай у беларускім строі. Фатаграфія з збораў былога Беларускага музэю імя Івана Луцкевіча ў Вільні

Цётка (ад нараджэньня Алаіза Пашкевіч)
15.7.1876, фальварак Пешчын, цяпер Шчучынскі раён – 17.2.1916, в. Стары Двор, Шчучынскі раён

Мікалай Шамяціла

Нейкі час я жыў у Менску на вуліцы Купрыянава, дзе ёсьць ціхі сквэр з старасьвецкімі клёнамі. Пад імі я любіў гуляць восеньскімі вечарамі, пакуль не знайшоў аднойчы перакуленае надмагільле.

Як выявілася, гэта быў зусім ня сквэр, а колішнія зруйнаваныя паводле савецкай завядзёнкі Нямецкія (лютэранскія) могілкі, на якіх у трыццатыя гады мінулага стагодзьдзя часам хавалі расстраляных «ворагаў народу».

Згодна адной з вэрсіяў, менавіта там знайшоў свой апошні прыстанак беларускі патрыёт айцец Мікалай Шамяціла...

У студзені 1920-га рэвідэнт Часовага Беларускага нацыянальнага камітэту па Слуцкім павеце Андрэй Бараноўскі не безь зьдзіўленьня пісаў у сваю менскую ўправу: «Знайшоў у Слуцку прыхільніка беларускага, папа, які з амбону гаварыў сялянам а Беларусі і а патрэбе яе незалежнасьці. Дэкляраваў і далей настаўляць сялян у гэтым кірунку. Прасіў прысылаць газэту й літаратуру».

Праваслаўным сьвятаром, які прыемна ўразіў рэвідэнта сваімі поглядамі, быў Мікалай Шамяціла.

Выпускнік Менскай сэмінарыі й Маскоўскай духоўнай акадэміі, ён у 1914-м быў прызначаны настаяцелем Слуцкага катэдральнага сабору.

Хоць дакумэнтаў пра сувязі айца Мікалая з кіраўнікамі Слуцкага збройнага чыну не захавалася, можна з пэўнасьцю сказаць, што яго патрыятычныя казаньні прывялі ў шэрагі паўстанцаў не аднаго случака.

За савецкім часам мітрапаліт Менскі і Беларускі Мэльхісэдэк хіратанізаваў яго ў сан Слуцкага япіскапа.

Як і мітрапаліт, айцец Мікалай быў прыхільнікам стварэньня Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, што лічылася надзвычай небясьпечным і царкоўнымі ўладамі ў Маскве, і бальшавіцкім кіраўніцтвам.

Мэльхісэдэка ў 1925-м судзілі за мітычныя «раскраданьне царкоўнай маёмасьці» і «контрарэвалюцыйную прапаганду».

Па слуцкага ўладыку ўпершыню прыйшлі ў 1926-м.

Праз сем гадоў ОГПУ зноў арыштавала яго ў справе «контрарэвалюцыйнай праваслаўнай паўстанцкай арганізацыі».

Абвяшчэньне свайго прысуду ён перажыў усяго на два тыдні.

Менскі клюб чыгуначнікаў, адчынены ў будынку былой Казанскай царквы. (Цяпер на гэтым месцы плошча Мясьнікова.) 1933

Мікалай Шамяціла
1877, в. Аброва,
цяпер Івацэвіцкі раён –
23.6.1933, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

У кастрычніку 1925 году ў Бэрліне адбывалася Другая Ўсебеларуская палітычная канфэрэнцыя. На парадку дня стаяла пытаньне аб прызнаньні савецкай Беларусі сувэрэннай дзяржавай, што непазьбежна прывяло б да ліквідацыі эміграцыйнага Ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі.

Супраць прызнаньня БССР рэзка выказаўся міністар фінансаў Васіль Захарка. Ён заявіў, што працягвае стаяць на грунце Акту 25 сакавіка 1918 году (адным з аўтараў якога, дарэчы, быў). Дзякуючы цьвёрдасьці Захаркі БНР не спыніла існаваньня.

Васіль Захарка

Два свае апошнія дзесяцігодзьдзі Васіль Захарка пражыў у Празе — горадзе, які ад часоў Францішка Скарыны адыгрываў у нашай гісторыі выключную і

Паседжаньне Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе (верасень 1921). Васіль Захарка быў абраны віцэ-старшынём канфэрэнцыі

— адрозна ад любой іншай эўрапейскай сталіцы — нязьменна станоўчую ролю.

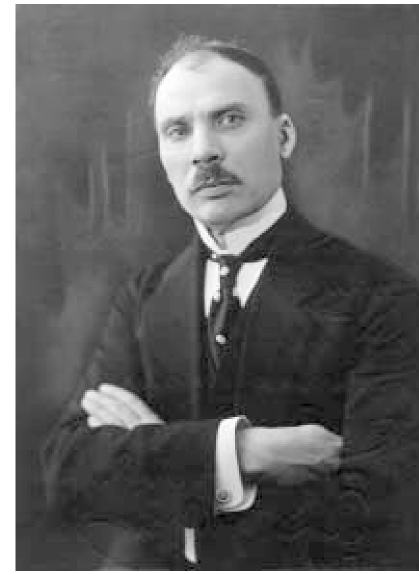

Захарка кіраваў праскім таварыствам «Беларуская Рада», зьбіраў архіў БНР, выкарыстоўваў любую нагоду для зваротаў у Лігу Нацыяў і дыпляматычныя прадстаўніцтвы, каб паведаміць сьвету пра зьдзекі і злачынствы, што чыніла ў Беларусі бальшавіцкая ўлада.

У 1928 годзе, пасьля скону Пётры Крачэўскага, Захарка заняў пасаду Старшыні Рады БНР і заставаўся ім да сакавіка 1943-га. Тады, ужо на Божай пасьцелі, ён паводле тастамэнту здаў паўнамоцтвы Міколу Абрамчыку.

Гестапа забараніла выступаць над магілай Захаркі з прамовамі. Калі, нягледзячы на гэта, Абрамчык сказаў разьвітальнае слова, прадстаўнік акупацыйнай адміністрацыі загадаў засыпаць дамавіну. Самлелую ў той момант Ларысу Геніюш выносілі на руках сьпявак Міхал Забэйда-Суміцкі і былы слуцкі паўстанец Васіль Русак.

Магілу другога прэзыдэнта БНР Васіля Захаркі вы знойдзеце на праскіх Альшанскіх могілках паблізу апошняга зямнога прыстанку першага прэзыдэнта — Пётры Крачэўскага.

Васіль Захарка
1.4.1877,
в. Дабрасельцы,
цяпер Зэльвенскі раён —
14.3.1943, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх Альшанскіх могілках

Мэльхісэдэк

Мне выпала быць крыху знаёмым зь некалькімі полацкімі япіскапамі. Адзін пры сустрэчы заўсёды сварыўся на дэмакратаў: «Какую страну развалили!» Другі, выступаючы ў бібліятэках, не рэкамэндаваў чытаць апошніх твораў Рыгора Барадуліна («униат») і Васіля Быкава («занял неправильную позицию»). Трэці прынцыпова ня скажа і трох беларускіх словаў. Я рытарычна пытаюся ў сябе: ці было б такое магчыма ў Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царкве, прыхільнікам стварэньня якой быў мітрапаліт Мэльхісэдэк? (Яго старазапаветнае, атрыманае пры пострыгу ў манахі імя азначае «цар праўды».)

У дваццаць восем гадоў яму ўручылі жазло ігумена Магілеўскага брацкага манастыра. У 1919-м ён заняў пасаду япіскапа Менскага і Тураўскага. Баронячы правы праваслаўных, у занятым палякамі Менску Мэльхісэдэк дамогся сустрэчы з кіраўніком адноўленай Польскай дзяржавы Юзафам Пілсудзкім, у размове зь якім, дарэчы, адхіліў прапанову ўзначаліць Польскую аўтакефальную праваслаўную царкву.

Абраны ў 1922 годзе мітрапалітам Менскім і Беларускім, ён зьвярнуўся да сьвятароў і вернікаў з пасланьнем, дзе ўтварэньне БССР назваў падставаю для аўтаноміі Беларускай праваслаўнай царквы, што ў пэрспэктыве павінна было прывесьці да яе аўтакефаліі. Апрача таго, беларускі ярарх адкрыта заявіў пра падтрымку нацыянальнага Адраджэньня і неабходнасьць увесьці ў набажэнствы беларускую мову*.

Ці трэба зьдзіўляцца, што неўзабаве ён апынуўся пад хатнім арыштам? Мэльхісэдэк адмовіўся ад усялякіх кантактаў з створанай пад патранатам бальшавікоў гэтак званай «абнаўленцкай царквы». Улады адказалі антыцаркоўным судовым працэсам, які, зрэшты, набыў непажаданы для ініцыятараў характар. Справу спусьцілі на тармазах, і мітрапаліту прысудзілі тры гады пазбаўленьня волі ўмоўна.

Радасьць ягоных прыхільнікаў была нядоўгай. Мэльхісэдэка выклікалі ў Маскву і кінулі ў сумназнакамітую Бутырку, адкуль адправілі на пасяленьне ў Марыінск. У сібірскія маразы хворы на сухоты ўладыка мусіў карміць сьвіней і выкідаць з хлявоў гной. Пасьля вызваленьня ён імкнуўся вярнуцца ў Беларусь, але ў выніку зноў і зноў трапляў за краты. Неўзабаве яго напаткала загадкавая сьмерць падчас набажэнства ў адным з маскоўскіх сабораў.

Ужо даўно гучаць прапановы пра далучэньне Мэльхісэдэка да ліку беларускіх сьвятых. Адпаведны зварот да Сыноду Беларускай праваслаўнай царквы прагучаў і з старонак прысьвечанай уладыку кнігі Таццяны Процькі «Пакутнік за веру і Бацькаўшчыну».

Кніга выйшла ў 1996-м. Сынод дагэтуль думае...

Мэльхісэдэк (ад нараджэньня Міхаіл Паеўскі)
Верасень 1878, в. Вітулін, Беласточчына – 17.5.1931, Масква, Расея. Пахаваны на маскоўскіх Праабражэнскіх могілках

* Варта адзначыць, што падчас навучаньня ў духоўнай сэмінарыі будучы мітрапаліт быў аднакашнікам гісторыка і палітыка, першага прэзыдэнта Беларускай Акадэміі навук Усевалада Ігнатоўскага.

Трапіўшы ў Прагу, дасьведчаны беларускі падарожнік абавязкова наведае адзін зь яе найбуйнейшых нэкропаляў — Альшанскія могілкі. Паміж шыхтоў надмагільных помнікаў «белым» генэралам і казацкім палкоўнікам, паўзь месца апошняга прыстанку маці Ўладзімера Набокава ўтравелая сьцежка прывядзе да плітаў з надпісамі па-беларуску.

Тут пахаваныя Старшыня Рады БНР Васіль Захарка з жонкаю і геніяльны опэрны тэнар Міхал Забэйда-Суміцкі. Непадалёку, праваруч ад праваслаўнае царквы, пад помнікам з Пагоняю, спачывае прах яшчэ аднаго Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі — Пётры Крачэўскага.

Пётра Крачэўскі

У 1917-м ён, выпускнік Віленскай духоўнай сэмінарыі, потым настаўнік, банкаўскі службовец і вайсковец, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім зьезьдзе і абіраецца сябрам яго выканкаму.

Праз два гады Крачэўскі ўзначаліў Раду БНР, што ў тых палітычных умовах прывяло да непазьбежнай эміграцыі — спачатку ў Літву, а затым у Чэхаславаччыну.

Пётра знаходзіўся ў ліку палітыкаў, якія выступілі супраць пастановаў Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі, дзе Менск быў прызнаны адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага Адраджэньня Беларусі.

Першы Ўсебеларускі зьезд, дэлегатам якога быў Пётра Крачэўскі, распачаў свае паседжаньні ў будынку Менскага гарадзкога тэатру (цяпер Нацыянальны тэатар імя Янкі Купалы)

Пяру Крачэўскага належаць паэтычныя й драматургічныя творы, але найперш ягоны талент гісторыка і літаратара выявіўся ў эсэ й артыкулах, прысьвечаных асобам і падзеям беларускай мінуўшчыны.

У адным зь іх — эсэ «Скарына і незалежнасьць» — прэзыдэнт БНР напісаў словы, актуальнасьць якіх непадуладная часу: «Бяз мовы няма нацыі, без культуры — няма народу і ня можа быць Незалежнасьці, сваёй уласнай дзяржавы».

Пётра Крачэўскі (Крэчэўскі)
7.8.1879, Кобрыншчына – 8.3.1928, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх Альшанскіх могілках

Іван Пуліхаў

У студэнцкія гады ў мяне быў сябар, які лічыў сваім ідэалам эсэра Івана Пуліхава. Ад яго, сябра, а потым яшчэ з нарысу «Бясстрашны юнак», знойдзенага ў старым нумары «Маладосці», я збольшага і даведаўся пра чалавека, чыім імем названая ціхая вуліца ў прэстыжным раёне беларускай сталіцы.

Іван зацікавіўся рэвалюцыйнай літаратурай у Менскай рэальнай вучэльні. У Пецярбурскім каморніцкім інстытуце яго захапленьне ідэяй пераўтварыць сьвет на справядлівых пачатках было ацэненае: Пуліхаў мусіў вярнуцца пад паліцэйскі нагляд у родны Менск.

30 кастрычніка 1905 году ў губэрнскую сталіцу прыйшлі зьвесткі пра царскі маніфэст, які абвяшчаў дэмакратычныя свабоды. Натхнёныя вызваленьнем палітвязьняў, мітынгоўцы здолелі сабраць на прывакзальным пляцы дваццаць тысяч менчукоў. Губэрнатар Курлоў даў дазвол страляць. На зямлі засталося больш за сто забітых.

Арганізацыя партыі эсэраў вынесла Курлову сьмяротны прысуд. Яго выканаўцу вызначала лёсаваньне, але той, каму выпаў гэты кон, спалохана адмовіўся. Тады за справу добраахвотна ўзяўся Пуліхаў, дапамагчы якому пагадзілася эсэрка Аляксандра Ізмайловіч.

Замах быў няўдалы: бомба, кінутая Іванам у губэрнатара, ня выбухнула. Івану і Аляксандры, якая тады ж

Віленскі вакзал у Менску, каля якога ў кастрычніку 1905 году адбыўся Курлоўскі расстрэл

беспасьпяхова страляла ў паліцмайстра Норава, часовы вайсковы суд прызначыў найвышэйшую кару. Для Ізмайловіч, дачкі царскага генэрала, сьмерць замянілі бестэрміновымі катаржнымі работамі. Пуліхаў у сакавіку 1906-га быў павешаны. Дзеля запалохваньня менчукоў ягонае цела чатыры дні вісела на браме Пішчалаўскага замку, цяперашняй Валадаркі. (Левую эсэрку Аляксандру Ізмайловіч на сёмым дзясятку гадоў расстралялі ўжо бальшавікі.)

Неяк на вуліцы ягонага імя, якую яшчэ й цяпер, паводле савецкай традыцыі, зрэдку называюць «андатравай», я правёў невялікае апытаньне. Зь пяці тамтэйшых жыхароў паважнага веку трое назвалі Пуліхава «старым бальшавіком».

Іван Пуліхаў
5.9.1879, Менск –
11.3.1906, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Вацлаў Іваноўскі

Вусьцішна робіцца, калі задумваесься, колькі талентаў і інтэлектуальных сілаў мы аддалі суседзям, найчасьцей атрымліваючы ад іх на падзяку нежаданьне нават прызнаваць, што ёсьць на сьвеце такі народ — беларусы. Своеасаблівым сымбалем гэтых стратаў ёсьць шляхецкая сям'я Іваноўскіх. З чатырох братоў двое, Станіслаў і Юры, сталі перакананымі палякамі, яшчэ адзін, Тадэвуш, літоўцам. На шчасьце, Беларусь не аддала чацьвертага брата — Вацлава.

Выпускнік Пецярбурскага тэхналягічнага інстытуту, у дваццаць дзевяць гадоў доктар навук, ён замест яснай і гладкай кар'еры абраў непрадказальны шлях беларускага дзеяча.

Ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Стварыў першае беларускае выдавецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца» і быў яго кіраўніком. Пісаў у «Нашу Ніву» (псэўданім Вацюк Тройца). Дарэчы, гэта Іваноўскі стаў ініцыятарам увядзеньня ў беларускую лацінку літараў Č, Š, Ž, якія адрозьнівалі б яе ад польскай.

У жыцьці Вацлава Іваноўскага бывалі пэрыяды, калі ён адыходзіў ад грамадзка-палітычнай дзейнасьці й заглыбляўся ў сваю ўлюбёную навуку — хімію. Але беларушчына не адпускала…

Ён быў дэлегатам Першага Ўсебеларускага зьезду, займаў пасаду міністра асьветы ўва Ўрадзе БНР на чале з Антонам Луцкевічам і ўдзельнічаў у перамовах з палякамі, імкнучыся прадухіліць падзел Беларусі паміж Польшчай і савецкай Расеяй. Тым часам ягоны брат Станіслаў, баронячы польскія інтарэсы, меў заданьне схіліць Урад БНР да калябарацыі, а Тадэвуш — ужо Тадас Іванаўскас — быў эмісарам літоўскага ўраду ў Шчучыне. (Юры стане называцца Ежы і зробіцца міністрам у польскім урадзе.)

У гады Другой усясьветнай вайны Іваноўскі зноў вярнуўся да палітычнай дзейнасьці: узначальваў Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні, уваходзіў у Цэнтральную Раду Беларускай народнай самапомачы, быў намесьнікам старшыні Беларускага навуковага таварыства.

Прызначаны акупацыйнымі нямецкімі ўладамі на пасаду бургамістра Менску, Іваноўскі, тым ня менш, падтрымліваў сувязі як зь незалежніцкімі беларускімі коламі, так і з Арміяй Краёвай. З улікам гэтых акалічнасьцяў вэрсія пра забойства Іваноўскага савецкімі партызанамі не выглядае цалкам пераканаўчай. У сьмерці надзвычай аўтарытэтнага беларуса былі зацікаўленыя і нацысты.

За савецкім часам ягоная магіла на менскай Кальварыі была занядбанай. Сапраўдны надмагільны помнік Вацлаву Іваноўскаму зьявіўся толькі ў 2006-м. Улады тут, вядома, ні пры чым: грошы на ўшанаваньне памяці выдатнага беларускага дзеяча сабрала разам з аднадумцамі жыхарка Менску Людміла Ліцьвінава.

Вацлаў Іваноўскі
7.6.1880,
фальварак Лябёдка,
цяпер Шчучынскі раён –
7.12.1943, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Усевалад Ігнатоўскі

Ягонае імя я ўпершыню пачуў у сваe студэнцкія сямідзясятыя. На лекцыі з гісторыі БССР тагачасны загадчык катэдры гэтае дысцыпліны, аўтар убогага й наскрозь фальсыфікатарскага школьнага падручніка прафэсар Лаўрэнці Абэцэдарскі палымяна выкрываў палітыку беларусізацыі і аднаго зь яе кіраўнікоў — Ігнатоўскага. Той, маўляў, разам з хаўрусьнікамі прымушаў беларусаў казаць і пісаць «секунды», а не «катлеты», і «макраступы» заміж спрадвечных беларускіх «галёшаў», а потым канчаткова здрадзіў генэральнай лініі партыі і ці то пад страхам заслужанага пакараньня, ці то ў хвіліну раскаяньня застрэліўся.

Вось і ўсё, што трэба было ведаць будучым гісторыкам пра знакамітага вучонага, які займаўся распрацоўкай канцэпцыі нацыянальнай гісторыі паводле прынцыпу дзяржаўнасьці і нацыянальнай самастойнасьці беларусаў.

Пра аўтара першага ў айчыннай гістарыяграфіі грунтоўнага дасьледаваньня паўстаньня 1863—1864 гадоў.

Пра наркама асьветы, за якім быў адчынены Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт.

Пра першага прэзыдэнта Беларускай Акадэміі навук, стварэньне якой можна лічыць вяршыняю беларусізацыі...

Перасьлед і цкаваньне Ўсевалада Ігнатоўскага пачаліся ў 1929-м. Яму прыгадалі і паходжаньне зь сям'і сьвятара — «клясава варожага пралетарыяту асяродзьдзя», і эсэраўскае мінулае, і прыкрыцьцё «нацдэмаў», што зьвілі сваё «асінае кубло» ў Акадэміі навук. Выклікі ў ОГПУ рабіліся ўсё часьцейшымі. У «навуковых» дыскусіях, якія вяліся з Ігнатоўскім у тым доме, выкарыстоўваліся спэцаргумэнты з традыцыйнага арсэналу «майстроў заплечных справаў». Вярнуўшыся

пасьля аднаго з допытаў дадому, Ігнатоўскі дастаў з шуфляды пісталет...

Прэзыдэнта Акадэміі навук пахавалі похапкам, раніцой, употай ад сяброў і калегаў. Ягоная магіла захавалася на Вайсковых кладах нейкім дзівам.

Улада працягвала помсьціць Ігнатоўскаму і пасьля сьмерці. У 1937-м была «як член сям'і здрадніка» засуджаная на восем гадоў лягераў жонка, расстраляныя сыны Юры і Валянцін.

Дагэтуль на сьценах акадэмічнага Інстытуту гісторыі няма мэмарыяльнай таблічы Ігнатоўскаму. Затое вісяць шыльды Горыну і Шчарбакову — бальшавіцкім фальсыфікатарам беларускай мінуўшчыны.

У 2006-м споўнілася 125 гадоў з дня яго народзінаў. Ці згадалі пра гэта ў Міністэрстве адукацыі? Наўрад. Бо замест дэвізу наркама асьветы Ігнатоўскага — «Вучыць беларуса на беларускай мове!» — міністэрскія сьцены аздобленыя партрэтамі чалавека, які публічна сьцьвярджаў, што на гэтай мове анічога значнага ні стварыць, ні выказаць немагчыма.

Усевалад Ігнатоўскі
19.4.1881,
в. Такары,
цяпер Камянецкі раён –
4.2.1931, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

У восьмай клясе ў школьнай бібліятэцы я неяк зьняў з стэнду «Пісьменьнікі-землякі» сьціплы зборнічак вершаў зусім не вядомага мне Янкі Журбы. Пагартаўшы старонкі, я ўзбагаціў сябе чатырохрадкоўем, што было, відаць, сугучнае майму тагачаснаму стану безнадзейнай, яшчэ дзіцячай закаханасьці:

Я помню сад у срэбраным уборы...
Паміж красуючых духмяных дрэў
Стаяла ты — ўся ў белым. Сад шумеў.
У цьмяным небе замігцелі зоры...

Янка Журба

А яшчэ з кніжачкі я даведаўся, што аўтар гэтых радкоў жыве ў маім родным Полацку. Прамінула некалькі дзён, і завочнае знаёмства атрымала нечаканы працяг. Блукаючы па недалёкіх ад бацькоўскага дому могілках, я раптам убачыў прымітыўна-стандартны помнік, з надпісу на якім вынікала, што аўтар упадабанага мною санэту пра каханьне ўжо некалькі гадоў таму пакінуў гэты сьвет. Мне падумалася, што паэты заслугоўваюць лепшых надмагільляў, але найбольш уразіла нават ня ўбогасьць помніка, а надпіс на ім — чамусьці па-расейску, ды яшчэ й з памылкай: «Белорусский поэт Янко Журба».

Праз колькі гадоў, закончыўшы БДУ ды, як кажа адзін мой сябар, канчаткова стаўшы на нацыянальныя рэйкі, я вярнуўся ў родныя мясьціны й распачаў змаганьне за новы помнік паэту ці, прынамсі, за беларускі тэкст на ім. У розныя інстанцыі быў напісаны дзясятак лістоў пра тое, што выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінарыі Янка Журба быў нашаніўцам (і, дарэчы, нейкім дзівам пазьбег за сталінскім часам рэпрэсіяў), што менавіта ён некалі пераканаў пісаць пабеларуску будучага аўтара «Міколкі-паравоза» Міхася Лынькова, што на схіле дзён ён страціў зрок і жыў у невядомасьці ў доме для састарэлых...

У адказ прыходзілі зьдзеклівa-ветлівыя адпіскі. Новы помнік зьявіўся ўжо ў сувэрэнныя 1990-я.

Некалі я назаўсёды вярнуўся ў Полацак. Пытаньня пра мову надпісу на маім помніку, я ўпэўнены, не паўстане. Хацелася б, каб ня ўзьнікла і праблемы правапісу.

Hod VI. № 3.

NAŠA NIWA

Wychodzic što tydzień ruskimi i łacinskimi literami.

Č—czytać jak polskaje CZ;
Š—czytać jak polskaje SZ.

Emihracija u Ameryku.

Да 1912 году газэта «Наша Ніва», на старонках якой дэбютаваў Янка Журба, выходзіла лацінкаю і кірыліцай

Янка Журба
(ад нараджэньня
Іван Івашын)
30.4.1881, в. Купніна,
цяпер у межах Чашнікаў –
7.1.1964, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Ксавэр'еўскіх могілках

Іван Луцкевіч

Я анічагуткі ня чуў пра яго ні ў школе, ні ўва ўнівэрсытэце і, як вы разумееце, зусім не таму, што быў дрэнным вучнем і нядбалым студэнтам.

На ўроках і лекцыях мы Івана Луцкевіча не «праходзілі», а ў Беларускай Савецкай Энцыкляпэдыі гаварылася нешта пагрозьлівае пра ідэалізацыю Луцкевічам Вялікага Княства Літоўскага і нацыяналістычнае супрацьпастаўленьне беларускага і расейскага народаў.

Цяпер усё больш беларусаў ведае, што Іван Луцкевіч быў адным з бацькоў Беларускага Адраджэньня, хоць у нармальнай дзяржаве кожны памятаў бы пра гэта ад першае клясы, як два на два — чатыры.

У юначыя гады на яго, сына каліноўца, паўплывалі творы Францішка Багушэвіча і бацькавага знаёмага Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча — таксама ўдзельнікаў паўстаньня 1863-га. Яшчэ падчас навучаньня ў Менскай клясычнай гімназіі Іван разам з малодшым братам Антонам заснаваў гурток, сябры якога былі захопленыя ідэяй нацыянальнай ды сацыяльнай справядлівасьці.

Пасьля ўстаноўчага зьезду нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады, які адбыўся ў 1903 годзе, Іван стаў яе сапраўдным лідэрам, а Антон — галоўным ідэолягам і публіцыстам. Беларускія сацыялісты чынна ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях таго часу.

Менавіта Іван Луцкевіч пад выглядам замоўцы зьявіўся пасьля вядомага Курлоўскага расстрэлу ў Менску на фабрыку Якабсона, гудок якой даў сыгнал да ўсеагульнай стачкі пратэсту.

Ён быў адным з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газэтаў «Наша Доля» і «Наша Ніва», а таксама Беларускага выдавецкага таварыства. З ініцыятывы Івана Луцкевіча адчынілася Віленская беларуская гімназія.

Іван Луцкевіч (зьлева) і Аляксандар Уласаў

Велізарны плён дала якоганая навуковая дзейнасьць. Агледзеўшы сабраныя ім скарбы, якія сталіся пазьней асноваю Віленскага беларускага музэю, Максім Багдановіч захоплена пісаў: «Гэта ёсьць фундамэнт нашага Адраджэньня. Гэта і за тысячу гадоў будзе сьведчыць пра нас».

Іван Луцкевіч адным зь першых зразумеў неабходнасьць дзяржаўнай самастойнасьці Бацькаўшчыны і разам з братам Антонам стаў у 1918-м ініцыятарам абвяшчэньня незалежнасьці БНР у яе этнаграфічных межах.

Цяжка хворы на сухоты, Іван працягваў ахвярна працаваць, і, калі сябры ў 1919-м завезьлі яго на курорт у польскае Закапанэ, было ўжо позна.

На пачатку дзевяностых гісторык Алег Латышонак прывёз у Вільню сымбалічную жменю зямлі з могілак у Закапанэ...

Іван Луцкевіч
9.6.1881, Шаўлі, Літва – 20.8.1919, Закапанэ, Польшча.
Сымбалічна перапахаваны на віленскіх могілках Росы

Быў час, калі я працаваў ня толькі за пісьмовым сталом, але яшчэ й хадзіў на службу. Тады, калі даймала начальства, калі душа ўзбунтоўвалася й прагла волі, мяне наведвала адно й тое ж нязбытнае жаданьне. О, як мне хацелася кінуць гэтую працу і стаць акторам ці проста рабочым сцэны у тэатры! Але не ў якім-небудзь, а — у вандроўным.

Уладзіслаў Галубок

У юнацтве я недзе прачытаў, што ў 1920-я Беларусь мела такі тэатар: ён езьдзіў з гораду ў горад, зь мястэчка ў мястэчка і нават афіцыйна называўся Вандроўным. Памятаю, як мая беларуская, зьмяшаная з цыганскаю кроў захвалявалася і ў твар дыхнуў сьвежы і салодкі вецер бясконцай дарогі. Пагатоў, тым тэатрам кіраваў чалавек з вольным, нябесным прозьвішчам — Галубок, што быў і драматургам, які напісаў сорак п’есаў, і рэжысэрам, і мастаком, і паэтам, і акторам, першым народным артыстам Беларусі...

У 1932 годзе Вандроўны тэатар пад кіраўніцтвам Галубка быў пераўтвораны ў Беларускі Трэці дзяржаўны тэатар і пачаў стала працаваць у Гомелі

Потым я даведаўся, што ўсё выглядала, вядома, зусім ня так ідылічна. Уладзе не спадабаліся гэтыя вандраваньні, якія цяжка трымаць пад пільным вокам, асабліва ўва ўмовах абвастрэньня клясавай барацьбы. Тым больш, перад кожным спэктаклем Галубок выступаў з бліскучай лекцыяй пра беларускую гісторыю й культуру.

Тэатар зрабілі аселым і загадалі ўвесьці ў рэпэртуар п’есы пра клясавае змаганьне. Самога ж Галубка ўрэшце забралі, каб прысудзіць да расстрэлу. Пры арышце загінуў і вялікі куфар з рукапісамі.

Жонка народнага артыста, якая спрабавала пасьля мужавага арышту скончыць жыцьцё самагубствам, здаецца, дачакалася ягонай рэабілітацыі, але ўжо не дажыла да адкрыцьця ў 1982-м у менскім Траецкім прадмесьці грамадзкай гасьцёўні імя Ўладзіслава Галубка.

Цяпер я ўсё гэта ведаю, але запаветная мара — хоць на месяц зрабіцца акторам вандроўнага тэатру — у маёй душы яшчэ жывая.

Уладзіслаў Галубок
(ад нараджэньня Голуб)
15.5.1882,
станцыя Лясная,
цяпер Баранавіцкі раён –
28.9.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Янка Купала

Школьная праграма вывучэньня Янкі Купалы была ўкладзеная нейкімі адмыслоўцамі такім чынам, што ў мяне й сяброў узьнікла ўстойлівая нялюбасьць да ягонае творчасьці.

Нас зусім не натхнялі радкі пра дурнога мужыка, зь якога «сьмяюцца, пагарджаюць». Чамусьці не выклікала прыліву патрыятызму і «агромністая грамада» зь бязьмежнаю крыўдай, худымі плячыма і нагамі ў лапцях.

Мы завучвалі верш на памяць, але не маглі пагадзіцца з тым, што нашыя продкі былі век сьляпымі й глухімі.

Канчаткова не расчаравацца ў песьняру мне дапамагалі вясёлыя аповеды мамы, што вучылася да вайны ў Копыскай школе і шмат разоў сустракала Купалу на тамтэйшым рынку, дзе паэт, прыехаўшы з сваіх блізкіх Ляўкоў, зацята таргаваўся з старымі габрэйкамі і таленавіта заляцаўся да маладых.

Адкрыцьцё Купалы прыйшло значна пазьней, на апошнім курсе ўнівэрсытэту.

Гэта быў Купала зусім іншы, з Маладой Беларусьсю, «сакалінай сям'ёй», якая чуйна ўслухоўваецца ў «вольны вецер вольных песень» і ўсёй душой верыць, што «не загіне край забраны».

Гэта быў Купала — філёзаф і гісторык, чыю паэму «На Куцьцю» я потым вывучыў на памяць без усялякіх праграмаў і заданьняў.

Гэта быў аўтар забароненай п'есы «Тутэйшыя». Гэта быў змагар, які ў 1926-м, праз год пасьля наданьня яму званьня народнага паэта, пісаў:

Былых ня выклічаш вякоў,
І ты, Масквы каронны́ай гразь,
Парваных не скуеш акоў,
Зь якой брахнёю ні вылазь!

Масква не даравала. Пасьля спробы самагубства ў 1930-м паэта духоўна зламалі, але нават такі ён заставаўся небясьпечным...

1 ліпеня 1942 году адбывалася пахаваньне Купалавай маці Бянігны. (Кажуць, яна праз усё жыцьцё шкадавала, што сын перайшоў у вершах з польскай мовы на беларускую.)

Асьвяціўшы сьвежы грудок на менскіх Вайсковых могілках, ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі прарочa прамовіў: «Дзе сын твой, гаротная беларуская маці?» Ніхто ў акупаваным Менску яшчэ ня ведаў, што і сын ужо там, у нябеснай Беларусі: у той самы дзень у Маскве хавалі забітага Купалу.

Янка Купала (ад нараджэньня Іван Луцэвіч)
7.7.1882,
фальварак Вязынка,
цяпер Маладэчанскі раён –
28.6.1942, Масква, Расея.
Перапахаваны на менскіх Вайсковых могілках

Я налічыў дзесяць знаёмых, якія ведаюць на памяць ягоную «Новую зямлю». Кошт там мяне гэты сьпіс не папоўніцца, бо я ў свой час вывучыў ня менш геніяльнага, але бліжэйшага маёй гарадзкой душы «Сымона-музыку»:

Ад роднае зямлі, ад гоману бароў,
Ад казак вечароў,
Ад песень дудароў,
Ад сьветлых воблікаў закінутых дзяцей,
Ад шолаху начэй,
Ад тысячы ніцей...

Якуб Колас

Пад гоман бароў, у сям'і лесьніка Міхала Міцкевіча, што служыў у князёў Радзівілаў, ён і прыйшоў на сьвет. Зьдзейсьніўшы яшчэ ў студэнцкія гады паломніцтва ў тыя наднёманскія мясьціны, я знайшоў у кнігарні томік з «Сымонам» і ўжо праз тыдзень мог дэкламаваць паэму зь любой страфы.

Ня раз даводзілася сустракацца з думкаю, што, у параўнаньні з бунтоўным Купалам, Колас быў па-мужыцку абачлівейшы і «спакайнейшы». Гэтаму пярэчаць факты: за ўдзел у нелегальным настаўніцкім зьезьдзе і антыўрадавую дзейнасьць Якуб Колас быў у 1908-м на тры гады ўвязьнены ў Менскім астрозе. Якраз у часе зьняволеньня выйшаў ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні жальбы».

У сьвятле дакумэнтальных сьведчаньняў руйнуецца й міт пра заўсёдную лаяльнасьць Коласа да «новай і справядлівай» савецкай улады. На Рыскую дамову 1921 году паміж Польшчай і савецкай Расеяй, якія разарвалі Беларусь напалам, ён адгукнуўся потым на дзесяцігодзьдзі забароненым вершам «Беларускаму люду»:

Нас падзялілі—хто? Чужаніцы,
Цёмных дарог махляры...

Дзядзька Якуб сябраваў зь небясьпечным «нацдэмам» Юркам Лістападам, працэс якога прагрымеў у сярэдзіне 1920-х. У 1938 годзе Колас некалькі гадзінаў — пакуль у ягоным доме доўжыўся ператрус — мусіў стаяць з паднятымі рукамі тварам да сьцяны.

У апошні дзень свайго жыцьця народны паэт пайшоў у ЦК КПБ зь лістом у абарону беларускай мовы. Першы сакратар Кірыла Мазураў не прыняў Коласа. Той ліст праз паўстагодзьдзя зрабіўся ці не актуальнейшым:

«Установы сталіцы вывелі з абыходку беларускую мову: на ёй не вядзецца перапіска, не гавораць з наведнікамі... Акадэмія навук не карыстаецца беларускай моваю... Студыя «Беларусьфільм» здымае фільмы на рускай мове. Такім шляхам нацыянальную кінэматаграфію ня створыш...»

Ёсьць вэрсія, паводле якой пасьля наведваньня ЦК паэт папрасіў свайго шофэра завезьці яго ў Курапацкае ўрочышча, дзе доўга і скрушліва аб нечым маўчаў.

Беларусь разьвіталася зь Якубам Коласам тры дні: несканчаная людзкая рака ад раніцы да вечару плыла праз Палац прафсаюзаў, дзе стаяла труна песьняра. Так раней не праводзілі ні пісьменьнікаў, ні палітыкаў.

Якуб Колас
(ад нараджэньня Канстанцін Міцкевіч)
3.11.1882, в. Акінчыцы, цяпер у межах Стоўпцаў – 13.8.1956, Менск.
Пахаваны на менскіх Вайсковых могілках

Калісьці я напісаў эсэ на вельмі актуальную тэму — «Як беларусы з кітайцамі сябруюць». Сярод згаданых там напалову легендарных і зусім фантастычных падзеяў уплішчылася й адна цалкам рэальная. Аднойчы ў 1920-м бальшавікам, карыстаючыся дзесяцікротнай перавагаю, удалося захапіць у палон невялікі аддзел кітайцаў, што ваявалі пад бел-чырвона-белым сьцягам. На чэкісцкім допыце сыны братняга народу на пытаньне пра нацыянальнасьць з гонарам адказвалі: «Пішы — беларуза!» Гэта былі байцы беларускага генэрала Станіслава Булак-Балаховіча.

Станіслаў Булак-Балаховіч

Чамусьці ніхто з гісторыкаў дагэтуль, здаецца, не зьвярнуў увагі на тое, што Балаховіч прыйшоў на сьвет у тым самым маёнтку Мэйшты на беларуска-літоўскім памежжы, дзе на сто трыццаць гадоў раней нарадзіўся герой 1794 году і спадкаемец Касьцюшкі ў кіраўніцтве паўстаньнем Тамаш Ваўжэцкі. А вось сам Станіслаў пра гэта, безумоўна, ведаў і натхняўся славаю выбітнага папярэдніка.

Дзейнасьць Булак-Балаховіча ў гады Першай усясьветнай вайны й пасьля кастрычніцкага бальшавіцкага перавароту чакае ўвасабленьня ў гістарычна-авантурным рамане, на старонках якога адлюстраваліся б дывэрсійныя рэйды па нямецкіх тылах, нядоўгая служба ў Чырвонай Арміі й пераход разам з сваім палком на бок белых, захоп Пскова, абарона Эстоніі ад бальшавікоў...

У студзені 1920-га з аддзелам на паўтары тысячы шабляў генэрал быў прыняты ў склад войска БНР. Ягоныя кавалерысты зьдзейсьнілі пераход з Латвіі на Палесьсе, ушчэнт разьбілі адзін з палкоў хвалёнай 1-й коннай арміі чырвоных, узялі Пінск... У лістападзе таго самага году ўжо 20-тысячная армія Булак-Балаховіча расначала імклівы наступ усьцяж Прыпяці. Ад бальшавікоў былі вызваленыя Петрыкаў, Калінкавічы, Мазыр, дзе Балаховіч (відаць, натхніўшыся прыкладам Юзафа Пілсудзкага) абвясьціў сябе начальнікам незалежнай Беларускай дзяржавы...

Станіслаў Булак-Балаховіч (зьлева). 1920

Жывучы ў міжваеннай Польшчы, Булак-Балаховіч быў перакананым антыфашыстам, але яшчэ больш непахісным антыкамуністам, што прывяло яго разам з сынам у армію гішпанскага генэрала Франка. У верасьні 1939-га ён абараняў Варшаву, а затым змагаўся ў шэрагах польскага Супраціву і быў застрэлены гестапаўцамі пры спробе арышту.

Партрэт супярэчлівай, але, безумоўна, выбітнай асобы Балаховіча будзе няпоўным, калі не згадаць, што генэрал ня толькі ўсё жыцьцё не забываў беларускай мовы, але і пісаў на ёй вершы.

Станіслаў Булак-Балаховіч
10.2.1883,
маёнтак Мэйшты,
цяпер Літва –
10.5.1940, Варшава,
Польшча

Францішак Аляхновіч

Ягонае імя вядомае значна менш, чым імя расейскага пісьменьніка Аляксандра Салжаніцына. Між тым, менавіта ён, Францішак Аляхновіч, упершыню, за некалькі дзесяцігодзьдзяў да «Архіпэлягу ГУЛАГу», здолеў сказаць сьвету вусьцішную праўду пра імпэрыю савецкіх канцлягераў.

Ён нарадзіўся ў сям'і віленскага тэатральнага скрыпача. Калі Францішку споўнілася пяць гадоў, бацька пачаў браць яго на спэктаклі. Малога палохалі тэатральныя стрэлы, але захапленьне тым, што адбывалася на сцэне, было мацнейшае за страх. Ад таго часу Францішкава душа назаўсёды пасялілася ў тэатры.

У 1916-м ён стварыў у Вільні гурток, зь якім паставіў сваю першую п'есу «На Антокалі», напісаную, дарэчы, у Лукіскай турме, дзе аўтар адбываў гадавое зьняволеньне «за зьнявагу сілаў нябесных і намер скінуць існую ўладу».

Да Аляхновіча хутка прыходзіць слава нацыянальнага драматурга. Максім Гарэцкі прысьвячае яму цэлы разьдзел у сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры». Натхнёны прызнаньнем і веданьнем законаў тэатру, Францішак адважваецца на незвычайны экспэрымэнт: дапісвае й ахвярue Янку Купалу трэці акт «Паўлінкі». Амбітны аўтар арыгіналу не выказвае незадавальненьня.

У 1925-м Францішак завяршае сямнаццатую п'есу. Наступную яму наканавана напісаць амаль праз два дзесяцігодзьдзі. Аляхновіч, якога ў БССР афіцыйна называюць «бацькам беларускай драматургіі», у лістападзе 1926 году прыяжджае ў Менск на вядомую Акадэмічную канфэрэнцыю па рэформе беларускага правапісу. Назад яго ўжо не выпускаюць. Ён становіцца ціня першым у Беларусі засуджаным паводле артыкулу № 98 («участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии»).

За свой давер да савецкай улады Францішак мусіў разьлічвацца цэлым дзесяцігодзьдзем на Салаўках. І раптам, «усяго» праз сем гадоў зьняволеньня, нечаканае шчасьце — абмен у 1933-м на палітыка, асьветніка і мовазнаўцу, вязьня польскіх турмаў Браніслава Тарашкевіча. Апошні неўзабаве таксама апынуўся ў савецкіх засьценках. Аляхновічу пашанцавала болей. Ён атрымаў яшчэ дзесяць гадоў вольнага жыцьця.

Ягоная кніга «Ў капцюрох ГПУ» выйшла на сямі мовах у Эўропе і Амэрыцы.

У сакавіку 1944-га ў яго кватэру ў акупаванай немцамі Вільні зайшлі двое. Празь нейкі час суседзі пачулі стрэл. Дагэтуль невядома, чыя рука націснула на курок, — паляка з Арміі Краёвай ці савецкага агента. Аляхновіча аднолькава ненавідзелі і першыя, і другія.

У дзевяностыя гады ягоныя глыбокія, мэтафізычныя творы вярнуў на беларускую сцэну Мікола Трухан. Ёсьць штосьці трансцэндэнтнае ў тым, што гэты таленавіты рэжысэр заўчасна скончыў свой зямны шлях неўзабаве пасьля пастаноўкі апошняй Аляхновічавай п'есы-гратэску «Круці не круці — трэба памярці».

Францішак Аляхновіч
9.3.1883, Вільня –
3.3.1944, Вільня.
Сымбалічна перапахаваны
на віленскіх могілках Росы

Вацлаў Ластоўскі

Яго называюць неадменным сакратаром Адраджэньня. Маецца на ўвазе нацыянальнае Адраджэньне пачатку XX стагодзьдзя. Але глыбіня й шматстайнасьць талентаў, якімі быў шчодра адораны Ластоўскі, міжволі прыводзяць на памяць волатаў эпохі Рэнэсансу.

Палітык, што браў непасрэдны ўдзел у абвяшчэньні незалежнасьці БНР і ўзначальваў яе Кабінэт міністраў, а пазьней, баронячы нацыянальныя правы беларусаў, наведаў Францыю, Бэльгію, Чэхаславакію, Нямеччыну, Італію, Ватыкан...

Гісторык, пяру якога належаць славутыя «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» і «Кароткая гісторыя Беларусі», што ўпершыню зьявілася на старонках «Нашае Нівы», дзе ён, дарэчы, пяць гадоў быў рэдакцыйным сакратаром...

Філёляг, укладальнік і выдавец ня менш славутага «Расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка», які мы зь сябрамі ў васьмідзясятыя гады прывезьлі ад Ларысы Геніюш і выпусьцілі ў самвыдаце ў колькасьці дваццаці пяці асобнікаў і які ў 1990-м быў перавыдадзены дзесяцітысячным накладам...

Дырэктар Беларускага дзяржаўнага музэю, які ў 1928-м асабіста ўзначаліў адмысловую экспэдыцыю ў Полацак і прывёз адтуль

нашу нацыянальную сьвятыню — Крыж Сьвятой Эўфрасіньні...

Неадменны сакратар маладой Беларускай Акадэміі навук...

Гэта ўсё ён, Вацлаў Ластоўскі.

А вось для мяне, прызнаюся, ён — найперш выдатны пісьменьнік.

Аўтар «Лябірынтаў» — можа, самай містычнай і самай патаемнай аповесьці беларускай літаратуры.

Аўтар непаўторных, надзеленых магутнай энэргетыкай вершаў.

...я горад збудаваў...

І от нахлынуў вораг многі.

Ударыў я у звон трывожны.
Дзынеў патужна цяжкі сьпіж...

Аднак на клік мой зоўны
ніхто ка мне не пасьпяшыў:

у горадзе маім —
такім мацоўным —
адзін я быў!..

Мо якраз гэтыя роспачныя радкі гучалі ў яго сьвядомасьці, калі кат у форме НКВД падымаў расстрэльны пісталет?..

Вацлаў Ластоўскі
8.11.1883,
засьценак Калесьнікаў,
цяпер Глыбоцкі раён –
23.1.1938, Саратаў, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Даводзілася чуць аповед, як аднойчы ў 1920-я на ягонай лекцыі ў БДУ, прысьвечанай асаблівасьцям беларускай мовы, нейкая камсамолка прыслала Язэпу Лёсіку пытаньне, чаму ён так мала ўвагі надае падабенству паміж беларускай і расейскай мовамі. Той зьняў акуляры і, бліснуўшы вачыма, зь зьнішчальнай іроніяй адказаў: «Мы вывучаем не падабенствы, а саму нашу мову. Жывем жа мы ў Беларусі, а не на нейкім Марсе».

Сучасьнікі згадваюць, што нават напярэдадні трыццатых гадоў ніхто, зьвяртаючыся да яго, не наважваўся

Язэп Лёсік

казаць «таварыш Лёсік». Для ўсіх ён быў «дзядзькам Лёсікам», чалавекам, які прайшоў найцяжэйшую школу змаганьня за нацыянальную справу.

Зямляк і блізкі сваяк Якуба Коласа, ён бярэ ўлетку 1906 году ўдзел у нелегальным настаўніцкім зьезьдзе ў Вільні і, ужо знаходзячыся пад перасьледам паліцыі, робіцца ініцыятарам другога, больш вядомага зьезду, што неўзабаве адбыўся ў іхняй з Коласам роднай Мікалаеўшчыне.

Трапіўшы на высылку ў Сібір, Лёсік пасябраваў там зь іншым «палітычным» — паэтам Алесем Гаруном.

Пасьля Лютаўскае рэвалюцыі ў Расеі Язэп становіцца ўдзельнікам Першага Ўсебеларускага зьезду, адным з «бацькоў» Беларускай Народнай Рэспублікі, і ў 1918—1919 гадах узначальвае яе Раду.

Выдадзеную ім у 1922-м «Практычную граматыку беларускае мовы» бальшавіцкая прэса характарызуе як «контрарэвалюцыйную прапаганду».

З-пад арышту яго вызваляе тагачасны наркам асьветы Ўсевалад Ігнатоўскі.

У пэрыяд беларусізацыі Язэп Лёсік быў у рэспубліцы самым знаным мовазнаўцам: выступаў з асноўнымі дакладамі на Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі 1926 году, кіраваў Тэрміналягічнай камісіяй.

Калі ў 1930-м разам з «шырокім сацыялістычным наступам на ўсім фронце» пачалася расправа зь беларускім нацыянальным рухам, акадэміка Лёсіка ўзялі адным зь першых.

Паўторны арышт у 1938-м прывёў ужо не да высылкі, а да пяцігадовага лягернага тэрміну. Ягоную жонку Ванду Ляўіцкую аднойчы выклікалі ў НКВД і перадалі мужаву вопратку, паведаміўшы, што той памёр ад сухотаў...

Праз пяцьдзясят гадоў студэнты Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту таксама, як і згаданая камсамолка, спрачаліся з выкладчыкамі. Праўда, мы ўжо спрабавалі бараніць Беларусь і пачыналі адказваць па-беларуску на заліках і экзамэнах. Імя Лёсіка было забароненае і невядомае нам, але ідэю, якой ён служыў, не ўдалося зьнішчыць.

Язэп Лёсік
18.11.1883,
в. Мікалаеўшчына,
цяпер Стаўпецкі раён –
1.4.1940, Саратаў, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Разам з братам Іванам ён вярнуў беларусам статус народу дзяржаўнага.

Сын паўстанца 1863 году, змагара за Рэч Паспалітую, ён зрабіўся барацьбітом за незалежную Беларусь.

Галоўны ідэоляг нашай першай палітычнай партыі — Грамады. Адзін з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газэтаў «Наша Доля» й «Наша Ніва». Аўтар канцэпцыі Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мора...

Напярэдадні векапомнага паседжаньня Рады БНР, што адбылося ў ноч з 24 на 25 сакавіка 1918 году, менавіта Антон Луцкевіч стаў ініцыятарам абвяшчэньня незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі, а неўзабаве ўзначаліў яе ўрад. Ён жа быў аўтарам гістарычнай Трэцяй Устаўнай Граматы Рады БНР.

Антон Луцкевіч

Выключныя заслугі належаць Луцкевічу і ў ягоных іпастасях гісторыка і літаратара, найталенавіцейшага публіцыста Заходняй Беларусі, які паводле назову радавога шляхецкага гербу ўзяў сабе псэўданім Антон Навіна. Ён, як рыба ў вадзе, пачуваўся ў тэкстах Францішка Скарыны і працягваў ягоную справу, перакладаючы біблійныя кнігі ўжо на сучасную беларускую мову.

Луцкевіч працаваў у Віленскай беларускай гімназіі, але яго, аўтара бліскучых дасьледаваньняў, польскія

Віленская інтэлігенцыя каля рэдакцыі «Нашай Нівы»

цэрбэры ад адукацыі пазбавілі права выкладаць родную літаратуру «як недастаткова кваліфікаванага»...

У верасьні 1939-га ў залі Беларускай гімназіі адбывалася афіцыйная ўрачыстасьць з нагоды далучэньня Вільні да Беларусі «на векі вякоў». Луцкевіч ведаў, што такое сталінская дыктатура, але дзеля беларускай справы паспрабаваў шукаць кампрамісу з бальшавікамі. Яго выступ пра новыя далягляды беларускай культуры паблажліва слухаў кіраўнік савецкай адміністрацыі Іван Клімаў. Ён яшчэ ня ведаў, што Масква неўзабаве перадасьць Вільню Літве, але ўжо бачыў складзены НКВД сьпіс на арышты віленскіх беларускіх дзеячаў.

У цяперашняй Беларусі, якой без Антона Луцкевіча і яго паплечнікаў магло б ня быць на мапе сьвету, ягонае імя на афіцыйным узроўні аніяк не ўшанаванае.

Антон Луцкевіч
29.1.1884, Шаўлі, Літва – 23.3.1942,
перасыльны пункт Аткарск, Саратаўская вобл., Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Ужо ня першы год мастакі з гісторыкамі ня могуць прыйсьці да адзінай думкі: хто ж насамрэч адлюстраваны на адным з партрэтаў Аляксея Марачкіна, асноваю для якога паслужыла зьмешчанае ніжэй фота, — сапраўды паэтка Ларыса Геніюш або палітычная дзяячка Палута Бадунова? Але на карысьць каго б ні скончылася дыскусія, можна сьцьвярджаць, што гэтыя выдатныя беларускі з аднаго шэрагу.

Выпускніца петраградзкіх Вышэйшых гістарычна-літаратурных курсаў, сябра ЦК Беларускай Сацыялістычнай Грамады, а пазьней — сакратар ЦК Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў, Палута не губляла ўпэўненасьці ў любой кампаніі палітыкаў-мужчынаў. Яна была ў ліку арганізатараў Першага Ўсебеларускага зьезду, а на пачатку 1918-га ўвайшла ў склад Народнага сакратарыяту — першага Ўраду БНР. Подпісы Бадуновай стаяць пад Другой і Трэцяй Устаўнымі Граматамі, дзе абвяшчалася пра ўтварэньне й незалежнасьць Беларускай Народнай Рэспублікі.

Палута Бадунова

У Сакратарыяце Палута была адзінай жанчынаю. Яе пасада народнага сакратара апекі адпавядала партфэлю міністра сацыяльнай абароны. Адначасова яна ўзначаліла жаночае дабрачыннае таварыства «Цётка», названае ў гонар знакамітай паэткі.

Палута Бадунова і Язэп Мамонька. 1921

Належачы да партыі беларускіх эсэраў, Бадунова пасьлядоўна выступала за поўную незалежнасьць Беларусі. За свае непахісныя погляды ёй давялося адседзець спачатку ў польскай турме ў Менску, а потым у бальшавіцкай — у Маскве. Гэта была славутая Бутырка, дзе Палута за паўгоду зьняволеньня трымала некалькі галадовак, штораз даводзячы сябе да крытычнага стану.

...Вярнуўшыся з праскай эміграцыі, яна працавала настаўніцай у Гомелі. Прымірыцца з савецкай уладай Палута не магла дый не хацела. Такіх, як яна, хто не баяўся публічна выказвацца пра існы лад, тады былі адзінкі. Тое, што па яе прыйшлі толькі ў 1937-м, выглядае нават нейкай анамаліяй. «Антысавецкая агітацыя» была ацэненая на дзесяць гадоў лягераў, але прысуд для эсэркі-незалежніцы прызналі занадта мяккім. Бадунову перавялі ў менскую «амэрыканку». Неўзабаве ёй прачыталі пастанову пра расстрэл.

Палута Бадунова
1885, Навабеліца,
цяпер у межах Гомелю –
29.11.1938, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Сымон Рак-Міхайлоўскі

Некалі ў дзяцінстве, гартаючы кнігі й часопісы маёй мамы, выкладчыцы гісторыі, я сустрэў сьмешнае прозьвішча — Рак-Міхайлоўскі. Больш ад таго першага знаёмства нічога не запамяталася.

Другое адбылося ўжо ў студэнцкія сямідзясятыя гады. Робячыся беларусам ня толькі паводле пашпарту, я з апантанасьцю нэафіта пачаў скупляць беларускія кнігі і, вярнуўшыся з будатраду не з пустым гаманцом, набыў дзевяць выдадзеных на той час вішнёвых тамоў Беларускай Савецкай Энцыкляпэдыі. З аднаго зь іх і ўведаў, што Сымон Рак-Міхайлоўскі, аказваецца, быў «членам контрарэвалюцыйнай Рады БНР і яе вайсковай камісіі». Пра далейшыя вяхі жыцьця гэтай падазронай асобы гаварылася спасьцярожліва і без ацэнак: настаўнік Віленскай беларускай гімназіі, стваральнік і дырэктар Барунскай настаўніцкай сэмінарыі, адзін з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы... Што гэта былі за вучэльні й што за таварыства, я ня меў аніякага ўяўленьня, бо ў нас на гістфаку БДУ такія рэчы не вывучаліся, а ў лепшым разе мімаходзь згадваліся. Потым энцыкляпэдычны артыкул рабіўся больш прыхільным да свайго героя — яўна з тае прычыны, што Сымон пасьля памылак і хістаньняў маладосьці стаў на правільныя рэйкі і ўступіў у кампартыю Заходняй Беларусі, за што, як трэба было меркаваць, і атрымаў ад польскіх уладаў дванаццаць гадоў турмы.

Аднак, як вынікала зь вішнёвага тому, усё выглядала ня так трагічна, бо ў 1931-м змагар з эксплюататарамі пераехаў па абмене палітвязьнямі ў БССР, дзе працаваў дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музэю і нават быў членам ЦВК рэспублікі. Праўда, на гэтым (пасьля хуценькага паведамленьня, што Сымон Рак-Міхайлоўскі складаў вершы, пісаў падручнікі і лічыцца аўтарам музыкі да Багдановічавай «Зоркі Вэнэры») артыкул неяк раптоўна абрываўся. Я паглядзеў на дату сьмерці: толькі год — 1937-мы.

Разгарнуўшы выдадзены праз тры дзесяцігодзьдзі адпаведны том сучаснай Беларускай Энцыкляпэдыі, я пераканаўся, што за гэты час мы прайшлі велізарны шлях. Тут ужо згадваюцца старанна замоўчаны энцыкляпэдыяй-папярэдніцай Першы Ўсебеларускі зьезд, дэлегатам якога быў Рак-Міхайлоўскі, арышт і асуджэньне на дзесяць гадоў лягераў паводле сфабрыкаванай ОГПУ справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру», а таксама дакладная дата расстрэлу.

Здаецца, можна было б цешыцца, што гістарычная праўда вяртаецца. Можна было б, каб не адна акалічнасьць: тое, за што змагаўся Рак-Міхайлоўскі на пачатку мінулага стагодзьдзя, не нашмат менш актуальнае і ў сёньняшняй Беларусі.

Возьмем, да прыкладу, Таварыства беларускай школы...

Сымон Рак-Міхайлоўскі
14.4.1885,
в. Максімаўка,
цяпер Маладэчанскі раён —
27.11.1938, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Вячаслаў Селях-Качанскі

На беларускіх могілках у амэрыканскім Саўт-Рывэры можна вывучаць шмат якія разьдзелы нашай гісторыі. Тут знайшлі свой апошні спачын слуцкі паўстанец Іван Навумчык, палітык і пэдагог Радаслаў Астроўскі, пісьменьнік і гісторык Юрка Віцьбіч... Дзякуючы наведваньню гэтага нэкропалю я ўпершыню сустрэў імя Вячаслава Селяха-Качанскага.

Пры паступленьні ў Маладэчанскую настаўніцкую сэмінарыю ён уразіў экзамэнатараў, засьпяваўшы магутным барытонам «Спасі, Госпадзі, людзі Твая». Праз некалькі гадоў Селях, апантаны жаданьнем зрабіцца прафэсійным опэрным сьпеваком, едзе ў Пецярбург.

З адзнакай закончыўшы кансэрваторыю, ён перамагае больш за трыста канкурэнтаў і трапляе ў славуты Марыінскі тэатар.

Нядаўні лагойскі хлапчук апынаецца на музычным Алімпе. Як прэм'ер-барытон ён сьпявае разам з Шаляпіным ды іншымі зоркамі. Найбольш удалымі з дваццаці пяці ягоных роляў крытыка называе Барыса Гадунова, князя Ігара і Рыгалета... Здавалася, далей будуць толькі ружы й авацыі. Але ў сярэдзіне 1920-х, зьдзівіўшы калегаў, Селях прымае прапанову старшыні Інстытуту беларускай культуры Ўсевалада Ігнатоўскага і пераяжджае ў Менск.

У 1927-м на сцэне Першага Беларускага дзяржаўнага тэатру (БДТ-1) адбылася прэм'ера «Русалкі» А. Даргамыскага — першай опэры на беларускай мове. Селях прычыніўся да прэм'еры ў дзьвюх іпастасях — як рэжысэр і як выканаўца ролі Млынара. У тым самым годзе ён узначальвае БДТ-1 (сучасны Купалаўскі тэатар) і выводзіць яго ў шэраг найлепшых тэатральных калектываў краіны.

Аднак гэтыя посьпехі не былі паратункам ад пагрозы з боку ўсёмагутнага ведамства, у якім дасье, здаецца, мелі на кожнага. Пагатоў, за Селяхам вадзіліся не абы-якія «грахі». Ён упарта адмаўляўся ўступаць у кампартыю. Насуперак загаду наркамасьветы ня зьняў з рэпэртуару «падазроныя» спэктаклі «Кастусь Каліноўскі» і «Каваль-ваявода». Каб уратавацца ад арышту ОГПУ, ён у 1933-м пакідае Беларусь і вяртаецца ў Менск ужо ў часе нямецкай акупацыі.

Блукаючы па сьвеце, Селях-Качанскі не пакідаў галоўнай справы свайго жыцьця.

У Нямеччыне ён стварыў Беларускі драматычны тэатар імя Галубка, у ЗША заснаваў тэатральную студыю, дзе ставіў п'есы Аляхновіча і Дуніна-Марцінкевіча. Вялікае значэньне ў жыцьці эміграцыі меў арганізаваны і ўзначалены ім Беларускі нацыянальны хор.

У 1975-м спадар Вячаслаў адрэдагаваў «Сьпеўнік беларускага жаўнера». Яму ішоў ужо дзясяты дзясятак...

Вячаслаў
Селях-Качанскі
25.12.1885, Лагойск –
8.8.1976, Саўт-Рывэр,
штат Нью-Джэрзі, ЗША
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэры

Юліяна Вітан-Дубейкаўская

Калі нацыянальная культура прыцягвае й робіць сваімі прадстаўнікоў іншых народаў, значыць, у яе ёсьць будучыня.

Юліяна Мэнке, праўда, паходзіла зь сям'і віленскіх немцаў, што, як яна пісала, «прынялі звычаі й мэнтальнасьць гэтага мілага краю», але згаданая акалічнасьць толькі пацьвярджае сказанае раней.

Яна вучылася ў прыватнай гімназіі, дзе ў той час было забаронена размаўляць на ўсіх іншых мовах, апрача расейскай. Каб пазлаваць клясную даму, дзяўчаткі часта гаварылі па-польску. Але знайшлася ў гімназіі й беларуска. Яе звалі Алаіза Пашкевіч.

У 1915-м, прыехаўшы зь Пецярбургу ў адпачынак, Юліяна, ужо дыплямаваная мастацтвазнаўца, сустрэлася з Іванам Луцкевічам. Захапленьне ягонымі калекцыямі старасьвеччыны хутка перарасло ў сяброўства, а тое — ува ўзьнёслае каханьне.

Такое кола знаёмстваў абумовіла яе працу ў Беларускім нацыянальным камітэце. «Мала нас тады было, — пазьней будзе прыгадваць Юліяна, — палякі зласловілі, што ўсіх віленскіх беларускіх дзеячаў можна пасадзіць на адной канапе. Аднак праца ішла...»

Вельмі карыснай была яе дапамога пры перамовах зь нямецкай акупацыйнай адміністрацыяй, якая дазволіла адчыніць першыя беларускія школы, чаго нельга было ўявіць у Расейскай імпэрыі, дзе беларусаў на

афіцыйным роўні ніколі не прызнавалі за асобны народ. Адкрыцьцё самай першай школкі ў Камітэце адзначылі гарбатаю зь пірагом, які сьпякла Юліяна. Яна брала ўдзел у арганізацыі беларускіх настаўніцкіх курсаў і Віленскай беларускай гімназіі, дзе потым выкладала нямецкую мову й пэдагогіку.

Паўсюль — або насамрэч, або ў думках — побач быў ён, Іван. Каханы і ўжо нарачоны.

Аднак надзеі на сямейнае шчасьце перакрэсьліў абвешчаны доктарам у 1917-м прысуд: «Ад правага лёгкага яшчэ астаткі ёсьць, а левага амаль няма... Больш за два-тры гады не пражыве...»

Праз два гады ў санаторыі ў польскім Закапанэ, седзячы пры Іванавым ложку, яна пачула яго апошнія словы: «Ты добрая...»

Пазьней яна стане жонкаю вядомага беларускага дзеяча Лявона Вітан-Дубейкаўскага*. Пахаваўшы яго, Юліяна ў 1941-м пераселіцца на радзіму продкаў, у Нямеччыну.

Там і будзе напісаная прысьвечаная Івану Луцкевічу мужная, сьветлая й журботная кніга «Мае ўспаміны», якая выйдзе праз пяцьдзясят гадоў у любай сэрцу аўтаркі Вільні з прадмоваю Лявона Луцкевіча. Успаміны стануцца асноваю для гэткага ж сьветла-сумотнага спэктаклю «Віленскія мроі», пастаўленага Галінай Дзягілевай у тэатры аднаго актора «Зьніч».

Юліяна Вітан-Дубейкаўская (ад нараджэньня Мэнке)
12.12.1886, Вільня – 1970, Нюрнбэрг, Нямеччына

* У 1954 годзе ў Нью-Ёрку пабачыла сьвет кніга «Лявон Вітан-Дубейкаўскі», якую Юліяна выдала пад псэўданімам Кветка Вітан.

Таму, для каго Беларусь — ня проста геаграфічны назоў, а — Радзіма, ня трэба тлумачыць, што такое гімн «Магутны Божа». Верш-малітву Натальлі Арсеньневай паклаў на музыку Мікола Равенскі.

Зьявіўшыся ў 1919-м у Менску, ён паверыў у ідэалы БНР і пачаў шукаць сваё месца ў нацыянальным Адраджэньні.

Калі б можна было перанесьціся ў тыя гады, я, нягледзячы на свае больш чым сьціплыя вакальныя дадзеныя, хацеў бы запісацца ў ягоны хор пры Беларускім рабочым клюбе. Равенскі зьбірае народныя песьні на Случчыне, піша музыку да твораў беларускіх паэтаў — у прыватнасьці, да хрэстаматыйных вершаў «Люблю наш край» Канстанцыі Буйлы і «О Беларусь, мая шыпшына» Ўладзімера Дубоўкі.

Мікола Равенскі

Пасьля Маскоўскае кансэрваторыі ён зноў прыяжджае ў Менск у той час, апынуцца ў якім мне ўжо ня вельмі хацелася б. Арыштаваныя дзясяткі сяброў і знаёмых, сярод якіх брат Антон.

У 1938-м Равенскага выключаюць з Саюзу кампазытараў...

Старыя жыхары гораду Чэрвеню дагэтуль з сымпатыяй згадваюць яго як рэгента мясцовага царкоўнага хору за часамі вайны. Ніхто не асуджае і ягонага ад'езду на Захад, бо гараджане памятаюць, як пасьля прыходу савецкіх войскаў нейкі партызан без суду і сьледзтва застрэліў пасярод вуліцы ціхага бяскрыўднага чалавека — толькі за тое, што ён быў царкоўным старастам.

У Заходняй Нямеччыне Равенскі выкладаў сьпевы ў беларускіх гімназіях у Рэгенбургу і Остэргофэне, быў рэгентам хору ў праваслаўнай парафіі Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай.

Колішні гімназіст, а цяпер дырэктар Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўт Кіпель зь вялікай цеплынёю апавядаў мне пра заняткі спадара Міколы зь беларускімі скаўтамі, для якіх ён напісаў «Гімн ваўчанятаў» і «Скаўцкую малітву».

Зноў сустрэўся з Равенскім Кіпель ужо ў бэльгійскім Лювэне. Кампазытар пагадзіўся кіраваць беларускім студэнцкім хорам, што потым даваў канцэрты ў многіх краінах Эўропы і атрымаў прэмію на міжнародным фэстывалі ў Брусэлі.

Вялікі посьпех мелі запісаныя харыстамі кружэлкі, якія рэпрэзэнтавалі ў вольным сьвеце беларускую музыку.

Няма ў Менску ні вуліцы яго імя, ні мэмарыяльнай дошкі на будынку Акадэміі музыкі. Але «Магутны Божа» будзе гучаць на нашай зямлі, пакуль будзе на сьвеце Беларусь.

Мікола Равенскі
17.12.1886,
в. Капланцы,
цяпер Бярэзінскі раён —
9.3.1953*, Лювэн, Бэльгія

* У Беларускай Энцыкляпэдыі й Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата сьмерці Міколы Равенскага.

Уладзімер Пракулевіч

Ягоны жыцьцяпіс у першай сваёй частцы для беларускага нацыянальнага дзеяча — ня самы тыповы. Юрыдычны факультэт Маскоўскага ўнівэрсытэту. У студэнцкія гады — сакратарства ў марксісцкім часопісе «Возрождение» і загадваньне аддзелам хронікі ў папулярнай газэце «Копейка». Потым — спакойная грашавітая праца ў Менскай казённай палаце і Менскім акруговым судзе.

Карэнны паварот жыцьцёвага шляху адбыўся ў 1917 годзе, калі Пракулевіч далучыўся да прыхільнікаў беларускае незалежнасьці. 1920-ты засьпеў яго на пасадзе судзьдзі ў Слуцку. 14 лістапада пачаў свае паседжаньні гістарычны Беларускі зьезд Случчыны, які абраў прыхільніка Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў Пракулевіча старшынём Рады. Праз тыдзень Рада Случчыны выдала незалежніцкую дэклярацыю. Яшчэ праз тыдзень 1-я Слуцкая брыгада войскаў БНР атакавала бальшавіцкія аддзелы...

Беларуская грамада ў Празе на вечарыне ў гонар Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Крайні справа ў першым радзе — Уладзімер Пракулевіч, трэці справа — Пётра Крачэўскі

Уладзімер Пракулевіч
1887, в. Красналукі, цяпер Чашніцкі раён – 20.8.1938, Сьвярдлоўская вобл., Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Пасьля Слуцкага паўстаньня Пракулевіч выехаў у Вільню, адкуль неўзабаве быў высланы польскімі ўладамі. На Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі ён быў сярод тых, хто, паверыўшы ў Беларускі Дом пад уладаю саветаў, падпісаў рэзалюцыю аб ліквідацыі незалежніцкага Ўраду.

Лёс былога кіраўніка слуцкіх паўстанцаў пасьля прыезду ў БССР быў ужо тыпова прадвызначаным. Невысокая пасада ў Дзяржаўнай бібліятэцы, арышт у 1930-м па справе Саюзу вызваленьня Беларусі* і высылка на пяць гадоў у Расею. Людзі кшталту Пракулевіча ня мелі шанцаў выжыць. Паўторны арышт у 1938-м прывёў да расстрэльнага прысуду.

Зь яго фатаграфіі ў судовай справе пазірае барадаты шыракатвары беларус з глыбокімі разумнымі вачыма. Ён вельмі падобны да майго дзеда Максіма, таксама расстралянага ў трыццатыя.

* Саюз вызваленьня Беларусі, у справе якога арыштавалі больш за сто вядомых прадстаўнікоў інтэлігенцыі, а таксама буйных дзяржаўных дзеячаў, традыцыйна лічыцца прыдумкаю ОГПУ. Гэтае меркаваньне выглядае спрэчным: моцныя незалежніцкія настроі ў беларускім кіраўніцтве і ў інтэлігенцкіх колах былі рэальнасьцю.

Аб чым думае чалавек у трыццаць тры гады перад расстрэлам? На гэтае пытаньне мог бы адказаць ён, Фабіян.

Пераехаўшы з Смаленску, дзе толькі што была абвешчаная БССР, у Менск, яе ўрад заняў на пляцы Волі колішнюю рэзыдэнцыю расейскага губэрнатара і першым чынам распаўсюдзіў у горадзе свой маніфэст. У ім паведамлялася, што ўсе законы і загады Рады БНР лічацца несапраўднымі, а сама Рада зь яе «міністрамі» (гэтае слова было ўзятае ў дзьвюхкосьсе) абʼяўляецца безабароннай перад законамі. Далейшыя падзеі паказалі, што ў становішчы безабаронных апынуліся самі аўтары маніфэсту. Яскравым пацьверджаньнем гэтага стаўся лёс Фабіяна Шантыра.

Фабіян Шантыр

Будучы палітык і пісьменьнік нарадзіўся ў свабодалюбным Слуцку. У сваім кароткім жыцьці ён пасьпеў пабыць хатнім настаўнікам-«дарэктарам», мулярам, адвакатам, вайсковым пісарам, бухгальтарам… Шантыр друкаваў у «Нашай Ніве» імпрэсіі, наведваў вядомы менскі клюб «Беларуская хатка». Там ён пазнаёміўся з маладой пісьменьніцай Зоськай Верас, якая стала яго жонкай.

На Першым Усебеларускім зьезьдзе ў 1917 годзе Фабіян, кіруючы левай фракцыяй, шукаў парытэтнага хаўрусу з бальшавікамі. Яны не забылі гэтага і ў першым урадзе БССР аддалі яму партфэль наркама нацыянальных справаў. Аднак — усяго на некалькі тыдняў. Ужо ў лютым таго самага 1919 году Шантыра кінулі ў

турму. Праз год ён быў зноў арыштаваны, абвінавачаны ў «нацыянальнай контрарэвалюцыі» і расстраляны.

Гатэль «Эўропа», дзе жылі сябры першага ўраду БССР. 1920-я

Фабіян Шантыр стаўся першай ахвяраю бальшавіцкага тэрору як у беларускай палітыцы, так і ў беларускай літаратуры.

Трагічна склаліся і лёсы іншых сяброў першага ўраду БССР — нацыянал-камуністаў, якім інкрымінавалася імкненьне «организовать независимую белорусскую компартию, что подрывало Советскую власть». Камісар працы Язэп Дыла (апрача ўсяго іншага, адзін з пачынальнікаў нашай гістарычнай прозы) пасьля некалькіх арыштаў і высылак мусіў да скону жыць у Расеі. Наркама замежных справаў Усевалада Фальскага ў 1921-м бальшавікі прысудзілі да расстрэлу, які замянілі пяцьцю гадамі катаржнай турмы. Потым былы міністар (яшчэ й таленавіты актор і адзін з стваральнікаў беларускага прафэсійнага тэатру) працаваў рахункаводам. Вяртацца на радзіму яму было катэгарычна забаронена. «Я нават ня ведаю, на колькі часу я пазбаўлены гэтага права», — у роспачы пісаў ён. Замест даты і месца завяршэньня жыцьцёвага шляху Фальскага ў энцыкляпэдыях стаяць пытальнікі.

Фабіян Шантыр
4.2.1887, Слуцак – 29.5.1920, Навазыбкаў, Бранская вобл., Расея. Месца пахаваньня невядомае

Калі я думаю пра яго, уваччу заўсёды паўстае адно й тое ж відовішча: па вечаровай палявой дарозе ўсьлед за нізкім, чырвоным, як ягадзіна шыпшыны, сонцам ідзе высокі барадаты чалавек з падарожнай кайстраю і мальбэртам. У той самы момант у памяці ажываюць і нягучна поўняць гэтую народжаную ўяўленьнем прастору радкі Ўладзімера Караткевіча:

Дарогі... Корчмы... Ліра за сьпіною...
Ў гадах Хрыстовых — бедным шкаляром...
Засьпее ноч, засьпее дзень слатою —
Паўсюль мне стол, любоў, цяпло і дом...

Язэп Драздовіч

Язэп Драздовіч прыйшоў на сьвет у адным дзесяцігодзьдзі з братамі Луцкевічамі, Ластоўскім, Купалам і Коласам і сам быў з гэтага шэрагу будзіцеляў нацыі. Яны не належалі да нейкіх школаў, плыняў або партыяў. Яны былі іх стваральнікамі.

Драздовіч стаў адным з заснавальнікаў нацыянальнага гістарычнага жывапісу і плённа прычыніўся да вытокаў мастацкай Скарыніяны. Працягваючы творчы подзьвіг свайго папярэдніка Напалеона Орды, ён стварыў вялікія графічныя сэрыі — «Мір», «Крэва», «Наваградак і навааградцы», «Меднікі», «Трокі», «Гальшаны»... Быў шанцоўным археолягам: адкрыў некалькі стаянак каменнага і бронзавага вякоў. Стаў пачынальнікам касьмічнай тэмы ў нашым выяўленчым мастацтве. Ягоны цыкль «Жыцьцё на Марсе» і сёньня хвалюе мяне, колішняга фаната Рэя Брэдбэры, прымушаючы здымаць з паліцы «Марсіянскія хронікі».

Пасьля Другой усясьветнай вайны магчымасьць не памерці з голаду дало яму маляваньне на саматканым палатне разнаўзорыстых дываноў, рупліва зьбіраных потым мастаком Аляксеем Марачкіным. Тагачасныя чыноўнікі ад культуры ў лепшым разе лічылі мастацтва Драздовіча другарадным, а ў горшым — падазроным і шкодніцкім. Старыя жыхары мястэчка Лужкі дагэтуль памятаюць размалёўку дзядзькі Язэпа ў мясцовай сталоўцы. Асартымэнт страваў быў, далікатна кажучы, небагатым, але ў сталоўку хацелася зайсьці, каб трапіць у дзівосны сьвет фантастычных зьвяроў і птушак. Урэшце месца грамадзкага харчаваньня наведаў абласны чыноўнік, пасьля чаго размалёўку зьнішчылі, а на яе месцы павесілі «зразумелую народу» копію карціны расейскага мастака Шышкіна.

Хочацца верыць, што нехта з тых, хто лічыў Драздовіча ўбогім бажаволкам, дажыў да адкрыцьця ў Менску помніка дзядзьку Язэпу, да выхаду фундамэнтальнага альбому-манаграфіі, да зьяўленьня вуліцаў імя Драздовіча ў Менску, Воршы, Маладэчне, Глыбокім, Шаркоўшчыне, Радашкавічах, Германавічах, да стварэньня Культурна-асьветніцкага цэнтру імя Язэпа Драздовіча, узначаленага закаханай у творчасьць земляка Адай Райчонак, пад кіраўніцтвам якой ужо дзесяць гадоў ладзяцца мастацкія пленэры — у тых мясьцінах, над якімі лунае душа гэтага вечнага вандроўніка.

Язэп Драздовіч
13.10.1888,
засьценак Пунькі,
цяпер Глыбоцкі раён –
15.8.1954,
мяст. Падсьвільле,
Глыбоцкі раён.
Пахаваны ў в. Ліпляны,
Глыбоцкі раён

Вінцэнт Гадлеўскі

Побач з трыма тамамі факсымільнага ўзнаўленьня Бібліі Францішка Скарыны ў маёй бібліятэцы стаіць адна з найдаражэйшых для мяне кніг — падараваныя аднойчы старым віленчуком «Čatyry Ewanhelii i Apostalskija Dzieji» — пераклад Сьвятога Пісаньня на беларускую мову, зроблены ксяндзом Вінцэнтам Гадлеўскім і выдадзены лацінкаю ў 1939-м у Вільні.

Яшчэ ў раньнім юнацтве абраўшы служэньне Богу, асноўны яго сэнс айцец Вінцэнт бачыў для сябе ў тым, каб дапамагчы беларусам зьдзейсьніцца як народу, а Беларусі — як дзяржаве.

Ён браў удзел у паседжаньнях Першага Ўсебеларускага зьезду і ўваходзіў у склад Рады БНР. Стаў адным з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, адзначыўся ў доўгіх сьпісах вязьняў сумнавядомых віленскіх Лукішкаў...

У верасьні 1941-га ксёндз Гадлеўскі зьявіўся ў Менску і ўзяўся за ажыцьцяўленьне сваёй галоўнай тагачаснай ідэі — арганізацыю незалежніцкага антынацысцкага Супраціву, маючы на мэце стварэньне Беларускай дзяржавы.

Гадлеўскі быў у ліку стваральнікаў на пачатку 1942 году Беларускай незалежніцкай партыі, якая плянавала выступіць адначасова супраць нацыстаў і бальшавікоў.

Пра вагу асобы ксяндза Гадлеўскага ў тагачаснай ваенна-палітычнай сытуацыі сьведчыць тое, што прадстаўнікі дзяржаўнага Камітэту абароны СССР праз выведнікаў ініцыявалі зь ім перамовы аб магчымасьці ўдзелу беларускіх нацыяналістаў у антыфашыстоўскім змаганьні.

Гаворка вялася пра вызваленьне з савецкіх лягераў вязьняў-беларусаў і фармаваньне зь іх нацыянальнага войска кшталту польскай арміі генэрала Андэрса. (Існуе меркаваньне, што атрымаўшы ад айца Вінцэнта ўсе неабходныя зьвесткі, савецкія агенты адразу здалі яго немцам.)

23 сьнежня 1942 году менская «Беларуская газэта» зьмясьціла вялікі артыкул — мэмуар Гадлеўскага пра Першы Ўсебеларускі кангрэс.

У тэкст быў завярстаны мужны, прасякнуты незалежніцкім настроем верш Натальлі Арсеньневай «Гадзе!»:

Што далі нам калі чужыя?
Ці калі хто — наш плач усьцішыў?
Дось!
Напружым пастронкі жылаў,
самі злыбеды нашы скрышым!..

Назаўтра Гадлеўскага арыштавала СД. У той самы дзень яго расстралялі.

Вінцэнт Гадлеўскі
16.11. (паводле іншых зьвестак 16.12) 1888, в. Шурычы, цяпер Сьвіслацкі раён – 24.12.1942, ваколіцы в. Малы Трасьцянец пад Менскам.
Месца пахаваньня невядомае

Вы памятаеце, як у Купалавых «Тутэйшых» Мікіта Зносак, дэманструючы сваё знаёмства зь беларускаю літаратураю, цытуе:

Беларусь, мая старонка,
Куток цемнаты.
Жыве Шыла, Грыб, Мамонька, —
Будзеш жыць і ты...

На жаль, абсалютнай большасьці гледачоў сёньняшняга Купалаўскага тэатру (як, відаць, і большасьці чытачоў п'есы) іранічна пералічаныя ў вершыку імёны анічога ня кажуць. Між тым, яны ўвайшлі ў энцыкляпэдыі, бо за гэтымі імёнамі стаяць асобы — кіраўнікі Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў — якія ў змаганьні за незалежнасьць Бацькаўшчыны адыгралі ролю далёка не маргінальную.

Язэп Мамонька

Вайсковы тэлеграфіст у гады Першай усясьветнай вайны Язэп Мамонька за сваю рэвалюцыйную дзейнасьць пасьпеў адседзець тры гады яшчэ ў царскіх турмах. Неўзабаве яго, аднаго з арганізатараў і дэлегатаў Першага Ўсебеларускага зьезду, што ўзяў курс на самастойнасьць краіны, арыштуюць ужо бальшавікі. Мамонька ўцячэ з-пад варты, стане сябрам Прэзыдыюму Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і будзе арыштаваны ўжо палякамі...

Лёс падараваў гэтаму неўтаймоўнаму случаку талент дзівосным чынам вырывацца з-за кратаў. У 1921-м на даручэньне кіраўніцтва БНР Мамонька едзе ў Менск для каардынацыі вызвольнага змаганьня ў Заходняй Беларусі.

Новы арышт бальшавікамі і высылка ў Казань. Але ворагі й апанэнты рана радаваліся: у верасьні таго самага году палітуцякач, пераадолеўшы некалькі эўрапейскіх межаў, зь лёгкай усьмешкай на сваім адкрытым сялянскім твары ўвойдзе ў залю паседжаньняў Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе.

На Другой бэрлінскай канфэрэнцыі 1925 году, ён рэзка выступіць супраць роспуску Ўраду БНР і на знак пратэсту ляпне дзьвярыма. Тым ня менш, усьлед за шмат якімі паплечнікамі Мамонька празь некалькі гадоў прыме фатальнае рашэньне вярнуцца ў Беларусь і атрымае савецкую візу.

Роднае неба ён будзе бачыць бяз кратаў усяго некалькі хвілінаў. На памежнай з Латвіяй беларускай станцыі Бігосава да Мамонькі адразу падыдуць супрацоўнікі ОГПУ.

Гэтым разам уцячы з-пад арышту ня ўдасца. У 1937-м, калі дзесяцігадовы лягерны тэрмін наблізіцца да заканчэньня, «тройка» НКВД асудзіць Язэпа Мамоньку да сьмяротнага пакараньня.

Пастановаю Вярхоўнага суду Беларусі ён будзе двойчы — у 1989 і 1993 гадах — рэабілітаваны.

Язэп Мамонька
28.1.1889, в. Залесьсе, цяпер Слуцкі раён — 10.9.1937, Комі АССР, Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Працуючы калісьці над кнігаю «Таямніцы полацкай гісторыі», я прыйшоў да высновы, што жыхары беларускага Прыдзьвіньня маюць у характары рысы, якія вылучаюць іх сярод іншых беларусаў.

Напрыклад, — большую схільнасьць да гумару, іроніі й самаіроніі, якія дзіўным чынам спалучаюцца ў іх з балцкай стрыманасьцю (каб пераканацца ў гэтым, перачытайце тэксты палачанаў Вінцэся Мудрова і Пятра Васючэнкі). Насельнікаў Полаччыны вылучае й пракаветная глыбокая вера ў дзівосы, што выдатна засьведчыў сваім «Шляхціцам Завальнем» Ян Баршчэўскі. (А пазьней, дарэчы, і расейскі пісьменьнік Аляксандар Грын, насамрэч Грынеўскі, — сын удзельніка паўстаньня 1863 году дзісенскага шляхціча Стафана Грынеўскага.)

Даніла Васілеўскі

Такія назіраньні далі мне падставу ўвесьці паняцьце «полацкі мэнталітэт», што вельмі спадабалася Рыгору Барадуліну, які адгукнуўся аднайменным вершам:

Ёсьць полацкі мэнталітэт —
Ад Эўфрасіньні, ад Скарыны,
Ад той абрынутай адрыны,
Дзе сон шукаў
Свой сонны сьлед...

Носьбітам гэтага мэнталітэту быў і выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінарыі, краязнаўца і пэдагог Даніла Васілеўскі. У сэмінарскія гады ён — сябра напалову легальнага гуртка «Вястун ведаў» (што знаходзіўся пад уплывам ідэяў народніцтва) і натхнёны зьбіральнік прыдзьвінскага фальклёру. Пазьней Даніла стаў аўтарам краязнаўчых допісаў у «Нашу Ніву», а за савецкім часам зрабіў краязнаўства сваёй прафэсіяй.

Адна зь ягоных найцікавейшых працаў — дасьледа-

Полацак пачатку XX ст.

ваньне «Лячэбніка» Ганны Шаранды — помніка «чарадзейнай літаратуры» канца XVII — пачатку XVIII стагодзьдзяў, які быў настольнай кнігаю полацкіх знахараў і знахарак.

У 1930-я лёс людзей з такімі зацікаўленьнямі, як у Васілеўскага, звычайна складваўся трагічна. Ягоныя публікацыі пад назвамі кшталту «Краязнаўства ў школах як сродак камуністычнага выхаваньня», былі прызнаныя толькі камуфляжам шкодніцкай дзейнасьці, і ў 1936-м дэкан геаграфічнага факультэту Магілеўскага пэдынстытуту стаў вязьнем ГУЛАГу, «перакваліфікаваўшыся» ў варкуцінскага буравіка.

Сьледчыя ОГПУ ня здолелі выбіць з Данілы Васілеўскага іроніі.

Захаваліся зьвесткі, што ён, у прыватнасьці, прызнаўся ў намеры далучыць Беларусь да Індыі.

Зрэшты, магчыма, якраз гэтае «чыстасардэчнае» прызнаньне і ўратавала яму жыцьцё.

Даніла Васілеўскі
17.12.1889, в. Новае Сяло, цяпер Бешанковіцкі раён – 28.12.1963, Феадосія, Украіна

Кажуць, што ў апошнія моманты жыцьця перад вачыма чалавека маланкава праносіцца ўвесь ягоны шлях. Калі гэта так, у той страшны лютаўскі дзень 1943-га Антоні Ляшчэвіч убачыў бацькоў Яна й Караліну, родную вёску сярод падвіленскіх узвышшаў, сяброў з Санкт-Пецярбурскай духоўнай сэмінарыі, сваё высьвячэньне на Велікодныя сьвяты ў 1914-м, Харбін, дзе два дзесяцігодзьдзі быў місіянэрам, уступленьне ў Ордэн марыянаў...

Антоні Ляшчэвіч

Ад 1939 году айцец Антоні Ляшчэвіч вёў душпастырскую дзейнасьць на Бацькаўшчыне — спачатку ў Друі, а потым у Росіцы на Дрысеншчыне. У другую ваенную зіму ў навакольлі зьявіліся нацысцкія карнікі. Мясцовых жыхароў, пераважна старых, жанчын і дзяцей, быццам жывёлу, сагналі на сартаваньне ў касьцёл. Адных чакалі канцлягеры, другіх — сьмерць у агні. Антоні Ляшчэвіч і ягоны паплечнік, таксама брат-марыянін, Юры Кашыра адпраўлялі ў храме Сьвятую імшу, прычашчалі, спавядалі, хрысьцілі дзяцей, багаслаўлялі і суцяшалі тых, хто быў у роспачы.

Дамовіўшыся зь нямецкім афіцэрам, айцец Антоні ўратаваў ад сьмерці дзевяць беларускіх сясьцёр-эўхарыстак, якія займаліся ў Росіцы катэхізацыяй.

Тым часам людзей пачалі групамі выводзіць з касьцёлу і паліць у будынках. Тых, хто спрабаваў уцячы, расстрэльвалі. Дзяцей накалвалі на штыхі.

Росіцкі касьцёл Сьвятой Тройцы

Камандаваньне карнікаў прапанавала сьвятарам жыцьцё. Але яны ўжо зрабілі свой выбар, пастанавіўшы да канца заставацца з прыхаджанамі.

Відавочцы сьведчаць, што Ляшчэвіч да астатніх хвілінаў выяўляў неверагодны спакой: зьмяніў мокрыя шкарпэткі на сухія, запытаўся ў вернікаў, ці трэба перад сконам пад’есьці, ці ўсё ж лепей быць галодным, ахінуў вакол шыі шалік.

Празь некалькі хвілінаў ён увайшоў разам зь людзьмі ў агонь...

Назаўтра такую ж вусьцішную сьмерць прыняў айцец Юры Кашыра.

Пры канцы дзевяностых папа рымскі Ян Павал II бэатыфікаваў росіцкіх пакутнікаў. Усё больш масавымі робяцца штогадовыя пілігрымкі ў Росіцу да касьцёлу Сьвятой Тройцы.

Айцы-марыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашыра сталіся героямі раману пісьменьніцы Ірыны Жарнасек «Будзь воля Твая», выдадзенага ўжо ў XXI стагодзьдзі менскім выдавецтвам «Про Христо». Прэзэнтацыі кнігі зьбіралі поўныя залі ў розных гарадах краіны.

Антоні Ляшчэвіч
30.9.1890,
в. Абрамаўшчына,
ваколіцы Вільні –
17.2.1943, в. Росіца,
Верхнядзьвінскі раён.
Пахаваны ў брацкай магіле
ахвяраў росіцкай трагедыі

Некалі ў маладосьці я склаў сьпіс дзесяці асобаў, зь якімі хацеў бы сустрэцца на гэтым, а калі спазьніўся, дык хаця б на тым сьвеце. У пераліку з маімі, расстралянымі ў 1930-я дзядамі Арцёмам і Максімам, суседзіў пісьменьнік Сяргей Палуян.

«Ты быў, як месяц, адзінокі: самотна жыў, самотна ўмёр», — пісаў пра Палуяна ягоны сябар Максім Багдановіч, на адзіным прыжыцьцёвым зборніку якога, вечна жывым «Вянку», пазначана: «Вянок на магілу С. А. Палуяна»...

Мне наіўна здавалася, што калі б я апынуўся зь Сяргеем у адным часе, дык здолеў бы ўратаваць яго ад самагубства ў дзевятнаццаць з паловаю гадоў.

Сяргей Палуян

У гісторыі Беларускага Адраджэньня пачатку XX стагодзьдзя ён застаўся, відаць, самым трагічным героем.

Літаратурнай дзейнасьцю гэты рамантычны юнак з надзіва сталым аналітычным розумам займаўся ўсяго адзін год.

Пераехаўшы пасьля ідэйнага канфлікту з бацькам у Кіеў, ён жыў на сьціплыя ганарары за свае рэцэнзіі й артыкулы ўва ўкраінскім друку, а таксама за выпадковыя заробкі рэпэтытара і карэктара.

Зацікаўленасьць беларускім Адраджэньнем прывяла Сяргея да супрацоўніцтва з «Нашай Нівай» і сталае працы ў Вільні.

Большасьць ягоных твораў зьнікла ў ліхалецьцях часу, але тое, што ацалела, сьведчыць: Палуян ствараў на мяжы геніяльнасьці.

Перачытайце ягоны маленькі шэдэўр «Хрыстос уваскрос!».

Якраз Сяргей Палуян знайшоў у архіве «Нашае Нівы» сшыткі зь вершамі Максіма Багдановіча, расцэненымі рэдакцыяй як «дэкадэнцкія», і першы пачаў змаганьне за іх прызнаньне й шырокую публікацыю.

Ён быў таленавітым публіцыстам і ідэолягам беларускага руху.

Але — «ня стала сіл змагацца з блудным векам...» (Янка Купала).

У васьмідзясятыя гады імя Сяргея Палуяна вярнулася зь нябыту дзякуючы кнізе яго твораў «Лісты ў будучыню».

Назва зборніка — не выпадковая. Пакінутыя Палуянам запаветы праз стагодзьдзе набылі яшчэ большую актуальнасьць:

«Калі мы паставілі сабе мэту адрадзіць наш народ... то нам у першую чараду трэба адрадзіць сваю мову. Толькі тады ў нас будзе якоесь асобнае нацыянальнае жыцьцё, бо асобная мова — гэта і ёсьць форма нацыянальнай асобнасьці. Толькі адрадзіўшы мову, мы зможам паставіць на цьвёрды грунт наш рух...

А пакуль што трэба раскідваць усё новае і новае насеньне. Мо і кепская доля спаткае яго, мо і зьніштожыцца яно нягодай ды студзёным сіверам, — але не сяўцам думаць аб гэтым!

У іх адна мэта — болей зёрнаў кінуць у сагрэтую сонцам ральлю...»

Сяргей Палуян
19.10.1890, Брагін – 20.4.1910, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на кіеўскіх Байкаўскіх могілках

Усё, як вядома, пазнаецца ў параўнаньні. Калі маю нацыянальна арыентаваную душу наведваюць скруха і паняверка, я змагаюся зь імі, думаючы, да прыкладу, аб тым, што сёньня няма такога беларуса, які б ня ведаў колераў нашага нацыянальнага сьцяга (няхай не для кожнага ён пасьпеў стаць сьвятыняю). А вось у 1970-я пра бел-чырвона-белы сьцяг анічога ня чула абсалютная большасьць студэнтаў нават майго роднага гістфаку БДУ. У тым ліку і наш аднакурсьнік Саша Душэўскі, блізкі сваяк чалавека, які на пачатку ХХ стагодзьдзя падараваў, ці дакладней, вярнуў беларусам Сьцяг.

Клаўдзі Дуж-Душэўскі

У сваім багатым на падзеі жыцьці, прысьвечаным беларускай справе, выхаванец Пецярбурскага горнага інстытуту Клаўдзі Дуж-Душэўскі сумленна й плённа працаваў на розных афіцыйных і неафіцыйных пасадах: ад выкладчыка Віленскай беларускай гімназіі да дзяржаўнага сакратара ўва Ўрадзе БНР на чале з Ластоўскім. Але ў будучым, калі бел-чырвона-белы сьцяг зноў стане дзяржаўным, мы будзем шанаваць Душэўскага найперш за тое, што менавіта ён на падставе гістарычных сьведчаньняў і колераў народных строяў і арнамэнтаў стварыў эскіз Беларускага сьцяга.

Урад Беларускай Народнай Рэспублікі,
іменем Беларускага Народу,
25.X. 1921

Старонка дыпляматычнага пашпарта БНР, выдадзенага Клаўдзію Дуж-Душэўскаму

На вялікі жаль, дакладная дата яго зацьверджаньня ня выяўленая, аднак вядома, што ўжо ўвесну 1917-га, за год да абвяшчэньня БНР, бел-чырвона-белы сьцяг успрымаўся па ўсёй Беларусі сваім. 12 сакавіка, калі ў Менску праходзіў Дзень беларускага значка, на вуліцах былі вывешаныя дзясяткі сьцягоў. Улетку наш сьцяг узьнялі на віленскім Катэдральным пляцы. Першы Ўсебеларускі зьезд у сьнежні 1917-га ўжо прызнаваў Сьцяг нацыянальным сымбалем краіны.

Пасьля далучэньня Літвы да СССР старшыня «Беларускага нацыянальнага цэнтру» ў Коўне архітэктар Дуж-Душэўскі трапіў у савецкую турму. Падчас нямецкай акупацыі яго за дапамогу габрэям кінулі ў нацысцкі канцлягер. У лютым 1952-га Душэўскі як «актыўны беларускі нацыяналіст» быў асуджаны да 25 гадоў зьняволеньня ў канцлягерах савецкіх...

Праз тры дзесяцігодзьдзі пасьля яго сьмерці бел-чырвона-белы сьцяг залунаў над менскім Домам ураду.

Клаўдзі Дуж-Душэўскі
27.3 (паводле іншых зьвестак 26.4) 1891, Глыбокае — 25.2.1959, Коўна, Літва

Паглядзіце на цяпер ужо добра вядомае фота Народнага Сакратарыяту — першага Ўраду БНР. Трэці зьлева паміж двума вайскоўцамі — самавіты цывільны мужчына з упэўненым і крыху ганарлівым позіркам. Гэта наш першы прэм'ер і міністар замежных справаў Язэп Варонка.

Язэп Варонка

Ён, нядаўні пецярбурскі журналіст і паэт, заўсёднік сталічных літаратурных вечарын і салёнаў, пасьля Лютаўскай рэвалюцыі ўступіў у Беларускую Сацыялістычную Грамаду, улетку 1917-га быў абраны ў яе Цэнтральны камітэт, праз колькі месяцаў ужо займаўся падрыхтоўкаю Першага Ўсебеларускага зьезду, а неўзабаве стаў адным з ініцыятараў абвяшчэньня БНР. Ва ўтварэньні БССР ён разгледзеў манэўр бальшавікоў з мэтаю «авалодаць розумамі нацыянальна абуджаных элемэнтаў». Зразумела, што палітыку з такім мінулым і такімі поглядамі знаходзіцца ў савецкай Беларусі было сьмяротна небясьпечна. Ня надта прыхільная сустрэча чакала б прыхільніка канцэпцыі двух ворагаў Беларускага Адраджэньня — Польшчы і Расеі — і ў адроджанай польскай дзяржаве.

У 1923-м Язэп Варонка ўзяў білет на параход у Амэрыку. За акіянам ён прычыніўся да заснаваньня беларускага палітычнага руху ў ЗША: кіраваў Беларуска-Амэрыканскай нацыянальнай асацыяцыяй, выдаваў газэту «Белорусская трибуна». Досьвед і талент журналіста дазволілі Язэпу заваяваць сваё месца ў беларускім і расейскім эміграцыйным друку, магчымасьці якога ён скарыстоўваў найперш для кансалідацыі паўмільённай масы беларусаў, расьцярушаных у Паўночнай Амэрыцы паводле канфэсійнай прыкметы паміж расейцамі й палякамі.

У 1928 годзе ў Чыкага ён заснаваў першую ў Новым Сьвеце беларускамоўную радыёпраграму. Старыя чыкагаўскія суайчыньнікі яшчэ памятаюць Язэпаў голас на хвалях Беларускай радыёгадзіны.

Першы Ўрад БНР. Трэці зьлева ў першым радзе — старшыня Язэп Варонка

«Спадар Варонка прыехаў у ЗША з адзінаю мэтаю — адукоўваць беларусаў, — пісаў пра яго калега. — Будучы палымяным беларусам, ён спрабаваў абудзіць у іх нацыянальны гонар і самапавагу, вызваліць ад чараў сну, у якім ён іх знайшоў».

На гэтым шляху яму не заўсёды спадарожнічаў посьпех, але ў тым, што беларуская прысутнасьць у Амэрыцы трывае і ў XXI стагодзьдзі, несумненна, ёсьць унёсак першага прэм'ера БНР.

Язэп Варонка
17.4.1891, Беласточчына –
4.6.1952, Чыкага, ЗША.
Пахаваны ў Элмвуд-Парку, штат Ілінойс

Макар Краўцоў

Паводле свайго сьветабачаньня, сьветаразуменьня й сьветаўяўленьня ён быў беларусам, а гэта ў вачах савецкай улады заўсёды (за выняткам хіба некалькіх гадоў беларусізацыі ў сярэдзіне 1920-х) азначала асобу сумнеўную, нядобранадзейную, гатовую ў любы момант ператварыцца ў «ворага народу».

Ён узяў сабе псэўданім, што стаў данінаю памяці прадзедам, якія жылі з кравецтва, шыючы найлепшыя ў акрузе кажухі.

Макара больш вабілі кніжкі. Самым адметным пэдагогам у царкоўнапрыходзкай школцы быў выкладчык сьпеваў і музыкі, які, караючы вучняў, біў іх па вушах смычком ад скрыпкі. Касьцевіч такую пачостку зарабляў нячаста, бо авалодаў скрыпкаю вельмі добра. А мо і наадварот — таму і авалодаў, што часта атрымліваў па вушах.

У лёсавызначальныя для краю гады ён, як салдацкі дэлегат, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім зьезьдзе, робіцца сябрам Беларускай партыі эсэраў, уваходзіць у склад Беларускай вайсковай камісіі, што ў часе савецка-польскай вайны намагаецца стварыць нацыянальнае войска.

Краўцоў заяўляе пра сябе як пра здольнага літаратара. Цёплым словам яго заахвочвае ў друку малады Максім Гарэцкі.

У 1919-м менская газэта «Беларусь» пад назовам «Ваяцкі гімн» публікуе Макараў верш «Мы выйдзем

шчыльнымі радамі». Кампазытар Уладзімер Тэраўскі піша да яго музыку, і песьня неверагодна хутка набывае велізарную папулярнасьць, робячыся гімнам Беларускай Народнай Рэспублікі.

Яго сьпявалі, ідучы ў бой на бальшавікоў, слуцкія паўстанцы.

Ад 1921 году Краўцоў жыве ў Вільні: друкуецца, настаўнічае, удзельнічае ў нацыянальным руху, трапляе ў польскую турму. Аднак сьмяротная небясьпека ўзьнікае для яго толькі ў 1939-м, пасьля гэтак званага вызвольнага паходу Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Макара забралі разам з Антонам Луцкевічам, Янкам Пазьняком ды іншымі выбітнымі беларускімі дзеячамі...

Макар Краўцоў (ад нараджэньня Касьцевіч)
18.8.1891,
в. Бброўня,
цяпер Гарадзенскі раён — сьнежань 1939, Беласток.
Месца пахаваньня невядомае

Аднаго разу ў родную вёску Краўцова прыйшоў чалавек, які разам зь ім сядзеў у савецкай турме ў Беластоку. Ён распавёў сваякам, што Макара закатавалі на допытах. Дзе паэт знайшоў свой вечны прыстанак, дагэтуль невядома.

Ён пакінуў багатую літаратурную спадчыну, але яго галоўным творам назаўсёды застанецца «Ваяцкі гімн», які, здаецца, яшчэ ня страціў шанцаў стаць гімнам дзяржаўным:

Мы выйдзем шчыльнымі радамі
На вольны родны наш прастор.
Хай воля вечна будзе з намі,
А гвалту мы дамо адпор!
Хай аджыве закамянелы
Наш беларускі вольны дух;
Штандар наш бел-чырвона-белы
Пакрыў сабой народны рух!..

Згадваючы палітыку беларусізацыі, што на дзяржаўным узроўні праводзілася ў 1920-я гады, мы часам забываем, што ў яе былі свае «бацькі», якія генэравалі ідэі, пісалі праграмы, распрацоўвалі сыстэмы.

Адзін з гэтых людзей — Антон Ба́ліцкі.

Ён вучыўся ў Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі, што была спадкаеміцаю гімназіі, дзе некалі спасьцігаў навуку юны Кастусь Каліноўскі. Водгульле славы паўстанцкага правадыра натхняла маладыя душы зусім не на служэньне інтарэсам імпэрыі.

Антон Баліцкі

Мабілізаваны ў 1915-м у войска, Антон стаў удзельнікам Лютаўскай рэвалюцыі. Ён гуртаваў вайскоўцаў-суайчыньнікаў на Румынскім фронце, адчыняў для дзяцей уцекачоў беларускія школы ў Адэсе, камандаваў партызанскім аддзелам у Прыднястроўі...

Вярнуўшыся ўжо ў савецкую Беларусь, ён заняў пасаду намесьніка народнага камісара, а затым і наркама асьветы.

Гэта быў яго зорны час.

Баліцкі стварае сыстэму сярэдняй і вышэйшай адукацыі, куды пасьлядоўна ўводзіцца беларуская мова. Другі найважнейшы клопат наркама — беларусізацыя культурна-асьветніцкіх установаў.

У выніку мэтанакіраванай палітыкі наркамату пабеларуску загаварылі дзясяткі тысяч выкладчыкаў, бібліятэкараў, клюбных работнікаў...

Посьпехі беларусізацыі выклікалі вялікую трывогу ў Маскве.

Рэвалюцыйная агітацыя сярод вайскоўцаў Заходняга фронту

У ліку арыштаваных у 1930-м па справе Саюзу вызваленьня Беларусі непазьбежна апынуўся і Антон Баліцкі.

Ён атрымаў адзін з самых жорсткіх на той час прысудаў — дзесяць гадоў канцлягераў. У 1937-м адбыўся паўторны разгляд справы. Назаўтра аднаго з «бацькоў» беларусізацыі павялі на расстрэл.

У кабінэтах цяперашняга Мінадукацыі партрэту аднаго зь першых беларускіх міністраў асьветы вы ня знойдзеце.

Антон Баліцкі
17.9.1891,
в. Балічы,
цяпер Гарадзенскі раён –
31.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Аркадзь Смоліч

Бываюць пісьменьнікі, кнігі якіх нагадваюць сумныя падручнікі, але бываюць і навукоўцы, чые падручнікі чытаюцца зь ня меншай цікавасьцю, чым добры мастацкі твор. Менавіта так я чытаў перавыдадзеную на пачатку 1990-х «Геаграфію Беларусі» Аркадзя Смоліча, што ўпершыню пабачыла сьвет у 1919-м у Вільні, адкрываючыся актуальным і сёньня эпіграфам: «Каб Беларусь перастала быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

Мне ўяўляліся тысячы й тысячы іншых чытачоў ягонае «Геаграфіі», якіх гэтая кніга ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя ня проста захапляла зьместам і зачароўвала моваю. Яна вяртала ім Радзіму. На ёй узгадоўваліся пакаленьні нацыянальна сьвядомай моладзі. «Геаграфія» Смоліча й цяпер застаецца неперасягнутым узорам навукова-папулярнага апісаньня нашае зямлі. Варта разгарнуць гэты том наўздагад, і ўжо ня хочацца адрывацца:

«...Перанясемся цяпер думкаю з нашага Чарнігаўскага лесастэпу на другі канец Беларусі, у Віцебшчыну... Едзеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары. Каменьня тут усюдых якбы насеяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-крушнямі. І лагодныя ўзгоркі, і зялёныя лясы робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлепш прыхарошуюць іх сьветлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бязь ліку».

Беларуская Народная Рэспубліка
Народны Сакратарыят
... лістапада 1918 г.
№ 1927
Места Менск.

Пасьведчаньне

Рада Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі гэтым сьведчыць, што ... гэтага, член Рады Рэспублікі, пан Аркадзій СМОЛІЧ, ёсьць Народны Міністр Земляробства і ... Беларускай Народнай Рэспублікі.

Старшыня Рады Народных Міністраў

За Дзяржаўнага пісара

Пасьведчаньне сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, выдадзенае Аркадзю Смолічу

Але Смоліч быў ня толькі таленавітым навукоўцам. Ён застаўся ў гісторыі як ідэоляг і тэарэтык Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, адзін з «бацькоў» БНР, міністар асьветы ў яе першым Урадзе...

Палітычная дзейнасьць вучонага прадвызначыла ягоны лёс.

Пасьля пяцігадовай высылкі па справе Саюзу вызваленьня Беларусі яго ў 1937-м зноў арыштавалі.

Перад расстрэлам у Омскай турме НКВД Смоліч, напэўна, бачыў з такой любасьцю й веданьнем апісаныя ім беларускія краявіды, да якіх, разлучыўшыся зь целам, памкнулася ягоная душа.

Аркадзь Смоліч
17.9.1891, в. Бацэвічы, цяпер Клічаўскі раён — 17.6.1938, Омск, Расея. Месца пахаваньня невядомае

Іван Саланевіч

У савецкіх школах, а затым у інстытутах нас вучылі, што сьвядомасьць вызначаецца быцьцём. Але варта было мне заглыбіцца ў гісторыю, як розум пачаў тачыць чарвячок сумневу: можа, усё якраз наадварот, і менавіта сьвядомасьць стварае сцэнар жыцьця? Асабліва ў эпоху кардынальных гістарычных пераменаў.

Акурат у такі час лёсіла жыць публіцысту і выдаўцу Івану Саланевічу. Зрэшты, асоба яго была значна шырэйшая за гэтыя азначэньні.

У юнацтве ён быў вядомым ува ўсёй Расейскай імпэрыі спартоўцам: віцэ-чэмпіёнам па гірах, футбалістам, баксэрам, заснавальнікам спартыўных таварыстваў «Сокал» у Віцебску і Горадні.

Ён любіў называць сябе беларускім мужыком, хоць атрымаў дыплём юрыдычнага факультэту Петраградзкага ўнівэрсытэту.

У 1920-я Іван жыве ў Маскве, супрацоўнічае з «Известиями», друкуе некалькі кніжак аб спорце, аднак савецкая рэчаіснасьць робіцца для Саланевіча ўсё больш невыноснай. Разам з сынам і братам ён наважваецца ў 1933-м на ўцёкі за мяжу.

Усіх трох схапілі з зброяй у руках і адмералі восем гадоў лягераў кожнаму.

На ўдарнай будоўлі Беламорска-Балтыйскага каналу Саланевічы былі прызначаныя інструктарамі па фізкультуры і атрымалі большыя за іншых зьняволеных магчымасьці рухацца па зоне.

Напоўніцу выкарыстаўшы сытуацыю, яны вырываюцца за калючы дрот і, пераадолеўшы за два тыдні блізу трохсот кілямэтраў, у жніўні 1934-га пераходзяць фінскую мяжу.

Уцёкі Саланевічаў з СССР робяцца эўрапейскай сэнсацыяй.

Але эўфарыя хутка канчаецца.

Іван зарабляе на хлеб, працуючы грузчыкам.

Таварышы па працы, з захапленьнем назіраючы, як беларус адзін упраўляецца з вагой, нялёгкай і для трох мужчынаў, ня ведаюць, што пасьля цяжкога дня ён сядае за стол не для таго, каб выпіць пару кухляў піва, а каб напісаць некалькі старонак сваёй кнігі ўспамінаў.

Кніга «Расея ў канцлягеры» выходзіць у 1936-м і перакладаецца на сямнаццаць моваў.

Жывучы ў Нямеччыне, Саланевіч выступае супраць вайны з СССР і мусіць блізка пазнаёміцца з гестапа. Пасьля вайны ён падае голас з Аргентыны, адкуль неўзабаве высылаецца як «небясьпечны элемэнт». Апошнім прыстанкам Івана робіцца Ўругвай. У гэты час ён прадказвае крах СССР, які «патоне ўва ўласным шпігунстве і здрадніцтве».

Яго погляды, чыя эвалюцыя прывяла Івана Саланевіча да ідэяў народнай манархіі й «дыктатуры праваслаўнага сумленьня», мне бясконца чужыя. Але выклікаюць несумнеўную павагу тыя неверагодныя энэргія й палымянасьць, зь якімі наш суайчыньнік адстойваў іх, змагаючыся з бальшавікамі.

Іван Саланевіч
13.11.1891,
в. Руднікі,
цяпер Пружанскі раён —
24.4.1953, Монтэвідэо,
Уругвай

Янка Станкевіч

Ня думаю, што кіраўніцтва Віленскай духоўнай сэмінарыі зьмяніла б сваю пастанову аб выключэньні навучэнца Янкі Станкевіча «за агрэсіўную беларускасьць», каб даведалася, што якраз гэты юнак некалі стане аўтарам першага ў гісторыі поўнага беларускага перакладу Бібліі (Нью-Ёрк, 1973).

Паміж разьвітаньнем з сэмінарыяй і пахавальнай працэсіяй у амэрыканскім Іст-Брансўіку былі знаёмства з Іванам і Антонам Луцкевічамі, Вацлавам Ластоўскім і Максімам Гарэцкім, супрацоўніцтва з «Нашай Нівай», удзел у гістарычнай сэсіі Рады БНР 24—25 сакавіка 1918 году, абароненая ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе (адкуль ён прывёз у Вільню жонку, чэшку Марыю) доктарская дысэртацыя — дасьледаваньне Аль-Кітабу, абраньне пасалом у Польскі сойм (і, вядома, славутая віленская турма на Лукішках), стварэньне ў гады нямецкае акупацыі падпольнай Партыі беларускіх нацыяналістаў, выкладаньне гісторыі ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне, заснаваньне ў ЗША Вялікалітоўскай (Беларускай) Фундацыі імя Лява Сапегі, якой Станкевіч адпісаў усе свае грошы і маёмасьць, каб дапамагаць выдавецкай дзейнасьці й разьвіцьцю беларусазнаўства праз фундаваньне стыпэндыяў для студэнтаў і навукоўцаў.

У восемдзесят два гады ён убачыў свой выдрукаваны, гістарычна першы поўны пераклад Сьвятога Пісаньня.

Увесь час спадар Янка працаваў над капітальным «Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўнікам», які апублікаваў — 1306 старонак вялікага фармату — ужо ягоны сын Юрка.

«Аторва — сорванец, ашавурак — замухрышка, бройка — шалунья, похват — рикошет...» Гэты том з чародкамі птушачак на кожнай старонцы ляжыць у мяне на пісьмовым стале, нагадваючы пра тыя колькі тыдняў, калі ён быў самым цікавым чытвом.

Доктарскую дысэртацыю Янка Станкевіч абараніў у Празе

Зь ня меншым натхненьнем чыталася і кніга «Ян Станкевіч. Гістарычныя творы» (Менск, 2003). «Повесьці й апавяданьні крывіцкіх летапісаў», «Крыўя-Беларусь у мінуласьці», «Кароткі нарыс гісторыі Крывіі-Беларусі» — назвы многіх разьдзелаў для мяне, палачаніна й крывічаніна, гучаць як музыка.

Янка Станкевіч
26.11.1891,
в. Арляняты,
цяпер Смаргонскі раён —
16.7.1976, Гаўтгорн,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх могілках
у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Максім Багдановіч

Кажуць, паэзія ня здольная зьмяніць сьвет. Магчыма й так, але я не сумняюся, што ў яе сілах павярнуць у іншым кірунку лёс асобнага чалавека.

Жывое сьведчаньне — мой сябар Вінцэсь Мудроў, які ў школьным юнацтве (тады яшчэ Віця) аднойчы выцягнуў з кучы макулятуры хрэстаматыю беларускай літаратуры. Нескладана ўявіць, зь якімі пачуцьцямі перагортваў гэтую прапахлую цьвільлю кнігу вызвалены ад вывучэньня беларускай мовы сын афіцэра-расейца. Але здарылася дзіва, пра якое сам Вінцэсь апавядае ў сваёй кнізе «Ператвораныя ў попел»:

«Па-над белым пухам вішняў, быццам сіні аганёк...» Я прачытаў верш паўшэптам і адразу ж запомніў. Тут жа, у хрэстаматыі, былі «Вечар на захадзе ў попеле тушыць...», «Прывет табе, жыцьцё на волі!..» і нарэшце «Зорка Вэнэра». Максімавы вершы папросту ашаламілі... Мяне апанавала Беларусь. Не, ня тая Беларусь, дзе я нарадзіўся і жыў... а той край, дзе жылі Максім і Вэраніка, дзе тнулі ў неба вежы касьцёлу Сьвятой Ганны і над зямлёю, працінаючы сэрцы закаханых вострымі дзідамі промняў, узыходзіла зорка Вэнэра. Кругагляд маёй душы, у якім не хапала аднаго сэгмэнту, набыў завершаную форму».

Дадамо, што Мудроў неўзабаве зрабіўся рэдактарам самвыдавецкага літаратурнага альманаху «Блакітны ліхтар», а па часе — адным з найцікавейшых беларускіх пісьменьнікаў.

У Максіма Багдановіча шчасьлівае й лёсавызначальнае адкрыцьцё Беларусі адбылося яшчэ раней. Маючы дзесяць зь нечым гадоў, ён ужо спрабаваў пісаць па-беларуску.

Прытым адзначым: бацька паэта не ўхваляў сынавага захапленьня, мяркуючы, што беларусіка «больш замінала ягоным посьпехам, чым спрыяла».

Падзеяй велізарнае значнасьці ў паэтавым жыцьці сталася паездка ў Беларусь улетку 1911 году. Яго запрасілі супрацоўнікі «Нашае Нівы» Іван і Антон Луцкевічы, якія ўжо бачылі агульнанацыянальны маштаб таленту беларускага юнака зь Яраслаўлю.

У 1915-м нарадзіўся шэдэўр ягонай паэзіі — верш «Пагоня», які стаўся адным зь неафіцыйных беларускіх гімнаў:

Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разьбіць, не спыніць, не стрымаць...

У 1917-м сябры выправілі яго на лекаваньне ў Ялту... Вядома, што ў свае апошнія дні, «у краіне сьветлай», дзе ён паміраў, паэт займаўся ўкладаньнем беларускага лемантара.

Лемантарамі для тысяч і тысяч беларусаў сталіся ягоныя кнігі.

Максім Багдановіч
9.12.1891, Менск –
25.5.1917, Ялта, Украіна.
Пахаваны на Старых
гарадзкіх могілках у Ялце

Той ня верыць, хто не жыве паводле веры сваёй. Гэта сказана не пра яго. Айцец Андрэй Цікота прайшоў свой крыжовы шлях у згодзе волі і сумленьня, пад знакам веры ў Бога і ў Беларусь.

Ужо ў Віленскай сэмінарыі, а затым у Пецярбурскай духоўнай каталіцкай акадэміі ён належаў да беларускіх культурна-асьветных гурткоў. У 1917-м удзельнічаў у Першым зьезьдзе беларускага каталіцкага духавенства. Цікота ня проста вітаў нараджэньне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, а быў абраны ў яе Раду.

Андрэй Цікота

На пачатку 1920-х ён уступіў у Ордэн марыянаў, і ўзначаліў Друйскі кляштар, які віленскі біскуп Юры Матулевіч марыў зрабіць беларускім рэлігійным цэнтрам. Але сталася іначай. Андрэй Цікота ня змог процістаяць ціску польскіх шавіністаў.

Ён браў удзел у Пятым вуніяністычным кангрэсе ў Вэлеградзе. У 1933-м яго абралі генэралам Ордэну марыянаў, а ў 1939-м Ватыкан накіраваў айца Андрэя кіраваць місіяй сярод расейцаў у маньчжурскі Харбін.

Пасьля заканчэньня Другой усясьветнай вайны Цікоту разам зь іншымі сьвятарамі Харбінскай місіі напаткаў трагічны лёс. Кітайскія камуністычныя ўлады перадалі місіянэраў органам савецкай дзяржбясьпекі. Айца Андрэя абвінавацілі ў шпіянажы адначасова на карысьць Ватыкану й Японіі. За такія «злачынствы» сталінскі суд даваў 25 гадоў канцлягераў.

Яго лісты з-за калючага дроту да кіраўніцы супольнасьці беларускіх сясьцёр-эўхарыстак маці Апалёніі Пяткун сьведчаць, што Цікота, трываючы страшныя пакуты, думкамі быў у Беларусі.

«Можна жыць на чорных сухарах і вадзе, а нам яшчэ даюць вызначаную страву... Сяджу зь цяжкасьцю, але калі ляжу, то болю амаль ня чую... Лекары запэўніваюць, што ўсё будзе ў парадку, аднак я маю іншае прадчуваньне... Штодня малюся за вас, за ўсіх парафіянаў, і за Беларусь...» — пісаў ён у 1951-м.

Арыштаваны разам зь Цікотам сьвятар-француз Поль Шалей пакінуў сьведчаньні, што ягоны беларускі субрат «падчас сьледзтва і ў турме вёў сябе годна й гераічна і памёр як сапраўдны мучанік».

Касьцёл і кляштар марыянаў у Друі

Андрэй Цікота
17.12.1891,
в. Тупальшчына,
Сьвянцяншчына –
21.2.1952 (паводле іншых зьвестак 11.2.1952),
Усходняя Сібір, Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Адам Станкевіч

Паводле даробку ў культуру і наагул у нацыянальнае жыцьцё беларусаў Адам Станкевіч выглядае сваім сярод Скарыны, Каліноўскага, Багушэвіча — тых, чыім стваральным духам ён натхняўся.

Паміж яго прыходам на сьвет на Віленшчыне і зьяўленьнем яшчэ адной безыменнай лягернай магілы пад сібірскім Тайшэтам зьмясьцілася столькі, што хапіла б і на дзесяцёх.

На Новы 1915 год малады ксёндз Адам адправіў першую імшу ў парафіяльным касьцёле гістарычна-векапомнага Крэва. Праз тры гады выпускнік Пецярбурскай духоўнай акадэміі Станкевіч прыяжджае ў Вільню ўжо вядомым публіцыстам і дзеячам Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. Адным зь першых ён пачынае карыстацца беларускай моваю ў набажэнствах і публічных выступах. Выкладае рэлігію ў Віленскай беларускай гімназіі. Праходзіць на выбарах у Польскі сойм...

У 1920—1930-я гады без асобы Станкевіча немагчыма ўявіць нацыянальнага жыцьця ўсёй Заходняй Беларусі. Кіраўнік Таварыства беларускай школы, заснавальнік Віленскай друкарні імя Скарыны, рэдактар і выдавец часопісу «Хрысьціянская думка»...

У час нацысцкай акупацыі ён працягвае ахвярна служыць беларускай справе: адчыняе школы, аднаўляе газэту «Крыніца». Старыя беларусы-віленчукі дагэтуль

згадваюць Станкевічавы казаньні ў касьцёле Сьвятога Мікалая, якія давалі магутную духоўную падтрымку ў ваеннае ліхалецьце.

Пасьля вайны па Станкевіча прыходзяць людзі зь ведамства Берыі. Яны нават не імкнуцца абвінаваціць айца Адама ў супрацоўніцтве зь немцамі, ад якіх той заўсёды трымаўся на дыстанцыі. Галоўнае злачынства — вера ў будучую незалежную Беларусь. Такая віна ацэньваецца на 25 гадоў нядолі.

У яго быў шанец застацца на волі. Афіцэр спэцслужбаў, якога Станкевіч называе ў сваіх дзёньніках Мэфістофэлем, неаднаразова прапаноўваў ксяндзу ўзначаліць Каталіцкую царкву на тэрыторыі БССР пры ўмове непрызнаньня Ватыкану й папы. Адмовіўшыся, айцец Адам ахвяраваў жыцьцём, але адвёў ад Беларускага касьцёлу пагрозу расколу і дыскрэдытацыі.

Адзін з сулягернікаў Станкевіча вынес на волю сьведчаньні пра вусьцішную нават для тых нечалавечых умоваў сьмерць беларускага сьвятара. Айца Адама задушылі, а твар разьбілі кувалдай, каб ніхто не пазнаў яго і ў часе таемнага пахаваньня.

Віленскія беларусы зьбяруць грошы і паставяць на могілках паблізу Крэва помнік свайму сьвятару і яго маці. Духоўным помнікам Адаму Станкевічу застануцца ягоныя працы «Беларускі хрысьціянскі рух» і «Хрысьціянства і беларускі народ».

Перад арыштам айцец Адам працаваў над кнігаю «Гісторыя Беларусі», дзе называў гістарычны шлях нашага народу «рухам да гарманічнай нацыянальнай цэласьці».

Нязьдзейсьненае ў XX стагодзьдзі нам наканавана ўрэчаісьніць у XXI.

Адам Станкевіч
6.1.1892, в. Арляняты, цяпер Смаргонскі раён — 29.11.1949, Тайшэт, Іркуцкая вобл., Расея.
Пахаваны на могілках Азярлягу каля в. Шаўчэнкі, Тайшэцкі раён

Рыгор Шырма

Рызыкну сказаць, што імя майго сёньняшняга героя ў Беларусі ведае амаль кожны — нават той, хто ніколі ў жыцьці ня быў ні ў філярмоніі, ні наагул на канцэрце.

Рыгор Шырма з кагорты тых нацыянальных дзеячаў, аўтарытэт якіх бездакорны і для майго знаёмага старога настаўніка з-пад Маладэчна, і для сустрэтага нядаўна на праспэкце Скарыны незнаёмага маладзёна бамжаватага выгляду.

Настаўнік памятае, як Шырма адчыняў у Заходняй Беларусі беларускія школы, дапамагаў выдавацца маладому Максіму Танку і двойчы сядзеў у польскай турме. А маладзён, пачуўшы несуладныя сьпевы падвяселенай вулічнай кампаніі, іранічна кінуў: «Тожа мне Шырмы!»

У 1940-м Шырма стварыў і трыццаць гадоў бязьзьменна ўзначальваў Дзяржаўную акадэмічную харавую капэлю Беларусі. Сабраныя й выдадзеныя ім чатыры тамы беларускіх народных песьняў (болей за дзьве тысячы) зрабілі б гонар любой эўрапейскай нацыі.

Дзеля бліжэйшага знаёмства з савецкай уладаю Рыгор Раманавіч мусіў пасядзець у 1941-м на Лубянцы, адкуль пашчасьціла выйсьці пасьля хадайніцтва Якуба Коласа перад першым сакратаром ЦК КПБ П. Панамарэнкам.

Пазьней Шырма не цярпеў яўнага перасьледу. Наадварот, улада імкнулася ўсяляк аблашчыць маэстра. Ён кіраваў Саюзам кампазытараў рэспублікі, атрымаў званьні народнага артыста СССР і Героя сацыялістычнай працы.

Але блізкія да Рыгора Раманавіча людзі сьведчаць, што і на схіле дзён ён заставаўся верны ідэалам маладосьці.

Былы шматгадовы сакратар управы Таварыства беларускай школы балюча перажываў русіфікацыю сыстэмы адукацыі і ўсяго жыцьця ў БССР.

Удзельнікі акруговага зьезду Таварыства беларускай школы ў Горадні. Другі зьлева ў першым радзе паэт Міхась Васілёк, у цэнтры другога раду Аляксандар Уласаў, справа ад яго Рыгор Шырма. 1928

Ягоныя словы — «Песьня — душа народу» — сталіся крылатымі. Так Шырма назваў кнігу сваіх артыкулаў, якая выйшла ў сярэдзіне сямідзясятых. Расказваюць, што, узяўшы ў рукі сыгнальны экзэмпляр і прачытаўшы назву, Рыгор Раманавіч прамовіў: «А душу гэтую абкрадаюць».

Такія, як Шырма, не дазволілі абкрасьці душу народу дарэшты.

Рыгор Шырма
20.1.1892,
в. Шакуны,
цяпер Пружанскі раён –
23.3.1978, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Антон Сокал-Кутылоўскі

Сябры ягонага бацькі-шляхціча жартавалі, што калі Антон зьявіўся на сьвет, у вокны яўна зазіраў Марс.

Праўда, напачатку малодшы Сокал-Кутылоўскі выбраў сабе прафэсію мірную — атрымаў дыплём геаграфічнага факультэту Пецярбурскага ўнівэрсытэту. Але грымнула Першая ўсясьветная вайна...

Казанская вайсковая вучэльня. Баі ў Галіцыі й Літве. Салдацкі Георгіеўскі крыж. Пасьля кастрычніцкага перавароту 1917 году капітан Сокал-Кутылоўскі ваяваў супраць чырвоных у арміях Дзянікіна і Юдзеніча. Але ў душы гэтага суворага вайскоўца жыла мара не пра адзіную і непадзельную Расею, а пра незалежную Беларусь.

Улетку 1920-га ён вярнуўся на Бацькаўшчыну і неўзабаве апынуўся на Случчыне — там, дзе тады найбольш патрэбныя былі ягоныя здольнасьці. Падчас антыбальшавіцкага паўстаньня Сокал-Кутылоўскі ўзначаліў збройныя сілы змагароў — 1-ю Слуцкую брыгаду БНР.

У лістападзе-сьнежні брыгада вяла цяжкія штодзённыя баі супраць Чырвонай Арміі на фронце працягласьцю 60 кілямэтраў. Асабліва пасьпяхова случакі дзейнічалі на лініі Капыль — Цімкавічы — Вызна, дзе вёскі і мястэчкі некалькі разоў пераходзілі з рук у рукі.

Сьцяг 1-га Слуцкага палка БНР. Зьлева — Лявон Вітан-Дубейкаўскі, справа — штабс-капітан Антон Борык. 1921

Пасьля Слуцкага збройнага чыну Антон быў высьвячаны на праваслаўнага сьвятара і служыў на Навагрудчыне і Слонімшчыне. У гады Другой усясьветнай ён уступіў у Беларускую незалежніцкую партыю, браў удзел у Другім Усебеларускім кангрэсе. Ужо ў эвакуацыі ў Нямеччыне Сокал-Кутылоўскі стаў на чале батальёну Беларускай Краёвай Абароны, які празь дзесяць дзён перайшоў да амэрыканцаў...

Агенты савецкай контравыведкі «Смерш» затрымалі Антона ў лягеры для рэпатрыянтаў. Ён быў асуджаны на 25 гадоў і выйшаў на волю па амністыі толькі ў 1957-м.

Да канца сваіх дзён камандзір слуцкіх паўстанцаў адмаўляўся верыць, што ў тым самым «Смершы» служыў ягоны сын.

Антон Сокал-Кутылоўскі
7.2.1892,
хутар Чырвоная Горка,
цяпер Лунінецкі раён –
7.3.1983, Шчэцін, Польшча

Аляксандар Чарвякоў

Варта задумацца, як склаўся б гістарычны лёс Беларусі, каб не беларусізацыя. Суседзі-прыбалты мелі тады два дзесяцігодзьдзі незалежнасьці, мы — усяго некалькі гадоў уздыму нацыянальных сілаў і ахвярнай працы людзей, абсалютная большасьць якіх неўзабаве была зьнішчаная.

Аляксандар Чарвякоў быў адным зь пяці сябраў Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўраду Беларусі, якія 1 студзеня 1919 году ў Смаленску паставілі свае подпісы пад Маніфэстам пра абвяшчэньне БССР. У тым першым урадзе яму дастаўся партфэль наркама асьветы.

Нягледзячы на ліхалецьце, камісарыят адчыняе школы й курсы ліквідацыі непісьменнасьці. Малады наркам рупіцца пра стварэньне Нацыянальнага ўнівэрсытэту, выдае загады пра збор культурных каштоўнасьцяў і ахову гістарычных помнікаў.

У 1920-м Чарвякова абіраюць старшынём Саўнаркаму рэспублікі і адначасова старшынём ЦВК або, як тады казалі, «усебеларускім старастам». Апошнюю пасаду ён захавае да 1937 году.

Нацыянал-камуністы не памыліліся ў сваім выбары. Адным зь першых крокаў Чарвякова стаў заклік да суайчыньнікаў — найперш работнікаў адукацыі і культуры — вярнуцца на пакінутую ў гады вайны Бацькаўшчыну, каб разам будаваць новы Беларускі Дом.

«Ваша вызваленая Радзіма, — гаварылася ў звароце ЦВК, — прызывае вас прыкласьці руку да яе Адраджэньня...»

Гэтыя намаганьні далі вынік: да канца 1921-га ў родныя мясьціны для культурнай працы прыехалі больш за трыста ўраджэнцаў Беларусі. (Праўда, аднаму дзеячу культуры — драматургу Францішку Аляхновічу — Чарвякоў у тым самым годзе прадбачліва выдаў адмысловую паперу, што дапамагла таму выехаць у Заходнюю Беларусь і пазьбегнуць магчымага арышту.)

У 1924-м сэсія ЦВК БССР прымае пастанову «Аб практычных мерапрыемствах па правядзеньні нацыянальнай палітыкі». «Рухавіком» гэтай палітыкі, якая ўвайшла ў гісторыю пад назовам «беларусізацыя», стаў Чарвякоў.

Яму не даравалі. Ад пачатку трыццатых гадоў «усебеларускага старасту», апошняга кіраўніка БССР, які гаварыў з народам на ягонай мове, усё часьцей абвінавачваюць у адыходзе ад лініі партыі й нацыяналістычных хістаньнях.

Пад пагрозаю арышту і расправы ён падчас XVI зьезду КП(б)Б сыходзіць з жыцьця сам. (Існуе вэрсія, паводле якой «усебеларускі стараста» быў забіты супрацоўнікамі НКВД.)

У 1990-я ў беларускім друку выказвалася прапанова пра заснаваньне Дзяржаўнай прэміі імя А. Чарвякова за найлепшыя працы ў галіне адукацыі.

Але хіба можа сёньняшняя ўлада надаць сваёй прэміі імя чалавека, які жыў беларусізацыяй, калі яна, гэтая ўлада, займаецца абсалютна процілеглым — татальнай русіфікацыяй?

Аляксандар Чарвякоў
8.3.1892, мяст. Дукора, цяпер Пухавіцкі раён – 16.6.1937, Менск.
Пахаваны на менскіх Вайсковых могілках

Зоська Верас

Яна, як Натальля Арсеньнева ці бабуля сьпевака Данчыка Яніна Каханоўская, пражыла амаль стагодзьдзе, даўшы прыклад таго, колькі, на добры лад, павінны жыць беларускія жанчыны.

Гэты доўгі шлях быў неверагодна багаты на сустрэчы, захапленьні, самыя розныя пачынаньні й здабыткі. Зоська Верас мела добрае знаёмства з Максімам Багдановічам, тэатральным дзеячам Уладзіславам Галубком, літаратарамі Гальляшом Леўчыкам і Ядвігіным Ш., пакінуўшы пра іх цікавыя ўспаміны.

Чытачы «Нашае Нівы», а потым заходнебеларускіх пэрыёдыкаў ведалі яе як аўтарку арыгінальных абразкоў і вершаў.

Навукоўцаў зацікавіў укладзены і выдадзены Зоськай Верас «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік».

Тагачасныя гаспадары зь Віленшчыны, Наваградчыны, Беласточчыны шукалі ў адрыўных календарах ейныя парады з агародніцтва й садоўніцтва. Пчаляры выпісвалі рэдагаваны ёю часопіс «Беларуская борць», а дзеткі чыталі свае выданьні — «Заранку» і «Пралескі», рэдактарам якіх таксама была спадарыня Зоська.

Зь віленскай турмы Лукішкі яна вынесла вершы зьняволенага Міхася Машары й выдала яго першы зборнік...

Ад 1923 году яна жыла ў Вільні — пераважна ў сваёй славутай «Лясной хатцы» сярод зялёных Панарскіх узвышшаў. У сямідзясятыя — васьмідзясятыя гады гэты

Маладыя кабеты ў модным адзеньні. Фота з збораў былога Беларускага музэю імя Івана Луцкевіча ў Вільні

прытульны й гасьцінны дамок быў месцам паломніцтва нашай інтэлігенцыі й адраджэнскіх моладзевых супалак. Я быў там толькі аднойчы, але атмасфэру натуральнай беларускасьці, якая панавала ў тых сьценах, запомніў на ўсё жыцьцё. На жаль, гаспадыня ўжо нічога ня чула, і візытанты мусілі пісаць свае пытаньні, затое адказы былі грунтоўна-дасьціпныя ды суправаджаліся дэманстрацыяй унікальных фатаграфіяў і дакумэнтаў.

На дзясятым дзясятку Зоську Верас прынялі ў Саюз беларускіх пісьменьнікаў, а ў дзевяноста тры яна пабачыла выдадзеную ў Менску кніжку сваіх вершаў і апавяданьняў. Калі спадарыня Зоська адышла ў Вечнасьць, мне на момант здалося, што Вільня апусьцела.

Зоська Верас
(ад нараджэньня Людвіка Сівіцкая, у замужжы Войцік)
30.9.1892,
мяст. Мяджыбаж,
цяпер Ляцічаўскі раён,
Хмяльніцкая вобл.,
Украіна –
8.10.1991, Вільня.
Пахаваная на віленскіх Панарскіх могілках

Ад часоў Лява Сапегі й Васіля Цяпінскага нашы літаратары ўмелі трымаць у руках ня толькі пяро, але і зброю, а ваяры не бяз посьпеху займаліся літаратурнымі штудыямі. На пачатку мінулага стагодзьдзя адзін з прыкладаў гэтага даў Алесь Ружанцоў-Смаленец.

І ягонае месца нараджэньня, і псэўданім яшчэ раз сьведчаць, як далёка на ўсход ад сучасных дзяржаўных межаў Беларусі праходзіла наша мяжа этнічная.

Выхаванец гістарычна-філялягічнага факультэту Маскоўскага ўнівэрсытэту і Аляксееўскай вайсковай школы, Алесь Ружанцоў у юнацтве геройчна ваяваў на франтах Першай усясьветнай. Паслужыўшы пасьля 1917 году і ў белых і ў чырвоных, ён урэшце зрабіў свой выбар на карысьць змаганьня за незалежную Беларусь.

Аляксандар Ружанцоў

Камандуючы беларускім батальёнам у Літоўскім войску, Ружанцоў-Смаленец здабыў вядомасьць як аўтар нечаканых сваімі тэмамі й вобразамі экспрэсіўных вершаў, якія нараджаліся з жорсткіх рэаліяў ваеннага часу. Адметнасьць ягоных твораў падкрэсьлівалі ўжо назовы: «На форце», «Перад атакай», «Зраньня ў акопах»...

Раптам згасьлі ліхтарні...
Задыміў папяросай,
Моцна лаяўся нехта з матросаў...

На сьнягу чырванела крывавая пляма,
Зачынілась жыцьцёвая брама.

Гэта радкі зь вершу «Расстрэл», прысьвечанага Максіму Гарэцкаму, які, дарэчы, называў вершы Смаленца «моцнымі думкаю і арыгінальнымі формаю».

У 1920-я былы баявы камандзір быў консулам БНР у Коўне, дзе друкаваў у часопісе «Крывіч» артыкулы з

гісторыі беларускага войска. У 1944—1945 гадах ён працаваў пад кіраўніцтвам Кастуся Езавітава, беручы ўдзел у спробе стварыць Беларускае войска. Па вайне Аляксандар Ружанцоў жыў у ЗША, дзе напісаў цікавыя мэмуары, якія яшчэ чакаюць свайго выдаўца.

Калі б я стаў укладальнікам зборніка патрыятычных тэкстаў для беларускіх жаўнераў, абавязкова ўключыў бы туды верш Алеся Смаленца «Перад атакай»:

Ўжо празьвінела трубкі рытурнэль.
Вушмі крануўшы, задрыжэлі коні.
На штандару чырвоны знак Пагоні
Яскрава сьвеціць... Трэснула шрапнэль.
Праменьні сонца залiваюць блоні.
Перад вачмі — як быццам акварэль.
Мацней сьціскаеш шаблю у далоні
І чуеш, як ляціць яшчэ шрапнэль.

Аляксандар Ружанцоў (псэўданім Алесь Смаленец)
12.8.1893, Вязьма, Смаленшчына — 23.7.1966*, Дэнвіл, штат Ілінойс, ЗША

* У Беларускай Энцыкляпэдыі, Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі і біябібліяграфічным слоўніку «Беларускія пісьменьнікі» падаецца памылковая дата сьмерці Аляксандра Ружанцова.

Люблю наш край — старонку гэту,
Дзе я радзілася, расла,
Дзе першы раз пазнала шчасьце,
Сьлязу нядолі праліла...

Хто ў Беларусі ня ведае гэтых словаў, якія, пакладзеныя на музыку кампазытарам Міколам Равенскім, даўно сталі народнай песьняй, а яе мэлёдыя — пазыўнымі Радыё Свабода?

Суаўтарка Равенскага — паэтка і дзяячка нацыянальнага руху нашаніўскае пары Канстанцыя Буйла.

Канстанцыя Буйла

Спадарыня Канстанцыя ня раз згадвала, што якраз дзякуючы гэтай газэце — легендзе беларускага друку, якую атрымліваў бацька, яна й захапілася літаратурнай творчасьцю.

Надрукаваўшы свой першы верш у шаснаццаць гадоў, вільнянка Буйла зрабілася сталай аўтаркаю «Нашае Нівы».

Янка Купала прасіў яе: «Пішыце яшчэ і яшчэ» і прысьвяціў зусім юнай паэтцы верш «Мая думка». Ён жа стаў рэдактарам першае кнігі Буйлы «Курганная кветка», якую аформіў Язэп Драздовіч.

У тым самым, шчасьлівым для Канстанцыі 1914-м яна з рэкамэндацыі Цёткі ўзначаліла беларускую кнігарню ў Полацку.

Круты пералом у жыцьці Буйлы надышоў пасьля замужжа й пераезду ў Маскву, дзе ёй было наканавана пражыць болей за шэсьць дзесяцігодзьдзяў. Удалечы ад Беларусі яе муза амаль замоўкла. У 1930-я зьнік у віхуры рэпрэсіяў муж.

Калі пасьля вайны паэтка зноў падала голас, сацрэалістычныя крытыкі адказалі абвінавачаньнямі ў тым, што яна апявае не «вялікую краіну Саветаў», а — Беларусь.

Крамольна-нацыяналістычнымі былі абвешчаныя, да прыкладу, радкі:

Зямля мая далёкая,
Зямля мая цудоўная,
Радзіма сінявокая,
Каму красой ты роўная...

Прамінулі гады, і эпітэт «сінявокая» ў дачыненьні да Беларусі стаўся хрэстаматыйным.

У 1968-м Канстанцыя Буйла рашуча адмовілася сьвяткаваць свой юбілей. «Што адзначаць? — пыталася яна. — Што з плеяды нашых пісьменьнікаў адна засталася, як сасна на галявінцы, хістаецца над магілаю сьсечаных дрэваў?..»

Калі яе душа адляцела ў Вечнасьць, прах Канстанцыі вярнуўся ў родную Беларусь, пад тое неба, што, як яна пісала, «па-асабліваму блакітнае, паркалёвае, трошкі ружаватае...».

Канстанцыя Буйла
(у замужжы Калечыц)
14.1.1893, Вільня –
4.6.1986, Масква, Расея.
Пахаваная ў
мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Разгарнуўшы гадоў дваццаць таму трэці том збору твораў Максіма Гарэцкага, я злавіў сябе на непрыемным адкрыцьці. Ягоная рэч «На імпэрыялістычнай вайне. (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)» і зьместам, і стылістыкай, і патасам успрымалася як нешта рэмінісцэнтна-другаснае.

Напружыўшы чытацкую памяць, я хутка знайшоў адказ: Эрых Марыя Рэмарк «На Заходнім фронце бязь зьменаў». Але варта было зазірнуць у энцыкляпэдыю, як маё адкрыцьцё зь непамыснага імгнення ператварылася ва ўсьцешлівае: славуты раман Рэмарка зьявіўся ў 1929-м, а «Запіскі» Гарэцкага на цэлыя тры гады раней — у 1926-м (дарэчы, адначасова з «Фэстам» Гэмінгўэя).

Максім Гарэцкі

Дзякуючы свайму маладому клясыку беларуская літаратура яшчэ раз засьведчыла тады права быць паўнапраўнай часткаю літаратуры эўрапейскай.

Але Рэмарк у 1932-м атрымаў магчымасьць эміграваць зь Нямеччыны ў Швайцарыю. Гарэцкі ж у гэты самы час адбываў высылку ў Вятцы, а празь пяць гадоў, так і не вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, быў расстраляны паводле пастановы «тройкі» НКВД. Аўтару аповесьці «Дзьве душы», «Камароўскай хронікі», геніяльных апавяданьняў, клясычнай «Гісторыі беларускае літаратуры» яшчэ ня споўнілася й сарака пяці.

У акце аб выкананьні сьмяротнага прысуду, які захоўваецца ў сямейным архіве пляменьніка Максіма

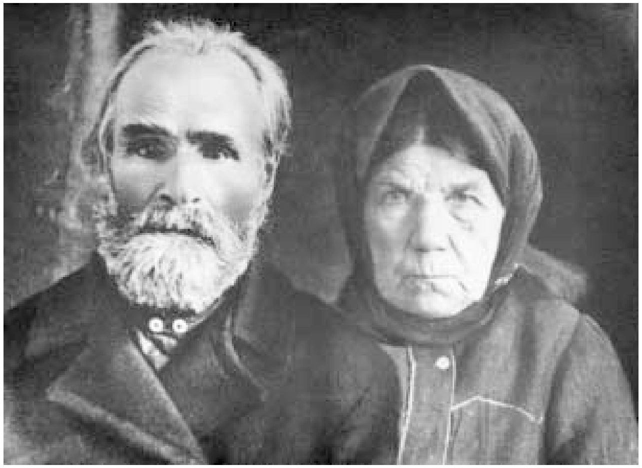

Бацькі пісьменьніка Іван Кузьміч і Эўфрасіньня Міхайлаўна

Гарэцкага Радзіма, значыцца: «Перечисленные осужденные всего в числе 40 человек из места содержания под стражей были взяты в 14 час. 45 мин. 10 февраля 1938 г., а решение Заседания Тройки приведено в исполнение путем расстрела в 15 час. того же дня. Трупы зарыты на установленную глубину».

Ён ставіў перад сабою, перад нацыянальным прыгожым пісьменствам і ўсімі адраджэнскімі сіламі звышзадачу — «падняць беларуса да ідэальнага чалавека», «аднавіць арганізм Беларусі і зрабіць яго дужэйшым».

На тое й геніі, каб пазначаць мэты на стагодзьдзі.

Максім Гарэцкі
18.2.1893,
в. Малая Багацькаўка,
цяпер Амсьціслаўскі раён –
10.2.1938, Вязьма,
Смаленская вобл., Расея*

* Біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменьнікі» падае недакладныя зьвесткі пра дату й месца сьмерці Максіма Гарэцкага. У Вязьме на верагодным месцы пахаваньня Максіма Гарэцкага ўсталяваная мэмарыяльная стэла зь ягоным імем.

Мая сьветлай памяці мама Марыя ў 1944 годзе паступіла на гістарычны факультэт Магілеўскага пэдынстытуту. У часе ейнага студэнцтва арыштавалі чатырох выкладчыкаў гісторыі розных краін і эпохаў.

Лекцыі нярэдка пачыналіся з закрэсьліваньня ў падручніках імёнаў новых «ворагаў народу». Часам студэнты на загад лектара мусілі рваць на дробныя шматкі (каб нельга было потым скласьці й прачытаць крамолу) цэлыя старонкі. Ад таго часу мама, сама ўсё жыцьцё выкладаючы ў школе менавіта гісторыю, захоўвала ў душы глыбокае перакананьне, што навука гэтая — надзвычай небясьпечная і ўсяляк, хоць і марна, спрабавала ўгаварыць мяне не паступаць на гістфак.

Аляксандар Ляўдански

Аляксандар Ляўданскі (другі зьлева) з калегамі. 1930-я

Аляксандар Ляўданскі студыяваў гісторыю на дваццаць гадоў раней за маму і сьпярша, відаць, зусім ня думаў, наколькі рызыкоўна служыць музе Кліё ў краіне саветаў. Пагатоў на пачатку яго шляху ўсё складалася даволі пасьпяхова: сябар гістарычна-археалягічнай камісіі Інбелкульту, загадчык аддзелу археалёгіі Беларускага дзяржаўнага музэю, потым загадчык археалягічнай сэкцыі акадэмічнага Інстытуту гісторыі і адначасова дацэнт БДУ...

Ляўданскі стаў арганізатарам першых у БССР навукова-археалягічных экспэдыцыяў. Ён дасьледаваў Віцебск, Воршу, Заслаўе, даў першую гістарычную тапаграфію старажытнага Полацку, дзе вывучаў Сафійскі сабор і неўзабаве дазваньня зруйнаваныя бальшавікамі Бельчыцкія храмы.

Аднак паралельна зь сьпісам навуковых публікацыяў больш пульхным рабілася й дасье на пэрспэктыўнага вучонага. Апрача яго агульнай незалежніцкай пазыцыі ў «органах» зьвярнулі ўвагу на лісты калянавуковых зласьліўцаў, якія выступілі супраць высновы Ляўданскага пра тое, што гарадзішчы гэтак званай культуры штрыхаванай керамікі ў Цэнтральнай Беларусі належалі балцкім плямёнам. Відаць, значна лепей было б, каб тут спрадвеку жылі савецкія калгасьнікі.

У 1937-м па яго прыехаў «чорны воран». У тым самым годзе жыцьцё вучонага абарвала куля ката з чырвонай зорачкай на форменнай шапцы.

Аляксандар Ляўданскі
10.9.1893, в. Юр'ева, цяпер Смалявіцкі раён – 27.8.1937, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Кастусь Езавітаў

Афіцыйная савецкая прапаганда не шкадавала для яго самых страшных ярлыкоў: «отъявленный реакционер», «белогвардеец», «военный преступник», «изменник родины»... У іншых ён заслужыў азначэньні з процілеглым сэнсам: настаўнік, паэт і публіцыст, вучоны, палітык... Сучасныя дасьледнікі называюць яго найлегендарнейшай для свайго часу асобай беларускай гісторыі. Але сёньня гаворка пра тыя вехі жыцьцяпісу Езавітава, якія не падлягаюць сумневу.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага зьезду і абвяшчэньня незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі. Ваенны міністар у яе першым урадзе. Шэф Вайскова-дыпляматычнай місіі БНР у Латвіі й Эстоніі, дзякуючы якому балтыйскія дзяржавы, у тым ліку і Фінляндыя, першымі прызналі беларускую незалежнасьць. (Гэтыя заслугі Езавітава былі адзначаныя прысваеньнем яму званьня генэрал-маёра.)

Больш за дваццаць гадоў ён вёў культурна-асьветную дзейнасьць сярод этнічных беларусаў Латвіі: кіраваў Люцынскай беларускай гімназіяй, знайшоў або разбудзіў дзясяткі талентаў і тысячы беларускіх душаў. Сярод іх быў і будучы літаратар Эдвард Вайвадзіш з-пад Індры, якога мы яшчэ пасьпелі — у сто гадоў! — прыняць у Саюз беларускіх пісьменьнікаў.

Ва ўмовах нямецкай акупацыі Езавітаў стварыў і ўзначаліў у Рызе Беларускі камітэт. Ён адчыняў беларускія школы, займаўся ўпарадкаваньнем архіву БНР і навуковымі штудыямі (каштоўнымі дасьледаваньнямі ёсьць ягоныя кнігі «Беларусы ў Літве», «Беларусы ў Латвіі», «Беларусы і палякі»). Усё жыцьцё ён пісаў вершы:

У сакавіку 1919 году Кастусь Езавітаў (у цывільным, у цэнтры) быў прызначаны вайсковым камэндантам Горадні

У куце больш ня маю бажніц —
Мапа там. А на ёй — Беларусь.

У 1945-м яго, дэлегата Другога Ўсебеларускага кангрэсу і кіраўніка Галоўнага ўпраўленьня вайсковых справаў Беларускай Цэнтральнай Рады, арыштавала савецкая контравыведка «Смерш». Паводле афіцыйнай вэрсіі, Езавітаў памёр у турэмным шпіталі «ад туберкулёзу лёгкіх пры дыстрафіі 3-й ступені».

Кастусь Езавітаў
17.11.1893, Дзьвінск, цяпер Даўгаўпілс, Латвія — 23.5.1946, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Аднойчы мяне апанавала жаданьне пагартаць дакумэнты трагічнай справы Саюзу вызваленьня Беларусі. Паколькі на календары была першая палова дзевяностых, маё імкненьне не выглядала безнадзейным.

Мне нават удалося даволі лёгка трапіць на прыём да кіраўніка ўсёмагутнага Камітэту, супрацоўнікі якога ў студэнцкія гады абяцалі вычысьціць мяне з унівэрсытэту й заслаць у салдаты куды-небудзь у цёплае месца пад Магадан.

Падчас таго візыту я зусім неспадзявана праслухаў ад гаспадара кабінэту, дзе можна было б гуляць у футбол, невялікую, але зьместоўную лекцыю на тэму «Янка Купала і Паўліна Мядзёлка».

Паўліна Мядзёлка

Тагачасны гэбіст № 1 пацьвердзіў, што нядаўнія газэтныя публікацыі не зманілі: Мядзёлка, першае вялікае каханьне Купалы, сапраўды давала ў «органы» інфармацыю на паэта.

Але ж яна яго шчыра кахала! А калі б таварышу опэру пісаў бы нехта іншы, бяз кропелькі каханьня... «Гэта ж суцэльны жах!» — завяршыў эмацыйны маналёг мой візаві.

Паколькі ў архівы КГБ мяне ні тады, ні пазьней так і не пусьцілі, пераканацца на ўласныя вочы, што Мядзёлка займалася яшчэ й стукацтвам, я ня здолеў, дый зусім ня меў такой мэты.

Гэтая жанчына па-ранейшаму засталася для мяне асобаю прыцягальнай і нечым падобнай да нашай знакамітай авантурніцы XVIII стагодзьдзя Саламеі Пільштыновай, адно што — надзеленай беларускай сьвядомасьцю й патрыятызмам.

Яна выконвала ролю Паўлінкі ў пецярбурскай прэм’еры Купалавай п’есы, у гады Першай усясьветнай працавала ў дзіцячым прытулку ў Царыцыне на Волзе,

а потым была сакратаром Беларускага камітэту дапамогі ахвярам вайны ў Петраградзе.

У Менску яна сустракалася з Максімам Багдановічам і княгіняю Магдаленай Радзівіл, у Полацку — з Купалам... Нейкі час была замужам за вядомым нацыянальным дзеячам Тамашом Грыбам.

Паўліна працавала ў выдавецкім аддзеле пры савецкім пасольстве ў Бэрліне, дзе займалася выпускам беларускіх кнігаў, выкладала ў Беларускай гімназіі ў Дзьвінску (цяпер Даўгаўпілс) і ў Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, дзе ў 1930-м па яе прыйшлі людзі ў форме ОГПУ.

Праз два гады яна стала маскоўскай настаўніцай...

Па вайне Мядзёлка выкладала ў школе роднага Будслава, дзе й былі напісаныя ўспаміны «Сьцежкамі жыцьця», што выйшлі ўжо пасьля сыходу аўтаркі ў іншы сьвет і, нягледзячы на ўмяшаньні цэнзуры й самацэнзуры, сталіся, як і «Авантуры майго жыцьця» Пільштыновай, яскравым помнікам беларускай мэмуарыстыкі.

Паўліна Мядзёлка
24.9.1893,
мяст. Будслаў,
цяпер Мядзельскі раён –
13.2.1974, Будслаў

Леаніла Чарняўская

Магчыма, хтосьці не пагодзіцца, але я лічу, што, каб быць жонкаю пісьменьніка, таксама трэба мець адмысловы талент. Леаніла Чарняўская, безумоўна, валодала ім. Як, дарэчы, і талентам літаратурным, а таксама пэдагагічным.

Скончыўшы Марыінскую вышэйшую вучэльню ў Вільні, яна колькі гадоў настаўнічала ў Дзісенскім павеце, а затым пераехала ў горад свайго студэнцкага юнацтва. Там у 1919-м Леаніла стала спадарожніцаю жыцьця будучага клясыка нашай літаратуры Максіма Гарэцкага. Праз тры гады яна, тады выкладчыца Беларускай гімназіі, упершыню даведалася, што значыць быць жонкаю палітвязьня. Пасьля двух арыштаў Максіма польскімі ўладамі Гарэцкія перабраліся ў БССР.

Посьпехі беларусізацыі натхнялі й жывілі надзеі на пабудову незалежнага Беларускага Дому. Гарэцкі выкладаў мову і літаратуру ў БДУ і Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, шмат пісаў і друкаваўся. Леаніла выхоўвала дзяцей і ў вольную часіну таксама сядала да пісьмовага стала.

Віленская турма Лукішкі, празь якую прайшлі сотні беларускіх патрыётаў

Асабліва добра атрымліваліся ў яе дзіцячыя апавяданьні. Дзякуючы ёй загучалі па-беларуску творы Рэд'ярда Кіплінга, Эрнэста Сэтан-Томпсана, «Тыль Уленшпігель» Шарля дэ Кастэра.

У 1930-м прагрымела справа Саюзу вызваленьня Беларусі, і Гарэцкі атрымаў пяць гадоў высылкі. Леаніла дзяліла ягоны лёс у Вятцы і ў пасёлку Пясочня на Смаленшчыне.

Для дзіцячага садка, дзе яна працавала выхавацелькай, гэта было шчасьцем, бо Леаніла Ўсьцінаўна цудоўна сьпявала, вышывала, вучыла малых маляваць.

Ёй яшчэ трэба было перажыць другі арышт і расстрэл мужа, сьмерць на фронце сына Лёні, шматгадовае становішча жонкі «ворага народу».

Многія з раскіданых па краіне, «дзе так вольна дыхаў чалавек», сямейнікаў рэпрэсаваных «нацдэмаў» не вярнуліся, дакладней, ня здолелі вярнуцца на радзіму. Гэта таксама было ўдарам па беларушчыне, аслабляла і без таго жудасна падарваныя нацыянальныя сілы.

Свой апошні прыстанак Леаніла знайшла ў Ленінградзе. Дзякуючы ёй і яе з Максімам дачцэ Галіне захаваныя многія рукапісы з архіву Гарэцкага — нацыянальныя скарбы, што цяпер захоўваюцца ў бібліятэцы Нацыянальнай Акадэміі навук і Дзяржаўным архівемузэі літаратуры і мастацтва.

Леаніла Чарняўская (у замужжы Гарэцкая)
16.11.1893, в. Таргуны, цяпер Докшыцкі раён – 26.9.1976, Ленінград, цяпер Санкт-Пецярбург, Расея.
Пахаваная на пецярбурскіх Паўднёвых могілках

Казімер Смулька

Хачу прызнацца, што пашанотліва ставячыся да дзейнасьці ўсіх беларускіх айцоўмарыянаў, якія пакінулі глыбокі сьлед у гісторыі нашага нацыянальнага й рэлігійнага руху, з адным зь іх я адчуваю нейкую асаблівую мэтафізычную сувязь.

Казімер Смулька прыйшоў на сьвет на цэлае жыцьцё раней за мяне, быў трынаццатым сынам у сялянскай сям'і, вучыўся ў Віленскай каталіцкай сэмінарыі й стаў манахам, але ў нашых лёсах было і нешта агульнае.

Смулька, як і я, заўсёды шкадаваў, што нідзе й ніколі ня меў магчымасьці вучыцца па-беларуску: адно што ў ягоных школах усё было папольску, а ў маіх — па расейску.

Смулька, як і я, насуперак забароне бацькоў любіў у дзяцінстве чытаць па начах. Праўда, у мяне быў ліхтарык, а ў яго — сьвечка.

Ён, як і я, ніколі не гарнуўся да вайсковай службы і ў Першую ўсясьветную вырашыў — з рэлігійных перакананьняў — пазьбегнуць прызыву на фронт. Хаваючыся ў сваякоў, Казімер мусіў весьці начны лад жыцьця, што разам з інтэнсіўным чытаньнем прывяло да раптоўнай страты зроку. Ад таго часу ён крыху бачыў толькі ўдзень.

У 1920-м бальшавікі арыштавалі Смульку як польскага агента. У 1938-м палякі вывозілі айца Казімера з славутага Друйскага кляштару ўжо як небясьпечнага беларуса...

Рэшту жыцьця ён правёў у марыянскім кляштары ў Скурцы на Беласточчыне. Ня толькі за кляштарнымі сьценамі, але і ў цэлым ордэне Смулька меў славу выдатнага спавядальніка.

Цалкам згубіўшы зрок, ён адпраўляў набажэнствы для сьляпых, уражваючы ўсіх тым, як беспамылкова чытае з памяці Эвангельле.

Айцец Казімер Смулька (сядзіць трэці справа). Друя, 1937

Паводле аповедаў старых скурацкіх марыянаў, у кельлі ў айца Казімера заўсёды працаваў радыёпрымач, настроены на хвалі Беларускай Свабоды.

На іранічныя часам пытаньні братоў, чаму ён ніколі не вымыкае радыё, айцец Казімер заўсёды сур'ёзна адказваў: «Баюся прапусьціць навіну, што Беларусь стала вольная».

Казімер Смулька
12.1.1894, в. Пруднікі, цяпер Мёрскі раён – 15.9.1965, в. Скурац, Беласточчына

Павароты яго жыцьцёвага шляху дагэтуль змушаюць гісторыкаў распачынаць заўзятыя спрэчкі. Паколькі «спрачаецца той, хто ня ведае» (Лао-цзы), засяродзімся на несумнеўных фактах.

Франук усьвядоміў сябе беларусам вельмі рана. Ужо ў школе ён пашыраў сярод сяброў «Нашу Ніву», а потым стварыў у Івянцы нацыянальную моладзевую суполку.

У лістападзе 1917-га, маючы два баявыя раненьні і званьне штабс-капітана, Кушаль пакінуў расейскую армію і вярнуўся ў родныя мясьціны. Дачуўшыся, што

Францішак Кушаль

ў Менску адчынілася беларуская кнігарня, ён пешкі вырушыў у няблізкую дарогу. Першым, каго сустрэў у кнігарні, быў паэт Алесь Гарун, які наладаваў падарожніку цэлы мех літаратуры.

Трэба меркаваць, што падабраная яна была як сьлед, бо неўзабаве нядаўні баявы афіцэр завёў знаёмствы з Антонам Луцкевічам, Янкам Станкевічам, Браніславам Тарашкевічам, Аркадзем Смолічам ды іншымі дзеячамі беларускага руху.

Францішак Кушаль усё жыцьцё імкнуўся стварыць нацыянальнае войска як галоўную гарантыю незалежнасьці краіны. Гэтая мара прывяла яго ў 1919-м у Беларускую вайсковую камісію.

Яму здавалася, што запаветная задума мае шанцы ўрэчаісьніцца ўва ўмовах нацысцкай акупацыі.

Ганаровая варта Беларускай вайсковай камэндатуры ў Горадні. Сакавік 1919-га

У сакавіку 1944-га ён узначальвае Беларускую Краёвую Абарону. (Загад аб яе стварэньні быў, дарэчы, падпісаны 23 лютага, у той дзень, калі вялікая частка нашых суграмадзянаў з савецкага часу сьвяткуе іншае сьвята.) Праз год дывізія «Беларусь» на чале з палкоўнікам Кушалем прарывае нямецкі фронт і пераходзіць да амэрыканцаў.

На эміграцыі ён робіцца адным з заснавальнікаў газэты «Бацькаўшчына», што выдавалася ў Нямеччыне, а апынуўшыся за акіянам, кіруе Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаньнем.

Амаль паўстагодзьдзя Францішак Кушаль быў мужам і сябрам нашай выдатнай паэткі Натальлі Арсеньневай.

Францішак Кушаль
16.2.1895, в. Пяршаі, цяпер Валожынскі раён — 25.5.1968, Рочэстэр, штат Нью-Ёрк, ЗША

Адзін зь ягоных біёграфаў назваў Тамаша Грыба рыцарам беларускай свабоды. І сапраўды, Тамаш ня проста шчасьліва адчуў яе жыцьцядайны подых, але быў сярод тых, хто закладаў шлях Беларусі ў будучыню.

Дэлегат Першага Ўсебеларускага зьезду, на які прыяжджае з фронту. Народны сакратар земляробства ў першым беларускім урадзе — Сакратарыяце БНР. Выдавец віленскай газэты «Грамадзянін», на старонках якой змагаўся супраць манапалізацыі сацыялістычнай ідэі адной партыяй. Стваральнік Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў. Вязень польскіх турмаў...

Тамаш Грыб

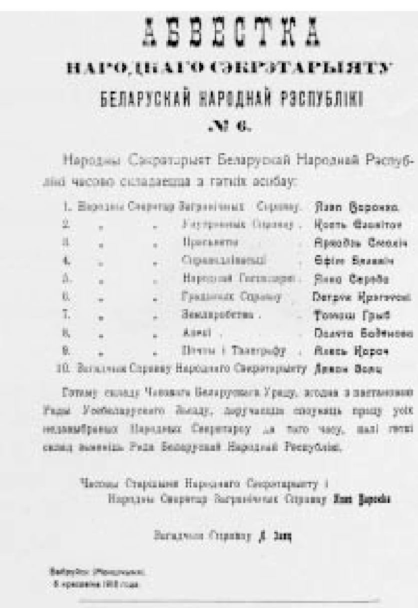

АБВЕСТКА
НАРОДНАГА СЭКРЭТАРЫЯТУ
БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ
№ 6.

Народны Сэкратарыят Беларускай Народнай Рэспублікі часова складаецца з гэтых асобаў:

1. Народны Сэкрэтар Заграничных Спраў . Язэп Варонка
2. " " Унутраных Спраў . Кость Езавітаў
3. " " Прасветы . Аркадзь Смоліч
4. " " Справядлівасьці . Ефім Белевіч
5. " " Народнай Гаспадаркі . Янка Серада
6. " " Грашовых Спраў . Пётра Крэчэўскі
7. " " Земляробства . Тамаш Грыб
8. " " Апекі . Палута Бадунова
9. " " Пошты і Тэлеграфу . Алесь Карач
10. Загадчык Спраў Народнага Сэкрэтарыяту Лявон Заяц

Абвестка пра склад Народнага Сакратарыяту БНР

На пачатку 1920-х ён зьявіўся на вуліцах Златай Прагі — прыехаў вучыцца, яшчэ не здагадваючыся, што тут яму наканавана застацца да канца сваіх дзён.

У Карлавым унівэрсытэце, дзе беларусы здабывалі асьвету яшчэ з часоў Сярэднявечча, Грыб абараніў доктарскую дысэртацыю на тэму «Пытаньне народу і нацыі» і стаў у эміграцыйным асяродзьдзі адным зь лідэраў.

Адрозна ад шмат каго з нацыянальных дзеячаў ён пасьлядоўна выступаў супраць вяртаньня ў БССР, дзе ўсе вяртанцы чамусьці хутка зьнікалі.

«Пакіньце займацца дурніцай», — ляпідарна адказаў ён на запрашэньне ўзяць у 1926 годзе ўдзел у ладжанай Інбелкультам менскай Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі, адкуль, да прыкладу, ужо ня здолеў купіць білет дадому ў Вільню Францішак Аляхновіч.

У апошнія гады свайго кароткага жыцьця Тамаш зблізіўся зь лідэрам расейскіх эсэраў Віктарам Чарновым.

Легендарны рэвалюцыянэр прызнаваўся, што менавіта беларус Грыб дапамог яму асэнсаваць ці не найістотнейшую памылку ўсяго расейскага эсэраўскага руху — няздольнасьць убачыць іншыя народы імпэрыі.

Там, у Празе, Тамаш Грыб пісаў: «Я або прыеду ў Менск як вольны грамадзянін, або застануся на ўсё жыцьцё сваё эмігрантам. Можа быць, хто-небудзь найдзе мае каштоўныя рукапісы... Працую для будучых пакаленьняў...»

Аднаго з братоў маёй мамы звалі Тамаш. Магчыма, калі-небудзь так назавуць майго ўнука — прадстаўніка тых самых будучых пакаленьняў, пра якія ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя марыў Тамаш Грыб.

Тамаш Грыб
19.3.1895, в. Паляны, цяпер Астравецкі раён — 25.1.1938, Прага, Чэхія

Хранічная беларуская хвароба, уласьцівая, на жаль, і многім нібыта нацыянальна арыентаваным суайчыньнікам, — выхаваная за два стагодзьдзі русіфікацыі расейскацэнтрычнасьць.

Нашых мастакоў або пісьменьнікаў крытыкі абавязкова параўноўваюць з расейскімі. Вынаходніка субмарыны Казімера Чарноўскага называюць «беларускім Кулібіным».

А жонкі нашых палітвысланцаў пачатку 1930-х (пазьней ужо давалі канцлягер або расстрэльвалі), што паехалі ўсьлед за мужамі ў далёкія дзікія краі, ведама ж, бралі прыклад з жонак дзекабрыстаў.

Ванда Лявіцкая

Зусім ня маючы на мэце паставіць пад сумнеў гераізм верных спадарожніц першых расейскіх рэвалюцыянэраў, заўважу, што іхні прыклад тут абсалютна не пры чым. Нашым жанчынам з пракаветных часоў (пагатоў цягам стагодзьдзяў яны мелі нязьмерна болей правоў, чым расейкі) самім ставала мужнасьці, адвагі й рашучасьці, якім магла б пазайздросьціць і сама нібыта мацнейшая палова нацыі.

Ванда Лявіцкая была адзінай дачкою пісьменьніка Ядвігіна Ш. (Антона Лявіцкага). Пасьля Вышэйшай пачатковай вучэльні ў Радашкавічах яна рыхтавалася да экзамэнаў на вясковую настаўніцу, але гэтаму намеру ўрэшце перашкодзілі каталіцкае веравызнаньне і пачатак Першай усясьветнай вайны.

Далейшы шлях прыгажуні Ванды прадвызначыла сямейнае выхаваньне. Асталяваўшыся з 1914 году ў Менску, яна працавала ў Беларускай кнігарні й гарадзкой бібліятэцы імя А. Пушкіна, куды яе рэкамэндавала сама Цётка. Потым была выхавацелькай і выкладчыцай у беларускіх дзіцячых прытулках і ў Першай менскай беларускай школе.

Яна ліставалася з Максімам Багдановічам. Магчыма, найперш якраз да яе ехаў паэт зь Яраслаўлю ў 1916-м...

Пазьней Лявіцкая стала жонкаю палітыка, навукоўца і пісьменьніка, аднаго з будучых «бацькоў» БНР Язэпа Лёсіка.

Іх зблізіла ня толькі каханьне, але і тое, што Ванда таксама займалася літаратурнай творчасьцю: друкавала вершы і апавяданьні ў «Нашай Ніве», газэтах «Беларусь» і «Вольная Беларусь».

Калі Лёсіка арыштавалі ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі, Ванда, каб дзеці не загінулі ад голаду, бралася за любую працу — пасудамыі, разносчыцы тэлеграмаў, а як толькі гэта сталася магчымым, паехала да высланага мужа, каб дзяліць зь ім усе нягоды да паўторнага, ужо фатальнага арышту ў 1938-м.

Дзеці Лёсікаў — Люцыя, Алеся і Юры — у Беларусь не вярнуліся, на што, безумоўна, паўплываў трагічны лёс бацькі. Ванда па чарзе жыла ў іх у Расеі. Яна перажыла мужа на тры дзесяцігодзьдзі, а свой апошні спачын знайшла ў стаўрапольскім пасёлку, куды некалі прыехала да каханага Язэпа ў высылку.

Ванда Лявіцкая
(у замужжы Лёсік)
25.9.1895,
мяст. Радашкавічы,
цяпер Маладэчанскі раён –
8.12.1968, пас. Татарка,
Стаўрапольскі край, Расея

Увесну і ўлетку 1920-га ад адной да другой слуцкай вёскі езьдзілі колькі вазоў зь нейкімі нязвычнымі седакамі ды яшчэ больш дзіўным майном, якое тыя вясёлыя седакі называлі «дэкарацыямі». Гэта была драматычная дружына Слуцкага культурна-асьветнага таварыства «Папараць-кветка». У спэктаклях, што ладзіліся часам проста пад зорным вечаровым небам, на імправізаваную сцэну выходзіў артыст Базыль Карусь, які да ўсяго яшчэ і вёў рэй у беларускім хоры таварыства.

Васіль Русак

Пад псэўданімам хаваўся адзін з кіраўнікоў Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў, удзельнік антыпольскага і антысавецкага нелегальнага руху Васіль Русак. Празь некалькі месяцаў ён, колішні дэлегат Першага Ўсебеларускага зьезду, будзе абраны старшынём Беларускага зьезду Случчыны і неўзабаве стане камісарам 2-га Грозаўскага палка паўстанцаў.

Пасьля Слуцкага збройнага чыну Васіль ствараў партызанскія аддзелы на захопленай палякамі Віленшчыне, а затым з рэкамэндацыі прадстаўніцтва БНР у Коўне прыехаў вучыцца ў Праскую вышэйшую тэхнічную школу.

Там, у чэскай сталіцы, ён ня толькі атрымаў адукацыю і ўзяў шлюб з чэшкаю, але напоўніцу выявіў свае шматстайныя здольнасьці. Стаўшы пасьпяховым прадпрымальнікам, Русак узначаліў Праскі Беларускі нацыянальны камітэт, зафундаваў часопіс «Іскры Скарыны» і, працягваючы традыцыю знакамітага палачаніна, наладзіў выданьне беларускіх кнігаў.

Сваім коштам ён рыхтаваў і высылаў у Лігу Нацыяў мэмарандумы ў абарону нацыянальных і сацыяльных правоў беларусаў.

Ва ўмовах нацысцкай акупацыі Русак працягваў

Беларускія студэнты ў Празе. Зьлева направа: Франук Грышкевіч, Васіль Русак, Вячаслаў Лаўскі, Адольф Клімовіч, Тамаш Грыб

жыць з думкаю пра Беларусь. Вядомыя выдадзеныя ім у той час паводле асабістага праекту паштоўкі з Пагоняю, а таксама нямецкамоўная брашура пра Беларусь з дададзенай этнаграфічнай мапаю.

Ён кожны дзень рызыкаваў жыцьцём, хаваючы ў сябе ў Празе дзьве габрэйскія сям'і. Яшчэ некалькі сем'яў ён уратаваў, выдаўшы ім дакумэнты Беларускага нацыянальнага камітэту ў Празе аб тым, што гэтыя людзі — беларусы. Адзін зь іх, на прозьвішча Вальфсон, пазьней выдаў свайго ратавальніка агентам савецкай контравыведкі «Смерш». Кваліфікаваўшы тое, чым усё жыцьцё займаўся Васіль Русак, як «антысавецкую дзейнасьць», ваенны трыбунал вынес прысуд: дзесяць гадоў лягераў.

Далейшы лёс Русака нявысьветлены.

Васіль Русак
4.4.1896, в. Ячава, цяпер Слуцкі раён – пасьля 1946, Расея. Месца пахаваньня невядомае

Ігнат Канчэўскі

Чытачы аповесьці Максіма Гарэцкага «Дзьве душы», безумоўна, памятаюць яе галоўнага героя — Ігната Абдзіраловіча. Менавіта гэтае імя ўзяў для псэўданіму філёзаф, паэт і публіцыст Ігнат Канчэўскі.

Невыпадкова і тое, што і аповесьць Гарэцкага, і праграмнае маральна-філязофскае эсэ Канчэўскага-Абдзіраловіча «Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду» на доўгія дзесяцігодзьдзі былі схаваныя ад абкрадзенай беларускай душы ў спэцфондах.

Сучасны філёзаф Уладзімер Конан параўнаў адсутнасьць згаданых твораў у нашым нацыянальным кантэксьце з сытуацыяй, калі б, да прыкладу, расейскага чытача пазбавілі кнігаў Лява Талстога або філязофскіх твораў Уладзімера Салаўёва.

У Першую ўсясьветную Канчэўскі мусіў зьмяніць аўдыторыі Маскоўскага ўнівэрсытэту на казармы школы прапаршчыкаў і франтавыя акопы. Пазьней, у халодным і галодным Менску, дзе бясконца мянялася ўлада, ён нажыў сухоты, што абмяжуюць яго зямную дарогу ўсяго чвэрткай стагодзьдзя. Вярнуўшыся ў Вільню, ён, апрача свайго шматжанравага супрацоўніцтва з пэрыёдыкай, грунтоўна вывучаў заходнюю філязофію і займаўся ўсходнімі філязофскімі практыкамі (нават заснаваў у Віленскай беларускай гімназіі ці ня першы ў краі гурток ёгі).

Як і Гарэцкі, Ігнат Канчэўскі — толькі сваімі сродкамі — дасьледаваў мэтафізыку, таемны драматызм і містычнасьць быцьця нацыі, зьвязаныя зь яе гістарычным лёсам. Паводле ягонае канцэпцыі, беларускі сьветапогляд узьнік у выніку спрадвечнай барацьбы двух тыпаў культуры — заходняга і ўсходняга. Цягам сваёй тысячагадовай гісторыі беларусы так і ня здолелі канчаткова далучыцца ні да аднаго, ні да другога. У гэтай раздвоенасьці Канчэўскі бачыў трагедыю нашага народу.

Ён лічыў непрымальным для беларусаў і «заходняе» мэсіянства і — яшчэ больш — мэсіянства «ўсходняе», пад якім разумеў найперш расейскае імкненьне да суцэльнае ўніфікацыі: то «ўся ўлада цару», то «ўся ўлада саветам», што непазьбежна вядзе да таталітарызму і тыраніі.

Надрукаванае ў 1921-м у Вільні эсэ «Адвечным шляхам», якое сталася ягонай лебядзінай песьняй, варта перачытаць і нам, беларусам сёньняшнім. Стоячы на парозе жыцьця й сьмерці, філёзаф не патанаў у чорным пэсымізьме. Ён лічыў, што насуперак антынацыянальным сілам Беларусь будзе выратаваная культурным адраджэньнем, духоўнай, гаспадарчай і сацыяльна-палітычнай творчасьцю.

На думку Канчэўскага, паўстаньне супраць існых формаў палітычнага быцьця — ня самы плённы шлях, бо ён вядзе да разбурэньня творчых сілаў нацыі. Аднак ва ўмовах, калі народ пазбаўляюць свабоды творчасьці, адбіраюць магчымасьць разьвіваць нацыянальную культуру, застаецца альтэрнатыва: альбо рэвалюцыйны выбух, альбо духоўная дэградацыя і пагроза нацыянальнага нябыту.

Ігнат Канчэўскі (псэўданім Ігнат Абдзіраловіч)
Травень 1896, Вільня – 23.4.1923, Вільня

Аляксандар Орса

Аляксандар Орса — з тых нашых суайчыньнікаў, якія сваім жыцьцём увасабляюць пасіянарнасьць старажытнай беларускай Наваградчыны.

Вярнуўшыся зь Першай усясьветнай вайны ў ранзе капітана, ён адразу ўлучаецца ў нацыянальны рух: настаўнічае ў беларускай школцы, зьяўляецца прадстаўніком сваёй воласьці пры разьмеркаваньні харчовай дапамогі ЗША пацярпелым ад вайны, актыўнічае ў выбарчай кампаніі 1922 году, калі беларусы ў Наваградзкай акрузе атрымліваюць цэлыя тры пасольскія месцы ў Сойме і адно — сэнатарскае.

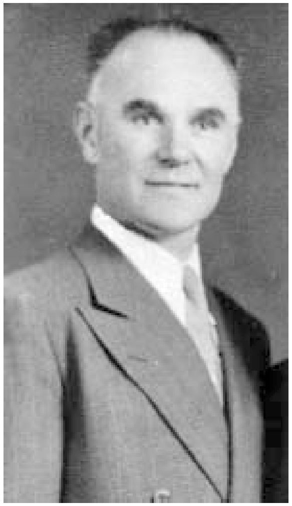

З Прагі, дзе Аляксандар вучыўся на прыродазнаўчым факультэце Карлавага ўнівэрсытэту, ён прыяжджае з ступеньню доктара навук і з жонкаю Натальляй, сваёй колішняй суседкай, якая таксама здабывала навуку ў гасьціннай чэскай сталіцы.

Орсы працуюць у Наваградзкай беларускай гімназіі, дзе польская дзяржава плаціць заробкі толькі чатыром з двух дзясяткаў настаўнікаў. Гэтыя чацьвёра, у ліку якіх і Орса, дзеляць свае грошы на ўсіх калегаў.

І за саветамі пасьля верасьня 1939-га, і за немцамі, і ў ЗША ягонае жыцьцё было зьвязанае з школьніцтвам. Але сваё найяскравейшае выяўленьне пэдагагічныя здольнасьці Орсы знайшлі, калі ён займаў пасаду дырэктара славутай Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне — вучэльні, якая выхавала эліту нашай паваеннай эміграцыі.

Сярод гімназістак была малодшая дачка Орсаў Ала, у будучым — прафэсар хіміі Нью-Ёрскага гарадзкога ўнівэрсытэту і знаная навукоўка, а ў беларускім сьвеце — шматгадовая мастацкая кіраўніца ў свой час надзвычай папулярнага танцавальнага ансамблю «Васілёк», стваральніца Культурна-адукацыйнай фундацыі Орса-Рамана і ўдзельніца практычна ўсіх ініцыятываў беларускай дыяспары.

Успадчыўшы ад бацькі талент пэдагога, яна адрозна ад шмат якіх іншых эмігрантаў навучыла гаварыць пабеларуску ня толькі сыноў, але і мужа-амэрыканца італійскага паходжаньня.

Спадарыня Ала памятае, як у доме ейных бацькоў ужо за акіянам, у 1950 годзе, адбылося ці ня першае ў Нью-Ёрку сьвяткаваньне Дня Волі 25 сакавіка.

«Тата заўсёды пасылаў мяне кудысьці вучыцца, — расказвала яна мне. — А калі недзе сьпявалі беларускія песьні, ён адразу плакаў, а я, як была меншая, саромелася».

На надмагільным помніку Аляксандру Орсу на беларускіх кладах парафіі Жыровіцкай Божай Маці ў Іст-Брансўіку напісана: «Змагару за волю Беларусі, Настаўніку».

Аляксандар Орса
24.7.1896,
Нягневічы,
цяпер Наваградзкі раён –
2.11.1959, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Калі ў дзяцінстве мы прыяжджалі да сваякоў у вёску і мой тата Аляксей бачыў занядбаную хаціну або нейкую калгасную развалюху, ён зазвычай скрушліва казаў: «Прышчэпава на іх няма». Бацька працаваў пракурорам, і, магчыма, таму я думаў, што Прышчэпаў — нейкі самы галоўны пракурор. Аднак, калі пытаўся, што гэта за Прышчэпаў, у адказ гучала ўніклівае: «Вырасьцеш, даведаесься».

Аднаго разу, яшчэ не пасьпеўшы падрасьці, я пачуў пра загадкавага Прышчэпава і нешта новае: як выявілася, каб ня ён, дык і наш Полацак і ўся Віцебская вобласьць знаходзіліся б не ў Беларусі, а ў Расеі. Я быў перакананы, што тут заўсёды была Беларусь, але бацька паказаў мне свой пашпарт, дзе было напісана, што ён нарадзіўся ў Віцебскай вобласьці РСФСР.

Зьміцер Прышчэпаў

Праз шмат гадоў, калі таты ўжо даўно не было на сьвеце, я пераканаўся, што Зьміцер Прышчэпаў ня толькі ад імя губвыканкаму падпісаў у 1924-м акт пра вяртаньне Віцебскай губэрні (адарванай бальшавікамі ад Беларусі ўзімку 1919-га) у склад БССР, але і меў іншыя заслугі перад Бацькаўшчынай.

У 1920-я ён быў наркамам земляробства рэспублікі, прычым не сьпяшаўся выконваць маскоўскіх дырэктываў, а вёў сваю незалежную палітыку, дзе стаўка рабілася на разьвіцьцё хутарской сыстэмы і абарону

Менск. Канец 1930-х

моцных сялянскіх гаспадарак пры абмежаваньні калгаснага ладу.

Справа Саюзу вызваленьня Беларусі, якая распачала ў рэспубліцы масавыя рэпрэсіі супраць «нацдэмаў», прывяла і да арышту былога наркама. Пасьля страшных катаваньняў ён спрабаваў скончыць жыцьцё самагубствам, але паўжывога яго выцягнулі зь пятлі, каб засудзіць на дзесяць гадоў лягераў.

У чэрвені 1937-га Прышчэпава выпусьцілі на волю — відаць, бяз права вярнуцца на Радзіму, бо ў дакумэнтах новага арышту, які адбыўся ўсяго праз два месяцы, ён фігураваў як жыхар Магадану.

У Беларусь ён усё ж прыедзе — этапам і, не дажыўшы да выкананьня сьмяротнага прысуду, памрэ ў турэмным шпіталі.

Зьміцер Прышчэпаў
21.11.1896, в. Калодніца, цяпер Крупскі раён – 31.1.1940, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Людзі з прозьвішчам Адамовіч ужо ня першае стагодзьдзе адыгрываюць адметную ролю ў нашай гісторыі. Адным зь першых у гэтым шэрагу стаіць чалавек, які яшчэ ў студэнцкія гады прывабіў мяне сваім спрадвечна беларускім імем — Язэп.

Узяўшы ў рукі вінтоўку ў сямнаццаць гадоў, Язэп удзельнічаў у Першай усясьветнай вайне. Тры Георгіеўскія крыжы зрабілі унтэр-афіцэра Адамовіча на фронце амаль легендай.

Язэп Адамовіч

Пасьля кастрычніцкага перавароту 1917 году Язэп камандаваў вайсковымі аддзеламі, што стрымлівалі нямецкіх інтэрвэнтаў пад Барысавам, Магілевам і Смаленскам. У дваццаць адзін год ён стаў ваенным камісарам Смаленскай губэрні, якую лічыў беларускім этнічным абшарам.

У БССР нацыянал-камуніст Адамовіч займаў пасаду старшыні Савету народных камісараў. У 1924 годзе пад ягоным кіраўніцтвам адбылося вяртаньне ў склад нашай рэспублікі беларускіх Віцебшчыны й Магілеўшчыны, адрэзаных Масквой амаль адразу пасьля абвяшчэньня БССР. У 1926-м удалося дабіцца перадачы з РСФСР у склад Беларусі Гомелю з Рэчыцай і яшчэ сямі паветаў. У выніку тэрыторыя рэспублікі павялічылася з 52 да 126 тысяч квадратных кілямэтраў, або амаль у два з паловаю разы, а насельніцтва — з 1,5 да 5 мільёнаў чалавек. Вярнуць беларускую Смаленшчыну разам зь іншымі нашымі землямі, захопленымі Расеяй, ужо не пасьпелі.

Віцебск (як і Магілеў з Гомелем) быў вернуты ў склад Беларусі пры чынным удзеле Язэпа Адамовіча

Высокага аўтарытэту беларускага кіраўніка, які, дарэчы, зьвяртаўся да народу на яго мове, не маглі не заўважыць у Маскве. У кар'еры Адамовіча адбываюцца рэзкія зьмены. У 1927-м яго ставяць кіраваць Цукартрэстам, а затым і наагул адпраўляюць начальнікам акцыянэрнага таварыства на Камчатку.

Ідзе 1937-мы. Былы старшыня СНК Беларусі ведае, што ў ягоныя дзьверы могуць пастукаць у любую ноч. Едучы ў цягніку з Далёкага Ўсходу ў Маскву, ён вырашае сысьці з жыцьця сам...

Калі ў Барысаве вы будзеце ісьці вуліцай імя Адамовіча, ведайце: яна названая ў гонар чалавека, які разам з сваімі аднадумцамі вярнуў Беларусі Віцебск, Магілеў і Гомель.

Язэп Адамовіч
7.1.1897, Барысаў — 22.4.1937, Сібір, Расея. Месца пахаваньня невядомае

Юрка Лістапад

У 1920-я ён быў кумірам тысяч юнакоў. А нядаўна на сустрэчы з маладафронтаўскай моладзьдзю адна дзяўчына, пачуўшы гісторыю Юркі Лістапада, экзальтавана абвясьціла, што за такім чалавекам пайшла б куды заўгодна: «Ужо нават за адно прозьвішча».

Сябра Беларускай Рады Случчыны і ўдзельнік незалежніцкага збройнага чыну, Лістапад нелегальна вярнуўся з Польшчы на Радзіму і заснаваў падпольную антысавецкую арганізацыю. Яе складалі Юркавы выхаванцы — навучэнцы Слуцкіх агульнаадукацыйных курсаў. Арганізацыя мела на мэце, стварыўшы шырокую сетку збройных аддзелаў, узьняць паўстаньне і вызваліць Беларусь з-пад улады Масквы.

У 1925-м Юрку і пяцёх яго паплечнікаў схапіла ОГПУ. «Працэс Лістапада» прагрымеў на ўсю Беларусь. У яго з мэтаю «перавыхаваньня» ўцягнулі Якуба Коласа, якога абвінавачвалі ў падтрымцы лістападаўцаў. Перад прэсай была пастаўленая задача як найшырэй выкрыць антысаветчыкаў. Але кампанія прывяла да неадназначных вынікаў: адных запалохала, а многіх — натхніла на супраціў.

Паводле прысуду Лістапад атрымаў пяцігадовае зьняволеньне, аднак ужо праз два гады выйшаў на волю. Некаторыя дасьледнікі тлумачаць палёгку Юркавай згодай стаць сакрэтным агентам «органаў». Праўда, гэта дрэнна стасуецца з тым фактам, што пасьля турмы Лістапад ня мог знайсьці сабе сталай працы і быў, як

Першыя Беларускія пэдагагічныя курсы, на якіх вучыўся Юрка Лістапад. У другім радзе сядзяць: чацьверты зьлева Язэп Лёсік, далей – Мікола Байкоў, Вацлаў Іваноўскі, Сымон Рак-Міхайлоўскі

пісаў у анкетах, «вольным перакладчыкам на беларускую мову».

У 1930-м яго арыштавалі ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі, праз тры гады адбыўся трэці арышт паводле справы гэтак званага «Беларускага нацыянальнага цэнтру». Васьмігадовы тэрмін Лістапад адбываў у лягерах, вязьні якіх будавалі Байкала-Амурскую магістраль. Як сьведчаць дакумэнты, ён паводзіўся непакорліва і стаў фігурантам крымінальнага расьсьледаваньня.

Увесну 1938-га Юрка Лістапад пачуў свой сьмяротны прысуд. Астатнія лістападаўцы былі расстраляныя ў вайну савецкімі партызанамі або загінулі ці зьніклі пазьней пры нявысьветленых абставінах.

Юрка Лістапад
Красавік 1897,
в. Варкавічы,
цяпер Слуцкі раён –
5.6.1938, Бамляг, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У вёсцы Вялец на Глыбоччыне яшчэ стаіць — сьведчу гэта асабіста — хата, дзе ён прыйшоў на сьвет.

У Маладэчанскай настаўніцкай сэмінарыі, пасьведчаньне якой ён атрымаў у 1917-м, Лявон Савёнак вучыўся разам з будучымі дзеячамі нацыянальнага руху Сымонам Рак-Міхайлоўскім, Пятром Мятлой, з паэтам Міхасём Чаротам...

На пачатку 1920-х Лявон пазнаёміўся ў Менску з настаўніцай Апалёніяй Радкевіч. Празь нейкі час у маладой сям'і зьявілася дачка, якой далі рэдкае імя — Зора.

Лявон Савёнак

Ёй было наканавана зрабіцца вядомай усяму беларускаму сьвету навукоўкаю Зорай Кіпель.

У гады беларусізацыі Савёнак працаваў карэспандэнтам у газэце «Савецкая Беларусь». Паводле ўспамінаў супрацоўнікаў, атмасфэра ў рэдакцыі была мала падобнай да савецкай. Невыпадкова пазьней газэту, на старонках якой Лявон друкаваў свае вострыя рэпартажы й дасьціпныя фэльетоны, у даносах назавуць «утульным прыстанішчам беларускіх нацыяналістаў».

Ад лютага 1929-га малады нацдэм мусіў зарабляць на хлеб ужо не ў газэце, а на будоўлі. У тым самым годзе выйшла ягоная кніжка фэльетонаў «Чароўная іголка», падпісаная псэўдонімам Леанід Свэн. Бібліятэкары каталягізавалі яе як выданьне швэдзкага аўтара, але сталінскія літаратуразнаўцы ў цывільным хутка разабраліся, і ўвесь трохтысячны наклад пайшоў пад нож. Дзіва што: карыстаючыся творчым мэтадам, які сучасны літаратуразнавец Лявон Юрэвіч называе фантастычным рэалізмам, гэты Свэн пісаў, да прыкладу, пра судовы працэс над канём, які завёз сьледчага ня ў тую вёску, дзе сьледчы, апрача ўсяго, напіўся ды згубіў «вельмі важныя справы».

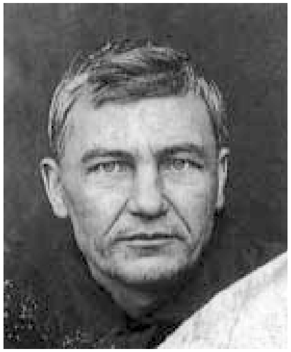

У 1933-м Лявон апынуўся сярод мноства арыштаваных паводле справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру». Ён быў адным зь няпоўнага дзясятка вязьняў, якія так і не прызналі свае віны. Мо таму й «заробіў» толькі пяцігадовую высылку.

Па вайне Савёнак разам з паплечнікамі здолеў стварыць моцны беларускі цэнтар у лягеры для перамешчаных асобаў Остэргофэн у Нямеччыне. Менавіта там у 1947-м пачала выдавацца газэта «Бацькаўшчына» (Лявон быў першым яе карэктарам), якой належыць выключная роля ў гісторыі нашай дыяспары.

Пераехаўшы ў ЗША, ён супрацоўнічаў з газэтай «Беларус», друкаваўся пад псэўдонімам Лявон Крывічанін, уваходзіў у камісію па перакладу на беларускую мову Бібліі...

Адным зь ягоных найбліжэйшых сяброў быў аўтар музыкі да гімну «Магутны Божа» кампазытар Мікола Равенскі, зь якім яны ў свой час захоплена рыбалілі на Дунаі.

У дзевяностыя гады Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выдаў кнігу Лявона Савёнка-Крывічаніна «Беларусізацыя пад №...».

Ягоныя сатырычныя творы, прысьвечаныя змаганьню за беларушчыну, ня страцілі сваёй надзённасьці й сёньня.

Лявон Савёнак
26.6.1897, в. Вялец, цяпер Глыбоцкі раён — 21.2.1974, Памона, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Леў Акіншэвіч

Ці магчыма быць беларускім буржуазным нацыяналістам і адначасова гэткім самым буржуазным, але ўжо нацыяналістам украінскім? ОГПУ ведала адказ. Гісторыку Ляву Акіншэвічу ў 1933-м было выстаўленае менавіта такое абвінавачаньне.

Ён нарадзіўся ў сям'і пецярбурскага юрыста-беларуса. Першая ўсясьветная вайна засьпела Лява студэнтам Кіеўскага ўнівэрсытэту.

Вярнуўшыся ў 1918-м дадому з Румынскага фронту, ён знаёміцца зь беларускім рухам. Як напіша потым Акіншэвіч у мэмуарах, яго захапіла «справядлівасьць гэтае справы». У тым самым годзе ён прымае грамадзянства БНР.

У 1920-я дасье на супрацоўніка Ўкраінскай Акадэміі навук Лява Акіншэвіча няўхільна расло. Шмат старонак у ім прысьвячалася частым паездкам у Менск,

Свае асноўныя гістарычныя дасьледаваньні Леў Акіншэвіч выдаў у ЗША

публікацыям у «Полымі» й блізкаму знаёмству зь Янкам Купалам і Вацлавам Ластоўскім.

Урэшце карысным для апальнага гісторыка быў прызнаны клімат ужо назаўсёды адарванага ад Беларусі Смаленску...

Пасьля вайны Акіншэвіч апынуўся ў ЗША, дзе працаваў у Цэнтры вывучэньня СССР, не губляючы сувязяў зь Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку.

Дасьледуючы гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, ён пісаў пра веліч дзяржавы нашых продкаў, аднак і пакутліва шукаў прычыны яе гістарычнага скону, за што заслужыў ад некаторых суайчыньнікаў закіды ў «недастатковым патрыятызьме».

У сваіх поглядах ён быў блізкі да выдатнага гісторыка і мысьляра XX стагодзьдзя Арнольда Тойнбі.

Усё доўгае жыцьцё Акіншэвіча займалі ня толькі канкрэтныя праблемы мінуўшчыны, але й філязофія гісторыі, пра што яскрава сьведчыць ягоная праца «Пра цывілізацыйныя асновы беларускага гістарычнага працэсу».

Яе аўтар спадзяваўся, што, здабыўшы магчымасьць вольнага разьвіцьця, Беларусь дасягне «здаровага арганічнага сынтэзу сваіх цывілізацыйных асноваў» і ў выніку пабудуе дэмакратычнае грамадзтва эўрапейскага кшталту. У XXI стагодзьдзі мы мусім пераканацца ў слушнасьці гэтых словаў.

Леў Акіншэвіч
6.2.1898, Пецярбург, Расея —
6.11.1980, Вашынгтон, ЗША.
Пахаваны на ўкраінскіх могілках у Баўнд-Бруку, штат Нью-Джэрзі

Яўхім Кіпель

Як і многія з тых, хто, на думку савецкай улады, занадта любіў Беларусь, Кіпель большую частку жыцьця мусіў правесьці далёка ад Дзьвіны і Нёману.

Сыну глускіх сялянаў лёс наканаваў трапіць у самы вір таго пераломнага часу. Франты Першай усясьветнай вайны. Паседжаньні Ўсебеларускага зьезду Саветаў у Смаленску, дзе была абвешчаная БССР... Савецка-польская вайна...

Пасьля заканчэньня БДУ Яўхім працаваў у Інстытуце беларускай культуры і вучыўся ў асьпірантуры, адкуль быў выключаны «за неадпаведнасьць сваёй навуковай дзейнасьці марксісцкай ідэалёгіі».

У чэрвені 1930-га ОГПУ за адну ноч арыштавала ў Менску паводле справы Саюзу вызваленьня Беларусі дзясяткі вядомых асобаў, у ліку якіх апынуўся, безумоўна, і Кіпель.

На допытах яму прыгадалі і арганізацыю Клюбу беларускай моладзі, і ўдзел у падрыхтоўцы зьезду краязнаўцаў, і тое, што ў напісаных Кіпелем падручніках «Расьліны» й «Жывёлы» не знайшлося месца для такога паняцьця, як «дыктатура пралетарыяту»...

Вяртаючыся зь пяцігадовай высылкі ў Намінск Вяцкай вобласьці, ён вёз на свабоду схаваны паміж склейкамі валізы рукапіс славутага «Тастамэнту» рэпрэсаванага паэта Ўладзімера Жылкі.

Спатканьне з воляй доўжылася ўсяго чатыры месяцы. Пасьля новага арышту сьледчы прапаноўвае маладому навукоўцу магчымасьць жыць у Менску і займацца ўлюбёнай біялёгіяй. Трэба толькі «помочь органам». Адмова каштавала пяці гадоў Байкала-Амурскіх лягераў.

Падчас нямецкае акупацыі Кіпель займаецца падрыхтоўкай і выданьнем беларускіх падручнікаў і навучальных праграмаў, рэдагуе газэту «Голас вёскі». Сваім старшынём выбіраюць яго дэлегаты Другога Ўсебеларускага кангрэсу, які пацьвердзіў імкненьне нацыянальных сілаў да незалежнасьці.

Жывучы на Захадзе, Кіпель не пакідаў грамадзкай і навуковай дзейнасьці. Ён стварыў Аб'яднаньне беларускіх вязьняў савецкіх канцлягераў і Беларускую народную партыю, падрыхтаваў кнігу «Зь іхняга раю» пра жыцьцё ў ГУЛАГу.

Калі Беларусь ужо была незалежная, у Нью-Ёрку выйшла пасьмяротная кніга ягоных успамінаў «Эпізоды». Многія яе старонкі чытаюцца з большай цікавасьцю, чым які дэтэктыўны раман.

Сёньня ў Беларусі і сьвеце шырока вядомае імя Яўхімавага сына і духоўнага спадкаемца — дырэктара Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўта Кіпеля.

Яўхім Кіпель
14.10.1898*, в. Байлюкі, цяпер Глускі раён — 27.7.1969, Рутэрфорд, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры, штат Нью-Джэрзі

* Дата падаецца паводле ўспамінаў блізкага сябра Яўхіма Кіпеля пісьменьніка Юркі Віцьбіча.

Галоўным сэнсам ягонага жыцьця ад маладых гадоў было змаганьне за вызваленьне Бацькаўшчыны. Ворагі мяняліся — бальшавікі, палякі, немцы, зноў бальшавікі, але не мянялася мэта — вольная й незалежная Беларусь.

Маючы ўсяго нейкіх дваццаць гадоў, Якуб далучыўся да беларускай антыпольскай партызанкі і неўзабаве ўзначаліў аддзел у Ружанскай пушчы, які ўваходзіў у склад партызанскіх войскаў БНР. Магчыма, якраз тады Якуб Новік і ўзяў сабе канспірацыйнае імя, утворанае ад назвы роднай палескай вёскі.

Якуб Харэўскі

Побач з Харэўскім дзейнічалі беларускія аддзелы Сяргея Хмары і атамана Рудога, а таксама група вядомага савецкага чэкіста Кірылы Арлоўскага, які імкнуўся стварыць з суседзямі «агульны штаб». Перамовы завяршыліся не на карысьць чэкіста, якому загадалі не пераходзіць лінію Віленска-Берасьцейскай чыгункі.

У 1925-м, калі палякі ўзялі ягоны аддзел у атачэньне, Харэўскаму ўдалося захаваць людзей, распусьціўшы іх па хатах, а самому ўцячы ў БССР. У 1937-м, ратуючыся ад арышту, ён мусіў перайсьці мяжу ў адваротным кірунку.

На пачатку 1939-га ў Баранавічах адбылася падпольная канфэрэнцыя былых сяброў Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. Багаты партызанскі досьвед атамана Харэўскага аказаўся зноў запатрабаваным. Ён атрымаў заданьне рыхтаваць на Палесьсі на выпадак нямецка-польскай вайны антыпольскае паўстаньне. У жніўні сілы Харэўскага ўжо складалі, паводле некаторых зьвестак, пяць тысяч чалавек, але заплянаваны на 18 верасьня штурм Пінску атаман мусіць адмяніць, бо пачаўся «вызвольны» паход Чырвонай Арміі.

У 1942-м Якуб Харэўскі робіцца адным з кіраўнікоў беларускай народнай партызанкі і ўзначальвае яе «Лаву атаманаў».

Падчас адыходу немцаў ягоны аддзел імя Нябабы захоплівае ў Любяшове, на беларуска-ўкраінскім памежжы, цэлы нямецкі арсэнал. Ваюючы да канца саракавых з бальшавікамі на Берасьцейшчыне і Піншчыне, «нябабаўцы» Харэўскага даходзілі да Косава, Століна і Каменю-Кашырскага.

Пазьней беларускаму атаману ўдаецца пераправіць сваіх людзей у Польшчу, адтуль у Заходнюю Нямеччыну і, нарэшце, у Бразылію. Там Харэўскі кіруе Беларускай вэтэранскай арганізацыяй і працуе над дакумэнтальнай кнігаю пра злачынствы бальшавікоў і палякаў супроць нашага народу.

У 1967-м газэта «Беларускі Голас», якую выдаваў у Таронта былы паплечнік Сяргей Хмара, зьмяшчае артыкул, дзе Харэўскі-Новік згадваецца як герой, палеглы ў баях за Беларусь. «Нябожчык» не вытрымлівае й друкуе ў адказ ліст, што чуткі пра ягоную сьмерць крыху перабольшаныя.

Ён яшчэ ня ведае, што газэта памылілася ўсяго на некалькі месяцаў. Увесну 1968-га Харэўскі з ад'ютантам гінуць у аўтакатастрофе. Такі мэтад расправы з палітычнымі апанэнтамі тады шырока выкарыстоўвалі савецкія спэцслужбы. Ёсьць падставы лічыць, што ў гэтым выпадку зь імі супрацоўнічалі «польскія таварышы».

Якуб Харэўскі
(ад нараджэньня Новік)
1900, в. Харэва,
цяпер Пружанскі раён –
2.4.1968, Рыё-Грандэ Порт Алекра, Бразылія

Аляксандар Адамовіч

У сярэдзіне 1920-х, калі ў БССР праводзілася палітыка беларусізацыі, другой яе сталіцай пасьля Менску называлі Клімавічы, цэнтар Калінінскай акругі.

Захаваліся сьведчаньні, што прыяжджаючы адтуль у камандзіроўкі, усе савецкія і партыйныя работнікі ў менскіх кабінэтах гаварылі па-беларуску, а ў адказ чулі: «Ці вы не з Калініншчыны?»

Шмат дзе беларусізацыя буксавала, і ў Менск ішлі просьбы запаволіць яе тэмпы. З Клімавічаў жа, наадварот, бясконца прасілі лектараў, выкладчыкаў, кнігі. (Ці былі ў нас такія Клімавічы і такія мясцовыя кіраўнікі ў першай палове 1990-х?)

За ўсім гэтым стаяў дваццаціпяцігадовы сакратар Калінінскага акруговага камітэту партыі Алесь Адамовіч. Штомесяц ён дасылаў у наркамат асьветы лісты з патрабаваньнем новых спэцыялістаў для курсаў беларускай мовы, літаратуры, гісторыі і геаграфіі.

Зь лекцыямі й дакладамі ў акрузе выступалі Максім Гарэцкі, Янка Купала, Якуб Колас. Пад кіраўніцтвам Адамовіча працавалі Ўладзімер Дубоўка, Алесь Дудар, якія назваў Калініншчыну «зямлёй абяцанаю для беларускіх нацдэмаў».

Аднак Адамовіч мысьліў катэгорыямі не акругі, а нацыі. Ягоны праўнук Аляксей на падставе архіўных дакумэнтаў паведамляе, што ў размове з дырэктарам Інбелкульту Аркадзем Смолічам Алесь Адамовіч казаў пра неабходнасьць «стварэньня бар'еру супраць РСФСР», што ўрэшце спыніла б русіфікацыю і «магло прывесьці да ўтварэньня БНР».

У 1925-м ім пільна зацікавілася ОГПУ. Адамовіча пераводзяць у Полацак, потым ён займае высокія пасады ў Менску: кіруе сэктарам друку ЦК КПБ(б), працуе намесьнікам наркама земляробства. Здавалася б, хвалі ўгамаваліся. Але «матэрыялаў» на Адамовіча зьбіраецца ўсё больш. У 1930-м ён трапляе за краты ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі. Віна аднаго з «матораў» беларусізацыі ацэньваецца на дзесяць гадоў зьняволеньня.

Аляксандар (Алесь) Адамовіч
Студзень 1900, в. Васюлькі, цяпер Мядзельскі раён – 15.9.1937, Сегескі раён, Карэлія, Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Спачатку гэта былі Салаўкі, потым — Беламорска-Балтыйскі канал. У 1937-м суд пераглядае справу і пастанаўляе: расстраляць. Такія прысуды выконваліся неадкладна.

Яму было толькі трыццаць сем.

У Клімавічах, як і нідзе, няма ні помніка, ні вуліцы ягонага імя. Але існуе своеасаблівы літаратурны помнік — прысьвечаная Адамовічу паэма Ўладзімера Дубоўкі «Калініншчына»:

Мой любы браце, блізкі і далёкі,
няма сталёвасьці і арфазвоннасьці.
Такая сьцюжа на душы, навокал,
як дзень з дажджамі — быццам сёньняшні.

Ці ж я ня ведаю, ці ж я ня знаю,
ці я ня сын сваёй сучаснасьці —
жыцьцё крынічыць, і музыкі граюць,
на лад папасьці ўсё ня шчасьціцца...

Я быў занадта малы, каб трапіць на яго кароткія і адзіныя беларускія гастролі. Потым фігураваў у сьпісах невыязных, а таму мусіў задавальняцца выдадзенай у Польшчы кружэлкаю ягоных запісаў, якія адразу стваралі атмасфэру несавецкасьці.

Забэйду-Суміцкага праводзілі авацыямі Пазнанская і Праская опэры. Яго стоячы вітала патрабавальная публіка славутага мілянскага тэатру «Ля Скаля». Але сцэна, пра якую да апошняга дня марыў — менская опэрная — так і засталася недасяжнаю.

Міхал Забэйда-Суміцкі

На пачатку дваццатых гадоў мінулага стагодзьдзя Міхал Забэйда-Суміцкі паступіў у Харбінскі расейскі ўнівэрсытэт і адначасна пачаў браць урокі сьпеваў і тэорыі музыкі. Назаўтра пасьля дэбютнага выкананьня ў тамтэйшай опэры арыі Ленскага ў «Яўгену Анегіну» ён прачнуўся знакамітым.

Італійская прэса называла яго адным з бліскучых прадстаўнікоў эўрапейскай вакальнай школы. Замежныя імпрэсарыё высочвалі Забэйду ў кавярнях за келіхам к'янці. Сяму-таму ў хвіліну шчырасьці ён прызнаваўся, што найперш хацеў бы сьпяваць на Радзіме і, каб пераканаць суразмоўцу, што загадкавая Беларусь, — гэта ня фата маргана, мог зацягнуць сваё ўлюбёнае — «Малады дубочак» або «Чаму ж мне ня пець»...

Прайсьці па родных заходнебеларускіх сьцежках ён здолеў толькі ў сярэдзіне 1930-х, калі пачаў выконваць галоўныя тэнаровыя партыі ў Пазнанскай опэры, а потым стаў салістам Варшаўскага радыё.

У тыя гады Міхалу ня раз спрабавалі ставіць умову, каб не прызнаваўся, што ён — беларус. На такія прапановы сьпявак заўсёды, нават калі гэта пагражала стратаю кантракту, адказваў: «Беларусам нарадзіўся, беларусам і памру».

Ад траўня 1940 году і да канца жыцьця родным горадам для яго воляю лёсу стала Прага, дзе Забэйда быў салістам Нацыянальнага тэатру. Ён сьпяваў на шаснаццаці мовах, прычым ніколі не дазваляў сабе зазіраць у тэкст.

Дадому вядомаму ва ўсім сьвеце сьпяваку лёсіла прыехаць усяго раз — у 1963-м, на схіле хрушчоўскай адлігі. Ён выступаў у Менску і Горадні, але апекуны паклапаціліся, каб у касах практычна не было білетаў. Гісторык Міхась Чарняўскі згадвае, як коштам велізарных намаганьняў трапіў у канцэртную залю філярмоніі і ўбачыў, што палова месцаў пустыя, а на астатнія афіцэры паўзводна рассаджваюць салдатаў тэрміновай службы.

Свой багаты архіў разам зь бібліятэкаю ён пакінуў, паводле запавету, роднай Беларусі.

Ёсьць свая сымболіка ў тым, што апошні зямны прыстанак Забэйда знайшоў на праскіх Альшанскіх могілках побач з прэзыдэнтамі БНР Пётрам Крачэўскім і Васілём Захаркам.

Міхал
Забэйда-Суміцкі
14.6.1900, в. Шэйпічы,
цяпер Пружанскі раён —
21.12.1981, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

Шмат хто з нас ад школьных гадоў уяўляюць Каліноўскага менавіта такім, як на хрэстаматыйных палотнах Пётры Сергіевіча, дзе Кастусь гутарыць з паўстанцамі або разам з Валерам Урублеўскім робіць агляд іх шэрагаў.

Равесьнік стагодзьдзя, Пётра вучыўся ў славутага ўжо калегі Фэрдынанда Рушчыца ў Вільні, дасканаліў майстэрства ў Кракаве і падчас паездкі ў Італію. Талент адкрываў яму шырокія магчымасьці для жыцьця і творчасьці. Сергіевіч абраў найлепшую — Вільню, што тады была неафіцыйнай сталіцаю Заходняй Беларусі.

Пётра Сергіевіч

Само віленскае паветра зрабіла адной зь ягоных галоўных тэмаў гісторыю: «Усяслаў Полацкі», «Скарына ў друкарні», «Арышт Паўлюка Багрыма»... У 1920—1930-я гады Сергіевіч стварае манумэнтальныя паліхромныя размалёўкі ў касьцёлах Горадні, Смаргоні, Солаў, Поразава, Жодзішкаў, Салечнікаў...

Дзёньнік мастака сьведчыць пра незвычайную творчую і маральную патрабавальнасьць да сябе:

«Вечна я з сваіх прац не задаволены, так мучаюся, ад зары да зары малюю, не хапае мне часу паесьці... Нявольнік я вечнага характва, не спачну да сьмерці... Пастанавіў нікому не гаварыць, як мне жывецца — цяжка ці добра... Пастанавіў не маляваць на замову... Ідзі

Усё жыцьцё Пётра Сергіевіч пражыў у Вільні

за голасам душы сваёй. Гэта ёсьць твой закон. Што лепшага можа быць для душы чалавека, як вольнасьць?..» Прасякнуты болем запіс пра зьнішчэньне літоўскімі ўладамі віленскага Беларускага музэю Івана Луцкевіча, які «расьцерушылі па культурных установах Літвы».

Некалькі паваенных дзесяцігодзьдзяў віленская майстэрня Сергіевіча была месцам паломніцтва беларускіх мастакоў. Там натхняліся беларускім духам Аляксей Марачкін, Яўген Кулік, Віктар Маркавец, Мікола Купава... Менскае ж начальства ад мастацтва, пачуўшы імя Сергіевіча, пачынала нэрвавацца: «малюе ня тое». Жывому клясыку дазволілі ў беларускай сталіцы ўсяго дзьве пэрсанальныя выставы. На адну зь іх, прысьвечаную 75-годзьдзю мастака, мне пашчасьціла трапіць. Пад напятымі позіркамі чыноўнікаў маэстра гаварыў на вэрнісажы пра сваю запаветную мару — «каб народ беларускі жыў вольным жыцьцём, тварыў сваю культуру і вызнаваў адзінага Бога».

Пётра Сергіевіч
10.7.1900, в. Стаўрова, цяпер Браслаўскі раён – 1.11.1984, Вільня. Пахаваны на віленскіх Антокальскіх могілках

Масква сусьвету вушы прашумела
Пра самавызначэньне аж да зор.
Смаленск дзе? Невель? Гомель дзе падзела?
Стварыла Гомельскі ганебны калідор.

Мы цацкай нейкай для чужынцаў сталі,
Пасьмешышчам для сьвету усяго.
Як быццам мала ў нашай волі сталі,
Як быццам ў сэрцах нашых згас агонь...

Уладзімер Дубоўка

Пад гэтым амаль набатным вершам, напісаным у сярэдзіне 1920-х, (калі Гомель яшчэ ня быў у выніку намаганьняў нашых нацыянал-камуністаў вернуты ў склад БССР) стаяў подпіс: Янка Крывічанін. Чэкісты не адразу высьветлілі сапраўднае імя аўтара, але ўрэшце супадзеньне шрыфту на тэксьце і друкавальнай машынцы ў Прадстаўніцтве Беларускай ССР у Маскве не пакінула сумневаў: верш напісаны супрацоўнікам гэтай установы Уладзімерам Дубоўкам.

У 1930-м яго, выпускніка маскоўскага Вышэйшага літаратурна-мастацкага інстытуту, аднаго з найталенавіцейшых сяброў зорнага згуртаваньня «Ўзвышша», бліскучага перакладчыка Шэксьпіра й Байрана, на трыццаць гадоў адлучылі ад літаратуры. Ягоныя рукапісы прысвоіў стукач і літпагромшчык Лукаш Бэндэ, які праз дзесяцігодзьдзі ласкава прадасьць гэтыя самыя рукапісы аўтару.

У валагодзкай перасыльнай турме Дубоўка напісаў «Песьні беларускіх выгнанцаў», якія сталіся гімнам нашых палітзьняволеных і высланцаў:

Ніколі й нідзе Беларусь не загіне,
Ніколі й нідзе Беларусь не памрэ.
Ні ў турмах, ні ў концах, ні ў клятых краінах,
Ні ў дзікім прыгоне, ў маскальскім ярме!..

Але сталінскім катам усё ж удалося пасяліць у душы выдатнага паэта страх. Вярнуўшыся ў 1958-м з высылкі, ён застаўся ў Маскве.

Мае старэйшыя калегі-пісьменьнікі, якія пераведвалі Дубоўку, апавядалі, што той і на схіле дзён пазьбягаў размоваў на хоць крыху рызыкоўныя тэмы, мог прапанаваць тост за дарагога Леаніда Ільліча і захоўваў валізку з сваім сібірскім сталярскім інструмэнтам, думаючы, што той можа зноў прыдацца.

Створаны Дубоўкам у 1925-м верш «О Беларусь, мая шыпшына» (які ў юнацтве ўспрымаўся мною як неафіцыйны гімн) называюць прарочым:

О Беларусь, мая шыпшына,
зялёны ліст, чырвоны цьвет!
У ветры дзікім не загінеш,
чарнобылем не зарасьцеш...

«Добры дзень, мая Шыпшына» — назваў я сваю першую кнігу.

Жыцьцёвы шлях Уладзімера Дубоўкі ўзнавіў у сваім нядаўнім рамане-біяграфіі «Круг» Алесь Пашкевіч.

Уладзімер Дубоўка
15.7.1900, в. Агароднікі, цяпер Пастаўскі раён — 20.3.1976, Масква, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх Мікола-Архангельскіх могілках

Хася Прусьліна

Я вырас на зацішнай полацкай вуліцы, дзе вечарамі, седзячы на лавачках, жыхары гаварылі пераважна на ідыш. Такія мясьціны былі і ў даваенным Менску, дзе жыла пэдагог Хася Прусьліна.

Калі Нямеччына напала на Савецкі Саюз, яна праводзіла мужа ў войска і засталася з двума дзецьмі. Неўзабаве ўсе трое апынуліся ў гета. Маленькага сына фашысты забілі падчас адной з сваіх «акцыяў». Дачку ўдалося запісаць беларускай і выратаваць, адправіўшы ў дзіцячы прытулак.

Хася ўзначаліла ў гета адну з падпольных групаў-«дзясятак», у задачу якой уваходзіла сувязь з астатнім горадам. Атрымаўшы фальшывы пашпарт на імя Пелагеі Фядзюк, яна ўладкавалася прыбіральшчыцай па-за ганебным мурам і здолела зьвязаць нелегальныя габрэйскія групы зь Менскім падпольлем. Аднак далейшае знаходжаньне ў горадзе зрабілася сьмяротна небясьпечным: на вуліцах зьявіліся сотні нямецкіх улётак зь яе фатаздымкам. У партызанскім аддзеле яна адразу трапіла на падазрэньне «асабістам», якія абвясьцілі Прусьліну засланкаю акупантаў. На шчасьце, адзін з байцоў аказаўся яе колішнім студэнтам і выратаваў Хасю ад расстрэлу.

«Хася Мэндэлеўна, — сказалі ёй па вайне ў адным чыноўніцкім кабінэце, — чаму б Вам не пакінуць сабе падпольнае імя і не зьмяніць нацыянальнасьць?» Хася адказала, што хоча застацца габрэйкай. «Жи-дов-кой», — удакладніў гаспадар кабінэту.

Доўгі час над усімі ўдзельнікамі Менскага падпольля, якое не кантралявалася ўладамі, вісела абвінавачаньне ў здрадніцтве. Падазрэньні здымаліся толькі з закатаваных у гестапа. Падпольны рух у гета ня быў выняткам, хутчэй наадварот, бо ўлады не прызнавалі асобай палітыкі гітлераўцаў у дачыненьні да габрэяў.

З мэтаю рэабілітацыі менскага, у тым ліку і габрэйскага супраціву нацыстам, Прусьліна, рызыкуючы страціць працу, распачала чытаньне сваіх неартадаксальных лекцыяў.

У 1957-м, не ўважаючы на папярэджаньні «кампэтэнтных органаў», яна арганізавала кампанію зваротаў да Мікіты Хрушчова, у ЦК КПСС і цэнтральныя выданьні. Былі напісаныя дзясяткі лістоў з сотнямі подпісаў былых падпольшчыкаў.

Праз тры гады намаганьні Прусьлінай далі плён: часопіс «Коммунист» надрукаваў першы артыкул, дзе Менскае падпольле прызнавалася, так бы мовіць, «легітымным». Цяпер пра ягоных герояў напісаныя кнігі й зьнятыя фільмы.

Хася Прусьліна
23.1.1901, в. Гарбачова, цяпер Расонскі раён – 25.11.1972, Менск.
Пахаваная на менскіх Усходніх могілках

Сяргей Пясецкі

Нашае знакамітае мястэчка Ракаў адгукаецца ў маёй сьвядомасьці ня толькі імёнамі прафэсара-філёляга Вячаслава Рагойшы і адораных шматлікімі талентамі братоў Янушкевічаў, але і імем аднаго з найвыбітнейшых беларускіх авантурнікаў праміналага стагодзьдзя Сяргея Пясецкага.

Пазашлюбны сын шляхціча зь вядомага ліцьвінскага роду, Сяргей ужо ў сямнаццаць гадоў браў удзел у змаганьні з бальшавікамі ў складзе аддзелу вядомага атамана Дзергача (Вячкі Адамовіча). Дзяргач, які займаўся і літаратурнай творчасьцю, ня ведаў, што пад ягонай рукой ваюе адзін з будучых выдатных польскіх пісьменьнікаў. Не падазраваў гэтага і сам Пясецкі, які на той час ведаў па-польску ўсяго якую сотню слоў.

У Заходняй Беларусі ён стаў агентам польскай вайсковай выведкі, знаходзячы час і на маштабную контрабандысцкую дзейнасьць у ваколіцах памежнага Ракава. (Тагачасныя прыгоды лягуць пазьней у аснову яго першага раману «Каханак Вялікай Мядзьведзіцы».)

Праз свой авантурны характар Пясецкі мусіў неўзабаве разьвітацца з турботнай працаю выведніка, але лягчэйшым ягонае жыцьцё не зрабілася. Пад узьдзеяньнем какаіну ён учыніў цяжкое злачынства і ў 1926-м быў засуджаны на расстрэл, які, улічыўшы заслугі перад сакрэтным ведамствам, замянілі на пятнаццаць гадоў зьняволеньня.

Арганізаваныя Пясецкім тры бунты зьняволеных скончыліся ягоным пераводам у самую жорсткую ў тагачаснай Польшчы Сьвентакшыцкую турму, дзе былы дывэрсант і кантрабандыст нарэшце вывучыў польскую мову і пачаў пісаць на ёй мастацкую прозу.

Публікацыя першага ж раману выклікала пасьпяховую кампанію дзеля датэрміновага вызваленьня хвора-

га на сухоты пісьменьніка. Ён выйшаў на волю ў 1937-м і ўжо ў наступным годзе разглядаўся як кандыдат на Нобэлеўскую прэмію.

У гады вайны Пясецкі геройчна ваяваў на Віленшчыне ў аддзелах Арміі Краёвай і выславіўся тым, што сярод белага дня наладзіў у Вільні ўцёкі з гестапа Юзафа Мацкевіча, пазьней ці не найбольш знакамітага пісьменьніка польскай эміграцыі (дарэчы, таксама беларуса з паходжаньня).

Сярод больш чым дзясятка раманаў Пясецкага, таксама паваеннага эмігранта, самы вядомы, напэўна, — «Запіскі афіцэра Чырвонай Арміі», што ў камуністычнай Польшчы знаходзіўся пад забаронаю, а па-беларуску ў перакладзе Алеся Астраўцова выйшаў толькі ў 2005 годзе.

Чытаючы гэтую кнігу, я напачатку быў трохі ўкведены празьмерным, як мне здалося, гратэскам, але, згадаўшы ўласны армейскі досьвед, цалкам пагадзіўся зь перакладчыкам, які ў прадмове адзначае, што «Запіскі...» ёсьць «адным з найбольш пасьлядоўных, зьнішчальных, бескампрамісных і па-сапраўднаму сьмешных прыкладаў сатырычнага адлюстраваньня антычалавечае сутнасьці савецкае сыстэмы».

Сяргей Пясецкі
1.6.1901, Ляхавічы –
12.9.1964, Пэнлі,
Вялікабрытанія.
Пахаваны ў Гастынгсе,
Вялікабрытанія

Калі ў мяне пытаюцца, у чым сэнс чалавечага жыцьця, я зазвычай адказваю: у тым, каб зразумець сваю ролю на гэтым сьвеце і як мага хутчэй зьліцца зь ёю.

Апалёнія Савёнак упершыню павіталася з вучнямі ў сямнаццаць гадоў і з таго часу заўсёды заставалася настаўніцай, не пакідаючы ўлюбёнае працы і падчас навучаньня ў БДУ — спачатку на пэдагагічным, а потым на факультэце мовы і літаратуры.

Унучка паўстанца 1863 году, яна ведала, што слова выкладчыка ў змаганьні за Беларусь — зброя нярэдка больш надзейная за карабін інсургента.

Апалёнія Савёнак

З мужам Лявонам

На пачатку 1920-х яна выйшла замуж за журналіста й літаратара Лявона Савёнка.

Тыя гады ў яе жыцьці былі надзвычай плённыя на пэдагагічныя распрацоўкі й публікацыі. Гэтаму спрыяла палітыка беларусізацыі, якая ў многіх сэрцах пасяліла веру, што раней ці пазьней Беларусь пачне жыць сваім, незалежным ад Масквы жыцьцём.

Аднак ужо пры канцы дваццатых гэтыя ілюзіі расталі. Лявону пашчасьціла быць на волі даўжэй за некаторых сяброў, але ў 1933-м прыйшлі й па яго. Апалёнію, на руках у якой

была шасьцігадовая Зора, звольнілі й паведамілі, што ў Менску працы для яе ня будзе.

У роспачы, каб мець кавалак хлеба, яна хацела зьехаць куды-небудзь у калгас, але добрыя людзі параілі выпраўляцца ў Крычаў. Гэты горад гасьцінна прытуліў Апалёнію з Зорай на пяць гадоў.

Маці, прыносячы дадому за раз сто вучнёўскіх сшыткаў, выкладала родную мову і літаратуру, а дачка пайшла ў школу й знайшла сяброўак, якіх амаль праз сем дзесяцігодзьдзяў, стаўшы знанай у сьвеце вучонай-беларусазнаўцай, ужо марна спрабавала адшукаць, калі мы зь ёю і спадаром Вітаўтам Кіпелем, ейным мужам, аднаго разу якраз на Янаў дзень прыехалі ў сонны пасьля Купальскае ночы Крычаў.

Па вайне спадарыня Апалёнія выкладала ў пачатковай беларускай школцы ў нямецкім Рэгенсбургу, а потым у Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. У 1946-м яна напісала і выдала першы на эміграцыі беларускі лемантар.

Калі Савёнкі пераехалі ў ЗША, яна стала адной з заснавальніцаў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і, ня здраджваючы свайму пакліканьню, выкладала ў нядзельнай беларускай школе.

Яе жыцьцё мне хочацца параўнаць з створаным рукою майстра спакойным завершаным пэйзажам.

Апалёнія Савёнак (ад нараджэньня Радкевіч)
8.10.1901, засьценак Аўгустова, цяпер Лагойскі раён – 10.4.1982, Памона, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваная на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Міхась Зарэцкі

Няма на цэлым сьвеце іншай культуры, што панесла б у XX стагодзьдзі такія страшныя, ледзь не фатальныя страты, як наша. У трыццатыя гады нацыянальная інтэлігенцыя была амаль цалкам фізычна зьнішчаная або духоўна зламаная. Чорным днём Беларусі сталася 29 кастрычніка 1937-га, калі, як высьветліў пісьменьнік і гісторык Леанід Маракоў, цягам адной ночы ў Менску былі расстраляныя дваццаць два літаратары. Сярод самых маладых і таленавітых быў трыццаціпяцігадовы Міхась Зарэцкі.

Ён зь ліку тых, хто, здаецца, шчыра паверыў у абяцанае бальшавікамі пераўтварэньне сьвету на справядлівых пачатках. Сябар літаратурна-мастацкага аб’яднаньня «Маладняк», а потым — «Полымя», Зарэцкі зрабіўся адным з найбольш яркіх прадстаўнікоў рамантычнага кірунку ў беларускай прозе тых гадоў, якога цікавіў не найбольш цікавіў стан душы чалавека на пераломе гістарычных эпохаў.

У 1927-м Зарэцкі зьдзейсьніў колькімесяцавае падарожжа за мяжу — у Латвію, Чэхаславаччыну, Нямеччыну і Францыю, што не магло не паўплываць на сьветапогляд пісьменьніка.

Відаць, зусім невыпадкова неўзабаве па вяртаньні ён робіцца адным з ініцыятараў дыскусіі ў друку аб шляхах разьвіцьця беларускага тэатру, выступаючы супраць камэрцыялізацыі мастацтва й абыякавасьці да нацыянальнага рэпэртуару.

Тады сама зьявіўся ягоны нарыс «Падарожжа на новую зямлю», дзе Зарэцкі выступіў як апалягет змаганьня з нацыянальным нігілізмам. У адказ пісьменьніка «вычысьцілі» з партыі «за праяўленьне нацыяналдэмакратызму».

Напісаньне ў 1929-м гістарычнай драмы «Рагнеда» і зьмешчаны ў «Полымі» пачатак раману «Крывічы»

(публікацыя ня мела працягу) наўрад ці сьведчылі пра тое, што іхні аўтар стаў на шлях выпраўленьня.

У 1932-м друкуецца раман «Вязьмо», які на рэспубліканскім літаратурным конкурсе атрымаў прэмію як адзін з найлепшых твораў на тэму калектывізацыі.

Аднак гэты факт найперш кажа не пра зьмену поглядаў Зарэцкага, а пра настроі сяброў журы, якія адзначылі твор, дзе разбурэньне традыцыйнага ладу жыцьця праз калгасы паказвалася як трагедыя беларускае вёскі.

Я спрабую ўявіць, як ён і дваццаць адзін ягоны калега трымаліся ў сваю апошнюю ноч, у апошнія хвіліны. Як яны разьвітваліся, якія песьні, магчыма, сьпявалі, якія словы выгуквалі на разьвітаньне з гэтым сьветам і Беларусьсю.

Спрабую ўявіць, і на памяць прыходзяць імёны нашых бясьследна зьніклых сучасьнікаў: палітыка Віктара Ганчара, бізнэсоўца Анатоля Красоўскага, генэрала Юр’я Захаранкі, журналіста Зьмітра Завадзкага...

Усьлед за Зарэцкім зьніклі або загінулі і рукапісы многіх яго твораў. Прынамсі, дагэтуль ня знойдзеныя ні драма «Рагнеда», ні раман «Крывічы». Ёсьць зьвесткі, што ў вайну поўны варыянт раману аднавяскоўцы пісьменьніка пусьцілі на самакруткі...

Міхась Зарэцкі (ад нараджэньня Касянкоў)
20.11.1901, в. Высокі Гарадзец, цяпер Талачынскі раён – 29.10.1937, Менск. Месца пахаваньня невядомае

Упершыню прыехаўшы да Ларысы Геніюш у Зэльву, яе мужа Янку я ўжо не засьпеў.

Паэтка расказвала мне, што пасьля Янкавай сьмерці штодня хадзіла на яго магілу паразмаўляць ці проста пабыць зь ім сам-насам, а аднойчы адчула, што анічога там ужо няма, адна халодная зямля, і потым наведвала клады толькі ў дні, вызначаныя народнай традыцыяй.

Але згадвала яна мужа падчас кожных маіх пагасьцінаў, і таму задоўга да выхаду яе «Споведзі» я ведаў пра Янку шмат: і пра яго навучаньне на мэдычным факультэце Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе (рэкамэндацыю на атрыманьне стыпэндыі даваў сам Браніслаў Тарашкевіч), і пра іхні шлюб у 1935-м у Беларусі, і пра шчасьлівыя, а потым трывожныя гады, пражытыя ў чэскай сталіцы... З гэтых аповедаў паўставала асоба неадназначная, супярэчлівая, але, безумоўна, вартая памяці ня толькі сваякоў.

Янка Геніюш

Дзядзька Янка быў ня проста мужам Ларысы Геніюш, як некаму ўяўляецца. Гэта ён першы даў ёй беларускія кнігі, чытаў нарачонай вершы Купалы, адкрываў ёй вочы на нашую гісторыю...

Прайсьці па жыцьці побач з такой жанчынаю таксама было своеасаблівым подзьвігам, на які здатны ня кожны.

Ларыса Антонаўна па-хрысьціянску даравала мужу тое, што пры канцы вайны ён вырашыў застацца ў Празе, мяркуючы, што Чэхаславачына і надалей будзе незалежнай дзяржавай і ня выдасьць іхнюю сям’ю саветам.

Гэтая аблуда каштавала Ларысе і Янку прысудаў на 25 гадоў канцлягераў кожнаму, каштавала разлукі з малым сынам, нечалавечых зьдзекаў, асабліва пакутлівых для іх, людзей ужо звыклых да эўрапейскіх жыцьцёвых стандартаў і свабодаў.

Ён быў добрым лекарам, што маглі б засьведчыць і ягоныя чэскія пацыенты, і хворыя Зэльвенскай раённай бальніцы, начальства якой прыніжала былога гулагаўскага вязьня, не прызнаючы замежнага Янкавага дыплёму.

Калі Іван Пятровіч цяжка захварэў, «дабрадзеі» пусьцілі чутку, нібыта ён ужо сканаў, і ў дом Геніюшаў пачалі прыходзіць людзі з кветкамі і жалобнымі вянкамі.

Ён памёр на жончыных руках. Ларыса Антонаўна сама яго мыла і апранала.

«Пахавалі са сьлязьмі, ціха, бяз палкіх прамоваў. Ня ўсё было добра, аднак нельга аб гэтым... Прынесьлі мне па ім 33 рублі 75 капеек пэнсіі», — занатавала ўва ўспамінах спадарыня Ларыса.

Ларыса і Янка Геніюшы пасьля вызваленьня зь лягераў. 1956

Янка Геніюш
24.2.1902, мяст. Крынкі, Беласточчына – 8.2.1979, Зэльва

За савецкім часам у Закарпацьці мяне пазнаёмілі зь біскупам забароненай і зnative у падпольле Ўкраінскай грэка-каталіцкай царквы. У сваім «паралельным» легальным жыцьці ўладыка працаваў таксістам. Гэта было шматгадовае служэньне Госпаду з штодзённай рызыкаю ператварыцца ў палітвязьня.

На жаль, мне не пашчасьціла сустрэцца зь беларускім каталіцкім сьвятаром Вацлавам Пянткоўскім, подзьвіг якога меў сувымерны маштаб.

Вацлаў Пянткоўскі

Атрымаўшы адукацыю ў Рыме, ён у перадваенныя гады служыў прэфэктам наваградзкай гімназіі імя Адама Міцкевіча.

Пасьля Другой усясьветнай айцец Вацлаў нёс парафіянам слова Божае ў Івянцы і Рубяжэвічах, а потым быў прызначаны пробашчам касьцёлу ў вёсцы Мядзьведзічы Ляхавіцкага раёну.

Вацлаў Пянткоўскі сярод сьвятароў і вернікаў (на пярэднім пляне другі зьлева). Канец 1980-х

У 1950-м «агента Ватыкану» й агітатара супраць калгасаў этапавалі ў казахстанскія лягеры. У сваю парафію, дзе, дарэчы, ніхто зь вернікаў ня даў гэбістам паказаньняў супраць пробашча, ён вярнуўся падчас хрушчоўскай адлігі.

Усё касьцёлы ўва Ўсходняй Беларусі тады былі зачыненыя. На колішніх заходнебеларускіх землях адчуваўся востры недахоп каталіцкіх сьвятароў. Між тым сэмінарыі знаходзіліся толькі ў Коўне і Рызе.

У такіх умовах ксёндз Пянткоўскі адважыўся на вельмі небясьпечны крок. У сямідзясятыя ён адчыніў падпольную сэмінарыю ў сваім доме. Кабінэт ператварыўся ў аўдыторыю, пісьмовы стол — у прафэсарскую катэдру, арган замяняла фісгармонія. У праграме заняткаў былі гісторыя Касьцёлу, кананічнае права, этыка, замежныя мовы, філязофія...

Юнакі, якія імкнуліся стаць сьвятарамі, прыяжджалі ў Мядзьведзічы, слухалі лекцыі айца Вацлава і бралі ўдзел у набажэнствах.

Наступнымі этапамі былі экзамэны, якія выхаванцы Пянткоўскага таемна здавалі камісіі зь некалькіх ксяндзоў, і своеасаблівая «практыка» ў парафіях.

Каб ня быць абвінавачанымі ў дармаедзтве, сэмінарысты працавалі ў Ляхавічах качагарамі.

За пяць гадоў нелегальная сэмінарыя падрыхтавала дзесяць сьвятароў. Сярод вучняў Вацлава Пянткоўскага быў Антоні Дзям'янка, які зьявіўся ў Мядзьведзічах сямнаццацігадовым юнаком. Сёньня ён — сакратар Канфэрэнцыі каталіцкіх біскупаў Беларусі.

Вацлаў Пянткоўскі
21.4.1902, в. Ясянёўка, Беласточчына –
30.11.1991, в. Мядзьведзічы, Ляхавіцкі раён

Такіх людзей, як ён, на ўсю Беларусь было, як сказаў адзін паэт, «багата — магчыма, чацьвёра». Адзін — брат Якуба Коласа, дзядзька Юзік, апеты ў «Новай зямлі» Юзік-шаляніца, добры дух тых запаведных наднёманскіх мясьцінаў, які лічыў сваім абавязкам дэкламаваць гасьцям (і рабіў гэта проста бліскуча) прысьвечаныя яму строфы паэмы. Другім быў Міхал Ляпеха, таксама сапраўдны народны інтэлігент, у якога вырабіўся з простага селяніна.

Неяк на пачатку пяцідзясятых яго, тады рабочага Смаргонскага прамкамбінату, паслалі шукаць па навакольлі вапняк. Так ён упершыню трапіў у родныя Багушэвічавы Кушляны. Літаратуразнаўца Ўладзімер Содаль апавядае, што ў душы Міхала, які штосьці чуў пра паэта і «мужыцкага адваката» ды ведаў пару ягоных вершаў, у той дзень адбыўся пераварот.

Міхал Ляпеха

Без ахвярнасьці Міхала Ляпехі Беларусь магла б ня мець сёньня сядзібы-музэю Францішка Багушэвіча ў Кушлянах

Genius loci — геній месца зрабіў сваё дзіва: Міхал пакінуў у родной вёсцы дыхтоўную хату і разам зь сям'ёй пераехаў у Кушляны, пасяліўшыся ў невялікім кутку былога паэтавага дому, дзе тады была бібліятэка зь сьціпленькай мэмарыяльнай экспазыцыяй. Пасада дзядзькі Міхала афіцыйна называлася «вартаўнік», аднак, па сутнасьці, ён стаў і экскурсаводам, і хавальнікам сядзібы аднаго зь першых будзіцеляў нацыі, які растлумачыў беларусам, дзе іх краіна, як яна мусіць звацца і наказаў берагчы — каб ня ўмёрлі — мову сваю, такую ж людзкую і панскую, як нямецкая або француская.

Найверагодней, што без ахвярнасьці Ляпехі, якога ў шасьцідзясятыя — васьмідзясятыя ведала ўся сьвядомая Беларусь, Багушэвічаў дом пры тагачаснай «ахове» помнікаў гісторыі й культуры да рэстаўрацыі проста б не дацягнуў. Але ў Міхала была мэта — дажыць да таго дня, пакуль маленькая саматужная экспазыцыя ператворыцца ў паўнавартасны музэй. Ляпехаў сын займаў высокую пасаду ў Падмаскоўі. Бацька мог бы спакойна ўладкавацца пад яго крылом, але ён нават на дзявятым дзясятку наведваўся да сына адно каб падлекавацца і зноў вярнуцца ў Кушляны — да родных сьценаў і сьцежак, да вандроўнікаў зблізку і здаля, да кнігаў водгукаў з сотнямі, а мо й тысячамі ўдзячных запісаў. «Без Кушлянаў я, як птушка бяз крылаў», — патасна, але шчыра казаў дзядзька Міхал.

Ён дачакаўся свайго: у 1990-м мэмарыяльны музэй-сядзіба Францішка Багушэвіча адчыніў дзьверы першым наведнікам. Яшчэ й цяпер, пад'яжджаючы да Кушлянаў, я чакаю, што ўбачу на ганку знаёмую постаць ці хаця б прысьвечаны дзядзьку Міхалу музэйны стэнд...

Міхал Ляпеха
1.10.1902,
в. Базары,
цяпер Смаргонскі раён —
1993, Маладэчна

Ці ведаеце вы краіну, дзе быць пісьменьнікам азначала б у вачах улады ўжо быць небясьпечным злачынцам, вартым самага жорсткага пакараньня? Гэтая краіна, магчыма, адзіная ў сьвеце — Беларусь. Толькі ня трэба казаць, што я згушчаю фарбы: маўляў, хоць Саюз беларускіх пісьменьнікаў і ліквідоўваюць, самім жа літаратарам, адрозна ад палітыкаў, гэта пакуль не пагражае. Ну хіба што пасадзяць на год-два ці змусяць зьехаць за мяжу.

Але сёньня мы гаворым пра часы прамінулыя, якія, што праўда, маюць у нас уласьцівасьць паўтарацца ня толькі ў выглядзе камэдыі.

Тодар Кляшторны

29 кастрычніка 1937-га ў гонар дня беларускага камсамолу, энкавэдысты расстралялі ў Менску больш за дваццаць літаратараў. У наступную ноч сьпіс ахвяраў папоўніўся новымі імёнамі, сярод якіх апынуўся паэт Тодар Кляшторны.

Ён ня быў антысаветчыкам, але меў схільнасьць да імпрэсіянізму, што і ўратавала ягоную паэзію ад сумнавядомай «пралеткультаўшчыны». Апрача таго, на творчым рахунку Кляшторнага была паэма «Калі асядае муць», на якую жорстка нападалі цэрбэры тагачаснай вульгарна-сацыялягічнай крытыкі.

Пасьля сьмерці паэта яго жонку з чатырохмесяцавай малодшай дачкой Маяй адправілі ў Акмолінскі канцлягер, а старэйшых дзяцей — у дзіцячы дом.

Кляшторнага рэабілітавалі ў 1957-м, але і ў сямідзясятыя рэдактары й цэнзары працягвалі шукаць у яго вершах крамольныя падкопы. У выніку жыцьцярадасныя экспрэсіўныя радкі:

Скрыжаваньне менскіх вуліцаў Валадарскай і Савецкай. Другая палова 1930-х

Варушыць певень цёртую салому
І топча па чарзе прысадзістых курэй...

ператвараліся ў сваю процілегласьць:

Варушыць певень цёртую салому
І корміць зернямі прысадзістых курэй.

Ягоныя творы вярнуліся ў зборнікі і хрэстаматыі.

Яго дачка Мая Тодараўна — адна з кіраўнікоў «Мартыралёгу Беларусі», абаронца Курапацкага мэмарыялу, сьветлая, надзіва мяккая й адначасова непахісная жанчына, якую ведае ўся краіна.

Тодар Кляшторны
11.3.1903, в. Парэчча, цяпер Лепельскі раён — 30.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Мікола Абрамчык

Міколаў прадзед Базыль Абрамчык меў трынаццаць сыноў, і ўсе яны ўзялі ўдзел у паўстаньні 1863 году. Адзін быў за гэта пакараны сьмерцю на царскай шыбеніцы, іншыя высланыя, а Міколавага дзеда Янку выгналі з духоўнай сэмінарыі й пазбавілі грамадзянскіх правоў.

Успадчыўшы незалежніцкія настроі, відаць, на генэтычным роўні, Мікола ўжо ў дзевятнаццаць гадоў, яшчэ займаючыся ў Радашкавіцкай беларускай гімназіі, атрымаў мандат упаўнаважанага БНР у Вялейскім павеце. У тым часе нашы нацыянальныя сілы рыхтавалі вызвольнае паўстаньне ў Заходняй Беларусі. Дзеля каардынацыі дзеяньняў зь менскімі незалежнікамі Абрамчыка пасылаюць у савецкую Беларусь.

За два гады ён блізу трыццаці разоў нелегальна пераходзіць мяжу БССР і ўва ўмовах канспірацыі сустракаецца з прафэсарам Усеваладам Ігнатоўскім, тагачасным наркамам асьветы. Менавіта Ігнатоўскі, якога Абрамчык усё жыцьцё будзе называць сваім «духовым бацькам», і ўвёў яго ў менскі антыбальшавіцкі асяродак.

Апынуўшыся ў 1920-х у Празе, ён атрымлівае адначасова дзьве адукацыі: інжынэра-эканаміста ды гісторыка й сацыёляга. У гады студэнцтва Мікола зблізіўся з старшынём Рады БНР Пётрам Крачэўскім і ягоным спадкаемцам на гэтай пасадзе Васілём Захаркам.

Пасьля разьвітаньня з чэскай сталіцаю Абрамчык больш за год вандруе па Заходняй Эўропе, дзе вывучае эканоміку сельскай гаспадаркі. Аднак на пачатку трыццатых, калі ён знаходзіцца ў Ліёне, адбываюцца падзеі, што кардынальна мяняюць жыцьцё й пляны маладога выпускніка Карлавага ўнівэрсытэту. Па-першае, зь Менску даходзіць вестка пра самагубства Ігнатоўскага. Па-другое, падарожнік знаходзіць у Францыі вялікую беларускую працоўную эміграцыю.

Ад гэтага часу жыцьцё Абрамчыка непарыўна зьвязанае з эміграцыйным рухам. Ён стварае «Хаўрус беларусаў у Францыі», з посьпехам выступае як публіцыст, выконвае даручэньні Старшыні Рады БНР Захаркі, а з пачаткам Другой усясьветнай вайны робіць захады, каб беларусы-эмігранты далучаліся да антынацысцкага супрацьву.

Шматгадовы сябар і паплечнік Абрамчыка Лявон Рыдлеўскі ў сваіх успамінах піша, што Мікола мусіў пакінуць Францыю, трапіўшы на вока гестапаўцам. Жывучы нейкі час у Бэрліне, ён быў кіраўніком Беларускага камітэту самапомачы і ўступіў у кантакты зь Беларускай незалежніцкай партыяй, але быў прымусова вывезены назад у Парыж і жыў пад наглядам. Тым ня менш, не пакідаў беларускай справы — у прыватнасьці, чакаючы вызваленьня ад нацыстаў, падрыхтаваў шэраг зьвернутых да саюзьнікаў мэмарыялаў пра трагічную сытуацыю беларусаў у СССР.

Па вайне зь імем Міколы Абрамчыка зьвязанае аднаўленьне дзейнасьці Рады БНР, якую ён узначальваў да 1970 году.

Мікола Абрамчык
16.8.1903, в. Сычавічы, цяпер Маладэчанскі раён — 29.5.1970, Парыж, Францыя.
Пахаваны на парыскіх могілках Пэр Ляшэз

Тое, што я пасьпеў сустрэцца зь ёю, выбітнай паэткаю, жанчынай з таго шэрагу, які пачынаецца з Рагнеды і Эўфрасіньні, лічу адным з надзвычай дарагіх падарункаў лёсу.

Гэта здарылася ў Рочэстэры, на амэрыканскім беразе возера Антарыё, дзе спадарыня Натальля жыла з сынам Уладзімерам, надзіва падобным звонкі да бацькі — аднаго з славутых дзеячаў нацыянальнага руху Францішка Кушаля.

Стол сабралі пад чарэшняю ў садзе, дзе ў добры год можна было, кажуць, назьбіраць кошык баравікоў.

Натальля Арсеньнева

Арсеньнева падпісала мне свой выдадзены ў Нью-Ёрку важкі том паэзіі «Між берагамі», падзялілася думкаю, што паэтаў у беларускай літаратуры стала меней, чым у 1970-я, і, падняўшы шклянку з содавай (але і з глытком віскі) прапанавала тост за тое, «каб Лукашэнка хутчэй зьнік».

Углядаючыся ў далёкія гады, аўтарка гімну «Магутны Божа» надоўга замаўчала, каб потым распавесьці мне, як упершыню пачула беларускую мову. Сям'я вярталася ў 1920-м зь бежанства і затрымалася ў вёсачцы над Дрысай.

Уначы Наташа прачнулася ад таго, што за шафаю гаспадара пацягнула на любошчы. «Ня лезь, а то юшку спушчу», — азвалася гаспадыня, бо ў хаце былі чужыя

людзі. Асабліва расхвалявала дзяўчыну сваёй таямнічасьцю гэтая «юшка».

У Віленскай гімназіі адчула: беларускае — гэта маё!..

У 1940-м яна ішла ў літаратурнай кампаніі Максіма Танка, Міхася Машары і Айзіка Кучара па Менску. Танк загаварыў, і напалоханы Кучар крыкнуў: «Цішэй, цішэй! У нас у Менску так гучна гаварыць па-беларуску не прынята!»

Пасьля дэсэрту — неверагодна смачных (яшчэ й таму, што іх згатавала сама гаспадыня) налісьнікаў, мы сфатаграфаваліся на памяць каля кветніка з валошкамі й белымі лілеямі, якія вельмі любіла і Ларыса Геніюш.

Натальля Арсеньнева
20.9.1903*, Баку, Азэрбайджан — 25.7.1997, Рочэстэр, штат Нью-Ёрк, ЗША

Прыцішана, але так, каб паэтка пачула свае радкі, якія таксама даўно зрабіліся гімнавымі, я напяваў: «У гушчарах, затканых імглою...»

...Было штосьці сымбалічнае ў тым, што чорная вестка пра сьмерць Натальлі Арсеньневай прыйшла ў Менск падчас адкрыцьця Другога зьезду беларусаў сьвету, калі сотні галасоў сьпявалі яе велічную «Малітву»:

Магутны Божа! Ўладар сусьветаў,
вялізных сонцаў і сэрц малых,
над Беларусяй ціхай і ветлай
рассып праменьне Свае хвалы...

Дай урадлівасьць жытнёвым нівам,
учынкам нашым пашлі ўмалот.
Зрабі свабоднай, зрабі шчасьлівай
краіну нашу і наш народ!

---

* Найбліжэйшая сяброўка паэткі Яніна Каханоўская сьцьвярджала, што насамрэч Натальля Арсеньнева нарадзілася не ў 1903-м, а ў 1902 годзе, афіцыйная ж дата ёсьць вынікам памылкі чыноўніка міграцыйнай службы ЗША.

Лёс дапамагае моцным. Яна і была такая — падобная характарам да дрэваў у яе родных гарах, якія ўпарта, насуперак вятрам і лявінам, растуць на самай строме.

Талент Тамары Цулукідзэ прыкмецілі яшчэ калі яна была студэнткай Тбіліскага тэатральнага інстытуту. Юная акторка атрымала запрашэньне ў славуты тэатар імя Шата Руставэлі, дзе выходзіла на сцэну ў ролях шэксьпіраўскай Афэліі й шылераўскай Амаліі. Кветкі з авацыямі не закружылі ёй галавы. У перапынках паміж рэпэтыцыямі і спэктаклямі яна пісала тэатральныя рэцэнзіі й артыкулы, якія таксама выклікалі часам калі не авацыі, дык гарачыя спрэчкі. У 1934-м Тамара стала заслужанай артысткай Грузінскай ССР. Ёй споўнілася ўсяго трыццаць.

Тамара Цулукідзэ

Нарэшце на волі! Тамара Цулукідзэ і Алесь Пальчэўскі. 1950-я

Празь безьліч гадоў, у Менску, Тамара Рыгораўна скажа аднойчы: «Шчасьця было гэтак многа, што сэрца сьціскалася ад прадчуваньня бяды». Сэрца ня хлусіла. Неўзабаве арыштавалі й расстралялі мужа. У тэатры ёй паказалі на дзьверы. У 1936 годзе прыйшлі па саму жонку «ворага народу».

Заслужаную артыстку чакалі страшныя п’есы пад назовамі «Катоўня», «Турма», «Лесапавал»... Яна годна сыграла наканаваныя ёй ролі і нават, да велізарнага зьдзіўленьня гулагаўскіх «пастаноўшчыкаў», прыдумала сабе іншую: цягнучы тэрмін у Комі АССР, стварыла там лялечны тэатар.

Пасьля вызваленьня шлях у Грузію ёй быў закрыты. Працу рэжысэрам Курскага тэатру лялек перапыніў новы арышт у 1950-м. Эшалён з закратаванымі вокнамі павёз яе ў высылку ў Краснаярскі край. Яна ня ведала, што едзе насустрач свайму новаму шчасьцю.

У тых самых мясьцінах апынуўся яшчэ адзін высланец — беларускі пісьменьнік Алесь Пальчэўскі, таксама паўторна арыштаваны, зь лягерным досьведам і нечакана блізкай душой.

Іхні шлюб ня быў лёгкім. Пасьля рэабілітацыі ў сярэдзіне пяцідзясятых Тамару зноў паклікалі ў Руставэлеўскі тэатар. Яна дала згоду — і тры гады выконвала там галоўныя ролі, сустракалася з ацалелымі ў жорнах рэпрэсіяў сябрамі, наноў прывыкала да Тбілісі.

Але ў 1959-м Тамара Цулукідзэ зрабіла свой выбар і пераехала ў Менск. Яна вывучыла нашу мову: пісала на ёй дзіцячыя п’есы й апавяданьні, шмат перакладала з грузінскай на беларускую і наадварот.

Днямі мне патэлефанаваў знаёмы журналіст, які шукаў якраз такога перакладчыка. Але Тамара Рыгораўна ўжо даўно вярнулася ў Тбілісі. Вярнулася паводле свайго запавету.

Тамара Цулукідзэ
19.12.1903, Тбілісі, Грузія — 9.2.1991, Менск.
Пахаваная ў Тбілісі

Марыя Кіпель

Пра Марыю мне безьліч разоў апавядаў яе сын, адзін зь лідэраў нашае эміграцыі Вітаўт Кіпель, слухаючы якога я зазвычай згадваў антычнае выслоўе аб тым, што бацькоў трэба шанаваць нароўні з багамі.

Дом, у якім зьявілася на сьвет Марыя, стаяў насупраць Менскага гарадзкога тэатру, дзе яе бацька чвэрць стагодзьдзя, як сам казаў, «знаходзіўся пры гардэробе». Пасьля гімназіі Марыя працавала ў школе, сьпявала ў вядомым хоры кампазытара Ўладзімера Тэраўскага.

Потым былі курсы беларусазнаўства, якімі кіраваў Язэп Лёсік, шлюб з маладым навукоўцам Яўхімам Кіпелем і лінгвістычна-літаратурны факультэт Беларускага дзяржаўнага пэдынстытуту.

Чорнай вяхой у жыцьці Марыі стаўся 1930-ты. У ліку іншых «нацдэмаў» быў арыштаваны і на пяць гадоў высланы ў Вяцкую вобласьць муж. НКВД «параіў» хутчэй зьяжджаць кудынебудзь падалей ад Беларусі і ёй з малым сынам Вітаўтам.

У 1935-м па толькі што вызваленага Яўхіма зноў прыехалі людзі ў форме. На той час шлях Кіпелям у Беларусь быў зачынены, і сям'я жыла ў Арле. Марыя працавала настаўніцай. У 1937-м ёй выдавалі новы пашпарт. Дырэктар школы сказаў: «Мария Васильевна, здесь есть графа «национальность». Русский или белорус — это все равно, но я советую вам записаться русской».

«Если все равно, напишите: белоруска», — адказала Марыя.

Сям'і ўдалося аб'яднацца і вярнуцца ў Менск толькі ў гады вайны.

На эміграцыі Марыя Кіпель кіравала беларускім дзіцячым садком, выкладала родную мову, пісала

Марыя Кіпель з мужам Яўхімам (зьлева) і стрыечным братам Васілём. 1950

ўспаміны, якія друкаваліся ў нью-ёрскім «Беларусу», дапамагала сыну Вітаўту і нявестцы Зоры.

Яна належала да праваслаўнага Сьвята-Эўфрасіньнеўскага прыходу ў амэрыканскім горадзе Саўт-Рывэры, дзе і была пахаваная побач з мужам Яўхімам.

Выконваючы волю сям'і, удзельнікі памінальнай бяседы замест кветак на магілу сабралі ахвяраваньні на газэту «Беларус».

Марыя Кіпель (ад нараджэньня Зубкоўская)
14.1.1904, Менск – 14.12.1992, Рутэрфорд, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваная на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры, штат Нью-Джэрзі

Калі ў шасьцідзясятыя — сямідзясятыя гады мінулага стагодзьдзя вам даводзілася бываць у Віленскай карцiннай галерэі, якая месьцілася тады ў Катэдры на пляцы Гедыміна, вы і не падазравалі, што, магчыма, найлепшую экскурсію тут мог бы правесьці не супрацоўнік музэю, а... ягоны вартаўнік.

Вартаўніка звалі Янка Шутовіч.

Асьвету ён здабываў у Віленскай беларускай гімназіі й на юрыдычным факультэце Віленскага ўнівэрсытэту. У тагачаснай Вільні, неафіцыйнай сталіцы Заходняй Беларусі, Шутовіч рэдагаваў пэрыёдыкі «Студэнцкая думка» і «Шлях моладзі», выдаваў часопіс «Калосьсе», дзе друкаваліся Натальля Арсеньнева і Максім Танк, Адам і Янка Станкевічы... (Фатакопіямі гэтых выданьняў мы зь сябрамі зачытваліся ў сваім адраджэнска-самвыдавецкім юнацтве.)

Янка Шутовіч

Адданасьць Янкі беларускай справе не засталася незаўважанай, і з польскага канцлягеру ў Бярозе-Картускай ён выйшаў толькі ў верасьні 1939-га. Але ён быў з тых, для каго новая ўлада неўзабаве таксама пачала рыхтаваць надзейнае месца за калючым дротам. 1941-шы засьпеў Шутовіча на пасадзе дырэктара Віленскага Беларускага музэю.

Калі над найкаштоўнейшымі экспанатамі навісла пагроза вывазу ў Нямеччыну, дырэктару ўдалося перахаваць іх у сутарэньнях касьцёлу Сьвятога Міхала пад апекай ксяндза Адама Станкевіча.

З ГУЛАГу ён вярнуўся ў Вільню ў 1956-м. Беларускага музэю ўжо даўно не існавала, але некаторыя ягоныя экспанаты патрапілі ў Карцінную галерэю. Мо якраз гэтая акалічнасьць паспрыяла таму, што зь небагатых магчымасьцяў працаўладкаваньня спадар Янка выбраў пасаду начнога вартаўніка галерэі.

Лягерныя гады ня здолелі забіць у ім дасьледніка і

Янка Шутовіч з жонкай, літоўскай пісьменьніцай Онай Міцютэ. 1960-я

літаратара. Гэта Шутовіч знайшоў у архіве рукапіс раману Максіма Гарэцкага «Віленскія камунары».

Сярод ягонай неапублікаванай спадчыны застаўся вялікі нарыс пра сябра — выдатнага беларускага сьпевака Міхала Забэйду-Суміцкага.

Дзякуючы спадару Янку захаваліся апублікаваныя ўжо ў нашыя дні дзёньнікі лідэра беларускага каталіцкага руху Адама Станкевіча.

Янка Шутовіч
24.1.1904,
в. Шутавічы,
цяпер Смаргонскі раён –
9.12.1973, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках у Павільнісе

У 1928 годзе па студэнцкіх аўдыторыях і менскіх інтэлігенцкіх кватэрах хадзіў і перапісваўся ў сотнях асобнікаў верш, які ня мог пакінуць абыякавым ніводную беларускую душу:

Пасеклі край наш папалам,
Каб панскай вытаргаваць ласкі.
Вось гэта — вам, а гэта — нам,
Няма сумленьня ў душах рабскіх...

Ня сьмеем нават гаварыць
І думаць без крамлёўскай візы...

Алесь Дудар

Шмат для каго імя аўтара не было таямніцаю: паэт, адзін зь лідэраў «Маладняку» Алесь Дудар, ён жа — літаратурны крытык Тодар Глыбоцкі. Таямніцу станавіла іншае: як у адной асобе суіснавалі творца арыгінальных вострых вершаў і аўтар да апошняе кропкі правільных артыкульчыкаў, ужо ад адных назваў якіх цягнула на ваніты: «На ідэалягічным фронце», «Дэпэшы бяз адрасу» (рэцэнзія на кнігу Ўладзімера Дубоўкі «Наля»), «Літаратурныя сэктанты»...

Калі другая іпастась служыла прыкрыцьцём для першай, гэта не дапамагло: у тым самым 1928-м паэта Дудара (а разам зь ім і крытыка Глыбоцкага, хоць апошняга ўлады былі б, відаць, ня супраць пакінуць на волі) арыштавалі й на тры гады выслалі ў Смаленск, які нацыянал-камуністы ўжо не

пасьпелі далучыць да БССР у выніку плянаванага трэцяга ўзбуйненьня рэспублікі. Дудару прыпомнілі і ўдзел у тэатральнай трупе славутага Уладзіслава Галубка, і дэманстрацыйны сыход з БДУ на знак пратэсту супраць наскокаў ува ўнівэрсытэце на беларускіх пісьменьнікаў. Не забыліся й на ягоны ўдзел у «тэатральнай дыскусіі», дзе ён пратэставаў супраць «чысткі» рэпэртуараў, адкуль выкрэсьліваліся беларускія п’есы.

У 1930-м яго зноў арыштавалі й прывезьлі ў Менск на допыты ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі. Невядома, чаго ад паэта дамагаліся, але ён пад канвоем паехаў назад у высылку. Трэці арышт у 1936-м — Дудар якраз перакладаў на беларускую мову лібрэта опэры «Яўген Анегін» — стаўся апошнім. Пасьля году допытаў і катаваньняў яго расстралялі. Гэта здарылася ў тую жудасную кастрычніцкую ноч 1937-га, калі кулі бальшавіцкіх катаў абарвалі ў Менску жыцьці дваццаці двух вядомых пісьменьнікаў.

Алесь Дудар (ад нараджэньня Дайлідовіч)
24.12.1904, в. Навасёлкі, цяпер Петрыкаўскі раён – 29.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

Ягоны найлепшы верш «Пасеклі край наш папалам» гучыць надзіва сучасна і сёньня:

О, ганьба, ганьба! Ў нашы дні
Такі разлом, туга такая!
І баюць байкі баюны
Северо-Западного края...

Плюють на сонца і на дзень.
О, дух наш вольны, дзе ты, дзе ты?
Ім мураўёўскі б гальштук ўзьдзець,
Нашчадкам мураўёўскім гэтым...

Паўлюк Шукайла

Каб пазбыцца думкі, нібыта айчынны літаратурны працэс у 1920-я трымаўся на ціхмяных сарамяжлівых хлопцах у кашулях-вышыванках, дастаткова пазнаёміцца з асобаю паэта Паўлюка Шукайлы. Ужо адно ягонае аблічча — «баярская» бабровая шапка, паліто з кенгуровым каўняром і цяжкі сукаваты кій у руках — патыхала небясьпекаю і скандалам.

Маючы схільнасьць да лідэрства і эпатажу, ён за сваё кароткае жыцьцё пасьпеў памяняць мноства кіроўных пасадаў: галоўны рэдактар слуцкай акруговай газэты, сакратар Расонскага райкаму партыі, старшыня камісіі (былі й такія!) праверкі беларусізацыі ў Расонскім раёне, загадчык катэдры мэтадалёгіі ў Маскоўскім інстытуце кінэматаграфіі, віцэ-прэзыдэнт Дзяржаўнай акадэміі мастацтваў у Ленінградзе...

У ягоным расонскім кабінэце побач з партрэтам Маркса замест Леніна вісеў партрэт самога Шукайлы. Магчыма, згаданы факт таксама паўплываў на тое, што «за ўчынкі, ня вартыя члена партыі», Паўлюка на два гады пазбавілі права займаць начальніцкія крэслы. Гэта паспрыяла ажыўленьню літпрацэсу, бо, зьявіўшыся ў Менску, Шукайла ў 1927-м стварыў Беларускую літаратурна-мастацкую камуну, суполку, альтэрнатыўную «Маладняку» ды «Ўзвышшу» і арыентаваную на гэтак званых камуністаў-футурыстаў — расейскі «ЛЕФ» і ўкраінскую «Нову генерацію».

«*Што мне да поля / зь яго васількамі, / пагубнай кветкай палёў?*» — пісаў Паўлюк.

У сваіх публічных выступах ён бязьлітасна граміў усіх літаратурных аўтарытэтаў.

Помсьцячыся, адна з ахвяраў запусьціла ў літаратурныя масы прыпісаны Шукайлу вершык: «*Выйду я на*

сенажаць / ды з нагану ў жабу — бац», што толькі паспрыяла славе паэта-скандаліста.

Чытаючы некаторыя ягоныя опусы, я згадваў словы польскага паэта Юліяна Тувіма пра тое, што вершы могуць быць бяз рыфмы, бяз рытму, часам нават бяз сэнсу, але нельга, каб усё гэта разам было ў адным вершы. З другога боку, Шукайлавы радкі «*На Беларусі / вада з крыві, / палеткі з курганоў і крыжоў*» Міхась Зарэцкі хацеў узяць эпіграфам да свайго раману «Крывічы».

Пасьля заканчэньня Камуністычнай акадэміі ў Маскве пачалася імклівая, але нядоўгая кар’ера Шукайлы ў сьвеце кіно і тэатральнага мастацтва. У 1930-м адбыўся першы арышт, але Паўлюк здолеў празь месяц выйсьці на волю і неўзабаве нават атрымаў званьне прафэсара кінамастацтва. Падчас другога арышту ў 1935-м яго таксама хутка выпусьцілі, але ўжо інвалідам з зламаным хрыбетнікам. Трэцяя сустрэча з «органамі» (на той час былы прафэсар ужо ператварыўся ў бамжа) сталася фатальнай. Абвінавачаны ўва «ўдзеле ў контрарэвалюцыйнай арганізацыі», ён быў засуджаны на расстрэл. Прысуд выканалі ў наступную ж ноч.

Паўлюк Шукайла
31.12.1904,
в. Малая Лапеніца,
цяпер Бераставіцкі раён –
14.4.1939, Масква, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Нічыпар Мяцельскі

Прыйдзе пара, і гісторыкі напішуць пра партызанства ў Беларусі за часам апошняй вайны ўсю трагічную праўду. Пакуль мы толькі на далёкіх подступах да яе. Пра гэта, як і пра тое, што савецкія «народныя мсьціўцы» змагаліся на акупаванай тэрыторыі зусім ня толькі з гітлераўцамі, сьведчыць і лёс беларускага патрыёта Нічыпара Мяцельскага.

Улетку 1943-га начальнік Цэнтральнага штабу партызанскага руху і першы сакратар ЦК кампартыі Беларусі П. Панамарэнка чытаў у сваім маскоўскім кабінэце спэцпаведамленьне пра «разработку» асобым аддзелам 2-й Менскай брыгады (камандзір С. Іваноў) «контрарэвалюцыйнай нацдэмаўскай арганізацыі лістападаўцаў», вынікам чаго стаў арышт і ліквідацыя «нацдэма» Мяцельскага, «беларуса, беспартыйнага, жанатага».

У 1920-х ён зь сябрамі браў удзел у падпольнай антыбальшавіцкай арганізацыі Юркі Лістапада, а пасьля зьняволеньня настаўнічаў у вёсцы Цітва пад Рудзенскам, дзе застаўся і пры нямецкіх акупантах. Аднойчы менская «Беларуская газэта» надрукавала артыкул Рыгора Крушыны «Зь мінулых дзён. Судовы працэс над Лістападам». Аўтар, на жаль, не прадбачыў, хто можа апынуцца сярод яго чытачоў.

Як цяпер публікацыі яшчэ ня цалкам зьнішчанай незалежнай прэсы ўважліва чытаюць не адны дэмакраты, але й іхнія «куратары», так у той час акупацыйную беларускую прэсу пільна перачытвалі партызанскія

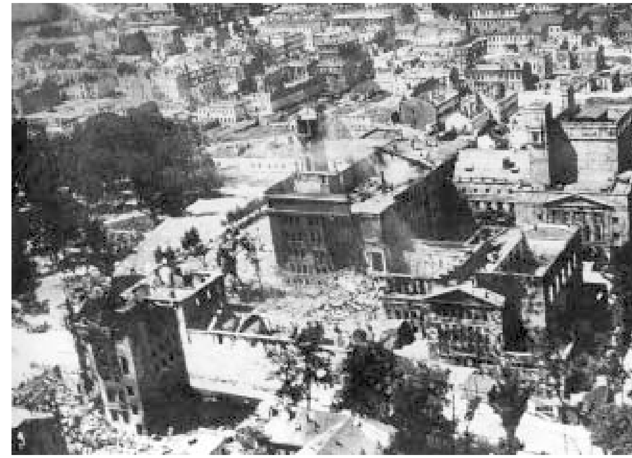

Менск. 1944

асабісты. Зь «Беларускай газэты» яны даведаліся ня толькі што Мяцельскі — блізкі сябар Лістапада, але і тое, што ён лічыць неабходным арганізаваць беларускія вайсковыя аддзелы і ўрэшце стварыць нацыянальны ўрад.

На допыце Мяцельскага абвінавацілі ў аднаўленьні контрарэвалюцыйнай дзейнасьці і ў сувязях з былымі лістападаўцамі. Нічыпар, які, дарэчы, мог разам зь сябрамі належаць да мясцовай суполкі Беларускай незалежніцкай партыі, адмовіўся называць якія-небудзь імёны. «Лепш я загіну адзін», — сказаў ён сваім катам. «Загинешь, загинешь, не волнуйся», — супакоіў асабіст.

Нічыпара схапілі, дапыталі й расстралялі за адзін вясновы красавіцкі дзень.

Аднак лёс ягоны ня зьнік у рацэ забыцьця.

Нічыпар Мяцельскі
1905, в. Ануфравічы, цяпер Слуцкі раён – 6.4.1943, ваколіцы Рудзенску, Пухавіцкі раён. Месца пахаваньня невядомае

Стэфанія Станюта

Упэўнены, што ня толькі ў мяне, але і ў многіх тысяч суайчыньнікаў пры згадцы пра Нацыянальны тэатар імя Янкі Купалы дый наагул пра беларускі тэатар адным зь першых выплывае з памяці велічнае імя — Стэфанія.

Драматург Францішак Аляхновіч, убачыўшы пятнаццаціગадовую Стэфу, адразу ацаніў яе выбітны талент і прапанаваў выканаць галоўную ролю ў сваёй п'есе «Цені».

Яна ўпершыню выйшла на сцэну ў 1919-м у Першым таварыстве беларускай драмы і камэдыі. З 1931-га і да апошніх дзён — амаль сем дзесяцігодзьдзяў — жыцьцё Стэфаніі было зьвязанае з купалаўскай трупай.

Тэатразнаўцы розных краінаў захоплена пісалі пра яе шматстайную творчасьць, дзе высокі драматызм спалучаўся зь непаўторнай камэдыйнасьцю, іронія — з гратэскам, яскравая эмацыйнасьць — з заглыбленасьцю ў псыхалёгію...

Для нас, шараговых тэатралаў, Станюта была проста наскрозь нашай, беларускай, іканапіснай. Хтосьці бачыў у ёй сваю маці, хтосьці — бабулю.

Блізка знаёмы з Стэфаніяй Станютай тэатральны крытык Вячаслаў Ракіцкі лічыць, што найлепшыя вобразы яна стварыла ў спэктаклях «Гаральд і Мод» паводле К. Хігінза і Ж. К. Кар'ера, «Гульня з кошкай» І. Эркеня, «Мудрамер» М. Матукоўскага, а таксама ў кінафільме «Разьвітаньне» паводле аповесьці В. Распуціна «Разьвітаньне з Мацёрай».

Пагаджаючыся, я дадаў бы, што Станюта была адным з вобразаў самой Беларусі.

Аднойчы я глядзеў пастаноўку на Малой купалаўскай сцэне. Раптам патухла электрычнасьць, і ў цемры заклапочаны голас шырока вядомай народнай артысткі прамовіў: «Извините, товарищи, технические неполадки».

Гэта быў ня голас Станюты: яна ніколі б не разбурыла тэатральнай умоўнасьці і не дазволіла б сабе гэтак паставіцца да нацыянальных пачуцьцяў гледачоў.

Адрозна ад некаторых калегаў яна ніколі не прысягала з трыбуны ў вернасьці партыі, не ўхваляла ленінскай нацыянальнай палітыкі. Затое — без ваганьняў ставіла свой подпіс пад лістамі пратэсту супроць будаўніцтва Віцебскай АЭС і разгону Дзядоў 1988 году.

Спадарыня Стэфанія вітала стварэньне Беларускага Народнага Фронту.

У дзевяноста гадоў яна яшчэ выходзіла на сцэну ў «Памінальнай малітве» Р. Горына, «Страсьцях па Аўдзею» Ул. Бутрамеева і зьзяла ў спэктаклі «Гаральд і Мод».

Калі Станюты ня стала, было пачуцьцё асірацеласьці, і, прыходзячы ў тэатар на яе спэктаклі, я яшчэ доўга лавіў сябе на спадзяваньні, што вось зараз здарыцца дзіва...

Стэфанія Станюта
13.5.1905, Менск –
6.11.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Усходніх могілках

Колькі б ні трапляла да маіх рук фатаздымкаў гэтага чалавека, кожны нараджае ў душы водгук. У вачах Віцьбіча жывуць шляхецкая годнасьць нашчадка прыдзьвінскіх крывічоў, горкая мудрасьць гісторыка, нязломная трываласьць шматгадовага эмігранта.

Магчыма, трохі самаўпэўнена, я думаю, што, каб лёс дазволіў спаткацца, нам не было б сумна, бо і ўва ўяўленьні, і на яве мы ў розных стагодзьдзях хадзілі па адных сьцежках: да Барысавых камянёў, на паганскую Валовую азярыну ў Полацку, па беларускіх адрасах бунінскага Арсеньнева. Я

Юрка Віцьбіч

распытаў бы спадара Юрку пра яго родны Вяліж, які разам з сотнямі іншых спрадвечна нашых гарадоў, мястэчак і вёсак бальшавікі адрэзалі ад беларускай зямлі. Мне было б цікава даведацца, ці памятае ён той дзень, калі разгарнуў часопіс «Узвышша» з сваім першым апавяданьнем.

Відаць, мы ўспомнілі б і яго выдадзеныя да вайны ў БССР кнігі «Сьмерць Ірмы Лаймінг» і «Формула супраціўленьня касьцей», ужо самі назовы якіх засьведчылі «небясьпечны» рух да інтэлектуалізацыі і пошуку новых мастацкіх формаў. Гаворка зайшла б і пра тое, як ужо ў эміграцыі ён ствараў літаратурнае згуртаваньне «Шыпшына» і часопіс «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі»...

Але зямны шлях Юркі Віцьбіча завяршыўся ў 70-я гады мінулага стагодзьдзя, і на маю долю засталася толькі сустрэча зь ягонай удавой, спадарыняй Ганнай, якая ў сваёй кватэрцы ў амэрыканскім Саўт-Рывэры апавядала мне пра тое, як працавала ў Віцебску тэлефаністкай; як, пачуўшы машыну, на іхняй вуліцы ніхто ня спаў, бо ўначы па горадзе езьдзілі адно «варанкі»; як муж перад вайною надрукаваў у абласной газэце памфлет пра Гітлера, у выніку чаго, калі прыйшлі немцы, Віцьбіч з жонкаю апынуліся ў небясьпецы; як ён у гады акупацыі ўдзельнічаў у вяртаньні ў Полацак мошчаў Сьвятой Эўфрасіньні, якія савецкія ваяўнічыя бязбожнікі раней паказвалі ў музэі.

З той вандроўкі ў Амэрыку я вярнуўся зь вялікім пакункам копіяў «Матар'ялаў Віцебскае навуковае экспэдыцыі 1939 году». Дзясяткі здымкаў зьнішчаных помнікаў. Гістарычныя сьведчаньні з дамешкам мясцовых паданьняў. Цьвёрды почырк кіраўніка экспэдыцыі Юркі Віцьбіча. Гэтак сама — з націскам і надзвычай чытэльна напісаны ім лірычны маніфэст нашай эміграцыі — «Мы дойдзем!»

У 1996-м Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выпусьціў кнігу Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі». За год да гэтага «Мастацкая літаратура» факсымільна перавыдала ў Менску ягонае эсэ «Плыве з-пад сьвятое гары Нёман» — унікальны аповед пра паходжаньне болей чым пяцісот беларускіх геаграфічных назоваў.

Юрка Віцьбіч (ад нараджэньня Серафім (Георгі) Шчарбакоў)
15.6.1905, Вяліж, Смаленшчына — 4.1.1975, Саўт-Рывэр, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры

Мікола Ўлашчык

«Беларускі Гэрадот» — так называе яго гісторык і грамадзкі дзеяч Алег Трусаў, і я ня бачу ў гэтых словах аніякага перабольшаньня.

Міколу Ўлашчыку (як, зрэшты, і амаль кожнаму беларускаму дзеячу таго часу і такога маштабу) было наканавана прайсьці праз мноства выпрабаваньняў. На ягоным шляху былі беспадстаўныя абвінавачаньні, чатыры арышты, лягеры і высылкі.

Аднаго разу паміж маладым вучоным-гісторыкам, нядаўнім выпускніком БДУ, і сьледчым НКВД адбылася размова, якая выглядае сымбалічнай. На допыце Ўлашчык папрасіў перадаць у камэру ягоныя работы. «Міл-чалавек, — шчыра зарагатаў сьледчы, — ды твае работы ўжо ніколі нікому не спатрэбяцца!»

Але сама Гісторыя, якой усё жыцьцё служыў Мікола Ўлашчык, распарадзілася інакш.

Вызваліўшыся з ГУЛАГу і працуючы ў Інстытуце гісторыі АН СССР, ён неаднаразова рабіў спробы вярнуцца ў Беларусь. Супраць нязьменна паўставаў шматгадовы загадчык катэдры гісторыі БССР Белдзяржунівэрсытэту Лаўрэнці Абэцэдарскі, які ў патрэбны момант даставаў з сэйфа дасье на калегу і апанэнта, што, адрозна ад Абэцэдарскага, ніколі не лічыў мінулага Беларусі часткаю гісторыі Расеі.

Аднак і жывучы ў Маскве, Улашчык здолеў зрабіцца вядучым беларускім археографам, укласьці і адрэдагаваць два тамы беларускіх летапісаў, напісаць свае навуковыя манаграфіі і ўнікальную кнігу «Была такая вёска», што стала своеасаблівай энцыкляпэдыяй жыцьця беларускіх сялянаў на пачатку XX стагодзьдзя і ўвадначас — помнікам вёсцы Віцкаўшчына пад Койданавам, малой радзіме аўтара.

Сваім настаўнікам яго лічылі нашы знакамітыя навукоўцы — дактары гістарычных навук Міхась Ткачоў і Генадзь Каханоўскі — і лічаць дзясяткі іхніх маладзейшых калегаў.

Маё асабістае знаёмства зь Мікалаем Мікалаевічам адбылося ў 1986-м, калі ён ужо быў безнадзейна хворы. На ложку ў маскоўскай кватэры вучонага ляжалі сьвежыя нумары «ЛіМу» зь першымі вострымі публікацыямі пра становішча і лёс беларускай мовы й культуры. Гаспадару было цяжка гаварыць, але ў той кароткі візыт ён пасьпеў прадыктаваць мне ліст у Браслаў: за некалькі тыдняў да хваробы Ўлашчык знайшоў у Яраслаўлі павятовы браслаўскі архіў, які быў вывезены ў глыбіню Расеі падчас Першай усясьветнай вайны і які, вядома, ніхто і не зьбіраўся вяртаць законным уладальнікам.

Ён заставаўся гісторыкам да канца.

Мікола Ўлашчык быў адзіным у сьвеце чалавекам, які ня толькі чытаў, але вольна гаварыў і пісаў на старабеларускай мове. Часам я ўяўляю, як ён мог бы гутарыць з Францішкам Скарынам і Лявом Сапегам.

Мікола Ўлашчык
14.2.1906, в. Віцкаўшчына, цяпер Дзяржынскі раён – 14.11.1986, Масква, Расея.
Перапахаваны на менскіх Чыжоўскіх могілках

Пераехаўшы з Полацку ў Менск, я нечакана даведаўся, што наняў кватэру побач з домам, дзе жыў аўтар адной з маіх найулюбёнейшых песьняў.

Песьня, якую я ўпершыню пачуў у выкананьні паэта і барда Сержука Сокалава-Воюша, а затым беларускага сьпевака з Амэрыкі — Данчыка, называлася «Зорачкі», а яе аўтарам быў Сяргей Новік-Пяюн.

Праз пару дзён я ўжо разглядаўся ў ягонай падобнай да музэю аднапакаёўцы з кніжнымі рарытэтамі, карцінамі Пётры Сергіевіча і нотнымі сшыткамі Рыгора Шырмы. Увішны вясёлавокі ўладальнік усяго гэтага багацьця тым часам разыгрываў сваю, як потым выявілася, традыцыйную пры нечым першым візыце сцэнку. «Сядай, сядай даражэнькі». Госьць сядаў, а гаспадар, якому тады даўно ўжо ішоў дзявяты дзясятак, працягваў стаяць. Візытант, натуральна, прасіў прысесьці і самога Сяргея Міхайлавіча. І тады той жыцьцярадасна адказваў: «А я, даражэнькі, ужо наседзеўся. Сядзеў пры ўсіх: пры паляках, пры немцах, пры саветах...»

Сяргей Новік-Пяюн

Усё было праўда. За палякамі яго высылалі й кідалі за краты за стварэньне ў родных Лявонавічах беларускай бібліятэкі, нелегальнай школы, тэатральнага гуртка і народнага хору (які, дарэчы, існуе й сёньня). Нацысты кінулі Новіка-Пеюна ў Калдычэўскі лягер сьмерці за сувязь з партызанамі. Савецкі суд у 1945-м адмераў паэту дзесяць гадоў Калымы за мітычнае супрацоўніцтва з акупантамі...

Ён усё вытрымаў, захаваўшы і своеасаблівае пачуцьцё гумару, і, я сказаў бы, эпікурэйскае стаўленьне да жыцьця, і нязводную веру ў сьветлую зорку Айчыны

Энцыкляпэдыя гісторыі Беларусі і ўнівэрсальная Беларуская Энцыкляпэдыя дружна пашыраюць «дэзу», паведамляючы, што зборнік Сяргея Новіка-Пеюна «Песьні з-за кратаў» застаўся ў рукапісе. Насамрэч гэтая ўнікальная, амаль цалкам напісаная ў няволі кніга пабачыла сьвет у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 1993 годзе, і аўтар яшчэ пасьпеў падпісаць мне яе сваім непаўторным бісэрным почыркам, які быў, відаць, вынікам аднолькавай нястачы паперы ў самых розных турмах, дзе ён сядзеў за Беларусь.

Новік-Пяюн напісаў болей за сто песьняў. Далёка ня кожны з калегаў Сяргея Міхайлавіча мог бы пахваліцца, што хоць адна зь іхніх песьняў стала народнай яшчэ пры жыцьці аўтара. Новік-Пяюн падараваў нам такіх цэлыя дзьве — «Над Шчарай» («Слонімскі вальс») і згаданыя ўжо «Зорачкі». Вы, пэўна ж, таксама памятаеце іх шчымлівую мэлёдыю:

Ўночы зорачкі прыветліва мігцяць,
Быццам зь неба на мяне яны глядзяць...
Што чуваць, скажэце, зорачкі, вы мне
Ў маёй роднай ды далёкай старане?..

Сяргей Новік-Пяюн
(ад нараджэньня Новік)
27.8.1906, в. Лявонавічы,
цяпер Нясьвіскі раён —
26.8.1994, Менск.
Пахаваны ў в. Лявонавічы

Аляксандра Саковіч

Само неба наканавала беларускім жанчынам жыць доўга. Асабліва пісьменьніцам. І асабліва — нібы сплачваючы доўг за ростань з Радзімай — тым, хто апынуўся за межамі краіны-мроі, назва якой — Беларусь.

Нашымі зусім блізкімі сучасьніцамі былі народжаныя яшчэ ў пазамінулым стагодзьдзі вільнянка Зоська Верас і «масквічка» Канстанцыя Буйла. Крыху не дажыла да свайго 95-годзьдзя ў доме на беразе Антарыё Натальля Арсеньнева...

Далікатна кажучы, невялікая розьніца ў гадах тым ня менш дазволіла мне трапіць у адну часавую «капсулу» і зь яшчэ нядаўняй жыхаркай амэрыканскага Кліўлэнду Аляксандрай Саковіч.

Седзячы ў яе за па-беларуску багатым сталом, мы высьветлілі, што абое былі знаёмыя з гісторыкам Міколам Улашчыкам, а ў яе родных бацькоўскіх Ярэмічах на Наваградчыне я вудзіў рыбу, калі плыў зь сябрамі ад вытокаў Нёману да Балтыкі.

Мы з гаспадыняю вучыліся на адным гістарычным факультэце БДУ; праўда, яна — у славутых Уладзімера Пічэты, Мітрафана Доўнар-Запольскага і Ўсевалада Ігнатоўскага, а я — таксама ў славутага, але наадварот, Лаўрэнція Абэцэдарскага. На гістфак яе, дарэчы, прывяло імкненьне паглыбіць веды, каб напісаць раман пра Кастуся Каліноўскага.

У 1930-м яна выйшла замуж і паехала ўсьлед за сваім абраньнікам у Маскву. Падчас яжоўшчыны муж Дамінік, унук паўстанца-каліноўца, быў высланы на Калыму. Каб пазьбегнуць арышту, будучая пісьменьніца вяртаецца ў Беларусь.

Потым была выкладчыцкая праца (1942—1944) у Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі, лягер для перамешчаных асобаў і вайсковы транспартны карабель, на якім яна дабралася да берагоў ЗША. Там стала жонкаю вядомага літаратара, гісторыка і грамадзкага дзеяча Аўгена Калубовіча (Каханоўскага).

Пачынаючы з 1950-х у друку ўсё часьцей зьяўляюцца ўспаміны, апавяданьні й аповесьці, падпісаныя: Аляксандра Саковіч. Галоўная іх тэма — лёс Беларусі і беларусаў у гады сталіншчыны і Другой усясьветнай вайны.

Я здымаю з паліцы том яе выбранай прозы «Ў пошуках праўды», выдадзены ў Нью-Ёрку, перачытваю аўтограф, пакінуты цьвёрдай упэўненай рукою на самым парозе свайго 90-годзьдзя, гляджу на партрэт прыгажуні зь белымі каралямі і на момант шкадую, што, паступаючы на гістфак БДУ, спазьніўся на цэлыя пяцьдзясят гадоў.

Аляксандра Саковіч (ад нараджэньня Іна Рытар, у замужжы — Каханоўская)
27.12.1906, Адэса, Украіна — 8.1.1997, Кліўлэнд, штат Агаё, ЗША.
Пахаваная на беларускай частцы кліўлэндзкіх могілак Рывэрсайд

Станіслаў Станкевіч

Калі сярод нашых гарадоў найбольшую колькасьць выбітных асобаў даў краіне Полацак, дык сярод вёсак такое першынство належыць, відаць, смаргонскай вёсцы з крылатай назваю Арлянята.

Там пачаліся зямныя дарогі змагара й пакутніка за веру і нацыю ксяндза Адама Станкевіча, палітыка й вучонага Янкі Станкевіча, выдаўца і паэта Станкевіча Станіслава Лявонавіча, а таксама яшчэ аднаго ўладальніка гэтага змагарскага прозьвішча, вядомага дзеяча нашай эміграцыі, гадаванца Віленскай беларускай гімназіі й Віленскага ўнівэрсытэту Станкевіча Станіслава Язэпавіча.

У гады Другой усясьветнай вайны Станіслаў быў сярод тых, хто імкнуўся скарыстаць новыя гістарычныя абставіны ў інтарэсах беларускай справы, што й абумовіла разьвітаньне з роднай зямлёю — назаўсёды.

Але ён казаў, што нельга пазбавіць Беларусі таго, у каго яна ў душы.

Выхаванцы Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне яшчэ памятаюць чытаныя спадаром Станкевічам таленавітыя лекцыі з нацыянальнай літаратуры, а даўнія слухачы Радыё Свабода — ягоныя перадачы зь Мюнхэну. Там Станкевіч доўгі час рэдагаваў найбуйнейшую тагачасную газэту беларускіх эмігрантаў «Бацькаўшчына», засьведчыўшы на яе бачынах свае публіцыстычныя здольнасьці й талент літаратуразнаўцы. Пры газэце было аднайменнае выдавецтва, дзе разам зь дзясяткамі іншых кнігаў выйшлі забароненыя ў БССР Купалавы «Тутэйшыя», якіх мы праўдамі й няпраўдамі здабылі на пачатку яшчэ васьмідзясятых і, «междджу прочым», развучылі амаль па ролях.

Станкевіч меў смак да рэдактарскай працы. Ён рэдагаваў «Запісы» Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў ЗША, амаль дваццаць гадоў нязьменна ўзначальваў нью-ёрскі «Беларус».

Станіслаў Станкевіч з жонкай Зінаідай і дачкой Раісай. 1940-я

Галоўнае месца ў велізарнай бібліяграфіі артыкулаў і дасьледаваньняў Станіслава Станкевіча належыць ягоным выдадзеным на эміграцыі кнігам «Беларуская падсавецкая літаратура першай палавіны 1960-х гадоў» і «Янка Купала. На 100-я ўгодкі ад нараджэньня».

Якія новыя таленты народзяцца ў Арлянятах?

Станіслаў Станкевіч
23.2.1907, в. Арляняты, цяпер Смаргонскі раён – 6.11.1980, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Усё жыцьцё яна марыла пра Беларусь, але так і не адважылася вярнуцца туды, дзе зламалі лёсы большасьці блізкіх людзей, дзе каталі й «ліквідоўвалі» яе настаўнікаў, сяброў, калегаў...

Натальля Вішнеўская была натураю адоранай і артыстычнай. Ужо ў адзінаццаць гадоў яна кіравала школьным тэатрам.

Аднакурсьнікаў зь Белпэдтэхнікуму ўражвала сьвежымі фарбамі строфаў, у якіх вынырваў з «залатых хмараў» месяц, адляталі ў вырай «у імглістай белі» журавы, «рассыпаліся каралі журавін у мшыстай далі». Аднакурсьнікамі гэтымі былі ня хто-небудзь, а будучыя слынныя літаратары й навукоўцы Антон Адамовіч, Пятро Глебка, Максім Лужанін... Празь безьліч гадоў у сваіх мэмуарах яны будуць пісаць пра яе — сьветлавалосую, гожую, празь яшчэ дзіцячыя вершаваныя спробы прыкмечаную Якубам Коласам.

Натальля Вішнеўская

Яна ўступіла ў літаратурна-мастацкае аб’яднаньне «Маладняк», цікава надрукавалася ў калектыўным паэтычным зборніку, выйшла замуж за сакратара аб’яднаньня Алеся Дудара.

Але яе рука, нібы пад нечую дыктоўку, выводзіла радкі, у якія самой не хацелася верыць — пра жыцьцё, што «ў віхурах дагарыць і згасьне, і сплывуць надзеі воскам у небыцьцё». Між тым яны, гэтыя радкі, вешчавалі лёс.

У 1928-м за ненадрукаваны верш «Пасеклі край наш папалам», які хадзіў у рукапісах, арыштавалі і выслалі на тры гады мужа. Натальлю не друкуюць, не бяруць на працу, змушаюць даведацца, што такое голад. Неўзабаве пераехаўшы ў Маскву, яна назаўсёды пакідае друкавацца.

У Маскве Вішнеўская знаёміцца з студэнтам літаратурнага факультэту МДУ паэтам Алесем Звонакам. «Задуменная, з блакітнымі вачыма і залатымі косамі, паўнаватая і рослая, спакойная і разважлівая Наташа празь некалькі гадоў стала маёй жонкай», — напіша ён пазьней ува ўспамінах.

Увосень 1936-га забралі і другога мужа. Паэтку таксама ўзялі ў «распрацоўку». Пасьля адседкі яна сустрэла маладзенькага турэмнага сьледчага, які, зачараваны прыгажосьцю нядаўняй зьняволенай, шапнуў, каб хутчэй куды-небудзь выяжджала, бо рыхтуецца новая хваля арыштаў.

Але яна яшчэ не разьвіталася з надзеямі на ціхае чалавечае шчасьце і, апынуўшыся ў перадваенныя гады ў Ленінградзе, выйшла там замуж за беларускага паэта і кінакрытыка Янку Бобрыка: відаць, хацела, каб Беларусь была зь ёю заўсёды ня толькі ў сэрцы, але і ў сям’і. У 1942-м трэці муж памрэ ад блякаднага голаду.

Натальля пражыве яшчэ доўгае жыцьцё: будзе працаваць у бібліятэцы, каб быць з кнігамі; выхавае двух прыёмных сыноў — дзятдомаўскіх хлопцаў, якія стануць капітанамі далёкага плаваньня...

«За якія грахі мы трапілі ў гэты страшны млын?! І як жа стала магчыма на ўвесь голас сказаць пра гэта?» — пісала яна пры канцы васьмідзясятых паэту Сяргею Грахоўскаму.

Натальля Вішнеўская
3.5.1907, Коўна, Літва – 3.5.1989, Ленінград, цяпер Санкт-Пецярбург, Расея

7 чэрвеня 1927 году на Варшаўскім вакзале прагучалі стрэлы, якія азваліся на старонках усёй эўрапейскай прэсы. Беларус Барыс Кавэрда сьмяротна параніў паўнамоцнага прадстаўніка СССР у Польшчы Пятра Войкава, які на Захадзе быў вядомы як непасрэдны ўдзельнік расстрэлу сям'і расейскага імпэратара Мікалая II. (Калі саветы спрабавалі накіраваць Войкава пасланьнікам у Канаду, яму адмовілі ў агрэмане, афіцыйна назваўшы «царазабойцам».)

Паседжаньні польскага Надзвычайнага суду суправаджаліся дэманстрацыяй непрыхаванай сымпатыі публікі да зусім маладога падсуднага, якому яшчэ ня споўнілася і дваццаці гадоў. У прысутнасьці дамаў з букетамі кветак і сотні журналістаў былы навучэнец Віленскай беларускай гімназіі і супрацоўнік тыднёвіка «Беларускае слова» Кавэрда заявіў: «Прызнаю, што забіў Войкава, але вінаватым сябе не лічу. Я застрэліў Войкава за ўсё тое, што зьдзейсьнілі бальшавікі ў Расеі, — за мільёны людзей...»

Барыс Кавэрда

Барысава маці Ганна, загадчыца сірочага прытулку ў Вільні, сьведчыла, што калі сям'я жыла ў эвакуацыі ў Самарскай губэрні, сына перасьледавалі як «буржуазнае дзіця». Бальшавікі зруйнавалі школу, дзе вучыўся Барыс, і царкву, якую наведвалі Кавэрды. ЧК расстраляла Барысавага стрыечнага брата і шмат знаёмых...

Насуперак спробам расейскай эміграцыі і польскай прэсы паказаць Кавэрду расейскім патрыётам альбо — адпаведна — палякам з паходжаньня й пераканананьняў, Барыс абвясьціў на судзе, што «адчувае сябе беларусам». (Пэўнае дачыненьне да беларускіх справаў меў бацька падсуднага Сапрон, які займаўся вэрбоўкаю добраахвотнікаў у створаную з ініцыятывы Беларускай вайсковай камісіі падпольную арганізацыю «Зялёны Дуб».)

Гісторык Ніна Стужынская лічыць учынак Кавэрды своеасаблівым адказам-выклікам, з аднаго боку, на слабасьць і адсутнасьць адзінства беларускіх антысавецкіх сілаў, а з другога — на практыку тагачасных польскіх уладаў абвінавачваць беларускую апазыцыю ў сымпатыях да бальшавіцкага рэжыму.

Не зважаючы на тое, што Кавэрду абаранялі славутыя польскія адвакаты, ён атрымаў пажыцьцёвае зьняволеньне. Амністыя скараціла тэрмін да дзесяці гадоў. У 1931-м эўрапейскія газэты паведамілі, што пасьля чатырохгадовага зьняволеньня Барыс Кавэрда ў стане дэпрэсіі перарэзаў сабе вены, але быў выратаваны.

Пасьля вызваленьня з турмы тэрарыст жыў у Югаславіі і Польшчы. Канец Другой усясьветнай вайны засьпеў яго ў княстве Ліхтэнштайн, што не выдавала савецкім уладам нікога з былых грамадзянаў як СССР, так і іншых усходнеэўрапейскіх краінаў. Пазьней Кавэрда выехаў у ЗША, дзе доўгі час супрацоўнічаў з эміграцыйнай прэсай — найбольш актыўна з газэтай «Новое Русское Слово». Цікава, што з блізкімі пра сваё мінулае ён ніколі не размаўляў, аднак пры гэтым пакінуў надзвычай падрабязныя, амаль пахвілінныя ўспаміны пра тэракт, што на некалькі дзён зрабіў ягонае імя вядомым усяму сьвету.

Днямі я згадваў яго лёс, ідучы полацкай вуліцай імя Войкава.

Барыс Кавэрда
21.8.1907, Віленшчына – 18.2.1987, Адэлфі, штат Мэрылэнд, ЗША. Пахаваны на расейскіх могілках Новадзівееўскага манастыра, штат Нью-Ёрк

За савецкім часам цэнзура забараняла згадваць антысавецкі збройны Супраціў у Беларусі пасьля Другой усясьветнай вайны.

Мы глядзелі фільмы й чыталі кнігі, дзе выкрываліся бандэраўцы або прыбалтыйскія «лясныя браты», якія скрозь былі нелюдзямі ці, у лепшым разе, наіўнымі падманутымі маладзёнамі.

У БССР жа ў тыя гады нібыта шчасьліва панавалі спакой і натхнёнае будаўніцтва сьветлае камуністычнае будучыні.

Насамрэч было іначай: Беларусь таксама змагалася й мела сваіх герояў, імёны якіх насуперак забаронам і замоўчваньню вяртаюцца ў нашую памяць. Найадметнейшы зь іх — генэрал Міхал Вітушка.

Міхал Вітушка

Выхаванец Віленскай беларускай гімназіі, Праскай і Варшаўскай палітэхнікі, у гады вайны ён ствараў Беларускую службу парадку на Магілеўшчыне, Смаленшчыне й Браншчыне. Сябра ЦК Беларускай незалежніцкай партыі і ўдзельнік Другога Ўсебеларускага зьезду, Вітушка быў сярод арганізатараў плянаванага, як мяркуюць некаторыя гісторыкі, антынямецкага паўстаньня з мэтаю абвяшчэньня незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

Да канца пяцідзясятых гадоў Міхал Вітушка, якога афіцыйна абвясьцілі забітым яшчэ ў 1945-м, узначальваў беларускі збройны Супраціў.

Менскі гарадзкі тэатар перад адкрыцьцём Другога Ўсебеларускага зьезду, удзельнікам якога быў Міхал Вітушка. 27 чэрвеня 1944

У 1948-м ён рэарганізаваў гэты рух у Беларускую Вызвольную Армію, вядомую таксама як арганізацыя «Чорны Кот», а пазьней пераправіў значную частку сваіх паплечнікаў у Заходнюю Эўропу.

Дасьледнік тых падзеяў Сяргей Ёрш называе Вітушку адзіным з кіраўнікоў нацыянальных антысавецкіх рухаў у СССР, які выжыў у партызанцы і здолеў захавацца ад савецкіх агентаў на Захадзе.

Больш за тое, ёсьць вартыя даверу зьвесткі, што пад чужым прозьвішчам ён у пяцідзясятыя — сямідзясятыя гады неаднаразова наведваў Беларусь, у тым ліку Менск і Вільню.

Легендарны генэрал, пакінуўшы яшчэ ненадрукаваныя ўспаміны, памёр у адным з альпійскіх санаторыяў на дзевяноста дзявятым годзе жыцьця. Мара ўбачыць вольную Беларусь перайшла ў спадчыну да ягонага сына.

Міхал Вітушка
5.11.1907, Нясьвіж – 27.4.2006, Нямеччына

Ён стаў першым беларускім пісьменьнікам, прынятым у Міжнародны ПЭН-клюб (1966).

Дзеля гэтага Рыгор Крушына мусіў пакінуць Радзіму, апынуцца на Захадзе, трапіць у лягер для перамешчаных асобаў, вытрымаць безьліч выпрабаваньняў эміграцкага жыцьця. Вядома, усё гэта ён прайшоў ня з мэтаю атрымаць пасьведчаньне сябра ПЭНу...

У лістападзе 1920-га трынаццацігадовы Рыгорка зь яшчэ меншым братам Колем раскідваў па вёсках і мястэчках улёткі з заклікамі Рады Случчыны да паўстаньня. Празь пяць гадоў ОГПУ вырашыць бліжэй прыгледзецца да братоў у сувязі з справаю падпольнай арганізацыі Юр'я Лістапада.

Рыгор Крушына

Аднак студэнт Белпэдтэхнікуму Казак хутка выйдзе на волю і вернецца да ўлюбёнага занятку — літаратурных практыкаваньняў, якія прывядуць яго ў «Маладняк» і зробяць аўтарам двух зборнікаў вершаў на дазволеныя тэмы і з адпаведным патасам — «Разгон» і «Паэзія чырвонаармейца». «*Браў разгон я — не было разгону / Не гучэла слова навіной*», — напіша ён пра тыя свае опусы ўжо за акіянам. Кніга «Лебедзь чорная», зь якой сапраўды пачаўся паэт Крушына, выйшла ў 1947-м у лягеры ў Заходняй Нямеччыне.

Слухачы Радыё Свабода зь вялікім стажам, магчыма, памятаюць голас Кастуся Рамановіча. Пад гэтым псэўданімам у пяцідзясятыя — шасьцідзясятыя гады выходзіў у этэр Казак-Крушына.

З кожным годам набіраўся ўпэўненасьці й адметнасьці і ягоны паэтычны голас, багата аздоблены мэтафарамі, алітэрацыямі, вытанчанымі рыфмамі і арыгінальнымі рытмамі. Натхнёна экспэрымэнтуючы з формаю, ён пісаў бліскучыя рандо, тэрцыны, канцоны, віланэлі, туюгі, паліндромы — вершы, якія аднолькава чытаюцца як зьлева направа, так і наадварот. Кшталту вось гэтага, які ў духу часу хочацца ўмоўна назваць «тэрарысцкім»:

Я — сіла. Малісяǃ
Міла палім
Тонкі кнот...

Ён не хаваўся ў свой паэтычны сьвет, як у вежу з слановай косьці: быў адным з заснавальнікаў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваў часопіс «Конадні».

У ягоную магілу сын Ігар паклаў, відаць, найдаражэйшую для бацькі кнігу — «Сны і мары» (1975). На ягоным помніку ў Іст-Брансўіку разам з Пагоняю выбітыя ажно чатыры вершы.

Рыгор Крушына
(ад нараджэньня Казак)
3.12.1907,
в. Бязьверхавічы,
цяпер Слуцкі раён –
27.3.1979, Вашынгтон,
ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Яго творы пачалі зьяўляцца ў нашай пэрыёдыцы з канца васьмідзясятых, але сапраўднае вяртаньне Рыгора Крушыны на Бацькаўшчыну адбылося толькі ў нашым стагодзьдзі, калі ў сэрыі «Беларускі кнігазбор» выйшаў ёмісты том выбраных твораў.

Я прывітаю дзень чаканы,
Калі спаткаю позірк твой
З усьмешкай цёплай, край каханы...

Мікалай Лапіцкі

«Кожны народ павінен мець сваю Царкву, інакш ён ніколі ня будзе суб'ектам міжнародных дачыненьняў ды астанецца аб'ектам міжнароднага гандлю». Так завострана й дакладна гэтую думку мог сфармуляваць толькі беларускі сьвятар, што валодаў такімі грунтоўнымі гістарычнымі ведамі, як айцец Мікалай Лапіцкі.

У ліпені 1934-га, атрымаўшы дыплём багаслоўскага факультэту Варшаўскага ўнівэрсытэту, ён быў рукапакладзены ў сан і прызначаны на першы прыход у Ашмяны. Неўзабаве айцец Мікалай бліскуча абараніў магістарскую працу на тэму «Праваслаўе ў Вялікім Княстве Літоўскім за часоў панаваньня Ўладыслава Ягайлы». Беларуская мова і патрыятычныя казаньні маладога адукаванага сьвятара вельмі хутка заўважылі царкоўныя й сьвецкія ўлады. Лапіцкі мусіў ехаць да новага месца службы — у глухую вёску Сьцяфанпольле на Дзісеншчыне.

У гады вайны ён займаецца пошукам і вызваленьнем з канцлягераў ваеннапалонных беларусаў, сам трапляе ў рукі СД, а вярнуўшыся на волю, далучаецца да адбудовы Беларускай праваслаўнай царквы. Пасьля аўтакефальнага царкоўнага сабору 1942 году Лапіцкага прызначылі настаяцелем менскай Чыгуначнай царквы, якую старыя менчукі і цяпер згадваюць добрым словам — як і сьвятара, што ў нялюдзкі час знаходзіў для кожнага слова спагады й падтрымкі.

Па вайне айцец Мікалай разам зь Беларускім царкоўным камітэтам склікаў у Рэгенсбургу зьезд духавенства і вернікаў з заходніх акупацыйных зонаў Нямеччыны. Зьезд катэгарычна выступіў супраць уваходу беларускіх япіскапаў у склад Расейскай зарубежнай царквы. Лапіцкі, дарэчы, заўсёды падкрэсьліваў, што хрысьціянства прыйшло на нашыя землі ня з Кіева і, пагатоў, не з Масквы, а з Канстантынопалю, а таму Беларуская аўтакефалія мусіць знаходзіцца ўва ўлоньні Ўсяленскага Канстантынопальскага патрыярха.

Жывучы ў ЗША, айцец Мікалай працягваў сваё сьвятарскае служэньне: узначальваў прыход Сьвятой Эўфрасіньні ў адным з цэнтраў нашай эміграцыі ў Новым Сьвеце — горадзе Саўт-Рывэры, выдаваў часопіс «Царкоўны Сьветач». Цягам некалькіх гадоў у дзень абвяшчэньня незалежнасьці БНР Лапіцкі чытаў у Кангрэсе ЗША прысьвечаную гэтай падзеі малітву.

Найлепшым помнікам ахвярнаму сьвятару сталася выдадзеная ў 2006-м Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і Інстытутам славістыкі Польскай Акадэміі навук кніга «Мікалай Лапіцкі. У служэньні Богу і Беларусі».

Гэты фаліянт выйшаў пры чынным удзеле дачкі айца Мікалая Лёлі й сына Жоржа, якія нядаўна, больш чым праз шэсьць дзесяцігодзьдзяў пасьля расстаньня зь зямлёю бацькоў, наведалі Радзіму і ўразілі мяне як сваёй выдатнай беларускай моваю, так і шчырай вераю ў Бога і будучую эўрапейскую Беларусь.

Мікалай Лапіцкі
13.12.1907, в. Грэлікі, цяпер Вялейскі раён – 8.8.1976, Беларускі адпачынкавы цэнтар «Бэлэр-Менск», штат Нью-Ёрк, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры, штат Нью-Джэрзі

Апалёнія Пяткун

У людзей, надзеленых духоўнай свабодай, адабраць яе немагчыма. А калі да гэтае свабоды дададзена глыбокая й шчырая вера, чалавек робіцца непераможным у самых нечалавечых выпрабаваньнях.

Пры канцы 1920-х Апалёнія Пяткун стала сястрой каталіцкага Ордэну эўхарыстак. Разам з адноўленым Ордэнам марыянаў яму было наканавана пакінуць у гісторыі царквы ў Беларусі не адну гераічную старонку.

Яе накіравалі ў школу кравецтва і хатняй гаспадаркі. Апалёніі думалася, што цяпер праз усё жыцьцё ёй давядзецца шыць літургічныя шаты ды аздабляць касьцёлы. Аднак Усявышні даў ёй іншую місію — змагацца за само існаваньне Касьцёлу.

Увосень 1941-га яна была ў ліку сясьцёр-эўхарыстак, якія распачалі сваё служэньне ў Росіцы, што на Дрысеншчыне, там, дзе пазьней пайшлі ў неба айцымарыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашыра, спаленыя нацысцкімі карнікамі разам з сваімі вернікамі. Якраз у тыя бязьлітасныя гады Апалёнія Пяткун узначаліла беларускую супольнасьць эўхарыстак.

Па вайне савецкая ўлада ўзнавіла перасьлед сьвятароў і вернікаў. Каб запабегчы рэпрэсіяў, у Ордэне нарадзілася ідэя пераезду ў Польшчу. Сёстры чакалі, як успрыме гэта маці Апалёнія. Адчуваючы, што служба на беларускай зямлі набывае цяпер сэнс апостальства, яна вырашыла застацца.

Аднойчы яна праводзіла групу сясьцёр на станцыю. Тыя клікалі з сабой, у вагоне было вольнае месца. Як потым прызнавалася Апалёнія, шукаючы падтрымкі, апрача малітвы, яна абняла прыстанцыйную бярэзінку і назаўтра вярнулася да сясьцёр у Друю.

Пацягнуліся бясконцыя месяцы няроўнага змаганьня з уладамі. У Беларусі ўжо не было ніводнага манаскага ордэну, а эўхарысткі яшчэ трывалі: спачатку легальна, а потым, калі забралі іх законны дом — таемна.

У 1949-м па колішняй Заходняй Беларусі пракацілася хваля арыштаў каталіцкіх сьвятароў. Некаторыя здолелі схавацца ў лясах, на далёкіх хутарах. Іхняй ратавальніцай стала маці Апалёнія, якая ў жабрачым адзеньні штодня праходзіла не адзін дзясятак кілямэтраў, прыносячы ксяндзам ежу і навіны.

Навіны былі горкія. У зачыненых касьцёлах калгаснае начальства ў лепшым разе рабіла клюбы, а найчасьцей — сховішчы, а то й хлявы. Забраныя гэбістамі сьвятары атрымлівалі доўгія тэрміны ў сібірскіх канцлягерах. Бог даў Апалёніі сілы рупіцца і пра іх. Адмаўляючыся ад самага неабходнага, не дазваляючы сабе нават белага хлеба, сёстры-эўхарысткі адправілі вязьням ГУЛАГу сотні пасылак. Сярод тых, пра каго клапацілася маці Апалёнія, быў і засуджаны на 25 гадоў былы генэрал Ордэну марыянаў Андрэй Цікота.

Яна дажыла да больш сьветлага часу. Бог паклікаў яе да сябе ў дзевяноста адзін год. На пахаваньні з вуснаў беларускіх сьвятароў гучалі словы: «У кагосьці ёсьць маці Тэрэза з Калькуты. У нас жа ёсьць маці Апалёнія».

Апалёнія Пяткун
26.1.1908, Краслава, цяпер Латвія – 9.4.1999, Вільня. Пахаваная ў Друі, Браслаўскі раён

Яўгенія Пфляўмбаўм

Habent sua fata libeli — і кнігі маюць свой лёс. Лёс адной зь яе нешматлікіх кнігаў спачатку складаўся зусім непамысна.

Аднойчы ўвечары паэт Аркадзь Куляшоў добра сядзеў з калегам Максімам Лужаніным у гародчыку на лецішчы ў апошняга. З дому раптам выйшла гаспадыня з цэлым абярэмкам нейкіх папераў і нататнікаў.

— Ты куды? — пацікавіўся Лужанін.

— Да суседзяў, — кіўнула жонка на плот, з-за якога цягнула дымам ад вогнішча.

— А што нясеш?

— А якая вам справа?

Куляшоў, сьцяміўшы, у чым рэч, ускочыў і, заступіўшы дарогу, адабраў паперы. Гэта былі вершы. Не лужанінскія, а той, якая й асудзіла іх на спаленьне.

— Будзем друкаваць і рабіць кнігу, — пагартаўшы сваю здабычу, сказаў госьць. — Рэдагую я.

Гаспадыня нечакана хутка згадзілася. Праўда, як на бяду, Куляшоў неўзабаве адышоў у лепшы сьвет, і выхад кнігі адклаўся яшчэ на дзесяць гадоў, пакуль за справу ня ўзяўся паэт Анатоль Вярцінскі.

Аўтарку вершаў, якія ў 1989-м выйшлі кнігаю «Сувой жыцьця», звалі Яўгенія Пфляўмбаўм. Яе папярэдняя публікацыя ў калектыўным зборніку датавалася 1926-м.

Дачка беларускі і рабочага-чыгуначніка родам зь Нямеччыны, прозьвішча якога яна захавала і ў замужжы, спадарыня Пфляўмбаўм стала адной з найцікавейшых беларускіх паэтак XX стагодзьдзя, якую літаратуразнаўцы параўноўваюць з славутай амэрыканкай Эмілі Дыкінсан. Відаць, было б неабачліва сьцьвярджаць, што няпросты лёс не спрыяў гэтаму. Мо якраз наадварот: выпрабаваньні й нягоды пераплаўляліся ў радкі высокае пробы?

Мела ты ўсяго нароўні:
Зьдзекаў, скруты, жменьку шчасьця,
Але скрозь жыла варожасьць,
І магла ты зноў упасьці...

Ды ўтрымалася, — на рукі
Падхапілі людзі з сэрцам,
І падслухала я згукі,
Што бываюць перад сьмерцю...

У 1933-м яна, прадаўшы, каб набыць чыгуначны квіток, уласную бібліятэку, паехала ўсьлед за асуджаным на два гады мужам у сібірскі Марыінск. Жывучы пасьля Сібіры ў Маскве, бо шлях у Беларусь быў закрыты, Яўгенія ў вайну была байцом супрацьпаветранай абароны.

Яе творчы партрэт будзе няпоўным, калі не сказаць, што спадарыня Пфляўмбаўм шмат перакладала: з ангельскай — Байрана і Джэка Лондана, з расейскай — прозу і драматургію Чэхава і Горкага... Калі вам давядзецца чытаць беларускія пераклады гэтых аўтараў, дзе ў якасьці перакладчыка фігуруе Максім Лужанін, ня верце. Шкада, што я не пасьпеў запытацца ў старога, што змушала яго ўсё жыцьцё прысвойваць сабе таленавітыя жончыны пераклады.

Яўгенія Пфляўмбаўм
1.11.1908, Менск – 13.1.1996, Менск.
Пахаваная на могілках у в. Паперня, Менскі раён

Валеры Маракоў

«Валеры Маракоў быў адным з самых таленавітых паэтаў 1920—1930-х гадоў. Моладзь любіла ягоную паэзію. Дзіўна, але яе чамусьці вабіў той пэсымізм, разгубленасьць. Мабыць, настрой паэзіі Маракова адпавядаў настроям чытачоў? Гэта была паэзія каханьня, надзей і расчараваньняў, адыходу ад грамадзкага афіцыёзу ў сьвет хараства, у сьвет чалавечнасьці». Цытаваная характарыстыка належыць пяру сучаснага літаратуразнаўцы зь Нью-Ёрку Лявона Юрэвіча. Ня менш высока творчасьць Маракова ацэньвалі ягоныя блізкія знаёмыя й калегі.

Паэт Станіслаў Шушкевіч апавядаў, як цешыўся першымі паэтычнымі крокамі Маракова Янка Купала. Сяргей Грахоўскі прыгадваў, што першы зборнік Валер'я «Пялёсткі» перапісваўся ў патаемныя дзявочыя сшыткі.

Але ў друку ўсё часьцей гучалі іншыя водгукі й ацэнкі — «безнадзейны пэсымізм», «блуканьне ў нетрах упадніцтва», «стаяньне ўбаку ад сацыялістычнага будаўніцтва». Заставаўся адзін крок да палітычных абвінавачаньняў. Ад іх паэт спрабаваў схавацца ў асяродзьдзі тагачаснай менскай літаратурнай багемы, якая стварыла славуты ТАВІЗ, або «Таварыства аматараў выпіць і закусіць». Валеры намагаўся рыфмаваць нешта патрэбнае ўладзе пра камісараў, Асінбуд і запалкавую фабрыку, але празь дзяжурныя радкі прабівалася прадчуваньне блізкай трагедыі — і агульнанацыянальнай, і асабістай:

Шчасьлівы я, што тут жыву.
Й за гэты край вясной вялікай,
Быць можа, зьнімуць галаву,
Праколюць цела вострай пікай...

У 1935-м Маракова за публікацыю вершу «Песьня перамог» на паўгоду выключаюць з Саюзу пісьменьнікаў. Тады сама адбываецца першы арышт — за ўдзел у «контрарэвалюцыйнай нацдэмаўскай арганізацыі». НКВД прыяжджае і па ягонага бацьку Дзьмітрыя, царкоўнага старасту. Праз год паэта зноў арыштоўваюць...

Пасьля году катаваньняў яго разам зь яшчэ дваццаць адным літаратарам расстралялі ў менскай турме на досьвітку 29 кастрычніка 1937-га. Разгляд кожнай справы ў судзе займаў роўна пятнаццаць хвілінаў. У прыгарадным лесе, які пазьней стаў паркам Чалюскінцаў, зьявілася новая безыменная братняя магіла.

Бацьку паэта, Дзьмітрыя Захаравіча, пасьля вяртаньня з ГУЛАГу гэбісты бясконца — нават у восемдзясят гадоў — цягалі на допыты. Трагічны лёс выпаў і малодшым братам Валер'я Маракова — Леаніду і Ўладзімеру, якія таксама сьвядома служылі Беларусі. Першага ў 1943-м застрэлілі баевікі Арміі Краёвай, другі ў пяцідзясятыя вярнуўся з савецкага канцлягеру псыхічна хворы.

Сёньня ў Беларусі добра ведаюць пляменьніка паэта — пісьменьніка й дасьледніка Леаніда Маракова, які зьдзейсьніў сапраўдны подзьвіг, выдаўшы энцыкляпэдычны даведнік у чатырох кнігах, прысьвечаны рэпрэсіям у Беларусі за два апошнія стагодзьдзі.

Валеры Маракоў
27.3.1909, в. Акалонія, цяпер у межах Менску – 29.10.1937, Менск

Як шмат у жыцьці можа залежаць ад чытаньня «правільнай» газэты!

Дзякуючы «Нашай Ніве», якую выпісваў ягоны дзядзька, менскі хлопчык Антось Адамовіч ужо ў малодшых клясах заснаваў нелегальную суполку КРЫЮГ — Крыўскую Юнацкую Грамаду. Ягонымі новымі прыступкамі ў школе нацыянальнай сьвядомасьці былі славутая «Беларуская хатка», потым Белпэдтэхнікум і БДУ.

У 1927-м Антон стаў сябрам літаратурнага згуртаваньня «Ўзвышша», створанага Дубоўкам, Чорным, Бядулем ды іншымі тады ўжо амаль мэтрамі прыгожага пісьменства. Побач з старэйшымі паплечнікамі васямнаццацігадовы Адамовіч ня чуўся пачаткоўцам. Ужо праз год ён надрукаваў манаграфію аб творчасьці Максіма Гарэцкага.

Антон Адамовіч

Але грымнулі падзеі 1930 году: у справе Саюзу вызваленьня Беларусі ОГПУ арыштавала болей за сто чалавек. Дарэчы, канчатковага адказу на пытаньне — прыдумалі гэтую арганізацыю «органы» ці рэальныя парасткі арганізаванага супраціву ўсё ж існавалі? — дагэтуль няма. Паэт Міхась Кавыль пісаў ва ўспамінах пра сябе й сяброў: «Гэта былі неагляндныя мройнікі... Паверыўшы незваротнасьці сталінскай беларусізацыі, кінуліся гуляць з агнём. Чаго вартая хоць такая дурніца, якая, бадай, паслужыла ОГПУ... Ня памятаю, хто дадумаўся «перахрысьціць» СВБ, напісанае на значку Саюзу ваяўнічых бязбожнікаў, на Саюз вызваленьня Беларусі. І канспірацыю прыдумалі: насіць значок не на штрыфэлі пінжака, а пад штрыфэлем». Аднак арышты й прысуды за такія гульні былі сапраўдныя. Адамовіч вярнуўся з высылкі ў Расею толькі ў 1938-м.

У часе нямецкай акупацыі ён уваходзіў у кіраўніцтва Беларускага навуковага таварыства, працаваў у рэдакцыі «Беларускай газэты». Тады ім быў напісаны «Каханы горад» — твор, жанр якога Адамовіч вызначыў як «завязка раману». Штуршком да яго стварэньня было «сьвяточнае» і па-барбарску бязьлітаснае бамбардаваньне савецкай авіяцыяй Менску, што адбылося ў ноч на 1 траўня 1943 году.

Антон Адамовіч
26.6.1909, Менск – 12.6.1998, Нью-Ёрк, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

У пасьляваенныя гады Адамовіч рэдагаваў эміграцыйныя выданьні, у тым ліку газэту «Бацькаўшчына» і часопісы «Сакавік» і «Конадні». Ён быў адным з кіраўнікоў Беларускай службы Радыё Свабода* і стваральнікаў мюнхэнскага Інстытуту вывучэньня СССР.

Найбольш значныя літаратуразнаўчыя і гістарычныя свае працы напісаныя ім у Нямеччыне і ЗША: «Супраціўленьне саветызацыі ў беларускай літаратуры», «Бальшавізм на шляхох устанаўленьня кантролю над Беларусьсю», «Бальшавізм у рэвалюцыйным руху на Беларусі»... У апошніх зробленая выснова, што бальшавіцкая ідэалёгія ня мела на беларускай зямлі каранёў і не карысталася тут падтрымкаю народу. Ужо ў XXI стагодзьдзі ў Нью-Ёрку і Менску выйшлі ягоныя кнігі: «Творы» і 1500-старонкавы зборнік «Да гісторыі беларускае літаратуры».

* Служба пачала працу 20 траўня 1954 году як Беларуская сэкцыя Радыё Вызваленьне (так да траўня 1959 году называлася Радыё Свабода). У кнізе, як правіла, выкарыстоўваюцца сучасныя назовы радыёстанцыі і яе Беларускай рэдакцыі.

Лукаш Калюга

«Богам дадзены талент» — сказаў пра яго ў свой час Кузьма Чорны. Высокіх ацэнак заслужыў ён і ў такога аўтарытэта, як Максім Гарэцкі. Як быццам пакепліваючы з гэтага, біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменьнікі» зьмясьціў пра аднаго з найталенавіцейшых нашых празаікаў даваеннага часу Лукаша Калюгу ці не найменшы трыццацірадковы артыкульчык — прынамсі, меншы за прысьвечаныя пачаткоўцам.

Надзвычай чуйны да мовы, ён яшчэ ў школе запісваў пачутыя ў родных мясьцінах словы й выразы і пасылаў іх у Інбелкульт. Першае апавяданьне надрукаваў у васямнаццаць.

Жыцьці пісьменьнікаў тады былі неверагодна імклівыя й насычаныя — нібыта прадчуваючы блізкія трыццатыя, нехта спрэсоўваў пяць гадоў у адзін. Цягам 1928-га часопіс «Узвышша» друкаваў першую аповесьць дзевятнаццацігадовага Калюгі «Ні госьць, ні гаспадар» — пра чалавека, што перастаў адчуваць сябе сваім на сваёй жа зямлі. У наступным годзе ён ужо сябра літаратурнага аб'яднаньня «Ўзвышша» — поплеч з самімі Чорным, Дубоўкам, Бядулем… У 1931-м — публікацыя аповесьці «Нядоля Заблоцкіх», адметнай прыёмам гэтак званага міталягічнага рэалізму і — адлічэньне з пэдтэхнікуму як «узвышанскага лазутчыка і пачынаючага нацдэма». Праз два гады яго ўжо вялі на першы допыт…

У пяцігадовай высылцы ўва ўральскім Ірбіце Лукаш

Скрыжаваньне менскіх вуліцаў Энгельса і Савецкай. Другая палова 1930-х

працягваў пісаць аповесьці — «Зоры Вам Вядомага гораду», «Дзе косьці мелюць», «Утрапеньне», і ўзяўся за раман «Пустадомкі», ня ведаючы, але, магчыма, здагадваючыся, што яны пабачаць сьвет толькі праз паўстагодзьдзя.

У 1935-м яго зноў арыштавалі. Праз два гады куля бальшавіцкага ката спыніла жыцьцё дваццацівасьмігадовага пісьменьніка, падстрэленага на самым узьлёце.

Лукаш Калюга
(ад нараджэньня Канстанцін Вашына)
27.9.1909, в. Скварцы, цяпер Дзяржынскі раён — 5.10.1937*, Чалябінская вобл., Расея.
Месца пахаваньня невядомае

* Дату і месца сьмерці Лукаша Калюгі ўдакладніў у сваім энцыкляпэдычным даведніку «Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асьветы, грамадзкія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991» Леанід Маракоў. Ува ўсіх ранейшых даведніках і энцыкляпэдыях яна падаецца памылкова.

Сяргей Ракіта

Хто сярод беларусаў ня чуў імя паэта Сяргея Законьнікава? Дасьледнікі ж гісторыі прыгожага пісьменства ведаюць, што ў нашай літаратуры быў яшчэ адзін паэт з дакладна такім самым імем і прозьвішчам, які, праўда, узяў сабе псэўданім — Сяргей Ракіта.

Старэйшы сын у сялянскай сям'і з Дубровеншчыны, ён быў для роднае вёскі своеасаблівым вакном у вялікі сьвет: прывозіў з Гомелю, дзе працаваў у «Палескай праўдзе», а потым зь Менску, дзе вучыўся ў Інстытуце журналістыкі, беларускія кнігі й часопісы, а разам зь імі — навіны пра будаўніцтва новага, справядлівага жыцьця. Малады паэт, як і большасьць яго тагачасных калегаў, верыў у ідэю стварэньня «новага мастацтва», супрацьпастаўляў «ганебнае ўчора» «шчасьліваму сёньня». Яшчэ больш сьветлай выглядала прышласьць:

Энтузіязм ня зьмераць
Баромэтрам плякатаў,
праграм.
У будучнасьць шчасная вера
Дадзена нам...

Між тым будучнасьць была ўжо зусім блізка. У 1936-м Сяргея Ракіту арыштавалі. Адным з пунктаў абвінавачаньня стаўся яго выступ у абарону Янкі Купалы на пісьменьніцкім сходзе. Другім — скептычныя выказваньні наконт калгасаў. Гэтыя «злачынствы» пацягнулі на дзесяць гадоў канцлягераў. Дарэчы, Ракіта

Сьвяточная дэманстрацыя каля Дому ўраду. 1935

быў адным зь нямногіх, хто, нягледзячы на катаваньні, не прызнаў свае віны й адмовіўся сьведчыць супраць сяброў.

Паводле афіцыйнае вэрсіі, ён загінуў на лесапавале, але захавалася сямейная легенда, быццам Ракіта быў расстраляны за тое, што ўзначаліў бунт палітзьняволеных, якія прасілі адправіць іх на фронт.

Легенду гэтую расказаў мне родны пляменьнік Сяргея Ракіты Сяргей Законьнікаў, які прызнаецца, што стаў паэтам не без уплыву гісторыяў пра дзядзьку.

Сяргей Ракіта (ад нараджэньня Законьнікаў)
15.10.1909, в. Ліцьвінава, цяпер Дубровенскі раён – 23.3.1942 (?), станцыя Сухабязводнае, Горкаўская вобл., Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Вы ўяўляеце, як прыемна вадроўніку зь Беларусі, што ўсяго на тыдзень прыехаў у ЗША, выпадкова сустрэць на ранішнім Мангэтане добрую знаёмую?

Асабліва калі яна — родная пляменьніца Івана й Антона Луцкевічаў і бабуля сьпевака Данчыка Яніна Кахаnoўская, якую, маленькую, вазіў на сабе «конік» Максім Багдановіч.

Яе мама Эмілія хадзіла ў тую самую школу, што і царскія дочкі.

Яніна вучылася ўжо ў савецкай школе, але беларуская незалежніцкая атмасфэра ў сям'і зводзіла на нішто ўсе спробы ідэалягічных прышчэпак.

Яніна Кахаnoўская

Апынуўшыся ўлетку 1950-га ў нью-ёркскім Гарлеме, Яніна ня ведала ні слова па-ангельску і мусіла зарабляць на жыцьцё цяжкай працай, але, паводле ейных словаў, тысячы кілямэтраў, што аддзялялі яе ад віжоў, арыштаў і начных расстрэлаў, былі больш чым дастатковаю кампэнсацыяй.

Напэўна, я не сустракаў чалавека, які ўмеў бы мацней за спадарыню Яніну любіць жыцьцё й цаніць усе яго вялікія й маленькія радасьці.

Яна мела багатае рамантычнае мінулае.

Яна сябравала з Натальляй Арсеньневай.

Яна любіла падарожнічаць і ўжо на дзясятым дзясятку наведала праскую кавярню «Чартоўка», пра якую вычытала ў маёй кнізе.

Яе кватэрка ў Іст-Вілідж здавалася музэем, а бібліятэка складалася з суцэльных рарытэтаў, зь якіх мне засталіся на памяць прыжыцьцёвае парыскае выданьне ўспамінаў Івана Буніна і «Граскі дзёньнік» Галіны Кузьняцовай.

Яна добра малявала і рабіла ілюстрацыі да некалькіх беларускіх кніжак. Найлепей у яе атрымліваліся вядзьмаркі — спакусьліва-прыгожыя і, напэўна, добрыя — такія, да якіх належала сама.

Данчык, які без улюбёнай бабулі, відаць, быў бы зусім ня тым, кім мы яго ведаем і любім, пісаў, што візытоўкаю яе незалежнай і шчодрай душы заўсёды была ўсьмешка.

Што яна ніколі ня мела даўгоў.

Што пагарджала алькаголем і тытунём, бо — хоць зусім не была пурытанкай — лічыла, што яны пазбаўляюць чалавека свабоды.

Што ў апошнія гады любіла глядзець містычны трылер «Зялёная міля».

На сваё 90-годзьдзе яна вальсавала ў сьвяточна-прыцемнай рэстаранннай залі. Сотні прысутных сяброў і родных верылася, што ў сто гадоў яна гэтаксама закружыцца ў танцы — па-птушынаму лёгкая, элегантная, бездакорна апранутая.

Я чакаю кнігу, якую напіша пра сваю бабулю Данчык.

Яніна Кахаnoўская (ад нараджэньня Шабуня)
26.11.1909, Менск – 16.7.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваная на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Пятро Конюх

Яму прысьвечаная адна з апошніх прыжыцьцёвых публікацыяў Янкі Брыля — невялікі, афарбаваны лёгкім усьмешлівым сумам успамін пра трохі старэйшага земляка, які ў трыццатыя гады мінулага стагодзьдзя быў у мястэчку Турэц гарманістам — найгалоўнейшым для тутэйшых падшыванцаў музыкам у духавым аркестры пажарнай каманды.

Яго клікалі Пятро Конюх, і ён ня толькі зухавата выцінаў на гармоніку, але і ўражваў сваім голасам прыхаджанаў мясцовай царквы, «а калі выходзіў з клірасу да аналою і ўрачыста чытаў магутным басам «Апостала», рэчытатыў быў такі, што вісюлькі панікадзіла дрыжалі, гайдаліся й пазвоньвалі...».

Праз колькі гадоў ягоным басам захапляліся ўжо жаўнеры й афіцэры польскай арміі генэрала Андэрса, у якой Пятро ваяваў з нацыстамі. У 1945-м ён атрымаў вайсковую стыпэндыю, каб дасканаліць свой талент у Рымскай Акадэміі мастацтваў.

Неверагодная шырыня галасавога дыяпазону, яго тэмбравая афарбоўка і моц дазвалялі яму выконваць вядучыя партыі ў «Фаўсту» Ш. Гуно, «Барысу Гадунову» М. Мусарскага, «Дону Карласу» Дж. Вэрдзі. Нейкі час Пятро Конюх выступаў у Італіі й гастраляваў па Эўропе, а потым атабарыўся ў Амэрыцы. Безь ягонага магутнага басу амаль трыццаць гадоў немагчыма было ўявіць знакамітага на эміграцыі Хору данскіх казакоў пад кіраўніцтвам С. Жарава.

Пятро Конюх перамагаў на Міжнародным конкурсе вакалістаў у Рыме, выкладаў сьпевы ўва ўласных школах у Гамбургу і Нью-Ёрку, але ніколі не забываў Беларусі: сьпяваў па-беларуску, ліставаўся з Рыгорам Шырмам і Янкам Брылём...

Аднойчы мяне запрасілі на сьвята апошняга званка ў Турэцкую беларускую школу. Неспадзявана для настаўнікаў туды сама без папярэджаньня заявіўся і загадчык мясцовага райана (дарэчы, адзіны хто на ўрачыстай лінейцы выступіў па-расейску). Гасьцей, паводле завядзёнкі, запрасілі потым на пачостку, падчас якой маладая выкладчыца гісторыі пачала распытваць мяне, як палачаніна, пра Сьвятую Эўфрасіньню й заснаваны ёю манастыр.

Пачуўшы, што ў гады майго дзяцінства ў Крыжаўзьвіжанскім саборы зачыненага манастыра паселеная ў кельлях набрыдзь (гэта пра яе была тады такая песенька — «Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз») трымала сьвіней, настаўніцы завойкалі й захіталі галовамі. «Затое ў людзей было мяса», — жуючы пханую пальцам каўбаску, заўважыў загадчык райана. Ня вельмі спадабаліся яму й мае распытваньні гаспадароў пра Пятра Конюха: маўляў, эмігрант, адпалы ліст. Я востра пашкадаваў, што ня маю з сабою запісу, дзе бас Конюха сьпявае «Магутны Божа», і весела падумаў: пачуўшы яго, гэты раённы начальнік мог бы затрымцець, як тыя згаданыя Брылём вісюлькі ў панікадзіле.

Пятро Конюх
8.3.1910, мяст. Турэц, цяпер Карэліцкі раён — 14.7.1994, Сэйнт-Кэтэрынз, правінцыя Антарыё, Канада.
Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі, ЗША

Ларыса Геніюш

Яна — сярод тых нямногіх людзей, безь якіх я ня стаў бы самім сабою. Скажу нават болей: я — вядома, з разуменьнем усёй пралеглай паміж намі бездані гадоў — быў закаханы ў яе.

Яшчэ й цяпер калі-небудзь у зімовую раніцу, на хісткай мяжы явы і сну, магу ўсьцешана падумаць: перад Калядамі паеду да Бабулі. Так мы называлі яе ў размовах і лістах з аглядкаю на «товарища майора». Зрэшты, мяркую, што нашыя куратары з «органаў» цудоўна ведалі: Бабуля — гэта Ларыса Геніюш.

Тады, у задушлівыя 1970-я, кожная паездка з майго Полацку ў яе Зэльву, дзе нязломная грамадзянка БНР жыла пасьля лягераў у сваёй абторканай мікрафонамі хаце, была прыступкаю ўзыходжаньня — да сябе, да Беларусі, да Свабоды.

Гаворкі далёка за поўнач, у якіх адкрываўся яе пакутніцкі змагарскі шлях...

Вершы, якія сьціскалі сэрца й будзілі розум:

Воля — ня тое, што рукі разьвяжуць,
зьменяць на большую клетку малую.
Воля — ня тое, што
вольны ты, скажуць.
Воля — то воля, якую адчую...

Яе першы, выдадзены ў 1942-м, паэтычны зборнік «Ад родных ніў», пасьля якога аўтарка трапіла на допыт у гестапа, бо не напісала ні радка пра «вялікага фюрэра».

Кніжка пабачыла сьвет у Празе, дзе Геніюшы — Ларыса й Янка, яе муж-мэдык — жылі ад другой паловы трыццатых гадоў. Яна брала ўдзел у працы беларускага Ўраду на эміграцыі, а ў 1943-м стала Генэральным сакратаром БНР, захаваўшы й пераправіўшы ў бясьпечнае месца найкаштоўнейшую частку яе архіву.

Ларыса Геніюш
9.8.1910, хутар Жлобаўцы, цяпер Ваўкавыскі раён – 7.4.1983, Зэльва

Забароненыя імёны: Васіль Захарка, Кастусь Езавітаў, Натальля Арсеньнева...

Крамольныя кнігі, якія мы прывозілі й таемна памнажалі на дапатопнай капіявальнай машыне... Старонкі ўспамінаў, якія выйдуць у 1993-м пад назваю «Споведзь» і апякуць усе жывыя беларускія душы...

...У краіне незалежнай і дэмакратычнай разьвітаньне з адной з найталенавіцейшых яе паэтак сталася б днямі народнага смутку. У Беларусі гэтая падзея ў красавіку 1983-га праміналa амаль непрыкметна. На пару дзясяткаў інтэлігентаў і былых сулягернікаў Ларысы Антонаўны, што прыехалі ў Зэльву, прыпадала, відаць, разы ў два болей людзей у цывільным на чорных «волгах» з нумарамі ці ня ўсіх абласцей рэспублікі. Але як бы ні называлася ў іх гэтая апэрацыя, выканаць свой плян ейным кіраўнікам не ўдалося. Спробы змусіць людзей везьці труну й вялікі драўляны крыж на машыне былі марныя. Увесь няблізкі шлях да зэльвенскіх кладоў спадарыню Ларысу несьлі на руках. Сьледам ішла ўся Зэльва.

Над сьвежай магілай я чытаў напісаны на сьмерць паэткі верш Сержука Сокалава:

Пасьля нягод, чужыны, ператрусак,
Пасьля таго, пра што маўчаць гады,
Вы здолелі між іншых беларусак
Застацца Беларускай назаўжды.

Чаму ў нас дагэтуль няма кнігі ўспамінаў пра яе?!

Думаючы пра трыццатыя гады мінулага стагодзьдзя, я пачасту пытаюся ў сябе, як бы сам жыў і паводзіўся ў тым часе. Адказы неадназначныя, хоць арышт і зьняволеньне выглядаюць непазьбежнымі. Якраз у такім чаканьні, відаць, і жылі тады нашыя папярэднікі — беларускія літаратары, зь якіх празь некалькі гадоў на волі засталіся адзінкі...

У 1929-м, быццам у адказ на распачатыя ў Менску арышты, Зьмітраку Астапенку прысьнілася луналньне над Домам ураду бел-чырвона-белага сьцяга. Паэту заставалася яшчэ чатыры гады волі.

Зьмітрок Астапенка

Ён быў неардынарнай асобаю, якая прываблівала і сяброў, і, вядома, супрацоўнікаў «органаў»: вывучаў замежныя мовы; чытаў у арыгінале Гайнэ й Міцкевіча; чамусьці цікавіўся фізыкай, тлумачачы гэта працаю над фантастычным раманам (які — «Вызваленьне сіл» — сапраўды быў напісаны і стаўся адным зь першых у нашай літаратуры навукова-фантастычных твораў). Ён лічыў сябе пралетарскім пісьменьнікам, але адначасна казаў калегам пра намер уцячы ў Заходнюю Беларусь, каб «пісаць, што яму хочацца, а не выконваць сацыяльны заказ партыі». Апрача таго, у ОГПУ прыходзілі сыгналы, што Зьмітрок з прыяцелямі слухае ў сваёй кватэры варожыя радыёгаласы.

У 1933-м ён быў засуджаны на тры гады высылкі. Пісьменьнік Ян Скрыган, які адбываў разам з Астапенкам пакараньне ў Сіблягу, пісаў пра ягоныя дзіўныя паводзіны, у прыватнасьці, пра пытаньні, ці ня хоча ён, Скрыган, пабываць у Нямеччыне. Усё гэта мела пад сабою нейкія падставы, бо Астапенку вызвалілі датэрмінова, дазволіўшы працаваць у Маскве. Але замест Нямеччыны ў сярэдзіне трыццатых ён зноў апынуўся за кратамі. Толькі пасьля шасьці месяцаў бясконцых допытаў-«канвэераў» і катаваньняў Зьмітрок «згадаў», што ў сваёй контрарэвалюцыйнай арганізацыі яны абмяркоўвалі жыцьцё ў вольнай капіталістычнай Беларусі, а ён прыдумаў штрафаваць там за карыстаньне расейскай мовай. Такія злачынствы заважылі на восем гадоў пазбаўленьня волі.

У часе вайны паэта, нягледзячы на ягоныя ўцёкі зь лягеру (праўда, тайга і маразы змусілі туды вярнуцца) зноў вызваляюць з дазволам жыць у Маскве.

У 1943-м Астапенка пісаў:

Паклянёмся любіць наш край!
Паклянёмся, што ў нашыя сэрцы
Не ўкрадзецца ні страх, ні адчай,
Ні спалох немінучае сьмерці...

Праз год у складзе групы выведнікаў ён быў перакінуты ў Славаччыну і, паводле афіцыйнае вэрсіі, там загінуў. Але былы аднакурсьнік і сябра Аркадзь Куляшоў сьцьвярджаў, што бачыў яго пасьля вайны ў маскоўскім натоўпе... Калі так, то паэт меў шанец дажыць да таго часу, калі ягоны сон пра наш сьцяг над Домам ураду стаўся яваю, а магчыма, і датуль, калі гэта зноў пачало нам толькі сьніцца.

Зьмітрок Астапенка
27.11.1910, в. Сяргееўка, цяпер Шумяцкі раён, Смаленшчына — кастрычнік 1944 (?), Славаччына

Вітаўт Тумаш

Ці магчыма назваць нейкую іншую вучэльню, якая дала б Беларусі — дый сьвету! — столькі выбітных асобаў, як Віленская беларуская гімназія? (Жахлівай недарэчнасьцю выглядае тое, што мы дагэтуль ня маем прысьвечанай ёй кнігі.)

Там, у старадаўніх Базыльянскіх мурах, пачынаў свой шлях да навукі й вядомасьці і Вітаўт Тумаш, які потым студыяваў мэдыцыну ў Віленскім унівэрсытэце. «З прафэсіі ён быў лекарам і адначасна, з натуры, гуманістам», — напісала пра яго ў сваіх успамінах дзяячка нашай эміграцыі Раіса Жук-Грышкевіч, якая студэнткай пазнаёмілася з Тумашам на экскурсіі ў Віленскім беларускім музэі імя Івана Луцкевіча.

Спадарыня Раіса сьцьвярджае, што праз Вітаўтавы рукі прайшлі ўсе заходнебеларускія паэтычныя зборнікі Максіма Танка. «Танк мае здольнасьці, а я — веды», — казаў Тумаш. Ён жа адрэдагаваў і першую, праскую, кнігу «Ад родных ніў» Ларысы Геніюш.

Беларуская энцыкляпэдыя паведамляе, што некалькі месяцаў у 1941-м ён быў бурмістрам Менску. Раіса Жук-Грышкевіч згадвае, што ў чэрвені таго году доктара Тумаша, які тады быў у Бэрліне, арыштавалі й прывезьлі ў Менск з катэгарычным, пад пагрозаю зьняволеньня, загадам стварыць адміністрацыю гораду і не дапусьціць там эпідэміяў.

Праз чатыры месяцы ён здолеў адмовіцца ад пасады і зьехаць.

На эміграцыі Тумаш стаў адным з стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваў ягонае выданьне «Запісы» й газэту «Беларус».

Усясьветную славу сярод беларусазнаўцаў прынесьлі Вітаўту Тумашу дасьледаваньні жыцьця й дзейнасьці

Францішка Скарыны. Аднак у БССР ягоныя бліскучыя, часам сэнсацыйныя працы (яны друкаваліся пад псэўданімам Сымон Брага) дзесяцігодзьдзямі вывучалі пераважна «скарыназнаўцы» з КГБ.

Нават уляўраныя службкі Кліё толькі рызыкоўнымі неафіцыйнымі шляхамі маглі атрымаць такія найцікавейшыя Тумашавы публікацыі, як «Скарына ў Падуі» або «Кнігі Скарыны на захадзе Эўропы ў пару ягоную і сяньня».

Вянцом саракагадовай працы стаўся выдадзены ў ЗША найгрунтоўнейшы даведнік «Пяць стагодзьдзяў Скарыніяны. XVI—XX», што налічвае больш за 2500 пазыцыяў.

Прэзэнтацыя кнігі адбывалася ў Нью-Ёрку, калі аўтар ужо змог атрымаць віншаваньні зь Беларусі. Пэўны час у паветры насілася так і нязьдзейсьненая ідэя наданьня Тумашу годнасьці доктара honoris causa Полацкага ўнівэрсытэту.

Вітаўт Тумаш
20.12.1910, в. Сьпягла, цяпер Вялейскі раён – 30.4.1998*, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

* Ува ўспамінах Раісы Жук-Грышкевіч падаецца іншая дата сьмерці Вітаўта Тумаша — 27.4.1998.

Уладзімер Дудзіцкі

Сёньня ягоная родная вёска вядомая ў Беларусі ды й за яе межамі сваім Музэем матэрыяльнай культуры. Калі-небудзь там абавязкова зьявіцца і экспазыцыя, прысьвечаная Ўладзімеру Дудзіцкаму.

У 1927-м Дудзіцкі, велізарны ўплыў на якога мела маці — вядомая на ўсё навакольле сьпявачка, паступіў у Менскі пэдагагічны тэхнікум, дзе вучыліся ледзьве ня ўсе тагачасныя маладыя паэты й празаікі. З гэтае прычыны тэхнікум меў неафіцыйны назоў — Беларускі ліцэй. Там сапраўды панаваў дух нацыянальнага Адраджэньня.

Там часта выступалі Янка Купала і Якуб Колас, перад якімі Ўладзімер чытаў свае першыя вершы.

У адну зь лютаўскіх начэй 1933-га Дудзіцкага арыштавалі як «нацдэма». Ён атрымаў тры гады канцлягеру.

Тады сама быў зьнішчаны ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні і думы».

У гады вайны Ўладзімер Дудзіцкі шмат сілаў і часу аддаў асьветніцкай працы ў аддзеле культуры Менскай гарадзкой управы і ў Беларускім культурным згуртаваньні.

Эміграцкія дарогі паэта прайшлі праз Нямеччыну, Аўстрыю, Гішпанію, Паўночную й Паўднёвую Амэрыку.

Ён узначальваў управу Аб’яднаньня беларусаў Вэнэсуэлі, працаваў на Беларускай службе Радыё Свабода.

У 1956-м, у перадачы, прысьвечанай вугорскаму антыкамуністычнаму паўстаньню, ягоны голас, прабіваючыся праз савецкія глушылкі, казаў:

«Праўда — непераможная і неўміручая! Яна выходзіць сёньня з-пад жалобных сьцягоў разьбітай Вугоршчыны і напаўняе вялікім гневам сэрцы і вольных і паняволеных камунізмам народаў і абяцае сьвету свабоду».

Друкаваўся Дудзіцкі нячаста, але ўсё, што выходзіла з-пад ягонага пяра — паэзія, проза, успаміны — пазначанае пячаткаю таленту. Яго сэрца было з тых, што найбольш востра і трагічна перажываюць расстаньне з Радзімай.

Ня першы раз і не апошні, мусіць,
баліць душа, і рады не дасі.
Сьніцёся мне вы, рэкі Беларусі,
і ты, журботная азёраў сінь...

Урэшце душа ня вытрымала. На пачатку сямідзясятых гадоў мінулага стагодзьдзя Дудзіцкі вырашыў вярнуцца ў Беларусь. І — бясьсьледна згінуў. Найверагодней таямніца ягонага зьнікненьня будзе раскрытая будучымі дасьледнікамі архіваў КГБ. У друку зьяўляліся зьвесткі, што чалавека з прозьвішчам Дудзіцкі сустракалі ў мардоўскіх лягерах.

У сярэдзіне дзевяностых Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выдаў важкі том твораў Дудзіцкага «Напярэймы жаданьням». У прадмове літаратуразнаўца Лявон Юрэвіч піша: «Да беларускага чытача вярнуўся выдатны пісьменьнік».

Уладзімер Дудзіцкі
(ад нараджэньня
Гуцька)
8.1.1911, в. Дудзічы,
цяпер Пухавіцкі раён – ?

Той, каму давялося хоць колькі дзён пражыць пад гасьцінным дахам Беларускай каталіцкай місіі ў Лёндане, пагодзіцца, што прысутнасьць колішняга яе рэктара архімандрыта Лява Гарошкі адчуваецца там на кожным кроку.

І ў беларускай грэка-каталіцкай царкве Сьвятых Пятра й Паўла на Holden Road. І ў залях Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны (яе асноваю, дарэчы, сталі кніжныя й рукапісныя зборы айца Лява). І на лугавіне пры тамтэйшым Доме марыянаў, дзе архімандрыт любіў, успамінаючы юнацтва, памахаць касой.

Леў Гарошка

Ён вучыўся ў Навагрудзкай беларускай гімназіі й Львоўскай духоўнай акадэміі, студыяваў тэалёгію ў Інсбруку, выдаваў беларускі малітоўнік у Рыме, кіраваў лёнданскай Беларускай школай імя Сьвятого Кірылы Тураўскага і Беларускай сэкцыяй Радыё Ватыкан.

Толькі чалавек зласьлівы ці абыякавы назаве ягоны шлях пакручастым. Гэта было плаваньне карабля, які ведае, у якую гавань кіруецца, а таму спадарожныя вятры начуюць у ягоных ветразях.

Асноўнай тэмаю сваіх навуковых дасьледаваньняў Гарошка рабіў ролю царквы — найперш грэка-каталіцкай — у кансалідацыі і нацыянальным адраджэньні беларусаў, якіх сьвецкія і духоўныя ўлады

Расеі і Польшчы разглядалі як галоўны аб'ект іх асымілятарскай палітыкі.

Бліскучая адукацыя і валоданьне дзесяцьцю мовамі ўводзілі айца Лява ў асяродзьдзе эўрапейскай духоўнай эліты, дзе ён ніколі не пакутаваў ні на якія застарэлыя беларускія комплексы.

Найлепшым сьведчаньнем гэтаму ёсьць выдаваны ў Парыжы, а затым у Лёндане часопіс «Божым Шляхам», шматгадовым рэдактарам якога быў Гарошка.

Яго зямная сьцежка абарвалася падчас апэрацыі ў парыскім шпіталі. «Жыў, як леў, а памёр, як ягнё», — пісаў у разьвітальным слове наш грэка-каталіцкі біскуп Часлаў Сіповіч.

Дасьціпны востры розум Лява Гарошкі доўжыць сваё жыцьцё ў ягоных кнігах: «Сьвятая Эўфрасіньня-Прадслава Полацкая, патронка Беларусі» (Парыж, 1950; Менск, 1996), «Навука і рэлігія» (Рым, 1977), «Пад знакам «рускае» і «польскае» веры» (1990).

Значная частка жыцьця айца Лява Гарошкі прайшла ў Парыжы

Леў Гарошка
11.3.1911, в. Трашчычы, цяпер Карэліцкі раён — 8.7.1977*, Парыж, Францыя.
Пахаваны на лёнданскіх могілках Сьвятога Панкраца

* У Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата сьмерці Лява Гарошкі.

Пётра Сыч

Ягоны ўпэўнены дэбют у дваццаць гадоў абяцаў надзвычай цікавы працяг. Аднак неўзабаве Пётра атрымаў першыя ўражаньні з тых, што пазьней стануць асноваю аўтабіяграфічнага апавяданьня «Каляды на чужыне».

Каляды 1939-га малады літаратар сустракаў у Віленскай турме НКВД, Каляды 1940-га — у лягернай бальніцы пад Варкутой, а Каляды 1942-га — у іракскай пустэльні… На той час Пётра Сыч служыў у польскай арміі генэрала Андэрса, у складзе якой браў удзел у баях з гітлераўцамі на Апэнінах, у тым ліку і ў вядомай бітве пад Монтэ-Касына, дзе палеглі сотні беларусаў.

Пасьля вайны Пётра працаваў на Радыё Свабода. У адным з сваіх нарысаў ён з пранізьлівай шчырасьцю казаў слухачам на далёкай радзіме: «Мы, як нашыя птушкі ў выраі: гнёздаў ня ўём — павароту чакаем. Ярдань ці Ніл, Тыбар ці Тэмза, Амазонка ці Гудзон шумяць нам разьліўным Нёманам, сьветлай Дзьвіной…»

Беларускія магілы на вайсковым нэкропалі Монтэ-Касына

Аповесьць «Сьмерць і салаўі. Успаміны афіцэра-беларуса з-пад Монтэ-Касына», што з працягам друкавалася ў мюнхэнскай эміграцыйнай газэце «Бацькаўшчына», сталася самым значным ягоным творам. Над апошнімі старонкамі Пётру напаткаў заўчасны і, на маю думку, загадкавы скон — ён хварэў і раптоўна памёр ад зробленага мэдсястрой уколу.

Гэтыя таямнічыя сьмерці або зьнікненьні нашых эмігрантаў выцягваюцца ў вусьцішны ланцужок: паэт Хведар Ільяшэвіч (аўтамабільная катастрофа), супрацоўнік Радыё Свабода Леанід Карась (відавочнае забойства), літаратары Ўладзімер Дудзіцкі, таксама свабодавец, і Мікола Цэлеш (бясьследныя зьнікненьні)…

Некалькі заключных абзацаў аповесьці «Сьмерць і салаўі» дапісаў сябар і аднапалчанін аўтара Вінцэнт Жук-Грышкевіч, у 1970—1982 — старшыня Рады БНР.

Ужо ў нашыя дні аповесьць была перавыдадзеная Згуртаваньнем беларусаў сьвету «Бацькаўшчына».

«Маё першае ўражаньне з-пад Монтэ-Касына, — піша Пётра Сыч, — было лірычнае: разбушаваная італьянская вясна, пунсовыя макі й звар'яцелыя салаўі…»

Пётра Сыч
18.1.1912, в. Батурына, цяпер Вялейскі раён – 20.6.1964, Мюнхэн, Нямеччына

Аўген Калубовіч

Ці ведаеце вы, што абрэвіятура БССР мае прынамсі яшчэ адну расшыфроўку — Будуйце Самі Сваё Рабства? Гэтак прачыталі яе некалькі беларускіх інтэлігентаў, што чакалі вырашэньня свайго лёсу ў камэры менскай турмы НКВД. Сярод іх быў і дваццацігадовы выпускнік пэдагагічнага тэхнікуму Аўген Калубовіч.

У вольны ад допытаў час вязьні працягвалі крамольныя практыкаваньні, складаючы «канстытуцыю» рэспублікі.

«*Ганаровае права мець грамадзянства БССР належыць дзьвюм катэгорыям жыхароў: тым, хто ўжо арыштаваны, і тым, хто будзе арыштаваны. Дзяржава ўрачыста гарантуе: права на працу — у вынайдзеных Леніным і Сталіным канцлягерах; права на адпачынак — у спэцыяльна абсталяваных дамох адпачынку, якія капіталістычная прапаганда называе турмамі; права на сьмерць — ад кулі ў патыліцу...*»

Ішоў не 1937-мы, а «ўсяго» 1930-ты. Таму Аўген атрымаў толькі тры гады Сібіры, а вярнуўшыся ў Менск, пасьпеў скончыць пэдынстытут і нават працягнуць у наркамаце асьветы сваю пачатую ў ГУЛАГу працоўную біяграфію.

У гады нямецкай акупацыі ён быў старшынём Беларускага культурнага згуртаваньня, выступаў з асноўным рэфэратам на Другім Усебеларускім кангрэсе, які пацьвердзіў вернасьць ідэалам 25 сакавіка 1918 году.

На эміграцыі ён выкладаў у гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне, уваходзіў у склад Рады БНР, стварыў Беларускую нацыянал-дэмакратычную партыю.

Калубовіч — знаны дасьледнік беларускай мінуўшчыны, мовы й літаратуры. Ён стаў пачынальнікам вывучэньня гісторыі нашай эміграцыі, вылучыўшы восем яе

Зь сябрамі-пісьменьнікамі. Зьлева направа: Аўген Калубовіч, Рыгор Няхай, Алесь Бачыла, Пімен Панчанка. Канец 1930-х

хваляў. Яго пяру належаць апублікаваныя на эміграцыі кнігі «Мова ў гісторыі беларускага пісьменства» ў двух тамах, «Айцы БССР і іхны лёс», «На крыжовай дарозе». Апошняя разам з зборнікам твораў Калубовіча «Крокі гісторыі» была выдадзеная на пачатку дзевяностых і ў Менску.

Выданьні спадара Аўгена я з радасьцю пабачыў у публічнай бібліятэцы Кліўлэнду. Жыхаром гэтага амэрыканскага гораду, дзе існуе шматлікая і ўплывовая калёнія эмігрантаў зь Беларусі, ён доўгі час быў — і назаўсёды застаўся на мясцовым беларускім нэкропалі.

Аўген Калубовіч (на эміграцыі Каханоўскі)
5.3.1912*, в. Ціхінічы, цяпер Рагачоўскі раён — 25.5.1987, Кліўлэнд, штат Агаё, ЗША. Пахаваны на беларускай частцы кліўлэндзкіх могілак Рывэрсайд

* Жонка Аўгена Калубовіча пісьменьніца Аляксандра Саковіч сьцьвярджала, што насамрэч ён нарадзіўся ў 1910 годзе. Такая ж дата на надмагільным помніку.

Пятро Бітэль

На самым досьвітку літаратурнага шляху я надрукаваў у газэце «Літаратура і мастацтва» апавяданьне «Двойка». Ягоны герой, шасьцікласьнік зь вясёлай мянушкаю Шкілет, выславіўся тым, што ў творы на зададзеную тэму — «Самы памятны дзень лета» — насуперак парадам настаўніцы напісаць пра экскурсію ў Маскву або пра касьцёр у піянэрскім лягеры распавёў аб тым, як, выпрабоўваючы сьмеласьць, шукаў уначы на вясковых могілках магілу свайго дзеда.

У выніку ў апавяданьні Шкілет атрымаў «дваяк», а аўтар, гэта значыць я, у рэальным жыцьці быў усьцешаны перасланым з рэдакцыі дзясяткам лістоў абураных настаўнікаў, што баранілі гонар мундзіру. Самы рэзкі і, я сказаў бы, самы таленавіты з водгукаў належаў пяру выкладчыка беларускай мовы і літаратуры Вішнеўскай школы з Валожыншчыны. «За такі твор я сам, не вагаючыся, паставіў бы Ўладзімеру Арлову «двойку», — выносіў прысуд невядомы мне Пятро Бітэль.

Так — спачатку завочна — я і пазнаёміўся зь ім, чалавекам, у лёсе якога адбіліся многія трагічныя беларускія падзеі ХХ стагодзьдзя.

Пятро атрымаў добрае нацыянальнае ўзгадаваньне ў вядомай Барунскай настаўніцкай сэмінарыі.

У 1939-м афіцэр польскага войска Бітэль трапіў у савецкі палон, але трагедыя Катыні абмінула яго...

Аднак гэбісты ўсё адно прыйшлі па беларускага патрыёта, які ў паваенны час, ня маючы магчымасьці працаваць настаўнікам, быў праваслаўным сьвятаром.

Да вызваленьня ў сярэдзіне пяцідзясятых ён пасьпеў адседзець пяць зь дзесяці адмераных савецкім судом канцлягерных гадоў. Кемерава — Омск — Джэзказган. Лесапавал — будоўлі сацыялізму — медныя капальні. Але дзе б ні цягнуў тэрмін Бітэль, паўсюль яго

Пятро Бітэль з жонкаю Нінай і дочкамі Алай і Ліяй

акружала глыбокая павага й любоў палітзьняволеных-беларусаў. Сябры, часам разьлічваючыся сваёй пайкаю, здабывалі яму магчымасьць не ісьці на працу, а, седзячы ў прыцемным кутку бараку, перакладаць на беларускую мову Адама Міцкевіча. На абгортачнай паперы Бітэль перастварыў «Пана Тадэвуша», «Конрада Валенрода» і «Гражыну». (Бітэлеў пераклад «Пана Тадэвуша» быў выдадзены Беларускім фондам культуры да 200-годзьдзя Адама Міцкевіча.)

У Саюз пісьменьнікаў нас прымалі адначасова. Бітэль падараваў мне сваю кнігу паэмаў, што ўразілі гістарызмам мысьленьня і напружанай пульсоўнай энэргетыкай. Я падпісаў яму сваю першую кніжку апавяданьняў і колькі дзён лавіў сябе на тым, што чакаю ліста, дзе спадар Пятро зноў паставіць мне «двойку». Але тым разам пранесла. Наступныя кнігі таксама атрымлівалі ад яго адзнакі, вышэйшыя за два балы.

Трапіўшы ў Вішнева, наведайце апошні прыстанак Пятра Бітэля, нязломнага беларуса, які нават у лягерным пекле натхнёна служыў сваёй музе.

Пятро Бітэль
19.6.1912, мяст. Радунь, цяпер Воранаўскі раён – 18.10.1991, Маладэчна. Пахаваны ў мяст. Вішнева, Валожынскі раён

Вячаслаў Шыдлоўскі

Вельмі шкадую, што не пасьпеў пазнацца зь ім, хоць мы ня раз бывалі на адных імпрэзах і мелі, нягледзячы на саракагадовую розьніцу ў веку, агульных сяброў. Знаёмства ў нейкім сэнсе здолела замяніць ягоная мудрая разважлівая кніга «Рысы майго пакаленьня», што выйшла, калі спадара Вячаслава ўжо не было з намі.

У сярэдзіне 1930-х ён служыў у войску і вучыўся ў Маскоўскай артылерыйскай школе імя Красіна. Яго арыштавалі паводле даносу сябра юнацтва Язэпа Семяжонава (Семяжона), аб чым Шыдлоўскі даведаўся пры знаёмстве з сваёй справаю падчас рэабілітацыі.

На судзе Вячаслаў і двое ягоных сяброў выслухалі абвінавачаньне ў тым, што ўваходзілі ў «нацдэмаўскую» групу, якая зьбірала і вывучала крамольную літаратуру, у тым ліку творы Максіма Багдановіча, двухтомнік якога ОГПУ канфіскавала пры арышце. Трыбунал Беларускай вайсковай акругі пазбавіў Шыдлоўскага волі на чатыры гады, што для 1937-га выглядала прысудам нечакана мяккім. Аднак месца зьняволеньня — Калыма, лягер «Камандзіроўка Чэлюскін», што месьціўся побач зь вядомай тады ўсёй краіне турмой Сэрпантынкай, — было сапраўднай апраметнай. Адзін з самых страшных разьдзелаў ува ўспамінах Шыдлоўскага — «Сель з трупаў»:

«Дажджы спыніліся раптоўна... У замытых забоях вачам адкрылася жудасная карціна. На паверхні зямлі ляжала мноства голых трупаў... Дзе-нідзе тырчэла рука, нага зь біркай або галава зь дзіркай ад кулі. Здавалася, што на нейкі момант, нібы ў стоп-кадры, спынілася д'ябальская кругаверць калымскай гісторыі. Хто былі гэтыя людзі?.. А недзе ў доўгім безнадзейным чаканьні жылі іх удовы, асірацелыя дзеці, бацькі. Тым зь іх, хто вельмі настойліва дамагаўся зьвестак пра лёс зьняволеных, афіцыйна адказвалі: «Осужден без права переписки»...

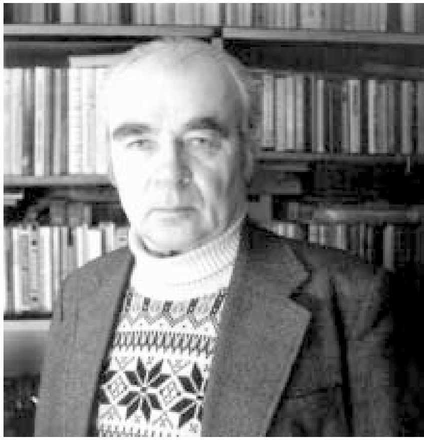

Шыдлоўскі здолеў выжыць. Ён стаў вядомым геолягам, меў сяброўскія стасункі з знакамітымі калегамі-вучонымі Гаўрылам і Радзімам Гарэцкімі, зь пісьменьнікамі Сяргеем Грахоўскім і Барысам Сачанкам, з прафэсарам Адамам Мальдзісам і Лявонам Луцкевічам... Ліставаўся з Зоськай Верас і расейскім паэтам Анатолем Жыгуліным, аўтарам вядомай аўтабіяграфічнай аповесьці «Чорныя камяні», дзе адлюстраваныя спробы моладзі супрацьстаяць сталінізму.

Спадар Вячаслаў амаль фанатычна любіў кнігу, шануючы і песьцячы яе, як немаўлятка. Экслібрысы для яго бібліятэкі рабілі самыя славутыя беларускія графікі. А захапленьнем Шыдлоўскага была шытарская (пераплётная) справа. У 1979-м ён зрабіў аправы для ўсяго першага нелегальнага накладу дасьледаваньня Міколы Ермаловіча «Па сьлядах аднаго міту».

Ён верыў у незалежную Беларусь, і сваю кнігу — спробу гістарычнага дасьледаваньня прычынаў і наступстваў таталітарнага рэжыму, адрасаваў найперш моладзі — «як папярэджаньне і засьцярогу ад паўтарэньня ідэалягічна-палітычнага апакаліпсісу».

Вячаслаў Шыдлоўскі
12.1.1913, в. Карзуны, цяпер Чэрвеньскі раён – 23.8.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Карзуны

Тодар Лебяда

Бываючы ў нейкім горадзе, блукаючы па ягоных вуліцах, седзячы ў кавярні з кубкам капучына ці келіхам чаго мацнейшага, я маю завядзёнку згадваць зьвязаныя з гэтымі мясьцінамі імёны. У Віцебску сярод іменаў больш гучных і знакамітых заўсёды выплывае і гэтае — Тодар Лебяда.

У дзяцінстве суседзі ведалі яго як вечна галоднага сына праваднiцы Насты, што вельмі рана пахавала мужа. Выбіцца з галечы было галоўнай мараю хлопчыка. У Менскім пэдагагічным інстытуце зьявілася іншая — стаць пісьменьнікам. Тодаравы вершы й нарысы пачалі зьяўляцца спачатку ў «Піонэры Беларусі», потым у «ЛіМе». Але, каб сапраўды ўвайсьці ў літаратуру, яму было наканавана прайсьці доўгі крыжовы шлях.

Разам з адзінаццацьцю іншымі студэнтамі — цэлая інстытуцкая група! — Тодара ў 1936-м арыштавалі за «буржуазны нацыяналізм». Вярхоўны суд БССР адмераў яму «ўсяго» пяць гадоў Сібіры. Хочацца верыць, што жонкі ўсіх зьняволеных (калі ім, жонкам, самім пашчасьціла застацца на волі) дамагаліся тады перагляду справаў сваіх сужэнцаў. Тодаравай гэта ўдалося. Паэта прывезьлі ў Беларусь, дзе яго й засьпела вайна.

Вярнуўшыся ў родны Віцебск, ён рэдагаваў газэту «Беларускае слова». Тады сама Лебяда напісаў п’есу «Загубленае жыцьцё», якую некаторыя літаратуразнаўцы называюць першым антыбальшавіцкім творам беларускай драматургіі. (У 1943-м п’еса была пастаўленая Вячаславам Селяхам-Качанскім у Менскім гарадзкім тэатры, а ў пяцідзясятыя гады выйшла асобным выданьнем у Канадзе.)

У той час віленская газэта «Biełaruski hołas», якую рэдагаваў іншы драматург і таксама вязень савецкіх канцлягераў Францішак Аляховіч, надрукавала

Тодар Лебяда (ад нараджэньня Пётар Шырокаў)
6.1.1914, Віцебск – пач. 1970-га.
Пахаваны ў пас. Воршава, Пуцяцінскі раён, Разанская вобл., Расея

сібірскія ўспаміны Лебяды-Шырокава. Асабліва кранаюць у іх згадкі аб прымусовых перасяленцах з «вызваленай» Заходняй Беларусі, якіх незьлічоныя эшалёны развозілі ў вагонах для скаціны па ўсёй Сібіры, кідаючы на вырак лёсу проста ў тайзе — нярэдка з адной толькі пілой і сякерай на некалькі сем’яў:

«Часта паміраючая з голаду сям’я прыходзіла да нашага, асочанага плотам табарнага пункту й клалася на зямлю. «Вазьміце нас да зьняволеных, — прасілі яны ў варты, — там бадай паўтара літра вады з мукою даюць у дзень, а мы й тога ня бачым. Дзеці паміраюць, на літасьць Бога вазьміце». Варта кольбамі стрэльбаў разганяла іх».

У 1944-м у Менску зьявіўся першы (і адзіны) паэтычны зборнік Тодара Лебяды «Песьні выгнаньня», куды ўвайшлі ягоныя лягерныя вершы. Гэты факт біяграфіі быў улічаны на судзе ў 1947-м, калі ваенны трыбунал даў пісьменьніку 25 гадоў лягераў.

Мне лёсам вызначаны
Гэтакі прымус.
Аб шчасьці сёньня
Можна сьніць і марыць.
За тое,
Што я толькі — беларус,
Мне гэтакая кара!..

Добра шапку закінуць пад лаву —
хай пад лаваю лета жыве.
Людзі скажуць: шаўковыя травы
парасьлі на маёй галаве.

Добра любую мецць на прыкмеце
і любіць, колькі сілы стае.
Можа, будзе свавольнік-вецер
мне насіць пацалункі яе.

Каб пісаць такія сонечна-бесклапотныя вершы ў 1942-м, іх аўтар мусіў мець магутны зарад аптымізму і жыцьцёвай трывушчасьці.

Лявон Случанін

Як ні парадаксальна, гэты зарад Лявон Случанін атрымаў у лягерах на Беламорканале, куды трапіў у 1937-м.

Напярэдадні вайны яму пашчасьціла вырвацца з жорнаў ГУЛАГу і нават два гады папрацаваць настаўнікам. Беларускае школьніцтва давала Лявону магчымасьць заробіць на хлеб і ў гады нямецкай акупацыі. Разам зь землякамі-паэтамі Янкам Золакам і Ўладзімерам Клішэвічам ён выдаў тады зборнік «Песьняры Случчыны».

У той самы час была створаная гістарычная паэма «Рагнеда», якой пашчасьціла выходзіць кнігамі тры разы: у 1944-м — у Вільні, у 1958-м — у Сыднэі і ў 1994-м — у Салігорску.

Апошняе выданьне было прымеркаванае да 80-годзьдзя аўтара, перад якім мы з спадаром Лявонам абмяняліся сваімі кніжкамі, і я пачуў аповед аб тым, як эміграцыйны часопіс «Шыпшына» з глыбокім жалем паведаміў пра «заўчасную сьмерць выдатнага беларускага паэта Случаніна», які па вайне безразважна вярнуўся зь Нямеччыны ў Беларусь і быў засуджаны бальшавікамі на пятнаццаць гадоў зьняволеньня і пяць гадоў пазбаўленьня правоў як беларускі нацыяналіст і

Лявон Случанін з настаўніцай беларускай мовы і літаратуры Марыяй Мацюкевіч і салігорскай моладзьдзю. 1990-я

аўтар антысталінскіх вершаў. Усё, апрача «заўчаснай сьмерці», было праўдай, і на родную Случчыну Лявон Раманавіч здолеў пераехаць з Комі АССР толькі ў 1973-м.

«Рагнеда нас лучыць, Валодзя», — амаль вершам сказаў ён, а я дакляраваў аздобіць фрагмэнтамі ягонай паэмы разьдзел пра непакорлівую Рагвалодаву дачку ў адным з будучых перавыданьняў сваіх «Таямніцаў полацкай гісторыі». Сталася так, што абяцаньне ўдалося выканаць толькі цяпер: у пятым выданьні «Таямніцаў» на некалькіх старонках маім суаўтарам будзе Лявон Случанін.

Лявон Случанін (ад нараджэньня Шпакоўскі)
15.10.1914, в. Лучнікі, цяпер Слуцкі раён — 25.10.1995, Салігорск

Часлаў Сіповіч

Карыстаючыся намаляванай лёнданскім сябрам схемай, я знайшоў на могілках Сьвятога Панкраца ў брытанскай сталіцы невялікі беларускі нэкропаль. Побач з агульным помнікам айцам Ляву Гарошку і Язэпу Германовічу, вядомаму як паэт Вінцук Адважны, там спачывае прах уладыкі Часлава Сіповіча, першага беларускага грэка-каталіцкага біскупа XX стагодзьдзя. На надмагільлі надпіс лацінкаю: «Kab usie byli adno».

Пакліканьне да царкоўнага жыцьця Чэсь адчуў зь дзяцінства, што і прывяло яго ў гімназію пры Друйскім кляштары беларускіх айцоў марыянаў. Як самыя багаславёныя гады прыгадваў Сіповіч час, калі слухаў у Віленскай alma mater курсы філязофіі й тэалёгіі ды жыў у доме марыянаў, якім кіраваў айцец Язэп Германовіч. Атрымаўшы магчымасьць працягваць навучаньне ў Рыме, Часлаў прыняў бізантыйскі абрад. Папскі Грыгарыянскі ўнівэрсытэт ён скончыў ужо сьвятаром.

Урачыстасьць з нагоды адкрыцьця Бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лёндане. Травень 1971

Пасьля вайны айцец Часлаў Сіповіч стаў заснавальнікам і першым рэктарам Беларускай каталіцкай місіі ў Лёндане, дзе браў чынны ўдзел у дзейнасьці Згуртаваньня беларусаў Вялікай Брытаніі і Ангельска-беларускага таварыства, шмат гадоў супрацоўнічаў з часопісам «Божым Шляхам». Як апостальскі візытатар беларусаў-каталікоў абодвух абрадаў у эміграцыі ён зьдзейсьніў два падарожжы вакол сьвету, прывозячы адусюль архівы і бібліяграфічныя рэдкасьці для фондаў будучай Лёнданскай бібліятэкі імя Скарыны, сваёй даўняй запаветнай мары.

Адкрыцьцё Скарынаўкі ў 1971-м падаравала яму адзін з самых сьветлых момантаў жыцьця. Ёсьць нешта сымбалічнае ў тым, што якраз у дзень адзначэньня дзесяцігодзьдзя бібліятэкі, якая зрабілася найбагацейшым беларускім кнігазборам па-за межамі Беларусі, уладыка адышоў у лепшы сьвет. Сіповіч толькі-толькі пасьпеў адслужыць сьвяточную літургію ў лёнданскай Беларускай царкве Сьвятых апосталаў Пятра і Паўла.

На пачатку гэтага стагодзьдзя выйшла кніга вядомага рэлігійнага дзеяча нашай эміграцыі, гісторыка Беларускай царквы айца Аляксандра Надсана «Біскуп Чэслаў Сіповіч. Сьвятар і беларус», якая адразу трапіла ў разрад рарытэтаў.

Часлаў Сіповіч
8.12.1914, в. Дзедзіна, цяпер Мёрскі раён – 4.10.1981, Лёндан, Вялікабрытанія.
Пахаваны на лёнданскіх могілках Сьвятога Панкраца

Уладзіслаў Чарняўскі

«Кожны народ павінен маліцца ў сваёй мове». Вернасьць гэтаму крэда беларускі сьвятар Уладзіслаў Чарняўскі пранёс праз усё жыцьцё.

Ягоны зямны шлях пачаўся ў ваколіцах старажытных Гальшанаў. Гімназія пры Друйскім кляштары айцоў марыянаў, што знаходзілася пад уплывам беларускіх ксяндзоў, дала душы моцны нацыянальны гарт. Сваю першую імшу малады сьвятар Уладзіслаў, як і некалі ягоны брат па духу Адам Станкевіч, адправіў па-беларуску ў касьцёле гістарычнага Крэва.

Ад сярэдзіны пяцідзясятых амаль паўстагодзьдзя айцец Уладзіслаў служыў у касьцёле Сьвятой Марыі ў мястэчку Вішнева пад Валожынам.

Гэтае старажытнае мястэчка цікавае ня толькі касьцёлам-помнікам раньняга барока. Зь Вішневам было зьвязанае жыцьцё асьветніка часоў Рэфармацыі Сымона Буднага, у гэтых мясьцінах жылі і былі пахаваныя паэты Канстанцыя Буйла і Пятро Бітэль.

Аднак у сямідзясятыя — васьмідзясятыя гады ў Вішнева прыязджалі найперш да айца Ўладзіслава, на той час адзінага ў Беларусі каталіцкага сьвятара, які служыў па-беларуску. У яго бывалі Ўладзімер Караткевіч, Зянон Пазьняк, гісторык і літаратуразнаўца Анатоль Сідарэвіч...

Да яго ехала па духоўную падтрымку адраджэнская моладзь. Я ведаю дзясяткі людзей, якія прынялі ў айца Ўладзіслава хрост. Сярод іх — вядомы праваабаронца Алесь Бяляцкі.

У 1960-х рымскі папа Павал VI прапанаваў ксяндзу Чарняўскаму заняць пасаду адміністратара для ўсіх каталікоў Беларусі. Савецкія ўлады не далі на гэта дазволу, як пазьней адхілілі і просьбу Ватыкану аб прызначэньні айца Ўладзіслава біскупам.

Айцец Уладзіслаў Чарняўскі (справа) на аўдыенцыі ў папы рымскага Паўла VI. Зьлева — біскуп Часлаў Сіповіч. 1968

Улады некалькі разоў не дазвалялі яму паехаць у Рым, але былі ня ў стане пахіснуць велізарны маральны аўтарытэт сьвятара.

Ён адышоў у Вечнасьць, ня толькі пасьпеўшы ўбачыць зьдзяйсьненьне сваёй мары пра беларускую мову ў каталіцкіх сьвятынях, але і дачакаўшыся выданьня свайго перакладу Новага Запавету.

Уладзіслаў Чарняўскі
14.1.1916,
засьценак Амбружын,
цяпер Ашмянскі раён –
22.12.2001, Менск.
Пахаваны ў мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Янка Брыль

Ён нарадзіўся ў Адэсе, што, відаць, таксама прычынілася да ягонага нязводнага — то вытанчанага, то па-народнаму грубаватага гумару, які літаратуразнаўцы назвалі калябруньёнаўскім.

Гэтым гумарам былі наскрозь прасякнутыя лісты, якія я зрэдку — кожны раз бясконца шчасьлівы — атрымліваў ад мэтра, калі Брыль заўважыў мае першыя апавяданьні.

Ён умеў пахваліць і ўвадначас па-настаўніцку пасьмяяцца з праколаў накшталт лужынкі пад нагамі ў адной маёй гераіні, што яе знаёмы прыняў за наплаканыя сьлёзы...

Я суперажываў Алесю Руневічу з адзінага Брылёвага раману «Птушкі і гнёзды».

Я рагатаў над старонкамі аповесьці «Ніжнія Байдуны», ідэяй якой даўні Брылёў сябар (і суаўтар у стварэньні кнігі «Я з вогненнай вёскі») літаратуразнаўца Ўладзімер Калесьнік назваў «неад'емнасьць права нізоў на гістарычнае быцьцё й тварэньне свайго лёсу ў супярэчлівым сьвеце».

Але найбольш *маімі* ў ягонай творчасьці заўсёды былі лірычна-філязофскія мініятуры.

Зборнік «Жменя сонечных промняў» я доўгі час вазіў з сабой як настольную кнігу.

Яна, дарэчы, апрача наталеньня мудрасьцю, ўратавала мяне ў жалезнаводзкім санаторыі ад бойкі з двума чачэнцамі, якія, на шчасьце, убачылі на стале ў «расейскага акупанта» «нярускую» кнігу.

Мы ўсе павінны быць удзячныя яму за падтрымку маладзейшых Уладзімера Караткевіча і Міхася Стральцова, таленты якіх станавіліся на крыло пад Брылёвай увагаю й апекай.

У сёньняшняй Беларусі ён быў больш чым выдатным пісьменьнікам эўрапейскага маштабу.

Ужо пасьля яго пахаваньня мне прысьнілася, што Янка Брыль выступае на тэлебачаньні. Ад нечаканасьці я прачнуўся.

Такое цяпер сапраўды можна было ўбачыць толькі ў сьне.

Адразу разгледзеўшы антынацыянальную сутнасьць цяперашняй улады, Брыль не пайшоў зь ёю ні на якія кампрамісы.

Ён не надрукаваў ні радка ў сэрвільных холдынгаўскіх выданьнях.

Ён у восемдзесят гадоў адкрыў выдатнай прамовай Кангрэс дэмакратычных сілаў.

Пасьля сыходу ў Вечнасьць Васіля Быкава менавіта Янка Брыль быў найвышэйшым маральным аўтарытэтам краіны.

Сьведчаньнем гэтага мусіць стацца і ягоны дзёньнік на пяць тысяч старонак, які, паводле запавету, можна будзе апублікаваць праз пяць гадоў пасьля сьмерці аўтара.

Янка Брыль
4.8.1917, Адэса, Украіна — 25.7.2006, Менск.
Пахаваны на могілках у пас. Калодзішчы, Менскі раён

Францішак Бартуль

На памяць пра нашае знаёмства дзесяць гадоў таму на традыцыйнай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі, якая тады адбывалася ў Кліўлэндзе, мне засталіся два ўспаміны: Францішак Бартуль увесь час усьміхаўся і ўвесь час распытваў пра Беларусь, не дазваляючы разгаварыць яго самога.

Усё ж мне гэта ўдалося, і да тых зьвестак пра спадара Францішка, што я недзе ўжо чытаў (нараджэньне на беларускім этнічным абшары, які бальшавікі аддалі Латвіі, пасьпяховы бізнэс у галіне дантыстычных тэхналёгіяў), дадаліся надзвычай яскравыя штрыхі.

У часе школьных вакацыяў юны Францішак падзарабляў цяжкай і небясьпечнай працаю аснача — ганяў па Дзьвіне плыты ў Рыгу. На пачатку вайны ён служыў у Чырвонай Арміі й займаўся эвакуацыяй сем'яў і маёмасьці савецкага кіраўніцтва Латгаліі, якое на знак падзякі не ўзяло яго ў апошні цягнік. (Сказалі, што няма месца і пакінулі з зламаным пісталетам.)

У 1944-м годзе ён нядоўга павучыўся ў менскай Беларускай афіцэрскай школе і быў запатрабаваны на пасаду перакладчыка ў штаб камандзіра Беларускай Краёвай Абароны генэрала Францішка Кушаля...

Апынуўшыся зь сям'ёю ў ЗША, Бартуль заснаваў прамысловую карпарацыю «A-rite».

Ягонымі партнэрамі й сябрамі былі італіец, індус, кітаец і ямайкіец. Ён добра валодаў латыскай, польскай, расейскай, нямецкай, ангельскай і лацінскай мовамі. Але прынцып «Беларусь — перадусім» заўсёды заставаўся для яго галоўным. «Беларушчына — гэта хвароба, якой немагчыма пазбыцца ніколі», — казаў ён.

Цягам некалькіх дзесяцігодзьдзяў ён быў сябрам Рады БНР і ўзначальваў Фундацыю імя Пётры Крачэўскага ў Нью-Ёрку. Адзін з маладых эмігрантаў апошняй хвалі сказаў пра Бартуля: «Ён быў бацькам для ўсіх беларусаў, якія ня мелі бацькі».

Калі Беларусь здабыла незалежнасьць, спадар Францішак паважна разглядаў магчымасьць вяртаньня на Бацькаўшчыну. Гэтыя пляны былі зламаныя контранаступам антыбеларускіх сілаў у сярэдзіне 1990-х. Вера ў хуткае Адраджэньне пахіснулася, але не зьмяніла імкненьня дапамагаць беларусам — і за акіянам, і на радзіме. Да прыкладу, Бартуль прафундаваў выданьне кніжкі свайго школьнага настаўніка Эдварда Вайвадзіша, пасьля чаго амаль стагадовы літаратар атрымаў пасьведчаньне сябра Саюзу беларускіх пісьменьнікаў.

Паэт і бард Сяржук Сокалаў-Воюш, зяць Бартуля, прыгадвае, як за дзень да сьмерці ён, зусім зьнясілены хваробаю, яшчэ пытаўся: «Што там на Беларусі?».

Францішак Бартуль
15.11.1918, в. Бярозкі каля Прыдруйску, цяпер Латвія — 4.12.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Вячаслаў Зайцаў

На пачатку 1970-х я, захоплены навуковай і ненавуковай фантастыкай, разоў дзесяць глядзеў дакумэнтальны фільм заходненямецкага рэжысэра Дэнікена «Ўспаміны пра будучыню», прысьвечаны нашым магчымым касьмічным братам па розуме.

У фільме — і гэта казытала пачуцьцё нацыянальнага гонару — браў удзел беларускі вучоны Вячаслаў Зайцаў, які ў кадры харызматычна даводзіў, што мы ў Сусьвеце зусім не самотныя.

З драматычным лёсам гэтага чалавека і зь ім асабіста я пазнаёміўся значна пазьней, калі пераехаў у Менск і пачаў працаваць у выдавецтве «Мастацкая літаратура», дзе Зайцаў аднойчы прачытаў бліскучую лекцыю пра тых самых іншаплянэтнікаў, амаль пераканаўшы мяне, што да іх ліку належаў, у прыватнасьці, легендарны шумэрскі ўладар Гільгамэш.

У біябібліяграфічным даведніку «Беларускія пісьменьнікі» гаворыцца, што Вячаслаў Зайцаў «быў паглыблены ў філязофска-тэалягічныя праблемы». Насамрэч ён быў проста апантаны імі. У атэістычнай краіне гэта не абяцала навукоўцу нічога добрага. У свой час дацэнта Зайцава за ідэалістычныя погляды практычна выслалі зь Ленінградзкага ўнівэрсытэту ў Менск.

Працуючы ў акадэмічным Інстытуце літаратуры, ён блізка сышоўся з Адамам Мальдзісам і Ўладзімерам Караткевічам. Апошні, маючы на ўвазе галоўнае захапленьне Зайцава, часам, паказваў на неба і пакепліваў: «Прызнавайцеся, Вы таксама адтуль?», але глыбока паважаў інтэлектуальнае дысыдэнцтва прыяцеля і прысьвяціў яму верш «Калі паміраюць...».

У сярэдзіне шасьцідзясятых у сібірскім альманаху «Байкал» Зайцаву ўдалося надрукаваць сваю, у нейкім сэнсе праграмную працу «Багі прыходзяць з космасу». Рэдактара звольнілі, а Вячаслаў трапіў у разрад «хаўрусьнікаў заходніх багасловаў».

Абарона ягонай доктарскай дысэртацыі «Францыск Скарына і гуманістычная думка ў Беларусі XV—XVI стст.» была сарваная, а ў 1974-м, за два гады да пэнсіі, за публічную падтрымку калегаў, якіх улады перасьледавалі як нацыяналістаў, Зайцава пакінулі бяз працы.

Разгорнутая ім у тыя гады лекцыйная дзейнасьць і выпуск некалькіх дзясяткаў улётак, якія будуць кваліфікаваныя як «рэлігійна-містычныя», прывялі да арышту Вячаслава. Дзіва што: ягоны Хрыстос, які прыйшоў з Космасу, быў яўным ворагам таталітарызму. Справа закончылася экспэртызай у Інстытуце судовай псыхіятрыі, дзе вучонаму паставілі самы папулярны для іншадумцаў у СССР дыягназ — вялаплынная шызафрэнія.

Спатрэбіліся дзясяткі зваротаў мэдыкаў у «компетентные органы», каб праз тры гады прымусовае лекаваньне было нарэшце спыненае і Зайцава вызвалілі. Крымінальную справу закрылі толькі ў 1992-м, ужо пасьля яго сыходу ў іншы сьвет.

Вячаслаў Зайцаў
18.9.1917, в. Ахлябініна, цяпер Уфімскі раён, Башкартастан — 19.4.1992, Уладзімір, Расея

Ці кожны зь беларусаў, якія ў цьвярозым або падвясёленым стане любяць зацягнуць папулярную песьню «Ручнікі», адкажа на пытаньне пра яе аўтараў? Ды што казаць пра шараговых пеюноў, калі нават нібыта прафэсіяналы зь Беларускага тэлебачаньня неаднойчы сьцьвярджалі, што словы і музыка «Ручнікоў» — народныя. Асабіста я на месцы сапраўдных аўтараў ад падобнай ацэнкі сваёй творчасьці, магчыма, і не адмовіўся б, але ж песьню стварылі ўсё ж не безыменныя таленты з народу, а паэтка Вера Вярба і кампазытар Мікалай Пятрэнка.

Мікалай Пятрэнка

Калі я пайшоў у першую клясу, Мікалай Макаравіч якраз пачаў настаўнічаць у Полацку. Вучыцца ў яго мне, на жаль, не пашчасьціла, а вось знаёмствам магу ганарыцца.

У вайну ён пасьля раненьня й кантузіі трапіў у нацысцкі палон, адкуль зноў і зноў спрабаваў уцякаць. Мікалай прайшоў праз некалькі лягераў сьмерці. Выжыць дапамагла мара стаць настаўнікам і ствараць песьні, якія ўжо гучалі ў душы.

Большую частку свайго жыцьця ён выкладаў у Полацкай пэдагагічнай вучэльні музыку, а таксама родную мову і літаратуру. Перакладаў на беларускую падручнікі, пісаў свае ўласныя.

Сотні, а мо і тысячы выхаванак і выхаванцаў здабылі ў яго ня толькі веды, але навучыліся галоўнаму — любіць Радзіму. Не СССР, а — Беларусь.

«Беларусь — гэта сьвятое», — казаў ён, сьцьвярджаючы сваё credo і на ўроках, і ў жыцьці, і ў песьнях — мэлядычных, багатых на інтанацыі беларускага мэлясу, «сьпеўных».

Абвяшчэньне Незалежнасьці сталася для яго сьвятам, але гэта ня значыла, што ён цалкам прымаў усе ідэі й прапановы тых лёсавызначальных гадоў. Пасьля

На ўроку музыкі. 1970-я

зьяўленьня ў «ЛіМе» складзенага Сяргеем Дубаўцом звароту, назоў якога казаў сам за сябе — «Рэпрэсаваны правапіс» — я (бо ў газэце стаяў і мой подпіс) вытрымаў зь Мікалаем Макаравічам гарачую спрэчку. Урэшце мой апанэнт перайшоў на наш бок, аднак згадзіўся толькі на мяккі варыянт вяртаньня клясычных правілаў.

Зборнік ягоных песьняў на вершы беларускіх паэтаў выйшаў праз некалькі месяцаў пасьля таго, як Пятрэнка разьвітаўся з гэтым сьветам. Ён меў назоў «Беларусі мілай» і стаўся як бы весткаю ад Мікалая Макаравіча адтуль, зь Беларусі нябеснай.

Мікалай Пятрэнка
19.12.1919, в. Барбароў, цяпер Мазырскі раён – 3.1.1997, Полацак. Пахаваны на полацкіх Лясных могілках

Леся Беларуска

Некалі мой украінскі сябар-літаратар запытаўся: «А ў вашай культуры ёсьць свая Леся Ўкраінка?» Я назваў некалькі годных імёнаў, але пытаньне ўсё ж засталося. Мне падумалася, што, напэўна, яшчэ не нарадзілася ці ня вырасла тая, якую талент і сам Бог надзеляць адвагаю ўзяць псэўданім — Беларуска. Тады я (дый наагул ніхто) ня ведаў, што ў нашай літаратуры ўжо была паэтка, якая стварала менавіта пад такім імем — Леся Беларуска, відавочна падкрэсьліваючы сваю духоўную лучнасьць з той, украінскай Лесяю, а магчыма, і кідаючы ёй творчы выклік.

Я сказаў «была». Не, Леся Беларуска ўжо ёсьць і застанецца. Хацелася працягнуць: «у нацыянальным прыгожым пісьменстве», але яе паэзія дысануе з словам «прыгожая». Яна — іншая: пякучая, страшная, народжаная пакутамі, якія пакідаюць у душы і ў словах толькі самае сутнае:

...А над тайгою высьпявае гнеў
і пагражае катам ён трывожна.
Цьвік забівае хтосьці ў ногі мне
і ў галаву... і выцягнуць няможна.

Зьвесткі пра яе жыцьцё адрывістыя й фрагмэнтарныя. У 1938-м яна выйшла замуж за афіцэра НКВД, які праз некалькі месяцаў быў арыштаваны й расстраляны. Ёсьць меркаваньне, што на вясельлі ў падначаленага на неверагодна прыгожую Ларысу паклаў вока высокі чын з «органаў», але яго ў хуткім часе таксама забралі.

Аднак неўзабаве за калючым дротам апынулася і сама паэтка. Пакараньне яна адбывала ў лягеры Эльген (у перакладзе зь якуцкай Мёртвы) разам з расейскай пісьменьніцай Яўгеніяй Гінзбург. У сваіх успамінах тая напіша пра ахматаўскую сілу паэтычнага дыханьня беларускі, вядомай зьняволеным пад яшчэ адным псэўданімам — Эрынія.

Вершы Беларускі, якую аднойчы знайшлі ў сьнезе замерзлай, перавандроўвалі зь лягеру ў лягер і сьпяваліся як песьні. Частку створанага Лесяй аднавіў з памяці й захоўваў украінскі паэт Васіль Малагуша, таксама былы палітвязень. Толькі пры самым канцы мінулага стагодзьдзя вершы трапілі ў рэдакцыю часопісу «Полымя». Дзякуючы паэтцы Валянціне Коўтун адбылася першая публікацыя. Думаю, усе, хто дакрануўся да Лесінай паэзіі, чакаюць кнігі.

Я ўсё стрываю і, як ты, змагу
Прайсьці жыцьцё — упэўнена і прама.
Ты мураваныя апекавала храмы,
Я ж душы тут, як храмы, берагу... —

зьвяртаючыся да Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай, пісала Леся Беларуска ў сваім эльгенскім 1945-м. Яна мела права размаўляць з выдатнай палачанкаю на «ты».

Леся Беларуска (ад нараджэньня Ларыса Марозава)
Каля 1920 (?), Маладэчна (?) – 1948, лягер Эльген, Якутыя, Расея.
Месца пахаваньня невядомае

Калі вам давядзецца быць на Нясьвіжчыне, запытайцеся пра Дэмуха, і вы пачуеце сапраўдныя паданьні, герой якіх прывядзе на памяць легендарнага Робіна Гуда.

Вам распавядуць пра тое, як удзень савецкі фінагент забіраў з двара апошнюю кароўку-карміцельку, а ўначы кароўка — цэлая і ўсьцешаная — вярталася дадому з наколатай на рогі цыдулкай: «Ад Дэмуха». Вам пакажуць дуброву, дзе Дэмух адзін выйграў бой з цэлым узводам гэбістаў, або колішні млын, дзе ён таемна сустракаўся з каханай.

Мікола Дэмух

Мікола ваяваў з гітлераўцамі, але прыйшоўшы з фронту, быў уражаны й абураны несправядлівасьцямі, якія новая ўлада чыніла ў былых заходнебеларускіх вёсках: бязьлітаснымі падаткамі, арыштамі за неасьцярожнае слова, высылкамі тысяч сем'яў у казахстанскія стэпы.

Ён пайшоў у лес. Як сьведчаць апэратыўныя зводкі МГБ, у сваіх акцыях Дэмух вызначаўся незвычайнай адвагай.

Знаходзячыся на нелегальным становішчы, ён дзейнічаў то асобна, то ўваходзіў у склад партызанскага аддзелу Івана Раманчука, аднаго з стваральнікаў Саюзу змаганьня за незалежнасьць Беларусі*. Устаноўчы сход гэтай арганізацыі ў 1946 годзе адбыўся, дарэчы, на хутары Саска-Ліпка пад Нясьвіжам.

Аўтарытэт «нясьвіскага Робіна Гуда» быў такім, што

* Саюз змаганьня за незалежнасьць Беларусі — падпольная арганізацыя, якая ў 1946—1949 гадах дзейнічала на заходнебеларускіх землях. Праграма СЗНБ прадугледжвала роспуск калгасаў і перадачу зямлі сялянам, а найперш — падрыхтоўку патрыятычных сілаў, якія павінны былі ў спрыяльных умовах выступіць за вызваленьне Бацькаўшчыны ад камуністычнага панаваньня.

На паваенных нясьвіскіх вуліцах гэбісты ня чуліся ў бясьпецы

людзей Раманчука і мясцовыя жыхары й гэбісты больш ведалі як аддзел Дэмуха.

Увесну 1949-га паранены ў няроўным баі Мікола трапіў у палон. Ягоны артыкул пацягнуў на 25 гадоў канцлягераў.

Вярнуўшыся пасьля зьняволеньня ў Беларусь, Дэмух вельмі хутка памёр у часе даволі простай апэрацыі ў шпіталі.

Гэтую сьмерць можна было б растлумачыць падарваным савецкімі лягерамі здароўем, каб не адна вельмі істотная акалічнасьць: прыкладна тады ж, вярнуўшыся на волю, раптоўна сканаў і Іван Раманчук.

Прычым здарылася гэта таксама падчас нескладанай апэрацыі.

Мікола Дэмух
1920, в. Квачы,
цяпер Нясьвіскі раён –
1970-я, Бабруйск (?)

Ён вучыўся ў Навагрудзкай беларускай гімназіі, а пасьля яе закрыцьця мусіў давучвацца ў польскай. Успамінаючы створаную там дыскрымінацыйную атмасфэру, Барыс Рагуля пазьней пісаў: «У беларускай гімназіі я *ведаў*, што я беларус, а ў польскай *адчуў* сябе беларусам».

За год да пачатку Другой усясьветнай вайны ён здаў экзамэны на факультэт мэдыцыны Віленскага ўнівэрсытэту, але ў абход закону юнака-патрыёта забралі ў польскае войска.

Барыс Рагуля

Потым быў нямецкі палон і ўцёкі ў жніўні 1940-га на «вызваленую» Чырвонай Арміяй радзіму, дзе Барыса напаткалі арышт і сьмяротны прысуд, ад выкананьня якога ўратаваў толькі напад Нямеччыны на СССР.

Увосень 1943 году акупацыйныя ўлады прынялі пастанову пра стварэньне новага беларускага добраахвотніцкага фармаваньня — Навагрудзкага коннага швадрону. Камандаваць ім прапанавалі выкладчыку Навагрудзкай настаўніцкай сэмінарыі Барысу Рагулю. Гітлераўцы ня ведалі, што ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай незалежніцкай партыі, якая зьбіралася змагацца і з бальшавікамі, і зь немцамі.

Рагуля даў згоду, паставіўшы цьвёрдую ўмову поўнай незалежнасьці швадрону ад мясцовай нямецкай адміністрацыі.

25 сакавіка 1944 году кавалерысты Рагулі пад сваім штандарам з Пагоняй і гербам Навагрудку прынялі прысягу на вернасьць беларускаму народу. Швадрон пасьпяхова дзейнічаў як супраць савецкіх, так і супраць польскіх партызанаў з Арміі Краёвай, што забівалі беларускіх актывістаў. Аўтар успамінаў пра байцоў Барыса Рагулі пісаў, што ў тых умовах «беларускаму народу заставалася толькі вера ўва ўласныя сілы. Гэта адзіны

момант, які дамінаваў у Навагрудзкім швадроне. Яго маладыя жаўнеры былі люстэркам народных пачуцьцяў».

Пасьля вайны зьдзейсьніць яшчэ дзіцячую мару — стаць лекарам — Барысу Рагулю дапамог мэдычны факультэт Лювэнскага ўнівэрсытэту ў Бэльгіі. Жывучы пазьней у Канадзе, ён стаў адным з найаўтарытэтнейшых у краіне анколягаў. Аднак прыватная практыка і навуковыя дасьледаваньні ніколі не замінялі яму працаваць на беларускую справу: у Згуртаваньні беларусаў Канады, у Радзе БНР, у Камітэце дапамогі дзецям — ахвярам Чарнобылю.

Мы сустрэліся зь ім у сярэдзіне дзевяностых гадоў на сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі ў Кліўлэндзе. Энэргічны поціск моцнай і чуйнай рукі мэдыка, глыбокі дапытлівы позірк, аўтограф на толькі што выдадзенай ягонай кнізе «Беларускае студэнцтва на чужыне»...

Уражаньні ад размовы самі сабою склаліся ў выснову: гэтаму чалавеку можна даверыць сваё здароўе, а паваяваць пад яго камандаваньнем я таксама б пагадзіўся.

Барыс Рагуля
1.1.1920, мяст. Турэц, цяпер Карэліцкі раён – 22.4.2005, Лёндан, правінцыя Антарыё, Канада

У 1969 годзе канцылярыя ЦК КПСС атрымала сакрэтны ліст, у якім паведамлялася: «Комитет государственной безопасности Белоруссии располагает данными о политически нездоровых настроениях писателей Карпюка и Быкова... Карпюк нелегально распространяет среди знакомых различные антисоветские пасквили... Отрицательно воздействует на молодежь... С санкции ЦК компартии республики готовятся мероприятия, направленные на предотвращение возможных враждебных акций названных лиц...». Пад лістом стаяў подпіс старшыні КГБ СССР Юр'я Андропава.

Аляксей Карпюк

У дачыненьні да Аляксея Карпюка плянаваныя гэбістамі захады хутка выявіліся ў допытах,ператрусах, выключэньні з партыі.

Яго, былога камандзіра партызанскага аддзелу імя Каліноўскага, кавалера савецкіх і польскіх баявых узнагародаў, на падставе сфабрыкаваных чэкістамі Фаміным і Клімовічам дакумэнтаў абвінавацілі ў калябарацыянізьме. Два гады Карпюк ня мог уладкавацца на працу.

Потым яго адновяць у КПСС, але на самым пачатку дзевяностых ён сам выйдзе адтуль. Праўда, пры гэтым партбілет пакіне сабе, напісаўшы ў заяве, што робіць гэта «на памяць пра летуценьні маладосьці».

Але непапраўным летуценьнікам — і змагаром за свае ідэалы — ён будзе заставацца праз усё жыцьцё: і ў творчасьці, і на пасадзе сакратара Гарадзенскага аддзяленьня Саюзу пісьменьнікаў, і ў нязьменна вострых і дасьціпных прамовах на літарацкіх зьездах і пленумах.

Я пазнаёміўся зь ім якраз пасьля аднаго з такіх выступаў, у якім Аляксей Нічыпаравіч, абрынуўшыся на ўсеўладнасьць савецкае намэнклятуры, расказаў, як сын тагачаснага эгіпецкага прэзыдэнта Насэра заваліў уступныя экзамэны ўва ўнівэрсытэт.

Расказаў, каб рытарычна запытацца ў залі: «Ці магчыма такое ў нас нават на ўзроўні дзяцей сакратара райкаму?»

У гады перабудовы ён уступіць у БНФ, заявіць пра сябе як пра таленавітага публіцыста, неартадаксальна трактуючы падзеі верасьня 1939 году і калектывізацыі.

Аднойчы на гарадзенскай вуліцы, ідучы амаль подбегам, каб не адстаць ад ягонай заўсёды шпаркай хады, я сказаў спадару Аляксею, што ці не найлепшым творам пра Заходнюю Беларусь лічу ягоны раман «Вершалінскі рай». Інтэрвію Зянона Пазьняка, дзе той назаве Карпюкову Данута з аднайменнай аповесьці (якая, дарэчы, перавыдавалася восем разоў) самым дарагім для яго жаночым вобразам ува ўсясьветнай літаратуры, Аляксей Нічыпаравіч прачытаць ужо не пасьпеў.

У Горадні дагэтуль няма вуліцы імя Карпюка, як і вуліцы імя ягонага сябра і аднадумца Васіля Быкава.

З дачкой Аленай. 1950-я

Аляксей Карпюк
14.4.1920, в. Страшава, Беласточчына –
14.7.1992, Горадня

Калісьці, на лёсавызначальнай для Беларусі мяжы 1980—1990-х гадоў, існаваў такі часопіс ЦК КПБ — «Политический собеседник», на старонках якога я атрымаў аднойчы аглабельны адпор за тое, што назваў першай беларускай дзяржавай Полацкае княства.

Аўтар таго пагромнага артыкулу відавочна не чытаў Язэпа Юхо, чые погляды былі значна больш радыкальныя: ён лічыў, што дзяржаўныя ўтварэньні на сучасным беларускім абшары існавалі, магчыма, яшчэ да нараджэньня Хрыстовага.

Язэп Юхо

На вялікі жаль, на нашым гістарычным факультэце БДУ ў мае студэнцкія сямідзясятыя лекцыяў ён не чытаў.

Відаць, нас, будучых «байцоў ідэалягічнага фронту», берaглі ад неартадаксальных поглядаў спадара Язэпа.

Затое студэнтам юрфаку, дзе ён працаваў некалькі дзесяцігодзьдзяў, пашанцавала. Яны, да прыкладу, маглі даведацца, што Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 году быў самым дасканалым зборам законаў у тагачаснай Эўропе і што паводле нашага Статуту цягам цэлага сэмэстру вывучаюць спэцыяльны курс студэнты-юрысты Сарбонны.

Дзіва што! Наш Статут, які дасьледаваў Язэп Юхо, ужо чатыры стагодзьдзі та-

му абвяшчаў ідэю праўнай дзяржавы, бараніў правы ўсіх яе жыхароў незалежна ад веравызнаньня, уводзіў у крымінальнае права прэзумпцыю невінаватасьці, стаяў на абароне прыродных багацьцяў краіны значна лепей за некаторыя сучасныя законы...

Прафэсар Юхо абвяргаў высновы польскіх ды савецкіх гісторыкаў адносна Крэўскай і Люблінскай вуніяў і казаў пра канфэдэрацыйны лад Рэчы Паспалітай, у якой дзяржава нашых продкаў — Вялікае Княства Літоўскае — мела столькі сувэрэнітэту, колькі і ня сьнілася Беларускай ССР.

Юхо стаў заснавальнікам навуковай школы вывучэньня гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Менавіта ён першым пачаў дасьледаваць жыцьцё і дзейнасьць Тадэвуша Касьцюшкі і ў выніку сваімі артыкуламі і кнігаю «За вольнасьць нашу і вашу» (1989) вярнуў імя нашага выдатнага суайчыньніка ў гістарычную памяць беларусаў.

Незалежнасьць Беларусі была ягонаю марай, а потым сталася штодзённым клопатам.

Язэп Юхо браў чынны ўдзел у распрацоўцы нашай Канстытуцыі 1994 году і шмат якіх іншых заканадаўчых актаў.

Ён непахісна верыў, што краіна абавязкова вернецца ў сям'ю дэмакратычных народаў і яшчэ зьдзівіць Эўропу, як некалі ўразіла яе сваім Статутам.

Язэп Юхо
19.3.1921, Менск –
29.7.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Мікола Ермаловіч

Упершыню я сустрэўся зь ім у студэнцкія гады. Дзень пры дні ў чытальнай залі беларускага аддзелу Дзяржаўнай бібліятэкі зьяўляўся й заседжваўся да закрыцьця чалавек з надзіва адметным тварам — разумным, прасьветлена-адухоўленым і разам з тым нейкім безабаронным.

Прычынаю апошняга быў вельмі слабы зрок: здавалася, лінзы такіх акуляраў імгненна запаляць ад сонца паперу.

Мы пазнаёміліся толькі ў 1990-м, калі імя Ермаловіча ведаў кожны нацыянальна арыентаваны беларус. Ужо выйшла кнігаю ягонае славутае дасьледаваньне «Па сьлядах аднаго міту», якім мы некалі зачытваліся ў самвыдавецкім варыянце. (З працы Міколы Іванавіча вынікала, што аніякай, здавалася б, назаўсёды замацаванай у школьных і ўнівэрсытэцкіх падручніках «заваёвы літоўцамі беларускіх земляў» у гісторыі не было, а сама летапісная Літва знаходзілася на сучасным абшары Беларусі.)

Ужо было вядома, што гэта спадар Мікола пад псэўданімам Сымон Беларус нелегальна выпускаў у сярэдзіне глухіх сямідзясятых часопіс «Гутаркі», які памнажаў ягоны аднадумца мастак Яўген Кулік.

Вочы Ермаловіча амаль ня бачылі, але яго падтрымлівала шырокае прызнаньне: прыняцьце ў Саюз пісьменьнікаў, Дзяржаўная прэмія імя Кастуся Каліноўскага за кнігу «Старажытная Беларусь», мэдаль Францішка Скарыны, атрыманьне ім, маладэчанцам, менскай кватэры, што пакінула ў мінулым штодзённыя паездкі ў электрычках, дзе Мікола Іванавіч, каб не губляць часу, нярэдка чытаў пасажырам сапраўдныя натхнёныя лекцыі.

Цяпер яго называюць заснавальнікам новай беларускай рамантычнай гістарыяграфіі.

Акадэмічная навука мае да ягоных працаў шмат заўвагаў, але ніхто з крытыкаў ня можа адмовіць, што Ермаловіч у свой час зьдзейсьніў сапраўдны подзьвіг — адкінуўшы канцэпцыі несамастойнасьці гісторыі Беларусі, абудзіўшы цікавасьць да мінулага ў дзясяткаў тысяч суайчыньнікаў, спрычыніўшыся да вострых навуковых і грамадзкіх дыскусіяў за межамі краіны.

Пры канцы 1990-х ягоныя вочы маглі адно адрозьніць сьвятло ад цемры. У іншай дзяржаве чалавек з такімі заслугамі атрымаў бы і адпаведны мэдычны догляд, і аўтамабіль з кіроўцам. Між тым Ермаловіч мусіў рухацца па Менску амаль навобмацак.

Пераходзячы вуліцу, ён загінуў пад коламі таксоўкі, так і не пасьпеўшы ўзяць у рукі сваю выніковую кнігу «Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае».

Сьмерць Міколы Ермаловіча зь ліку тых, што застануцца на сумленьні цяперашняга рэжыму.

Мікола Ермаловіч
29.4.1921,
в. Малыя Навасёлкі,
цяпер Дзяржынскі раён –
5.3.2000, Менск.
Пахаваны на могілках каля
в. Насілава, ускраіна
Маладэчна

Янка Юхнавец

Калі ў добрыя старыя часы на пачатку 1990-х я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ягоную кнігу паэзіі «Сны на чужыне» (яна выйшла ў 1993-м у сэрыі «Галасы беларускага замежжа»), адзін мой калега, засунуўшы нос у карэктуру, запытаўся: «Ён што — вар'ят альбо геній?»

Праз два гады я ўручыў кнігу аўтару ў царкве Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай у амэрыканскім горадзе Саўт-Рывэр. З царквы, прызнаюся, мы перабраліся ў больш аддаленае ад Бога месца, дзе спадар Юхнавец замовіў сабе ірляндзкага піва, а мне — каліфарнійскага віна. Адрозна ад іншых эмігрантаў, у тым ліку і літаратараў, ён не распытваў пра палітычныя падзеі ў Беларусі. Адно што пацікавіўся, ці быў я калі ў Бягомлі, у ваколіцах якога ў вайну карнікі-летувісы спалілі ягоных бацькоў і пяцярых малых братоў.

Тыя мясьціны зноў і зноў прыходзілі да яго ў снахвершах (а вось Амэрыка так ніколі і не прысьнілася), дзе ён вёў гутаркі то зь легендарным героем Машэкам, то з Скарынам, то з таямнічым пэрсанажам, якога завуць Лесасекам і які мяркуе, што Гісторыя — гэта крушня, а потым удакладняе, што гэта — памяшканьне, дзе адбываюцца нелягічныя выпадкі.

Я расказаў спадару Янку пра тое, як на бягомальскай аўтастанцыі тамтэйшы хлопец павесіў нядаўна на Дзень Волі бел-чырвона-белы сьцяг і празь пяць хвілінаў апынуўся ў кайданках. Лесасек, відаць, назваў бы гэтую гісторыю банальнай, каб не адна дэталь: хлопец быў глуханямы.

Але наагул усе нашы нешматлікія размовы зь Юхнаўцом былі да краёў напоўненыя шорахам моўкнасьці (менавіта так — «Шорах моўкнасьці» — называўся ягоны першы выдадзены ў Нью-Ёрку ў сярэдзіне пяцідзясятых паэтычны зборнік), у якой засталася нявыказанай мая думка пра тое, што з часу Максіма Багдановіча, магчыма, ніхто не сумовіўся з космасам на такой блізкай мове, як ён. Хіба што Алесь Разанаў, чыя паэзія, гэтаксама, як і ў яго, Юхнаўца, незаўважна перацякае ў філязофію.

У шораху гэтае моўкнасьці расталі так і ня вымаўленыя ўголас радкі, што ўразілі ў рукапісе «Сноў на чужыне», зрабіўшыся іх своеасаблівым эпіграфам:

...я дома зноў, ён для мяне спакой.
Гляджу з вакна у сад у воддаль поля,
там не відаць дарог шумлівых,
а краскі на аселіцах —
самі сабе,
прыгожая няволя!
Адчуваю: на зямлі бытую
адзінотным...
Гляджу на стол, там ліст —
каму, недапісаны?

Юхнавец падпісваў мне сваіх выдадзеных ў 1967-м у Нью-Ёрку «Калюмбаў», выводзіў унізе аўтографу загадкавую (магчыма, падказаную ў гэты момант Лесасекам) дату — 1968, а я чамусьці думаў: «Можа, той недапісаны ліст адрасаваны бягомальскаму хлопцу зь сьцягам?»

Янка Юхнавец
3.11.1921,
в. Забродак,
цяпер Докшыцкі раён –
6.1.2004, Нью-Ёрк, ЗША.
Прах разьвеяны над
штатам Нью-Джэрзі

Лявон Луцкевіч

У Вільні быў празрысты кастрычніцкі вечар. Мы спыніліся каля Вострае Брамы — там, адкуль раніцою пачалося нашае падарожжа, калі я ўпершыню даведаўся, дзе дакладна быў дом Скарынавага фундатара бурмістра Якуба Бабіча, дзе жандары арыштавалі Каліноўскага, дзе месьцілася друкарня Марціна Кухты, дзе жылі Янка Купала і Янка Пазьняк...

Мой спадарожнік і праваднік, у сваіх заўсёдных зухаватым бэрэце і прыцемненых акулярах, працытаваў героя аўтабіяграфічнай аповесьці Максіма Гарэцкага «Мэлянхолія»: «Пішу да цябе зь Вільні, адкуль сьвяціла магутным сьвятлом наша старадаўняя культура...» Я выказаў думку, што мой суразмоўца павінен падтрымаць гэтае сьвятло сваёй кнігаю пра беларускую Вільню, бо, бадай, ніхто зь беларусаў ня ведае нашую духоўную Мэку лепей за яго. Тым больш, што ягонае веданьне натхнёнае такой узьнёслай любоўю да кожнай старадаўняй муравы мураванкі.

Я быў проста шчасьлівы, пачуўшы, што кніга ўжо ствараецца.

Майго праваднікá звалі Лявон Луцкевіч.

Сыну аднаго з «бацькоў» Беларускай Народнай Рэспублікі, Антона Луцкевіча, лёс ня мог падараваць лёгкага шляху. Выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, падчас Другой усясьветнай вайны ён настаўнічаў, потым стаў афіцэрам Беларускай Краёвай Абароны. Пасьля працэсу над кіраўніцтвам Беларускай незалежніцкай партыі судзьдзі вызначылі Лявону Луцкевічу пятнаццацігадовы тэрмін за гулагаўскім дротам. На 25 гадоў калымскіх канцлягераў быў засуджаны ягоны родны брат Юрка, таксама сябра партыі.

Вярнуўшыся на волю, спадар Лявон зьвязаў жыцьцё з роднай Вільняй. Ягонай жонкаю была дачка пісьменьніцы Зоські Верас Галіна. Сям'я доўгі час жыла ў слаўтай «Лясной хатцы», дзе ў 1970—1980-я перабывалі ці ня ўсе тагачасныя беларускія нацыяналісты.

Лявон Луцкевіч і Зоська Верас з гасьцямі — мастаком Іванам Пратасенем (крайні зьлева) і гісторыкам ды літаратуразнаўцам Віталём Скалабанам. 1981

Лявон Луцкевіч быў адным з тых, хто адраджаў беларускае культурнае жыцьцё ў Вільні пры канцы васьмідзясятых. Ён прычыніўся да стварэньня першай беларускай суполкі «Сябрына», а затым Таварыства беларускай культуры ў Літве. Дзядзька Лявон, у той час сябра Рады БНР, вёў беларускія перадачы на Літоўскім радыё і супрацоўнічаў з Радыё Свабода, на чыіх хвалях у аўтарскім выкананьні прагучалі ўсе тэксты з будучай кнігі, пра якую мы гаварылі каля Вострае Брамы.

На жаль, спадар Лявон ужо не патрымаў у руках свае «Вандроўкі па Вільні». Яны выйшлі ў 1998 годзе ў віленскім выдавецтве «Рунь» і, даўно чакаючы перавыданьня, застаюцца найлепшай беларускай кнігаю пра нашу колішнюю сталіцу.

Лявон Луцкевіч
17.3.1922, Вільня – 28.7.1997, Вільня.
Пахаваны на віленскіх могілках Росы

Ён меў мянушку Рыба, якая, між тым, ані не адпавядала ягонай натуры. Леанід Карась любіў кампанію і заўсёды гатовы быў бараніць яе ці свой асабісты гонар. Часамі, як згадваюць сябры, на яго находзіла «ахвота з кім-небудзь пабіцца».

Леанід належаў да славутай «Дванаццаткі» — суполкі з дванаццаці нашых юнакоў, якія трапілі па вайне на Захад і вырашылі «быць прыкладам самаахвярнасьці й адданасьці нацыянальнай справе, быць першымі ўсюды, дзе патрабуюць гэтага інтарэсы Народу». Яны небеспадстаўна лічылі сябе авангардам беларускай моладзі на эміграцыі і праз паўстагодзьдзя сталі героямі дакумэнтальнай аповесьці аднаго зь іх, Янкі Запрудніка, што так і назваў сваю кнігу — «Дванаццатка».

Леанід Карась

Гартаючы важкую Запруднікаву таміну, я думаю пра сотні маладых беларусаў, якія пасьля гарачай вясны 2006-га таксама трапілі за мяжу, і мне мроіцца створаныя імі сучасныя «дванаццаткі» з тымі самымі мэтамі й памкненьнямі.

Ім лягчэй. Яны ня мусяць перад унівэрсытэтам цяжка працаваць, як Лявон зь сябрамі, на шахтах. Большасьць зь іх, цяперашніх, мае магчымасьць пераведваць Беларусь і, хочацца спадзявацца, вернецца сюды.

Лявон Карась пра такое мог толькі марыць.

Навучаючыся ў бэльгійскім Лювэне на інжынэра, ён даведаўся пра стварэньне Беларускай сэкцыі Радыё Вызваленьне (Свабода) і выехаў у Мюнхэн, адкуль павінна было распачацца вяшчаньне. Апрача журналісцкіх задаткаў, ён ужо валодаў ангельскай моваю і меў — што для супрацоўніка радыё надзвычай важна, — прыемны зычны голас.

У траўні 1954-га беларускія перадачы пайшлі ў этэр. Галоўным «сьпікерам» быў Леанід Карась.

Прафэсія журналіста ўва ўсе часы была небясьпечная. Нязьмерна больш за іншых рызыкавалі супрацоўнікі радыё, што несла слова праўды за камуністычную «жалезную заслону», туды, дзе перадачы глушыліся, а спэцслужбы рыхтавалі супраць вызваленцаў свае брутальныя акцыі.

Леанід Карась (чацьверты зьлева) зь сябрамі-эмігрантамі з славутай «Дванаццаткі». 1948

Аднойчы ў верасьні таго самага пяцьдзясят чацьвертага Леанід Карась не зьявіўся ў студыю. Праз тыдзень ягонае цела знайшлі на беразе мюнхэнскай ракі Ізар. Злачынства засталося нераскрытае, але сябры й калегі не сумняваліся, што гэта — злачынства камуністычных агентаў. Яшчэ праз два месяцы ў сваёй кватэры быў закатаваны шэф азэрбайджанскай рэдакцыі Аба Фаталібэй.

Радыё Свабода ішоў першы год, Леаніду Карасю — трыццаць першы…

Леанід Карась
20.11.1923,
в. Дзямідзенкі,
цяпер Глыбоцкі раён –
7.9.1954, Мюнхэн,
Нямеччына

Васіль Быкаў

У кожнага з нас ёсьць *свае* быкаўскія радкі, што нараджаюць у душы наймацнейшы водгук. Мяне, чалавека ня самага сэнтымэнтальнага, нядаўна да сьлёзаў на вейках уразілі некалькі сказаў з аўтабіяграфічных «Пункціраў жыцьця»:

«Тады быў яшчэ малы... Далей гародаў нікуды не хадзіў. І вось аднойчы старэйшы мой сябра Валодзя кажа: «Пайшлі на возера». Пайшлі — праз парасьнікі, цераз роў... З гары адкрыўся цуд: лясное возера ўнізе, за ім лес на касагоры — прыгажосьць на ўсё жыцьцё...»

Напэўна, рэч у тым, што для мяне вобраз Радзімы і характва таксама непарыўна зьвязаны зь лясным полацкім возерам.

Як тое возера прысутнае ў маім жыцьці ад часу, калі я пачаўся як асоба, так і Васіль Быкаў, здаецца, прысутнічаў у маёй сьвядомасьці заўсёды. Прынамсі, з моманту, калі я адчуў сябе беларусам.

Упершыню мы сустрэліся з Быкавым на сэмінары маладых літаратараў у 1982 годзе. Слухаючы яго словы аб тым, што яшчэ не прамоўленая ўся праўда пра мінулую вайну, я адразу ўспомніў тую полацкую вёску, якую ў 1941-м спалілі разам з жыхарамі пераапранутыя ў нямецкую форму супрацоўнікі НКВД. Але значна больш за тое, што гаварыў Васіль Уладзімеравіч, мяне ўразіла тады ягонае маўчаньне падчас выступаў рознага кшталту калялітаратурных чыноўнікаў. У гэтым маўчаньні адчуваліся сапраўдныя глыбіня і веліч асобы.

Сапраўднае адкрыцьцё Быкава як пісьменьніка глыбока нацыянальнага пачалося для мяне пасьля зьяўленьня аповесьці «Знак бяды» — твору, бясспрэчна знакавага для нашае літаратуры.

Васіль Уладзімеравіч ня раз казаў, што яму блізкі экзыстэнцыялізм, асабліва раман Альбэра Камю «Чума». Адрозна ад францускага калегі, Быкаў, нягледзячы на

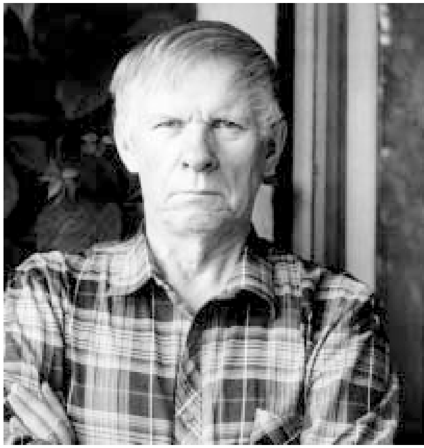

моцную падтрымку Вацлава Гаўла і Чэслава Мілаша, ня быў уганараваны Нобэлеўскай прэміяй. Але ці была гэтая ўзнагарода зь яе сёньняшнім пахіснутым аўтарытэтам вартая Быкава?

Ён быў увасабленьнем Адраджэньня Беларусі й сымбалем змаганьня з дыктатурай. Свае ўчынкі мы выпрабоўвалі пытаньнем: «А што скажа Быкаў?» Пасьля яго пахаваньня замежныя калегі казалі мне, што ўжо некалькі дзесяцігодзьдзяў нідзе ў Эўропе разьвітаньне народу зь пісьменьнікам не было такім грандыёзнашматтысячным.

Адзін з заходніх крытыкаў назваў сыход Быкава апошнім уздыхам экзыстэнцыялізму. Мэтафара небездакорная: сьвет працягвае чуць магутнае дыханьне быкаўскае прозы.

Ува ўсе эпохі ўлада нязьмерна больш любіла не жывых, а мёртвых геніяў. Цяперашняя нязбатная нават на гэта. У Менску, як і ў Горадні й Віцебску, Ягонае імя не ўшанаванае нават у назовах вуліцаў.

У нашай апошняй размове Быкаў паўтарыў фінальныя словы з сваёй «Доўгай дарогі дадому»: «Мой лёгас пэсымістычны, хаця душа мая прагне аптымізму».

Быкаў быў з намі ў сакавіку 2006-га на пляцы, якому абаронцы гэтай маленькай выспы свабоды ў цэнтры Менску надалі імя Каліноўскага: у намётавым мястэчку я бачыў Яго кнігі.

Васіль Быкаў
19.6.1924, в. Бычкі, Вушацкі раён — 22.6.2003, Менск. Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Артур Вольскі

Я не служыў на флёце, але добра ўяўляю, якая выбітная роля належыць на караблі боцману. А калі даць волю фантазіі і ўявіць маю верагодную марскую службу, я хацеў бы, каб нашага боцмана звалі Артурам Вольскім.

Частку сваіх дзесяці флёцкіх, у тым ліку і баявых, гадоў спадар Артур насамрэч выконваў боцманскія абавязкі, што, здаецца, зусім ня горшым чынам паўплывала на ягоны далейшы лёс — і літаратурны, і кар’ерны. А трапіў ён на Ціхі акіян у 1942-м. Артуру толькі што споўнілася васямнаццаць, і ён ужо лічыў сябе ня толькі мараком, але і пісьменьнікам, бо першае апавяданьне надрукаваў ажно ў трынаццаць гадоў.

Найбольш поўна шматстайныя таленты Вольскага раскрыліся, калі ён паўтара дзесяцігодзьдзя працаваў у Беларускім тэатры юнага гледача — спачатку загадчыкам літаратурнай часткі, а затым дырэктарам. Якраз тады разам з шматлікімі паэтычнымі й празаічнымі зборнікамі для дзяцей і дарослых была створаная п’еса-казка «Сьцяпан — вялікі пан», што — пакладзеная на музыку кампазытарам Юр’ем Семянякам — сталася першай беларускай дзіцячай апэрэтай.

Парадак панаваў на ўсіх палубах і тады, калі спадар Артур быў дырэктарам менскага Дому літаратара.

Шмат каму жыцьцё Вольскага падавалася ўва ўсіх сэнсах камфортным і бясхмарным. Але пад ягоным нацельнікам, што почасту выглядваў з-пад моднай кашулі, білася сэрца, якое прывяло пісьменьніка ў кастрычніку 1988-га ў шэрагі стваральнікаў Беларускага Народнага Фронту «Адраджэньне».

Вольскі ўваходзіў у склад некалькіх Соймаў БНФ, узначальваў Беларускае дэмакратычнае аб’яднаньне вэтэранаў вайны. Некалькі разоў я быў сьведкам таго, як на акцыях дэмакратычных сілаў сваім уладным позіркам і зычным голасам спадар Артур спыняў і прымушаў адступаць чорныя шэрагі гэтых званых «ахоўнікаў правапарадку».

Артур Вольскі
23.9.1924, Койданава – 5.9.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх Паўночных могілках

Ягоны бацька Віталь, аўтар славутага «Несьцеркі», пражыў восемдзесят сем гадоў, маці — дзевяноста чатыры. Генатып і магутнае здароўе абяцалі спадару Артуру доўгае жыцьцё. Аднак умяшаўся выпадак, а найверагодней — загадзя спляннаваная акцыя. Пасьля вечаровага выступу перад школьнікамі Вольскага запыніла вялікая агрэсіўная кампанія. Яго ня проста жорстка зьбілі, але і распранулі, пакінуўшы непрытомным ляжаць на халоднай лістападаўскай зямлі. Перажыты тады шок, на думку мэдыкаў, і справакаваў анкалягічнае захворваньне...

Адным зь ягоных найлепшых паэтычных твораў апошніх гадоў многія лічаць верш «Калі гучыць «Магутны Божа»:

Калі гучыць «Магутны Божа»,
гатоў я ўпасьці на калені.
Бог — толькі Бог! — нам дапаможа
знайсьці шляхі да вызваленьня...

Таленавіты род Вольскіх доўжыцца ў Артуравым сыну Лявону — адным з найпапулярнейшых у краіне рок-музыкаў.

У ягонай душы заўсёды жыў вольналюбівы дух продкаў— ліцьвінаў з роднае вёскі Шляхецкая Ваколіца, назоў якой бальшавікі сьцёрлі з мапаў.

Пры канцы 1942-га васямнаццацігадовы юнак пераходзіць лінію фронту, каб дабрацца да Саратава. Там у эвакуацыі знаходзіўся Гомельскі тэхнікум, куды Рыгор паступіў перад самым пачаткам вайны. Падчас вандровак па Расеі Клімовіча паводле абвінавачаньня ў шпіёнстве схапіла НКВД. Пачынаюцца яго блуканьні па пакутах, якія зацягнуліся на паўтара дзясятка гадоў.

Рыгор Клімовіч

За напісаныя пасьля арышту антысталінскія вершы Клімовіча накіроўваюць у Гарляг пад Нарыльскам, што меў неафіцыйную рэпутацыю лягеру сьмерці. У 1950-м яго паўторна асуджаюць на дзесяць гадоў зьняволеньня.

Пасьля таго, як «бацька ўсіх народаў» выправіўся на той сьвет і ў СССР пачаліся масавыя амністыі, у Гарлягу рэжым, наадварот, зрабіўся яшчэ больш жорсткім. Ахова атрымала дазвол расстрэльваць зьняволеных без суду й сьледзтва.

Калі колькасьць забітых наблізілася да дваццацёх, цярпеньне вязьняў высілілася: 25 траўня 1953 году над лягерам быў узьняты чорны з чырвонай паскаю сьцяг паўстаньня.

На чале яго стаў беларус Рыгор Клімовіч.

Ён жа пазьней склаў гімн паўстаньня «Ня страшны нам тыранствы бальшавізму», які зьняволеныя сьпявалі на мэлёдыю песьні Ўкраінскай паўстанцкай арміі «Мов той олень, що загнаній в болото».

Паўстанцы патрабавалі прыезду з Масквы камісіі ЦК КПСС, рэабілітацыі іншадумцаў і вязьняў, якія да 1939 году не былі грамадзянамі СССР. Выступ зьняволеных доўжыўся сорак дзён, пасьля чаго ўнутраныя войскі атрымалі загад увайсьці на тэрыторыю Гарлягу і адкрыць агонь на зьнішчэньне з усіх відаў зброі.

За тры дні палегла болей за тысячу вязьняў, але крывавыя ахвяры не пайшлі намарна. Гарляг быў расфармаваны, і гэта ўратавала мноства іншых жыцьцяў.

Да канца васьмідзясятых гадоў Клімовіч заставаўся пад наглядам КГБ, але і ў той пэрыяд не пакідаў супраціву: наладжваў сувязі паміж былымі палітвязьнямі, працаваў над успамінамі, якія пад назовам «Канец Гарлягу» выйшлі асобнай кнігаю ў 1999-м.

На той час імя правадыра легендарнага паўстаньня і, дарэчы, аўтара ягонага гімну было добра вядомае ня толькі ў Беларусі. Клімовіч выступаў на міжнародных канфэрэнцыях і на мітынгах, актыўна супрацоўнічаў з расейскім «Мэмарыялам» і «Мартыралёгам Беларусі». Ён палымяна й доказна абвяргаў культываваную за савецкім часам дый пазьней думку аб «пакорліва-талерантным» няўдзеле беларусаў у антысталінскім супраціве.

Найяскравейшым у арсэнале яго доказаў было Нарыльскае паўстаньне, у якім бралі ўдзел болей за пяць тысяч беларусаў, чацьвёра зь якіх узначальвалі паўстанцкія камітэты.

Створаны Рыгорам Клімовічам паўстанцкі гімн, перакладзены на ўкраінскую, польскую, літоўскую і нямецкую мовы, гучыць на міжнародных сустрэчах вязьняў ГУЛАГу.

Рыгор Клімовіч
3.10.1924,
в. Шляхецкая Ваколіца,
цяпер в. Цярэшкавічы,
Гомельскі раён –
1.7.2000, Гомель

Уладзімер Салавей

«Свабодны розум ня можа трываць няволі» — было сказана яшчэ ў антычным сьвеце.

На пачатку 1946-га настаўнікі і моладзь Слонімшчыны заснавалі падпольную беларускую арганізацыю з канспірацыйным назовам «Чайка». Гэта было адказам на «татальныя зачысткі» гэбістамі «варожых элемэнтаў» і на хвалю русіфікацыі, што абрынулася па вайне на былыя заходнебеларускія землі, дзе на ўсе больш-менш значныя пасады пачалі прызначаць людзей, варожых да беларушчыны. «Чайка» мела на мэце змаганьне за нацыянальныя правы беларусаў і ўрэшце — стварэньне незалежнай дзяржавы. Слонімскія патрыёты імкнуліся пашыраць свае ідэі ў іншых рэгіёнах.

У Баранавічах філію арганізацыі стварыў студэнт гістарычна-філялягічнага факультэту мясцовага настаўніцкага інстытуту Ўладзімер Салавей, які ўвайшоў у кіроўны орган «Чайкі» — Цэнтар беларускага вызваленчага руху.

Калі ў 1947-м пачаліся арышты сяброў, Уладзімер здолеў перайсьці на нелегальнае становішча. Ён быў, мяркуючы па ўсім, добры канспіратар: МГБ некалькі гадоў не магло схапіць маладога настаўніка, які ня толькі хаваўся на бацькоўскім хутары, але і езьдзіў, узброены наганам, па рэспубліцы.

Яго арыштавалі на пачатку пяцідзясятых. У той час, калі я немаўлёнкам смактаў маміну цыцу, майго аднайменьніка жудасна каталі. Нечакана Ўладзімераву бацьку «органы» загадалі зьявіцца ажно ў Казань. Дадому ён вярнуўся з вусьцішнай навіной: у гэбісцкіх катоўнях Валодзю ня толькі адбілі ныркі. Ягоны розум не перанёс няволі…

Можна толькі здагадвацца, якія думкі апаноўвалі яго ў хвіліны прасьвятленьняў, калі Ўладзімер бачыў краты

Уладзімер Салавей (у цэнтры) зь сябрамі. Справа — будучы кіраўнік «Чайкі» Васіль Супрун. 1943

на вокнах і з жахам глядзеў на санітараў. Праз колькі гадоў сваякам дазволілі забраць яго дахаты, але, убачыўшы жыцьцё тагачаснай, загнанай у калгасны прыгон вёскі, розум Салаўя зноў ня вытрымаў, гэтым разам — фатальна.

Сорак гадоў — цэлае жыцьцё — ён знаходзіўся ў вар'ятні пад Горадняй, а ў 1996-м, нават не напісаўшы і не патэлефанаваўшы родным, Уладзімера перавялі ў псыхічную лякарню ў вёсцы Казлоўшчына на Дзятлаўшчыне. Неўзабаве, сям'і паведамілі, што ён нібыта ўзімку заблукаў у лесе, замёрз і быў знойдзены, толькі калі растаў сьнег. Труну не адчынялі.

Але самае страшнае для мяне ў лёсе Салаўя ня гэта. Самае страшнае, што сваякі патрыёта анічога ня ведалі аб прычынах ягонага арышту, ніколі ня чулі пра «Чайку»… Для іх ён быў проста няшчасным вар'ятам, на магіле якога доўгі час не было нават сьціплага помніка…

Уладзімер Салавей
1925, в. Гуменікі,
цяпер Слонімскі раён –
1996, в. Казлоўшчына,
Дзятлаўскі раён.
Пахаваны ў в. Жыровічы,
Слонімскі раён

У чэрвені 1947 году міністар дзяржбясьпекі БССР Лаўрэнці Цанава вырашыў асабіста дапытаць сакратара нелегальнага Саюзу вызваленьня Беларусі, які дзейнічаў у Наваградку.

Магчыма, «беларускі Берыя» спадзяваўся ўбачыць перад сабой зламанага арыштам юнака, якога лёгка будзе раскалоць, але адразу адчуў, што перад ім чалавек іншага гарту.

Міністар чытаў паперы: франтавік, мэдалі «За адвагу», «За баявыя заслугі», «За ўзяцьце Кёнігсбэргу»... Арыштант раптам рэзка адштурхнуў канваіра і, схапіўшы цяжкі столак, кінуўся на Цанаву.

Алесь Усюкевіч

Вымуштраваным гэбісцкім ахоўнікам удалося скруціць вязьня, якога адразу ж пачалі жорстка зьбіваць...

Непрытомнага скрываўленага юнака, якога вынесьлі з кабінэту, звалі Алесем Усюкевічам.

Некалькі месяцаў таму, пры канцы 1946-га, ён стварыў зь сябрамі падпольную арганізацыю, чыёй канчатковай мэтаю быў выхад Беларусі з СССР (што, між іншым, не пярэчыла савецкай Канстытуцыі). Паводле правілаў канспірацыі, кожны ўдзельнік Саюзу вызваленьня не павінен быў ведаць больш за двух сяброў.

У паваенным Менску ў ліку першых новых будынкаў было ўзьведзенае правае крыло міністэрства дзяржаўнай бясьпекі. Канец 1940-х

Упершыню ўсе васямнаццаць патрыётаў, зь якіх складаўся Саюз, сустрэліся на закрытым судовым пасяджаньні.

На лаве падсудных не было толькі правакатара. Актыўна ўдзельнічаў у справах арганізацыі супрацоўнік баранавіцкай абласной газэты Алесь Бажко. Ён ня быў арыштаваны і засуджаны, а пазьней зрабіў кар'еру літаратара, нястомна выкрываючы ў сваіх публікацыях антысавецкія падкопы нацыяналістаў, імпэрыялістаў і клерыкалаў.

Усюкевіч атрымаў дзесяць гадоў канцлягеру.

Яму ішоў дваццаць трэці год.

Зьняволеньне ён адбываў у Казахстане, дзе і застаўся пасьля вызваленьня.

Там дачакаўся таго, за што змагаўся ў юнацтве, — незалежнасьці Беларусі. Праўда, Беларусь хутка ператварылася зусім ня ў тую краіну, пра якую марылі маладыя патрыёты.

Напэўна, таму спадар Усюкевіч так і не вярнуўся на Бацькаўшчыну.

Цяпер з васямнаццаці сяброў Саюзу вызваленьня Беларусі жыве толькі адзін — Міхась Кожыч. Ніхто зь іх так і не прычакаў рэабілітацыі.

Алесь Усюкевіч
Люты 1925, в. Хадасы, цяпер Навагрудзкі раён — 10.1.2004, Паўладар, Казахстан

Янка Сурвіла

Галоўныя вехі жыцьця Янкі Сурвілы я ведаю дзякуючы знаёмству зь ягонай жонкаю Івонкай.

У чатыры гады ён ужо чытаў па-беларуску і ведаў на памяць Купалаву паэму «Курган».

У 1942-м сямнаццацігадовы Янка — дырэктар пачатковай беларускай школкі, спаленай партызанамі.

Па вайне ў беларускім лягеры для перамешчаных асобаў у нямецкім Ватэнштэце ён засноўвае й рэдагуе часопіс «Шляхам жыцьця».

Потым — эміграцыя ў Францыю. Там у 1948-м, на Першым зьезьдзе беларускай эміграцыі ў Парыжы, адбываецца рамантычнае Янкава знаёмства з зусім яшчэ юнай Івонкаю Шыманец, якая празь дзесяць гадоў стане ягонай жонкаю.

Старшыня Рады БНР Івонка Сурвіла

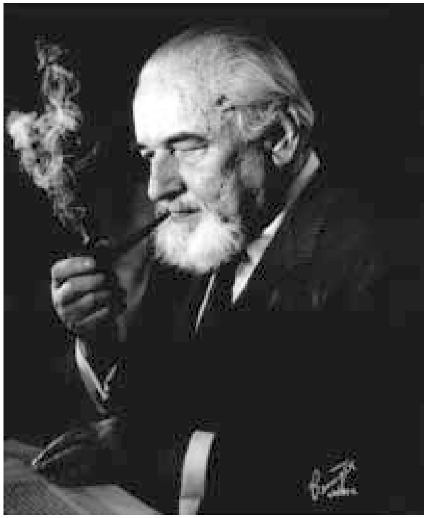

Атрымаўшы стыпэндыю Мадрыдзкага ўнівэрсытэту, Сурвіла вывучае эканоміку і робіць захады, каб арганізаваць беларускамоўныя праграмы Гішпанскага радыё. 25 сакавіка 1952 году ён выходзіць у этэр зь першай скіраванай на Беларусь перадачаю. У 1958—1965 гады Янка вядзе з Гішпаніі штодзённыя беларускія радыёперадачы.

Пасьля пераезду Сурвілаў у Канаду наша заакіянская дыяспара атрымала ў асобе Янкі чалавека, які, паводле словаў Барыса Рагулі, «быў прычынны да вытокаў усіх пачынаньняў на беларускай палітычнай і грамадзкай ніве, што зарадзіліся і рэалізаваліся ў Атаве».

Зь дзіцячых гадоў, калі сам змайстраваў свой першы фотаапарат, ён захаваў захапленьне мастацкай фатаграфіяй, пакінуўшы, у прыватнасьці, цэлую галерэю партрэтаў нашых літаратараў-эмігрантаў, у тым ліку партрэт Натальлі Арсеньневай, зьмешчаны ў менскай кнізе яе вершаў «Яшчэ адна вясна» (1996).

У вечнасьць Янка адышоў, як і жыў, грамадзянінам Беларускай Народнай Рэспублікі, Раду якой ад 1997 году ўзначальвае Івонка Сурвіла.

Янка Сурвіла
20.6.1925, в. Бялевічы, цяпер Смаргонскі раён – 3.6.1997, Атава, Канада
Пахаваны ў Олд-Чэлсі паблізу Атавы

Янка Філістовіч

Мне хочацца напісаць апавяданьне пра закаханую ў Янку Філістовіча францужанку — ягоную аднакурсьніцу з гістарычнага факультэту Сарбонны.

Пра тое, як дзякуючы высокаму цёмна-русаму хлопцу, якога сябры зь любасьцю, а магчыма, і зь лёгкай зайздрасьцю называлі Напалеонам, дзяўчына даведалася пра невядомую ёй краіну паміж Польшчай і Расеяй і нават вывучыла на роднай Янкавай мове два словы, якія памятае дагэтуль — «Жыве Беларусь!».

Янка выдаваў часопіс зь няпростым для француcкага вуха назовам «Моладзь», быў адным зь лідэраў згуртаваньня сваіх маладых суайчыньнікаў.

Потым ён паехаў вучыцца ў Лювэнскі ўнівэрсытэт у Бэльгіі, і дзяўчына зрэдку атрымлівала пра Янку зьвесткі ад агульнага знаёмага — мастака Міхася Навумовіча.

Яна ганарылася, калі пачула, што ў дваццаць пяць гадоў Філістовіч стаў сябрам Рады БНР — ураду сваёй краіны ў выгнаньні.

А тады Янка зьнік.

Толькі празь пяцьдзясят гадоў гераіня майго аповеду зноў сустрэне мэсье Навумовіча і даведаецца, што ў 1951-м Філістовіч на парашуце дэсантаваўся на родную зямлю і стварыў партызанскую групу, мэтаю змаганьня якой была вольная эўрапейская Беларусь.

Праз год, калі Янка будзе выходзіць з акружэньня, школьны сябар падсыпле яму ў гарбату снатворнага... У 1953-м Філістовіча прысудзяць да расстрэлу...

Гэта быў год майго нараджэньня.

Я абавязкова напішу свой аповед, і мне дапаможа дакумэнтальная кніга Аляксандра Лукашука «Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста», якая вярнула Янкава імя ў нашу гістарычную памяць.

Ён загінуў ва ўзросьце Каліноўскага, зь якім Янку часта параўноўвалі.

Сьледчы Рыгор Трапш, які вёў справу Філістовіча ў 1952 годзе, засьведчыў, што Янка не ўчыняў тэрарыстычных актаў і не дазволіў людзям з сваёй групы ніводнага рабунку і забойства. Паводле Трапша, на ягоным падсьледным не было крыві і за часы вайны.

Калі краіна здабыла незалежнасьць, у друку гучалі прапановы ўлучыць імя Філістовіча ў сьпіс ста найвыдатнейшых асобаў Беларусі за ўсе дзесяць вякоў яе гісторыі. Але сёньня артыкулу пра яго вы ня знойдзеце нават у гістарычнай энцыкляпэдыі...

Малодшая сястра Філістовіча Галіна захоўвае ягонае прысланае з Захаду ў 1950-м фота.

На адвароце Янкавай рукою напісаны верш, дзе ёсьць такія радкі:

Усё праходзіць, мінае, як дым,
Сьветлы ж сьлед будзе вечна жывым!

Янка Філістовіч
14.1.1926, в. Паняцічы, цяпер Вялейскі раён – 1953, Менск.
Месца пахаваньня невядомае

«У чалавечых характараў, як і ў некаторых будынкаў, некалькі фасадаў, прычым ня ўсе яны прыемныя на выгляд», — заўважыў францускі афарыст Франсуа дэ Ляроўшфуко. Характар пісьменьніцы і кінасцэнарысткі Лідзіі Вакулоўскай належаў якраз да такіх. Аднак галоўнай рысаю ў ім была незьнішчальная вальнадумнасьць.

Аднойчы пры канцы васьмідзясятых на зьезьдзе Саюзу пісьменьнікаў мне паказалі немаладую прыгожую жанчыну з нумарам «Нового мира» ў руках. «Вакулоўская, дысыдэнтка», — з захапленьнем сказаў знаёмы.

Лідзія Вакулоўская

Кватэра Лідзіі Аляксандраўны на вуліцы Берасьцянскай у сярэдзіне 1960-х сапраўды была своеасаблівым менскім клюбам вальнадумцаў (гэтаму спрыялі і прыстойныя ганарары гаспадыні, якая пісала па-расейску і часта друкавалася ў Маскве).

Як згадвае ў сваёй кнізе «На высьпе ўспамінаў» адзін з блізкіх знаёмых Вакулоўскай пісьменьнік Валянцін Тарас, у той вялікай стракатай кампаніі літаратараў, журналістаў, актораў, мастакоў закраналіся самыя рызыкоўныя тэмы. Дарагога Леаніда Ільліча нехта зь вясёлай застоліцы мог назваць «траглядытам», ягонага галоўнага ідэоляга Суслава — «сушанай воблай», а ўсіх крамлёўскіх старцаў — «тупарылай шарагай».

Калі я гасьцяваў у Бэрліне ў вядомага нямецкага беларусіста і колішняга палітвязьня Норбэрта Рандава, той паказаў мне некалькі сотняў старонак, ксэракапіяваных ім з адкрытых пасьля ўзьяднаньня Нямеччыны архіваў штазі.

Добры Норбэртаў прыяцель, апрача ўсяго астатняга, пісаў падрабязныя справаздачы пра дні нараджэньня «аб'екта» ўлучна з плянам стала і пералікам тостаў.

Падобныя госьці наведваліся і да Вакулоўскай. Адну, Зоечку, потым вылічылі, але яна пасьпела ўжо «напісаць опэру».

Лідзію зь сябрамі пацягнулі ў КГБ. Валянціна Тараса прымусілі звольніцца з рэдакцыі «Нёману», а ягоную жонку адхілілі ад этэру на Беларускім тэлебачаньні. Саму Вакулоўскую, якая была на вольных хлябах, абвінавачвалі ў пашырэньні забароненай літаратуры, спробах перадаць на Захад для публікацыі свае аповесьці й нават у закліках да тэрору. Выступаючы тады на рэспубліканскім партактыве, першы сакратар ЦК КПБ П. Машэраў хваліў «органы» за тое, што ўскрылі «антысавецкі нарыў на кватэры члена Саюзу пісьменьнікаў Вакулоўскай».

Пасьля тых падзеяў Лідзія Аляксандраўна пражыла яшчэ чвэрць стагодзьдзя і выдала паўтара дзясятка кніг сваёй жывой чытэльнай прозы. Яна памерла ў жніўні 1991-га, калі «шарага» путчыстаў спрабавала павярнуць кола гісторыі назад. Адным зь яе апошніх твораў стала аповесьць «Вальфрам — мэтал цьвёрды», прысьвечаная часу сталінскіх рэпрэсіяў.

Лідзія Вакулоўская
20.2.1926, Шчорс,
Чарнігаўская вобл.,
Украіна –
28.8.1991, Шчорс, Украіна

Алесь Адамовіч

Мы пазнаёміліся пры канцы васьмідзясятых у Маскве на паседжаньні Савету па беларускай літаратуры Саюзу пісьменьнікаў СССР, куды запрасілі зь дзясятак айчынных літмаладзёнаў. Абмеркаваньне нашай творчасьці пачалося з таго, што адзін з сталічных крытыкаў публічна паведаміў: чытаючы творы гасьцей, учора раптам зразумеў, што беларуская мова, аказваецца, сапраўды існуе.

Адамовіч крыху спазьніўся і, пачуўшы ад нас пра зробленае «старэйшым братам» адкрыцьцё, толькі пагардліва махнуў рукой, дадаўшы пару моцных слоў. Потым ён першы падпісаў складзены намі зварот у высокія інстанцыі з просьбаю стварыць у Менску музэй Уладзімера Караткевіча. Праўда, адразу ж упэўнена заўважыў: «Нічога, хлопцы, у вас не атрымаецца».

Ягоныя (на шчасьце, ня толькі пэсымістычныя) прагнозы зьдзяйсьняліся і ў маштабах нязьмерна большых. Адамовіч прадказаў крывавыя падзеі ў Вільні, а на пачатку лета таго самага гістарычнага 1991 году пайшоў у заклад з славутым палітолягам Гэнры Кісынджэрам, сьцьвярджаючы, што КПСС хутка сыдзе з арэны.

Ён усё сваё жыцьцё ваяваў за справядлівасьць: у партызанах, куды трапіў падлеткам; у Маскоўскім дзяржаўным унівэрсытэце, дзе працаваў на катэдры нацыянальных літаратураў і адкуль быў выгнаны ў сувязі з справаю пісьменьнікаў-дысыдэнтаў Сіняўскага і Даніэля; у Інстытуце літаратуры Акадэміі навук Беларусі, дзе адраджаў мэтадалягічныя прынцыпы праўдзівасьці й гістарызму...

Рэзкі канфлікт зь беларускім кіраўніцтвам пасьля чарнобыльскай катастрофы, праўду пра якую ён імкнуўся данесьці любымі шляхамі, прывёў да пераезду ў Маскву. Там Адамовіч стаў адным з выбітных

Алесь Адамовіч
3.8.1926*, в. Канюхі, Капыльскі раён – 26.1.1994, Масква, Расея. Пахаваны ў в. Глуша, Бабруйскі раён

удзельнікаў перабудовы і далейшых вірлівых палітычных падзеяў.

Ён стаў аўтарам сямнаццаці прыжыцьцёвых кнігаў, у тым ліку раману «Карнікі» і «Хатынскай аповесьці», паводле матываў якой зьняты фільм «Ідзі і глядзі».

Аднак Алесь Адамовіч належаў да тых творцаў, асоба якіх вышэйшая за іх творы.

Напэўна, ён і сам разумеў гэта, адважна рынуўшыся ў палітыку і грамадзкую дзейнасьць: быў народным дэпутатам, працаваў у «Мэмарыяле», выступаў з палымянымі прамовамі на мітынгах. Ня раз прыяжджаў у Менск на Чарнобыльскі шлях...

Ягоная сьмерць сталася сымбалічнай: падчас суду, пасьля выступу ў абарону інтарэсаў Міжнароднага літаратурнага фонду. У 1997-м, пасьмяротна, яго назвалі ляўрэатам прэміі гэтага Фонду «За гонар і годнасьць таленту».

Імя Адамовіча мае адна з прэміяў, якую прысуджае Беларускі ПЭН-цэнтар.

* Афіцыйная дата нараджэньня Алеся Адамовіча, 3.9.1927, замацаваная ў энцыкляпэдыях, — вынік таго, што ў часе вайны маці больш як на год «падмаладзіла» сына, ратуючы яго ад вывазу ў Нямеччыну.

Упершыню мы сустрэліся ў зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш. Праз некалькі дзён знаёмы, пачуўшы імя Церашчатавай, акругліў вочы: «Ніякіх кантактаў!.. Ты ведаеш, што яна служыла ў выведцы? Цяпер разумееш, чаму яе ў Зэльву так цягне?»

Яна сапраўды служыла ў савецкай выведцы. Сямнаццацігадовую Вольгу немцы мабілізавалі капаць акопы. Дзяўчыне ўдалося зьбегчы, перайсьці лінію фронту і запісацца ў школу радыстак. На пачатку пяцідзясятых, праходзячы каля Акадэміі навук, яна зайшла ў аддзел кадраў запытацца наконт якой-небудзь працы. «Баявое мінулае» адыграла сваю ролю, і яе залічылі сакратаркай.

Вольга Церашчатава

Для беларускай мастацтвазнаўчай навукі гэта быў шчасьлівы момант.

Вольга Церашчатава (крайняя справа) з калегамі на гасьцінах у Ларысы Геніюш (другая справа). 1970-я

У 1968-м супрацоўніца акадэмічнага Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі й фальклёру Церашчатава абараніла кандыдацкую дысэртацыю па даваеннай беларускай графіцы. Але яе зорны час быў наперадзе...

У тыя гады фізык Юры Хадыка і гісторык Элеанора Вецер запалілі дзясяткі два гэткіх самых апантаных навукоўцаў сваёй ідэяй стварыць Музэй старажытнабеларускай культуры. Аднак у 1973-м у рэспубліцы разгарнулася змаганьне з нацыяналізмам. Перастрахоўваючыся, акадэмічнае начальства пазбавілася ад пяцісот першых экспанатаў будучага музэю. Тады яго стваральнікі прыйшлі ў кабінэт да Церашчатавай і знайшлі ў ёй неацэннага паплечніка.

Вольга Васілеўна сама езьдзіла ў экспэдыцыі, дзе лёгка знаходзіла агульную мову і з раённымі начальнікамі, і зь сьвятарамі, і з простымі сялянамі. Яна ўмела браць на сябе адказнасьць. Яна была здольная на фантастычныя рэчы. Немагчыма зразумець, як яна змагла пераканаць міністра культуры Літвы перадаць Беларусі калекцыю з тысячы твораў нашага народнага мастацтва канца XIX стагодзьдзя, што вядома ж, паводле завядзёнкі нашых суседзяў, лічыліся «літоўскімі».

У 1979-м Музэй старажытнабеларускай культуры адчыніўся. Загадчыцай стала Вольга Церашчатава. Яе хапіла і на тое, каб праз некалькі гадоў выдаць сваю манаграфію «Старажытнабеларускі манумэнтальны жывапіс XI—XVIII стст.», якую адзін з рэцэнзэнтаў назваў «важкай цаглінкаю ў будынак Адраджэньня».

Апошні раз мы бачыліся зь ёю там, дзе і першы, — у Зэльве. Вось толькі спадарыня Ларыса не сустрэла нас і ня выйшла правесьці. У той дзень мы самі праводзілі яе ў апошні шлях.

Я глядзеў на Церашчатаву і бачыў, якая гэта для яе цяжкая страта.

Вольга Церашчатава
24.7.1926, Лоеў – 30.3.1992, Менск.
Пахаваная на менскіх Паўночных могілках

Мікола Канаш

Увесну 1983-га мы зь сябрам Вінцэсем Мудровым ехалі на пахаваньне Ларысы Геніюш. У вагоне дызэлю з Баранавічаў на Ваўкавыск, відавочна зрэагаваўшы на беларускую мову, да нас пачаў прыглядацца высокі станісты мужчына. Мы як па камандзе насьцярожыліся й замоўклі. Але ў Зэльве padазроны пасажыр выйшаў сьледам, і мы, убачыўшы ягоную выпраўку, ужо амаль не сумняваліся, з кім маем справу.

Як жа прыемна было памыліцца, калі даведаліся, што наш нежаданы спадарожнік — сулягернік спадарыні Ларысы, якому яе вершы дапамаглі вытрымаць тыя нечалавечыя ўмовы. Іх, вершы, перапісаныя на папяроснай паперы, перадавалі з жаночай зоны ў мужчынскую, выкарыстоўваючы самыя розныя вынаходкі. Адной з найбольш надзейных схованак быў кавалак вугалю з сакрэтам.

Свае 25 гадоў Мікола Канаш атрымаў за тое, што вучыўся пры немцах у Пастаўскай настаўніцкай сэмінарыі і ўступіў там у Саюз беларускай моладзі. Яго арыштавалі падчас службы ў войску: выпісалі камандзіроўку ў штаб часткі й пазнаёмілі зь яшчэ адным «камандзіраваным». Мікола ўсё зразумеў, калі пайшоў у цягніку ў прыбіральню, а той, другі, адразу рвануўся за ім.

Канцлягер у Інце толькі загартаваў яго беларускі патрыятызм. Аднойчы, ужо праз шмат гадоў пасьля вызваленьня, Канашу за «выдатную працу» ў шахтах прапанавалі ключы ад кватэры й пуцёўку ў Карлавы Вары. Але трэба было выканаць адну «фармальнасьць»: пакаяцца ў мясцовай газэце за грахі маладосьці. Новай кватэры, як і славутага курорту, Мікола Імполевіч так і не пабачыў.

Там, у Комі АССР, адкуль і на «волі» не дазвалялі вярнуцца на Бацькаўшчыну, ён сустрэў сваё шчасьце —

украінку Соф'ю, таксама асуджаную на 25 гадоў за нацыяналізм, у прыватнасьці за тое, што падняла зь зямлі ліст, які кінуў на дол адзін з палонных байцоў Украінскай паўстанцкай арміі, калёну якіх гналі па вуліцы. Міколу і Соф'ю таемна павянчаў украінскі вуніяцкі сьвятар, былы зьняволены. Усё жыцьцё яны, не дамаўляючыся, гаварылі ў сям'і кожны на сваёй мове.

Я пераканаўся ў гэтым, гасьцюючы ў Канашаў у іхняй каапэратыўнай кватэрцы ў Жлобіне, куды ім удалося пераехаць з Поўначы адно ў сямідзясятыя. Жытло месьцілася на першым паверсе шматпавярховіка і, калі на стале скончыліся салёныя гуркі, гаспадар зьлёгку пасунуў ходнічак, падчапіў шахтарскім мезенцам уштукаванае ў масьнічыну непрыкметнае кольца, і маім вачам адкрыўся ўваход у глыбачэзнае сутарэньне, дзе можна было б схаваць цэлы ўзвод.

У дзевяностыя дзядзька Мікола не ўступаў ні ў якія арганізацыі, але ў Жлобіне сваім лічылі яго і тэбээмаўцы, і фронтаўцы. Для моладзі ён быў легендай і разам з тым — зусім рэальным узорам непахіснага беларускага патрыёта.

Мікола Канаш
15.11.1926, в. Озерава, цяпер Браслаўскі раён – 29.10.2006, Жлобін

Ён меў кансьпірацыйную мянушку Сокал. Яго мараю з раньніх гадоў была вольная Беларусь.

Падчас вайны Кастусь Рамановіч вучыўся ў Навагрудзкай настаўніцкай сэмінарыі, быў сябрам Саюзу беларускай моладзі, а потым — курсантам афіцэрскай школы Беларускай Краёвай Абароны ў Менску. Ён адмовіўся ісьці на Захад.

Сокал хацеў лётаць толькі над Беларусьсю, але якраз такім, як ён — сьветлым і апантаным, — лёс наканоўваў далёкія нябёсы. А найчасьцей — не нябёсы, а клеткі.

Кастусь Рамановіч

Першы арышт у 1944-м. Рамановічу ўсяго сямнаццаць.

Вяртаючыся праз два гады з варкуцінскіх лягераў, ён, не баючыся, сказаў сустрэтаму на баранавіцкім вакзале знаёмаму: «Ня думай, што мяне запалохалі. Я прыехаў, каб змагацца з гэтай уладай за нашу незалежнасьць».

У роднай хаце на Наваградчыне малодшы брацік схаваўся ад незнаёмага дзядзькі пад ложак. Бацька толькі кіўнуў Кастусю і адвярнуўся, зрабіўшы выгляд, што не пазнае «блуднага» сына.

У 1946-м Рамановіч з аднадумцамі заснаваў у Навагрудку нелегальны Саюз вызваленьня Беларусі ды стаў кіраўніком яго фінансавага аддзелу. Мэтаю Саюзу было стварэньне самастойнай беларускай дзяржавы. Сымбалямі арганізацыі сталі бел-чырвона-белы сьцяг і Пагоня, а гімнам — «Мы выйдзем шчыльнымі радамі». Асноўным мэтадам змаганьня патрыёты лічылі антысавецкую агітацыю, але пры гэтым не выключалі і збройнага супраціву.

Іх выдаў правакатар. Рамановіч быў засуджаны на дзесяць гадоў лягераў і пяць гадоў паразы ў правах.

У перасыльнай турме ў Воршы Кастуся з паплечнікамі кінулі ў адмысловы барак да ўзброеных нажамі і кінжаламі блатных. Зброяю нашых хлопцаў сталі брусы ад зламаных нараў. Тую лютую бойку, інсьпіраваную дзеля фізычнага зьнішчэньня палітвязьняў, Рамановіч назаве ў сваіх мэмуарах Аршанскаю перамогай.

Пасьля вяртаньня ў Беларусь Кастусь Рамановіч жыў у Пінску.

Калі над краінаю падзьмулі вятры пераменаў, ён адразу далучыўся да незалежніцкага руху. Стаў сябрам Таварыства беларускай мовы і Беларускай сацыял-дэмакратычнай Грамады, стварыў на Палесьсі дэмакратычную вэтэранскую арганізацыю.

Ганаруся тым, што ў ягонай бібліятэцы засталіся мае кнігі з аўтографамі.

Падчас нашай сустрэчы мне падумалася, што з такімі, як ён, было б нястрашна і на этапе, і ў лягерным бараку.

Спадар Кастусь не дачакаўся ад сёньняшніх уладаў рэабілітацыі, як не пасьпеў узяць у рукі кнігу сваіх успамінаў «За волю Беларусі», што пабачыла сьвет празь некалькі месяцаў пасьля таго, як ён разлучыўся з душой.

Няхай Сокалу будзе ўтульна там, у нябеснай Беларусі!

Кастусь Рамановіч
1.1.1927, в. Лозкі,
цяпер Навагрудзкі раён –
31.1.2005, Пінск

Міхал Дубянецкі

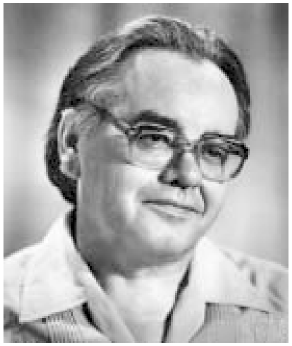

У дзяцінстве заходнебеларускі хлопчык Міхал стаў сьведкам таго, як увосень 1939-га чырвонаармейцы, што патрабавалі называць іх «вызваліцелямі», расклалі каля школы вогнішча з кнігаў. Савецкі афіцэр кідаў у полымя ўсё, што было надрукавана «не по-русски».

Напэўна, тое вогнішча і запраграмавала стаўленьне Дубянецкага да новай улады. Тым больш, што неўзабаве НКВД арыштавала за антысавецкую агітацыю ягонага бацьку.

На першы погляд, Міхал Дубянецкі рабіў пасьпяховую кар'еру: скончыў Рэспубліканскую партыйную школу і Вышэйшую партшколу ў Маскве, працаваў на адказных пасадах у менскіх выдавецтвах, з посьпехам займаўся літаратурнымі перакладамі зь некалькіх моваў, быў прызначаны інструктарам сэктару друку ЦК КПБ... Яму зайздросьцілі, але Міхал Хведаравіч не лічыў, што жыцьцё ўдалося. Ён быў з тых, хто ня проста разумеў антычалавечую сутнасьць таталітарызму, але і рыхтаваўся кінуць яму выклік.

Шчодра надзелены арганізатарскімі здольнасьцямі, Дубянецкі шмат зрабіў для разьвіцьця ў Беларусі энцыкляпэдычнай справы. Калегі сьцьвярджаюць, што менавіта ён быў ініцыятарам шматтомнага выданьня твораў беларускага фальклёру. Ягоны талент кнігавыдаўца найбольш поўна раскрыўся на пасадзе дырэктара выдавецтва «Мастацкая літаратура». Прымаючы на працу новага супрацоўніка,

Дубянецкі зазвычай казаў: «Запомніце, Вы прыйшлі працаваць рэдактарам, а ня цэнзарам». Добра ведаючы «кухню» савецкай цэнзуры, ён здолеў давесьці да сустрэчы з чытачом шмат сумнеўных з гледзішча ўлады кнігаў, у тым ліку чатырохтомнік Васіля Быкава, уключыўшы туды крамольную аповесьць «Мёртвым не баліць».

Уся лёгіка жыцьця Дубянецкага прывяла яго ў шэрагі тых, хто пры канцы васьмідзясятых узяў на сябе адказнасьць за будучыню Беларусі. Ён быў сярод ініцыятараў стварэньня Камітэту-58, што падрыхтаваў Устаноўчы сход «Мартыралёгу Беларусі» 19 кастрычніка 1988 году. На тым гістарычным сходзе, дзе спадар Міхал старшыняваў, быў утвораны Арганізацыйны камітэт БНФ «Адраджэньне».

Дубянецкі стаў адным з найактыўнейшых сябраў як Грамадзкай рады «Мартыралёгу», так і Аргкамітэту (а затым і першага Сойму) БНФ. Ён умеў трымаць удар. Ён быў побач з намі на векапомных агульнабеларускіх Дзядах 30 кастрычніка 1988-га. Ягоны нягучны, але прасякнуты вераю ў сваю праўду голас прымушаў заціхаць шматтысячныя мітынгі.

Дубянецкага пахавалі пад бел-чырвона-белым сьцягам, якому заставаўся яшчэ год да таго, каб стаць дзяржаўным.

Пасьмяротную публікацыю ягоных мэмуараў «Трэба рызыкаваць...» (дзе фігуравала размаітая нечысьць ад загадчыкаў аддзелаў ЦК КПСС да шараговага стукача М.), распачатую ў часопісе «Полымя» Сяргеем Законьнікавым, помсьліва спыніў прызначаны ўладамі новы галоўны рэдактар М. Мятліцкі.

Міхал Дубянецкі
4.3.1927, в. Востраў, цяпер Пінскі раён – 3.9.1990, Менск.
Пахаваны на менскіх Паўночных могілках

Зора Кіпель

Зора з тых людзей, зь сьмерцю якіх я дагэтуль не магу зьмірыцца. Нашу падараваны ёю швэдар, пішу «ейнай» асадкай, чакаю водгуку на новую кнігу...

Яна нарадзілася ў сям'і менскіх інтэлігентаў у гады беларусізацыі. Яе маці Апалёнія працавала настаўніцай і была блізка знаёмая з Уладзіславаю Луцэвіч, жонкаю Купалы. Бацька, Лявон Савёнак, які меў вядомасьць як здольны рэпартэр і фэльетаніст, у 1933-м трапіў у махавік рэпрэсіяў і быў адпраўлены ў высылку.

Навуку Зора здабывала ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне, у Лювэнскім унівэрсытэце ў Бэльгіі й Ратгерскім у ЗША.

Там, у Амэрыцы, яна пражыла большую частку жыцьця. Там выйшла замуж за школьнага сябра, аднаго зь сёньняшніх лідэраў нашай эміграцыі Вітаўта Кіпеля. Там нарадзіла і выхавала беларусамі дачку Алесю й сына Юрку.

Сваім другім домам спадарыня Кіпель называла Нью-Ёрскую публічную бібліятэку, дзе працавала амаль чатыры дзесяцігодзьдзі. Дзякуючы ёй значна пашырыўся беларускі кнігазбор бібліятэкі, былі наладжаныя дзясяткі тэматычна зьвязаных зь Беларусьсю выставаў, сэмінараў і канфэрэнцый. Разам зь Вітаўтам Зора ўклала такія фундамэнтальныя кнігі, як «Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе», «Беларуская дзяржаўнасьць», «Беларускі і беларусаведны друк на Захадзе». Яна колькі гадоў рэдагавала газэту «Беларус». Зорынаму пяру належыць надрукаваны ў ЗША ангельскі пераклад беларускае вэрсіі знакамітай рыцарскай «Аповесьці пра Трышчана».

Яе імя было з шэрагу тых, што служылі своеасаблівымі візытоўкамі Беларусі ў вольным сьвеце.

Ад пачатку дзевяностых Зора і Вітаўт штогод прыяжджалі на Бацькаўшчыну. Мы шмат вандравалі разам па Беларусі, і ў гэтых паездках — у Полацку, Віцебску, Магілеве, Рэчыцы, Крычаве — Кіпелі заўсёды пачуваліся не гасьцямі, а гаспадарамі, ня раз даючы прыклад тым, хто ўсё жыцьцё жыве на сваёй зямлі, нібыта прыхадзень — ня ведаючы ні яе мовы, ні гісторыі, ні традыцыяў.

У адказ на мой віншавальны ліст з нагоды прыняцьця яе і Вітаўта ў ганаровыя сябры Саюзу беларускіх пісьменьнікаў спадарыня Зора пісала: «Мы ўсё сваё жыцьцё аддалі БЕЛАРУСКАСЬЦІ».

Цяпер у Беларусь зноў і зноў вяртаецца Зорына душа.

Зора Кіпель
1.7.1927, Менск –
14.4.2003, Гаварт,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Тая чэрвеньская раніца 1947 году была вельмі кінэматаграфічная. Міхась касіў луг каля бацькоўскае сялібы. Прыклаўшыся да барылкі зь бярозавікам, ён пачуў вуркатаньне машыны. На жаль, гэта было не кіно...

Ён папрасіў у гэбіста дазволу прайсьці пракос да канца. Адказам быў зьдзеклівы рогат. У хаце ўжо рабілі ператрус, забіралі фатаздымкі й паперы. «Сыночак!» — галасіла маці.

Міхасю Ракевічу ішоў дваццаты год. У дзяцінстве вялікі ўплыў на яго мелі аповеды бацькі пра Амэрыку, дзе той быў у заробках і адкуль прывёз перакананьне, што там, за акіянам, чалавек — сапраўды вольны гаспадар свайго лёсу.

Міхась Ракевіч

Бацькавы прыгады дапаўняў у дзіцячай сьвядомасьці дзядзька Мікола, студэнт Варшаўскага ўнівэрсытэту, які казаў, што прыйдзе час і Беларусь таксама будзе вольнай — без паноў, без камуны.

Выгнаньне немцаў у 1944-м Міхась не ўспрыняў як вызваленьне. Прадстаўнікі савецкай улады, сярод якіх было шмат прыежджых, сьмяяліся зь беларускай мовы, абяцалі хутка пазачыняць цэрквы і касьцёлы ды палохалі аповедамі пра шчасьлівае жыцьцё ў калгасе.

У 1946-м на Слонімшчыне ўтварылася нелегальная антысавецкая арганізацыя «Чайка». Правай рукой яе кіраўніка Васіля Супруна стаў Ракевіч, якога прызначылі адказным за вайсковыя пытаньні. На той час Міхась быў студэнтам Берасьцейскага чыгуначнага тэхнікуму, дзе стварыў падпольную групу й выдаваў зь сябрамі антысавецкія ўлёткі. Хлопцы выразалі з гумы літары, складалі словы і рабілі адбіткі на паперы. За год існаваньня «Чайкі» яе філіі ўзьніклі, апрача Слоніму і Берасьця, у Баранавічах, Ганцавічах, на Піншчыне і Маладэчаншчыне.

Суд адмераў Ракевічу па максымуме: чвэрць стагодзьдзя зьняволеньня і пяць гадоў высылкі. Ён здабываў вугаль у жудасных, сырых і загазаваных шахтах Варкуты й Інты, дзе мусіў надоўга застацца і пасьля вызваленьня.

Усе спробы ўладкавацца на радзіме, у шахтарскім Салігорску, скончваліся адмовай. Беларускі патрыёт да пэнсіі мусіў працаваць на расейскай Поўначы. Ягоная карэспандэнцыя і ў васьмідзясятыя праглядалася гэбісцкімі кuратарамі.

Абвінавачаньні ў нацыяналізьме выклікалі нават дзяржаўныя беларускія газэты й часопісы, што Ракевіч выпісваў сабе ў Інту.

Міхась ня толькі пакутліва доўга ня мог вярнуцца на Бацькаўшчыну. Амаль дваццаць гадоў ён даглядаў прыкутую хваробай да ложка жонку. Аднак ніколі не наракаў на лёс, а казаў, што нават удзячны яму, бо адукаваных, разумных і сумленных людзей пабачыў у лягерах значна больш, чым на волі.

На ягонай магіле побач з помнікам гарыць агеньчык шахтарскае лямпы.

Міхась Ракевіч
19.11.1927, в. Ваўчкі,
цяпер Слонімскі раён –
8.3.1992, Слонім.
Пахаваны на могілках у
в. Клепачы, Слонімскі раён

Міхась Лічко

Ён ня быў героем, але яго-нае імя вартае памяці, бо лёс Міхася Лічко стаўся тыповым для тысячаў беларускіх юнакоў. Пра яго я пачуў ад спадарыні Надзеі Дземідовіч — Міхасёвай аднаклясьніцы, былой сяброўкі Саюзу беларускай моладзі, лягерніцы і ўдзельніцы Кенгірскага паўстаньня палітзьняволеных у 1954 годзе.

У Слонімскай беларускай прагімназіі ён, сын праваслаўнага сьвятара, вылучаўся сярод вучняў і прыгажосьцю, і вопраткай, і здольнасьцямі. Многія дзяўчаты былі закаханыя ў Міхася, а хлопцы зайздросьцілі яго-най дужасьці й спрыту.

Ішла вайна. У 1943-м усе навучэнцы прагімназіі зрабіліся сябрамі СБМ. Праз колькі месяцаў, калі вярнулася савецкая ўлада, удзел у Саюзе беларускай моладзі, куды запісвалі зь дзесяці гадоў, стаў адназначна кваліфікавацца як судзейнічаньне акупантам і здрада Радзіме.

Пасьля арышту Міхась Лічко бачыў горад свайго юнацтва — Слонім — толькі ў снах

Міхась Лічко апынуўся на Захадзе: уладкаваўся на працу, а вечарамі вучыўся. Аднаго разу на вуліцы зь ім загаварыў хлопец, які няблага валодаў беларускай мовай.

На чужыне чалавек можа хутка прасякнуцца даверам да земляка. Новы знаёмы зноў і зноў заводзіў размову пра тое, што трэба вяртацца на Радзіму і працаваць дзеля яе. Такіх, як Міхась, там, маўляў, чакаюць інстытуты, кватэры ды іншыя даброты.

Міхась паддаўся на ўгаворы. Увосень 1946-га ён паступіў у адзін з гарадзенскіх тэхнікумаў, а ўвесну, перад Вялікаднем, яго арыштавалі і прысудзілі дзесяць гадоў канцлягераў.

На пахаваньні Васіля Быкава да Надзеі Дземідовіч падышоў чалавек, які памятаў яе з Слоніму. Ад яго Надзея даведалася, што Міхася Лічка даўно няма на сьвеце. У лягеры яго зьмясьцілі ў адным бараку з хворымі на сухоты, і неўзабаве ён сканаў ад гэтае невылечнае тады хваробы. Пад уражаньнем запозьненай на паўстагодзьдзя страшнай навіны спадарыня Надзея напісала верш «Лёсы»:

У дваццаць год цябе, юнак, ня стала
У дзікім краі, дзе наўсьцяж лясы...
Чахотка ў ГУЛАГу лютавала
У час твае вясновае красы.

Высокі ўзьлёт, хапала волі, сілы
Узьняцца ўвысь, дзе шорхалі арлы...
Ды тую рунь чужынцы пакасілі,
Забралі ў край, дзе не жывуць буслы...

Міхась Лічко
1928, мяст. Мір,
цяпер Карэліцкі раён –
1948, ?

Васіль Мядзелец

Сярод безьлічы стандартных помнікаў зь ня менш стандартнымі расейскамоўнымі надпісамі ёсьць на полацкіх Лясных могілках дагледжанае надмагільле з словамі, што прымушаюць спыніцца: «Хай сьняцца сны аб Беларусі...». Тут знайшоў свой вечны спачын Васіль Мядзелец — адзін з кіраўнікоў Саюзу беларускіх патрыётаў, падпольнай моладзевай арганізацыі, што дзейнічала на Пастаўшчыне і Глыбоччыне ў 1945—1947 гадах.

«Як ні дзіўна, але якраз школа зь яе ваяўнічай, надакучлівай пальшчызнай дала мне першыя ўрокі нацыянальнага пачуцьця.

Настаўнікі патрабавалі, каб мы «мувілі» толькі на іхняй «гжэчнай» польскай мове, пазьбягаючы ўжываць тутэйшыя «брыдкія» словы. Тым самым яны абуджалі ў нас пратэст на такі гвалт», — пісаў ён у сваіх успамінах.

Родны беларускі дух запанаваў у школе, адчыненай мясцовымі патрыётамі ў гады нямецкай акупацыі. «Вучылі нас любіць Беларусь і служыць ёй. Настаўнікі і вучні гаварылі заўсёды толькі па-беларуску», — згадваў спадар Васіль.

Аднак нават ува ўмовах вайны Масква, памятаючы русіфікатарскія запаветы Мураўёва-вешальніка, бязьлітасна змагалася зь беларускім школьніцтвам.

Гэта рабілася рукамі савецкіх партызанаў, якія палілі нашыя школы і «ліквідоўвалі» настаўнікаў. (Сюжэт апавяданьня Вячаслава Адамчыка «Прылёт кажана», дзе

гэтак званыя «народныя мсьціўцы» гвалцяць і забіваюць маладую настаўніцу, на жаль, зусім ня быў нейкім выняткам.)

Сумны лёс напаткаў і Янзенскую школу, дзе вучыўся Васіль.

Па вайне, у Глыбоцкай пэдвучэльні, Мядзельца зь сябрамі Антосем Фурсам, Лявом Бялевічам, Алесем Юршэвічам пад пагрозаю выключэньня загналі ў камсамол. Усе дысцыпліны ў вучэльні выкладаліся па-расейску.

Беларуская мова зноў, як і за палякамі, трапіла ў становішча непажаданай і падазронай падчаркі. Моладзь адказала стварэньнем свайго нелегальнага Саюзу, мэтаю якога была незалежная Беларусь.

Іх, маладых, рамантычных, наіўных, выдаў правакатар.

Дзевятнаццацігадовы Васіль як заснавальнік антысавецкай арганізацыі быў асуджаны да расстрэлу, які, у сувязі з часовай адменаю ў СССР сьмяротнага пакараньня, замянілі на 25 гадоў зьняволеньня.

На радзіму ён здолеў вярнуцца толькі ў 1985-м. У дзевяностыя напісаў цікавыя і дасьціпныя мэмуары для кнігі «Гарт. З успамінаў пра Саюз беларускіх патрыётаў».

Да Васіля Мядзельца і сёньня прыходзяць аднадумцы — і сталыя, і полацкая моладзь.

На ягонай магіле зноў і зноў зьяўляюцца жывыя сьцяжкі зь бел-чырвона-белых гвазьдзікоў.

Васіль Мядзелец
1928, в. Ружанпольле, цяпер Мёрскі раён – 20.12.2004, Полацак. Пахаваны на полацкіх Лясных могілках

«Прысягаю перад Бацькаўшчынай і беларускім народам, што заўсёды буду верны ідэалам свабоды і незалежнасьці Беларусі. Калі ж па слабасьці сваёй або па злым намеры я парушу гэтую прысягу і выдам тайну сяброў, хай пакарае мяне Бог ганебнай сьмерцю здрадніка Радзімы...»

Гэта словы прысягі, якую давалі ўдзельнікі Саюзу беларускіх патрыётаў — нелегальнай паваеннай арганізацыі пастаўскай і глыбоцкай моладзі, якая марыла пра вольную Беларусь. Тэкст прысягі склаў адзін з найактыўнейшых сяброў СБП Алесь Юршэвіч.

Алесь Юршэвіч

Патрыётам ён стаў яшчэ ў школьныя гады.

Дырэктарам беларускай школы, адчыненай у гады нямецкай акупацыі ў мястэчку Язна на Мёршчыне быў Ігнат Мятла — брат і аднадумца вядомага дзеяча нашага нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі, дэпутата Польскага сойму Пятра Мятлы. Вучні грунтоўна знаёміліся з гісторыяй і роднай літаратурай. На ўроках ім расказвалі пра рэпрэсіі 1930-х у савецкай Беларусі, пра расстраляных і забароненых пісьменьнікаў і навукоўцаў.

У зусім іншай сытуацыі Алесь апынуўся пасьля вайны. У 1-й глыбоцкай школе дзесяцікласьніку Юршэвічу растлумачылі, што «в СССР государственный язык — русский, а бедная крестьянская «мова» за ненадобностью скоро отомрет».

Асабліва абурала Алеся зь сябрамі тое, што іхнія нацыянальныя пачуцьці зноў і зноў абражаў падобнымі «прароцтвамі» ня хто-небудзь, а выкладчык гісторыі, ад якога яны чакалі ўрокаў, дзе выхоўваліся б годнасьць і гонар за сваю зямлю, яе культуру і мову.

У сяброўскім коле высьпеў ня проста пратэст, а ідэя стварэньня падпольнай беларускай арганізацыі. Юршэвіч прапанаваў узяць за ўзор таварыства філяматаў, што дзейнічала на пачатку XIX стагодзьдзя ў Віленскім унівэрсытэце. Гэта надзвычай красамоўны факт, які сьведчыць, што ў неперапынным змаганьні за незалежнасьць, якое трывала ад моманту захопу беларускіх земляў царскай імпэрыяй, новыя пакаленьні патрыётаў заўсёды адчувалі духоўную лучнасьць з папярэднікамі.

Разам з Васілём Мядзельцам і Антосем Фурсам, зь якімі вучыўся за немцамі ў Язьненскай школе, Алесь Юршэвіч напісаў праграму і статут Саюзу беларускіх патрыётаў, арганізаваў 25 сакавіка 1946 году ўрачыстую цырымонію прысягі сяброў СБП.

Дзейнасьць Саюзу, скіраваная на супраціў русіфікацыі і прапаганду незалежніцкіх ідэяў, трывала ўсяго паўтара году...

Паводле пастановы ваеннага трыбуналу, які судзіў патрыётаў, тагачаснага студэнта БДУ Юршэвіча чакаў расстрэл. Прысуд зьмянілі на 25-гадовае зьняволеньне і пяць гадоў паразы ў правах.

Спадар Алесь зноў удыхнуў п'янкога вольнага паветра ў 1956-м, у часе хрушчоўскай адлігі.

Вярнуўшыся ў Беларусь, ён жыў у Мёрах і, разумеючы, што сыстэма не дазволіць зрабіць ніякай прафэсійнай кар'еры, працаваў будаўніком.

З нашых размоваў зь Юршэвічам я не магу прыгадаць, каб ён калі-небудзь прасіў нечага для сябе. Ягоным вечным клопатам была дапамога былым сябрам СБП. У 2006-м у іх гонар ён пасадзіў у Курапатах каштанавую алею.

Алесь Юршэвіч
1.1.1928, в. Курылавічы, цяпер Шаркоўшчынскі раён —
26.3.2007, Мёры

Павал Жук

Напэўна, усе, хто быў знаёмы з Паўлам Антонавічам Жуком, пагадзіліся б, што вызначальнаю рысаю ягонага характару была непахісная вера ў справядлівасьць.

Гэта асабліва ўражвала, калі ты ведаў, што некалі Павал твар у твар сутыкнуўся зь лютай несправядлівасьцю, якая магла перакрэсьліць усё жыцьцё юнака з Браслаўшчыны.

Па вайне ў будынку пошты, дзе ён працаваў бухгальтарам, здарыўся пажар.

Затрымаць падпальшчыкаў не ўдалося, але «органы» мелі загад паказаць народу яго «клясавага ворага».

На допыце сьледчы спакойна, нават весела, сказаў Паўлу: «Ты, хлопец, невінаваты, але ня выкруцісься ад расстрэлу, калі не падпішаш прызнаньня. Тады з улікам малалецтва атрымаеш якіхнебудзь гадоў дзесяць».

Ваенны трыбунал войскаў МГБ і сапраўды адмераў яму ўсяго дзесяцігодзьдзе лягераў.

Салікамск, Караганда, Енісейск, Дудзінка...

У Нарыльску Павал удзельнічаў у паўстаньні, калі пад кулямётным агнём палеглі сотні палітвязьняў.

Ён вытрымаў усе кругі свайго пекла.

Вярнуўшыся праз восем гадоў на волю, Павал скончыў дзесяцігодку і працаваў, на сьціплых пасадах, разумеючы, што для гэтай улады ён заўсёды будзе «ворагам народу».

Але, чакаючы лепшага часу, у ім жыла нязгасная прага справядлівасьці.

У 1990-м абласная гарадзенская газэта надрукавала артыкул Паўла Жука пра лёсы палітзьняволеных. Публікацыя, у якой пульсаваў жывы чалавечы і грамадзянскі боль, выклікала велізарны рэзананс.

Неўзабаве аўтара аднагалосна абралі старшынём абласной Асацыяцыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў.

Спадар Павал здолеў згуртаваць у арганізацыі больш за трыста сяброў.

Ён высьветліў, што ў архіве гарадзенскага ўпраўленьня КГБ пад грыфам «Захоўваць вечна» знаходзяцца 15 тысяч справаў асуджаных паводле палітычных артыкулаў у гады сталіншчыны.

Ён лічыў сваім абавязкам несьці праўду пра тыя падзеі ў школьныя клясы і студэнцкія аўдыторыі.

Помнікам Паўлу Жуку сталася выдадзеная Асацыяцыяй кніга ўспамінаў былых палітвязьняў «Ніколі болей».

Павал Жук
15.4.1928,
в. Рацюны, цяпер
Браслаўскі раён –
26.1.2006, Горадня

Расьціслаў Лапіцкі

Яшчэ й сёньня ў родных мясьцінах пра яго ходзяць паданьні. Мне вядомыя прыклады, калі, атрымаўшы на ўроку вольную тэму пра героя, на якога яны хацелі б стаць падобнымі, вучні пісалі пра Расьціслава Лапіцкага.

У пасьляваенныя саракавыя ў Мядзельскай дзесяцігодцы не было вучня, таленавіцейшага за Расьціслава Лапіцкага.

Ён сьпяваў і граў на тузіне інструмэнтаў, майстраваў ровары і радыёпрымачы, зрабіў электрамашыну, якой спрабаваў лекаваць людзей ад розных хваробаў, маляваў плякаты для ўрокаў батанікі й заалёгіі...

Аднак большасьць настаўнікаў не ганарылася Расьціславам, а трымалася зь ім насьцярожана. І ня толькі таму, што ён быў сынам «сацыяльна чужога элемэнта» — сьвятара.

У школе ведалі, што яшчэ раней, у сямігодцы, Лапіцкага арыштоўвалі за сувязь з падпольнай арганізацыяй навучэнцаў Віленскай беларускай гімназіі й Віленскай сэмінарыі. Шаснаццацігадовы Расьціслаў быў асуджаны на тры гады, выйшаў на волю ў 1945-м паводле амністыі, але антысавецкіх поглядаў не зьмяніў, прычым, адстойваў іх нават на занятках.

Калі Лапіцкія пераехалі ў Смаргонь, дзе Расьціслаў пайшоў у дзясятую клясу, занепакоілася ўжо кіраўніцтва тамтэйшай школы.

Пагатоў, новы вучань на ўроку адмовіўся пісаць твор

пра фадзееўскіх «моладагвардзейцаў», абвясьціўшы, што ў іх ёсьць свая «Маладая гвардыя», якая змагаецца за Беларусь.

У словах Расьціслава не было асаблівага перабольшаньня: ён сапраўды стварыў арганізацыю зь пятнаццаці чалавек.

Юнакі не бяз посьпеху вялі агітацыю на школьных вечарынках і ў клюбе, дзе іхні кіраўнік граў на піяніна. А неўзабаве ў Смаргоні зьявіліся сотні антыкамуністычных улётак...

Расьціслаў мусіў перайсьці на нелегальнае становішча. Партызаны Арміі Краёвай абяцалі пераправіць яго за мяжу, ды перашкодзіла цяжкая хвароба.

Яго арыштавалі ў Кабыльніку на Нарачы. На допытах у Вялейскай турме Расьціслава так зьбівалі, што знаёмы арыштант не пазнаў яго, прыняўшы за старога дзеда.

Выступ на судзе Лапіцкі выкарыстаў не на апраўданьні, а дзеля абвінавачаньня камуністычнага рэжыму ў антынароднай палітыцы — непамерных падатках, калгасным прымусе, закрыцьці храмаў.

Ваенны трыбунал Беларускай вайсковай акругі прысудзіў яго да расстрэлу.

Расьціслаў адмовіўся ад прапановы прасіць памілаваньня.

Біёграфам Лапіцкага стаў ягоны зямляк, наш вядомы гісторык Міхась Чарняўскі. «Як пошуг маланкі» — назваў ён сваю кнігу, што пабачыла сьвет у 2007 годзе ў сэрыі «Нашы славутыя землякі».

Расьціслаў Лапіцкі
1.9.1928, в. Касута, цяпер Вялейскі раён — 28.10.1950, урочышча Красный Бережок(?), ваколіцы Вялейкі. Сымбалічна пахаваны ў Гіжыцку, Вармінска-Мазурскае ваяводзтва, Польшча

Лявон Баразна

Лявон Баразна — чалавек, зь якім я не пасьпеў пазнаёміцца, але які стаў героем майго юнацтва.

Па прафэсіі Лявон быў мастак і мастацтвазнаўца. Ён стварыў шэраг альбомаў, прысьвечаных народнаму адзеньню і беларускім арнамэнтам. Ён, па сутнасьці, заснаваў школу нацыянальнага сцэнічнага касьцюму і «апрануў» дзясяткі фальклёрных ансамбляў. Ягоная кніга «Гравюры Францыска Скарыны» сталася важкім даробкам у Скарыніяну.

Ягоныя талент і майстэрства гарантавалі спакойнае й заможнае жыцьцё. Аднак паводле духу Баразна быў змагар. Ён ня мог зьмірыцца з русіфікацыяй, скіраванай ня толькі супраць мовы, але і супраць народнага мастацтва і гістарычнай спадчыны. У сваім асяродзьдзі ён, не баючыся сексотаў, казаў пра неабходнасьць выхаду Беларусі з СССР. Сябры згадваюць, што «з гэтай ідэяй ён падымаўся і клаўся спаць».

Менавіта Лявон Баразна разам зь Зянонам Пазьняком распачаў змаганьне з заплянаваным уладамі зьнішчэньнем старажытнай менскай вуліцы Няміга. Артыкул у яе абарону сябрам удалося надрукаваць у газэце «Правда», што ў вачах тутэйшага чынавенства рабіла іх асобамі небясьпечнымі.

У жніўні 1972-га Баразна рыхтаваў першую грамадзкую акцыю пратэсту супраць дзейнасьці менскіх гэрастратаў. У адзін з тых вечароў ён кінуўся на вуліцы

ратаваць жанчыну, на якую напалі бандыты. Жанчына імгненна зьнікла, а Лявон атрымаў нанесены спрактыкаванай рукой сьмяротны ўдар. Блізкія Баразны ўпэўненыя: дзейнічала рука спэцслужбаў.

Старадаўняя менская Няміга. 1967

У 1975-м, калі я вучыўся на пятым курсе БДУ, Лявонавы сябры наладзілі ў Менску ягоную пэрсанальную выставу. Яна мела велізарны рэзананс. Да кнігі водгукаў нязьменна цягнулася чарга. Там людзі пісалі і чыталі пра тое самае, чым жыў Баразна.

Гэта быў выбух зьняважаных пачуцьцяў нацыянальнай і чалавечай годнасьці. Памятаю, адна старонка проста крычала вялікімі літарамі: «Спыніць русіфікацыю! Тут — Беларусь!»

Я хадзіў на выставу кожны дзень. Кніга водгукаў заўсёды была новая (учорашнюю, відаць, забіралі ў КГБ), але яна ўмацоўвала веру: нас — шмат, і тут — сапраўды Беларусь.

Лявон Баразна
4.2.1929, в. Новае Сяло, Талачынскі раён —
15.8.1972, Менск.
Пахаваны ў в. Новае Сяло

Пасьля вызваленьня Беларусі ад гітлераўцаў пятнаццацігадовы Алег Табола прыйшоў давучвацца ў адну з глыбоцкіх школаў. На шыльдзе было напісана, што школа — беларуская, але ўсё выкладаньне ў ёй (як гэта нярэдка бывае і сёньня) ішло па-расейску.

Для юнакоў і дзяўчат, якія ў гады нямецкай акупацыі вучыліся сапраўды ў беларускіх школах, такое становішча было дзікім і незразумелым. Яно наводзіла на думку, што акупацыя зьмянілася не на свабоду, а на новую няволю, якая ў стаўленьні да ўсяго беларускага выглядала яшчэ больш жорсткаю.

Алег Табола

Аднойчы на ўроку гісторыі Алег зь сябрамі запытаўся ў настаўніка, чаму беларусы павінны вучыцца на мове іншага народу. «Что здесь непонятно? — ня проста зьдзівіўся, але абурыўся настаўнік. — Зачем ваш белорусский язык, если местное население хорошо понимает по-русски? Ведь и сами белорусы согласны, что их наречие излишне».

Але згодныя з гэтым былі зусім ня ўсе беларусы. Праз год, ужо ў Глыбоцкай пэдвучэльні, дзе таксама поўным ходам праводзілася русіфікацыя, Алег Табола ўступіў у нелегальны Саюз беларускіх патрыётаў. Асноўным пунктам яго праграмы была не дэкляратыўная, а рэальная незалежнасьць Беларусі зь дзяржаўнай беларускай моваю, бел-чырвона-белым сьцягам і гербам «Пагоня».

Канспірацыйныя сустрэчы, прысяга перад нацыянальнымі сымбалямі, аб'яднаньне з аднадумцамі з пастаўскай групы «За Беларусь» — усё гэта адпрэчвала безнадзейнасьць і напаўняла жыцьцё сэнсам. Але ў арганізацыі ўжо дзейнічаў правакатар Алег Стахоўскі. У лютым 1947-га пачаліся арышты, допыты з выкарыстаньнем сэансаў гіпнозу, катаваньні...

Табола быў асуджаны на восем гадоў лягераў і пяць

гадоў пазбаўленьня грамадзянскіх правоў. Пасьля вызваленьня ён здолеў вярнуцца ў Беларусь, дачакаўся рэабілітацыі і стаў адным з герояў прысьвечанай Саюзу беларускіх патрыётаў кнігі «Гарт», выдадзенай у дзевяностыя Архівам найноўшай гісторыі. У той час Табола быў ужо інвалідам, але паранейшаму імкнуўся служыць ідэалам маладосьці. Ён знайшоў сябе ў праваабарончай дзейнасьці, быў абраны ў склад выканкаму Лігі правоў чалавека.

Ужо амаль на Божай пасьцелі спадар Алег завяршыў кароткія, але надзвычай насычаныя мэмуары пад назовам «Мой жыцьцяпіс». Ёсьць у іх згадка пра немаладога сулягерніка, які, каб умацоўваць беларускі дух землякоў — сяброў па няволі, чытаў ім на памяць клясыку айчыннай паэзіі. Гэта прыносіла добры плён, але, як піша Табола:

«Былі сярод нас і такія, што не хацелі звацца беларусамі, а імкнуліся далучыцца да расейцаў. Аднак расейцы, палічыўшы іх ненадзейнымі людзьмі, у сваю групоўку ня бралі. Такія беларусы ёсьць сярод нас і сёньня. Ніяк яны ня хочуць усьвядоміць, што ў расейцаў заўсёды будуць людзьмі другога гатунку».

Алег Табола
18.5.1929, в. Заазёрцы, цяпер Шаркоўшчынскі раён –
3.4.2003, Менск.
Пахаваны на могілках у пас. Калодзішчы, Менскі раён

Яўген Глебаў

Адзін з найвыдатнейшых беларускіх кампазытараў XX стагодзьдзя Яўген Глебаў нарадзіўся ў Рославе. Толькі зусім недасьведчаныя ў гісторыі маглі называць яго «рускім чалавекам, які ўнёс вялікі ўклад у мастацтва Беларусі». Паходзячы зь беларускага этнічнага абшару, Глебаў быў шчодра надзелены найлепшымі рысамі нашай мэнтальнасьці, што выяўляліся як у творчасьці, так і ў паўсядзённым жыцьці.

У школе Жэня марыў пра мора і выправіўся паступаць у бакінскую мараходку. Адтуль, перапалохаўшы родных, ён вярнуўся з чорным, як у мурына, тварам: ад самага Баку ехаў на вагонных дахах. Няпройдзены конкурс стаўся шчасьцем для беларускае музыкі.

Ягоныя эмацыйныя, інтанацыйна багатыя, нетрадыцыйныя сымфоніі й канцэрты, сюіты й араторыі, балеты «Курган», «Альпійская баляда», «Тыль Уленшпігель», «Маленькі прынц», опэра «Майстар і Маргарыта» заўсёды рабіліся падзеямі.

Відаць, кожнаму жыхару краіны знаёмыя глебаўскія п’есы для эстраднага аркестру «Залатая восень» і «Начны дыліжанс», якія тысячы разоў гучалі й працягваюць гучаць на радыё.

Сцэна з балету Яўгена Глебава «Тыль Уленшпігель» у пастаноўцы Фінскай нацыянальнай опэры. 1977

Уляўраны й адзначаны самымі высокімі званьнямі й прэміямі, Глебаў ніколі ня быў кампазытарам прыдворным.

Ён сябраваў з Васілём Быкавым, кнігі якога ня раз рабіліся для Яўгена Аляксандравіча літаратурнай асноваю музычных твораў.

Студэнты зь Беларускай дзяржаўнай кансэрваторыі, калегі і сябры захапляліся ня толькі магутным талентам і працавітасьцю Глебава, але й ягоным адметным гумарам.

Кажуць, ён працаваў наступным чынам: сымфонію — за два месяцы, балет — за паўгоду, а пра песьні, пасьміхаючыся, казаў: «Не пасьпеў напісаць да абеду, то ня трэба і выседжваць — ня яйка ж!»

Стаўленьне народнага артыста да сёньняшняй улады цудоўна адлюстравалася ў гісторыі пра яго віншаваньне з 70-годзьдзем, калі з букетам ад Лукашэнкі да Глебава (які пасьля інсульту страціў зрок, але не пачуцьцё гумару) заявіўся тагачасны намесьнік кіраўніка прэзыдэнцкай адміністрацыі Іван Пашкевіч.

— Прэзыдэнт цэніць Вас!

— І я яго цаню!

— Прэзыдэнт паважае Вас!

— І я яго паважаю.

— Прэзыдэнт любіць Вашы балеты!

— І я яго балеты люблю, — рэзюмаваў маэстра.

Яўген Глебаў
10.9.1929, Рослаў, Смаленшчына – 13.1.2000, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Ніна Асіненка

Уявіце, што да вас у клясу ці аўдыторыю зайшоў дырэктар і абвясьціў, што ад сёньня ўсё выкладаньне пераводзіцца на расейскую мову, а за адказы па-беларуску будуць аўтаматычна зьніжацца адзнакі.

Менавіта гэтыя словы пачулі ўвосень 1945 году будучыя настаўнікі з Пастаўскай пэдвучэльні ад новага дырэктара таварыша Фішкіна.

Пратэстуючы супраць русіфікацыі, група студэнтаў стварыла нелегальную арганізацыю «За Беларусь». Яна мела на мэце «бараніць родную мову, беларускую культуру, нацыянальныя традыцыі й самабытнасьць».

Сярод заснавальнікаў была Ніна Асіненка, якая ўзяла сабе канспірацыйную мянушку Незабудка. У яе на кватэры ў сакавіку 1946-га і адбылася моладзевая вечарына, на якой урачыста абвясьцілі пра існаваньне арганізацыі. Зрабіў гэта нарачоны Незабудкі Мікола Асіненка. (Сяброўкі зайздросьцілі Ніне: нават прозьвішча мяняць ня трэба.).

Праз два тыдні ў роднай Міколавай хаце ў вёсцы Рамелькі Пастаўскага раёну перад бел-чырвона-белым сьцягам і выяваю Пагоні маладыя нелегалы прынялі прысягу. Неўзабаве яны аб'ядналіся з глыбоцкімі студэнтамі-аднадумцамі ў Саюз беларускіх патрыётаў.

Ім заставаўся ўсяго адзін год волі.

На судовым працэсе ў Менску Мікола Асіненка (мянушка Крывіч), каб ратаваць каханую, адмаўляў яе ўдзел у СБП, ды Незабудка заявіла, што была ў арганізацыі й хоча разьдзяліць зь сябрамі іх лёс.

Найсправядлівейшы ў сьвеце суд адмераў ёй дзесяць гадоў зьняволеньня. Ды самае страшнае было ня гэта. Сустрэча зь любым Міколам адтэрміноўвалася на цэлую вечнасьць: нарачонага прысудзілі да расстрэлу, які замянілі 25 гадамі няволі.

Ніна Асіненка з мамай

Сьмерць Сталіна скарацiла расстаньне дзьвюх родных душаў. Аднак бальшавіцкія канцлягеры , якія ў сваёй жорсткасьці не саступалі нацысцкім, падарвалі Нініна здароўе.

Яе жыцьцё заўчасна дагарэла. Ня маючы змогі забыць сваю Незабудку, Мікола падаўся на будаўніцтва БАМу і назусім зьнік з поля зроку сяброў.

Сэрца заходзіцца, калі думаеш пра тое, колькі іх, сьветлых, чыстых, адданых Радзіме, не пасьпелі зрабіць на пачатку 1990-х глытку свабоды.

Русіфікацыйная палітыка цяперашняй улады — у тым ліку, і найперш, у сфэры адукацыі — стварае падставы для ўзьнікненьня арганізацыяў кшталту той, што паўстала шэсьцьдзесят гадоў таму ў Паставах. Вось толькі назовы ў іх будуць іншыя.

Заклік «За Беларусь!» цынічна прысабечаны рэжымам. Іхняя Беларусь — гэта Беларусь безь беларускае мовы й культуры, а значыць, урэшце, і безь беларусаў. Але, як казаў адзін клясык (дарэчы, расейскі), пабачым, што скажуць самі беларусы.

Ніна Асіненка
Каля 1930, Пастаўшчына – ?, Узбэкістан (?)

Галіна Русак

У яе амэрыканскім доме мяне найперш уразіла калекцыя індзейскае керамікі. Тады й зрабілася зразумелым, адкуль у карцінах спадарыні Галіны, нават у выявах беларускіх сьвятых, гэтыя нязвычныя эўрапейскаму воку дэкаратыўныя матывы. Я ня даў волі фантазіі й ня стаў уяўляць, якія думкі й аналёгіі маглі ўзьнікаць у беларускай мастачкі падчас шматлікіх вандровак па архіпэлягу індзейскіх рэзэрвацыяў.

Наваградчанка Галіна Русак у дзевятнаццаць гадоў апынулася ў ЗША. Там яна з ступенямі магістра бібліятэчных навук і гісторыі мастацтва скончыла заснаваны яшчэ ў каляніяльны пэрыяд Ратгерскі ўнівэрсытэт, дзе пазьней была дырэктаркай мастацкай біблі-

ятэкі. (Дарэчы, у той самай alma mater пачынаў навуковую кар'еру біяхімік беларус Аўген Вярбіцкі, спэцыяліст у захаваньні ежы, які быў адказны за харчаваньне першай амэрыканскай экспэдыцыі на Месяц.)

Яна сталася вядомай дзяячкай нашай дыяспары, а таксама агульнаамэрыканскага руху за правы жанчынаў.

Але яе сапраўдным пакліканьнем было мастацтва — жывапіс і графіка, у якіх Галіна працавала ў імпрэсіяністычнай манеры. Беларусь прысутная ў многіх ейных пэйзажах («Буслы ў палёце», «Курган», «Папараць-кветка»), нават калі там, на першы погляд, адлюстраваная Амэрыка.

Згукі далёкае Радзімы чуваць у яе творах «Эўфрасіньня Полацкая», «Голас продкаў», «Пагоня»...

«Я глыбока зацікаўленая ў багатай сымбалічнай мове, у звычаях і мастацкім выяўленьні беларускага народу, — пісала Галіна Русак. — Сымбалізм быў заўсёды важнай часткаю беларускага жыцьця. Як мастачка, я зацікаўленая ў перахоўваньні сымбалічнай мовы Беларусі і ў пашырэньні яе сродкамі сучаснай мастацкай тэхнікі паміж гледачоў замежжа».

З усіх сваіх шматлікіх выставаў у ЗША ды іншых краінах найдаражэйшаю спадарыня Галіна да апошніх дзён лічыла адзіную пэрсанальную выставу 1992 году ў незалежнай Беларусі.

Яе няма, але ў небе над Наваградчынай кружляюць ейныя буслы.

Галіна Русак (ад нараджэньня Родзька)
24.5.1930, Наваградак – 14.9.2000, Сомэрсэт, штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Крыху вандраваўшы па плянэце і адзначыўшыся ў пары дзясяткаў блізкіх і далёкіх краінаў, я канчаткова пераканаўся ў тым, што беларускі, незалежна ад узросту — найпрыгажэйшыя жанчыны ў сьвеце.

Гэтая выснова канчаткова сфармулявалася ў беларускай царкве Маці Божай Жыровіцкай у гарадку Гайлэнд-Парк, штат Нью-Джэрзі, дзе я сустрэў фантастычна высокую для Амэрыкі канцэнтрацыю прыгожых дзяўчатак, дзяўчат, кабетаў і бабулек.

Вера Бартуль

Адным з увасабленьняў красы беларусак была Вера Бартуль, якую, пра што я потым даведаўся, у свой час абралі каралеваю характва нашае эміграцыі.

Яна ня толькі сама была красуняю, але і дапамагала зрабіцца прыгажэйшымі іншым.

Калісьці ў Бартулёў кватаравала акторка, якая параіла Веры пайсьці ў школу дэманстрацыі моды, якую тая й закончыла, каб потым пасьпяхова працаваць мадэльлю і кансультантам-кутур'е.

Яе працы дэманстраваліся ў найлепшых крамах Нью-Ёрку, Сан-Францыска, Лос-Анджэлесу, Чыкага... Вера стварыла сцэнічныя ўборы для славутага на эміграцыі танцавальнага гурта «Васілёк», разам зь якім упершыню пасьля доўгага расстаньня наведала Беларусь, а потым шмат разоў прыяжджала сюды як сябра арганізацыі «CitiHope», што дапамагала ахвярам Чарнобылю.

Дабрачыннай гуманітарнай дзейнасьцю спадарыня Вера займалася праз усё жыцьцё.

У маладосьці яна зьбірала сродкі на падтрымку вязьням з ГУЛАГу. Сярод тых, хто атрымліваў гэтую дапамогу, былі Ларыса й Янка Геніюшы, Юрка і Лявон Луцкевічы.

Вера і Францішак Бартулі з дачкой Ганнай. 1950-я

За сабраныя ёю грошы выходзілі кружэлкі Данчыка, набываліся экспанаты ў Беларускі музэй у Гайнаўцы на Беласточчыне.

Да апошніх сваіх дзён яна ўзначальвала нью-ёрскую суполку Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны.

Яна перажыла свайго мужа, вядомага дзеяча нашай эміграцыі Францішка Бартуля толькі на некалькі месяцаў.

Вера Бартуль (ад нараджэньня Касьцюкевіч)
22.11.1930, в. Губічы, цяпер Буда-Кашалёўскі раён — 24.4.2006, Нью-Ёрк, ЗША. Пахаваная на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

Ліст ад яго з водгукам на адно зь першых маіх апавяданьняў — самая дарагая «адзінка захоўваньня» ў хатнім архіве.

Дзякуючы таму, поўнаму авансаў лісту, мая першая кніжка была без ваганьняў названая па адрэцэнзаваным мэтрам юначым опусе — «Добры дзень, мая Шыпшына».

На жаль, я ўжо ня змог падпісаць яму аўтарскага асобніка.

Пахаваньне запомнілася вострым да фізычнага болю адчуваньнем велізарнай страты — ня толькі выдатнага пісьменьніка, але і асабіста блізкага чалавека. У разьвітальным слове паэт Генадзь Бураўкін назваў Караткевіча апосталам нацыі, і ў гэтым не пачулася ніякага перабольшаньня.

Уладзімер Караткевіч

Памятаю, калі ў продажы зьявіўся новы зборнік ягонае прозы, у нас на гістфаку БДУ сарвалася лекцыя, бо амаль увесь курс, не згаворваючыся, рушыў у кнігарню.

Кнігі Караткевіча ня проста вярталі нам эўрапейскае мінулае нашае зямлі. Караткевіч вяртаў нам Радзіму, падводзіў да «моманту ісьціны».

Мы пачыналі разумець, што з народам, пазбаўленым памяці, можна рабіць самыя злачынныя сацыяльныя і палітычныя экспэрымэнты.

А потым адбылося ўсьцешлівае адкрыцьцё ягонай паэзіі. Томік «Маёй Іліяды», каб ён заўсёды быў са мною,

я вывучыў на памяць. Гэтая кніга і сёньня гучыць ува мне: *«О Радзіма, мой сьветач цудоўны, адзіны, / Явар мой, мой агністы сьнягір на сасьне, / Ледзь цябе не забыў я з чужою жанчынай...»* («Сьнягір»), *«За што галаву ты згубіла, / Якую праўду сказала?»* («Безгаловая Вэнэра»), *«Дзяўчына ад шчасьця сьпявала... / Стронцый быў у дажджы...»* (прарочая «Дзяўчына пад дажджом»).

На сьвяткаваньні 75-годзьдзя Караткевіча ў Воршы, у музэі пісьменьніка (створаным, дарэчы, у колішняй радзільні, дзе той зьявіўся на сьвет) да мяне падышоў чалавек зь някідкім аблічам. «Вы — Орлов», — сказаў ён, і я мусіў пагадзіцца. «Я уже два дня наблюдаю за вами, и вы постоянно чем-то недовольны».

Я сапраўды быў незадаволены: да прыкладу, тым, што шмат каго з жывых сяброў і добрых знаёмых Караткевіча на ягоны юбілей проста не паклікалі, а калі й запрасілі, дык не давалі слова. «Я — Арлоў. А хто Вы такі?» — у сваю чаргу пацікавіўся я. «Участник юбилейных торжеств», — не зьбянтэжыўшыся, адрэкамэндаваўся мой суразмоўца.

Думаю, што яны, гэтыя «участники торжеств», як і я сам, ані не сумняваліся, з кім, зь якой Беларусьсю, быў бы Ўладзімер Караткевіч, каб дажыў да сёньняшніх дзён.

Адзін з замежных гасьцей-навукоўцаў выказаў тады, у Воршы, думку, што, каб Бог не паслаў беларусам Караткевіча, на мапе сьвету магло б быць цяпер на адну краіну меней. Тут можна падыскутаваць, але не падлягае сумневу, што безь яго мы былі б іншыя.

Уладзімер Караткевіч
26.11.1930, Ворша –
25.7.1984, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ангеліна Бароўка

Улетку 1947-га непаўналетняя беларуска Ліна Бароўка слухала выстаўленае ёй абвінавачаньне: «Будучы варожа настроеная да савецкай улады, уступіла ў падпольную арганізацыю, для якой зрабіла бел-чырвона-белы сьцяг... Аддавала кватэру для нелегальных зборышчаў... Зьбірала ў арганізацыі сяброўскія складкі... Намервалася набыць друкавальную машынку... Дзеля канспірацыі ўзяла мянушку Тапаля... Захоўвала антысавецкую літаратуру...»

У Менску ішоў працэс над сябрамі Саюзу беларускіх патрыётаў, створанага глыбоцкай і пастаўскай моладзьдзю ў адказ на палітыку русіфікацыі.

Ліна была скарбніцай СБП. Знойдзеная ў яе гэтак званая антысавецкая літаратура ўяўляла сабой знакамітую «Беларускую граматыку» Браніслава Тарашкевіча.

Шаснаццацігадовую Бароўку-Тапалю засудзілі на дзесяць гадоў канцлягераў. Але ў параўнаньні зь некалькімі пякельнымі месяцамі сьледства гэта ўспрымалася ёю як велізарная палёгка.

Цяпер яе прынамсі ня білі рукамі й нагамі. У камэры ў чаканьні этапу можна было сядзець, а не ляжаць, не варушачыся, пры сьцяне, як бесчалавечныя ахоўнікі загадвалі ім пасьля арышту ў халодных і сырых, населеных пацукамі сутарэньнях пастаўскай плябаніі.

Пэрсанажамі вусьцішнага сну здаваліся цяпер сьледчы, які на кожным допыце торкаў ліпучымі пальцамі ў вочы, і ягоны падручны старшына Авілаў, што на допыты зьняволеных вёў, а назад ужо прыносіў.

Спачатку Ліну трымалі ў Менскай дзіцячай калёніі, затым этапавалі ў мардоўскія канцлягеры. Былыя сябры СБП расказвалі мне, што ставячы подпіс у паперах на вызваленьне, лягерны доктар толькі спачувальна пахітаў галавой: савецкая карная сыстэма выканала сваю ролю, ушчэнт падарваўшы здароўе яшчэ зусім маладой жанчыны.

Калі Ліна падыходзіла цяпер да люстэрка і бачыла сябе — украй схуднелую, спакутаваную, з прыгаслымі вачыма, — яе юначая мянушка Тапаля пачынала здавацца зьдзеклівай.

На радзіме Бароўка сустрэла пільную ўвагу «органаў» і савецкіх актывістаў, ды страх або, у лепшым разе, насьцярожанасьць абываталяў.

Ратуючыся ад штодзённага псыхалягічнага ціску, яна пераехала ў Рыгу, дзе і абарваўся жыцьцёвы шлях патрыёткі.

Ліну і яе сяброў выдаў спрактыкаваны правакатар Алег Стахоўскі, укаранёны ў Саюз беларускіх патрыётаў афіцэр МГБ.

Магчыма ён і сёньня ходзіць па вуліцах, сядзіць у прэзыдыюмах і вучыць моладзь любіць Беларусь, не захапляючыся такімі небясьпечнымі рэчамі, як беларуская граматыка.

Ангеліна Бароўка
1931 (?),
Пастаўшчына —
11.11.1999, Рыга, Латвія

Юры Карачун

Ужо даўно я жыву зусім недалёка ад Нацыянальнага мастацкага музэю, дзе ён дваццаць гадоў працаваў дырэктарам. Безьліч разоў мы сустракаліся на вуліцы ці ў музэйных залях, віталіся й казалі адзін аднаму колькі ветлівых словаў.

Я дзякаваў за запрашэньне на чарговы вэрнісаж, ён чытаў нешта маё. За ягонай магутнай постацьцю адчувалася найперш не фізычная дужасьць, а інтэлект і духоўная глыбіня, што натхнялі на больш блізкае знаёмства.

Ды, як гэта, на жаль, нярэдка бывае, калі я нарэшце вырашыў зьдзейсьніць даўні намер, падпісаў Юр'ю Карачуну кнігу і сабраўся зайсьці да яго, ён зірнуў на мяне з газэтнай калёнкі ў жалобнай рамцы.

З таго дня прамінулі гады, якія толькі дапамаглі ацаніць маштаб постаці Карачуна.

Ён, бясспрэчна, быў чалавекам дзяржаўнага мысьленьня, у якім талент мастака шчасьліва спалучаўся з бліскучымі арганізацыйнымі здольнасьцямі. Досыць сказаць, што найперш дзякуючы ягонай настойлівасьці пачалася рэальная рэстаўрацыя Мірскага замку, які ня толькі зрабіўся філіялам Мастацкага музэю, але і быў улучаны ва Ўсясьветны сьпіс спадчыны ЮНЭСКА. Калі ўжо зайшла гаворка пра філіялы, дык яны зьявіліся ў музэю таксама ў Раўбічах, Гальшанах, Магілеве, Менску (Дом Ваньковічаў, сядзіба ў Лошыцы...).

За часамі дырэктарства Карачуна ў ягоным музэі, апрача безьлічы іншых, адбыліся выставы мастакоў нашага замежжа — Міколы Пашкевіча, Галіны Дакальскай, Галіны Русак...

У прадмове да каталёгу спадарыні Галіны Русак Юры Аляксандравіч пісаў: «Надзвычай цікавым і каштоўным уяўляецца тое, што разьвіцьцё творчасьці нашых землякоў за мяжою ішло натуральна, яны ня зьведалі ўціску таталітарных умоваў і традыцыяў».

Такіх поглядаў, як і шмат чаго іншага, Карачуну не даравалі — і сёй-той з калегаў, і чынавенства ад культуры, што пачало правіць баль пасьля 1994-га.

У апошнія гады яму зь ягонай беларусацэнтрычнасьцю даводзілася няпроста.

Спадар Юры ратаваўся ўласнай творчасьцю, працуючы ў кніжнай графіцы, ствараючы сонечныя акварэльныя краявіды, у якія хочацца хоць на колькі хвілінаў патрапіць, каб пазбыцца шэрага цяжару будзённасьці.

Карачуна няма, але ягоныя ідэі працягваюць урэчаісьнівацца.

Пры канцы 2006-га прыняў наведнікаў новы будынак Мастацкага музэю з творамі беларускіх мастакоў. Вось толькі наўрад ці Юры Карачун, ініцыятар будаўніцтва гэтак званай «другой чаргі», пагадзіўся б з тым, што раней (чамусьці якраз у старых, добра знаёмых менчукам мурах) адчынілі экспазыцыю расейскага мастацтва.

Цяжка ўявіць і тое, каб ён ухваліў новую экспазыцыю, дзе няма твораў вядомых мастакоў, якія «правінаваціліся» перад уладай.

Юры Карачун
27.12.1931, Менск – 11.6.1997, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Ад агульных знаёмых я чуў пра яго шмат — і сьветлага, узьнёслага, і, далікатна кажучы, прыземлена-жаласьлівага...

Ён сябраваў з Уладзімерам Караткевічам і Адамам Мальдзісам. Ён часта браў квіток да Зэльвы, дзе жыла грамадзянка БНР Ларыса Геніюш, якая ў сярэдзіне шасьцідзясятых амаль штотыдзень пісала яму вялікія цёплыя лісты, называючы «дарагім Міколам».

Ён абараніў дысэртацыю па творчасьці Сімяона Полацкага. Ён пісаў пра Францішка Скарыну і Афанасія Філіповіча, пра традыцыі нашай дзяржаўнасьці і ролю

Мікола Прашковіч

царкоўнай Вуніі ў захаваньні беларускай ідэнтычнасьці.

Ён не баяўся казаць пра каляніяльнае становішча Беларусі ў складзе СССР і вынішчэньне ўсяго нацыянальнага.

На пачатку сямідзясятых ён пашыраў самвыдавецкую працу вядомага ўкраінскага дысыдэнта Івана Дзюбы «Інтэрнацыяналізм або русіфікацыя?» і зьбіраў грошы пацярпелым ад рэпрэсіяў калегам ува Ўкраіне.

Пасьля адной з надрукаваных у «Полымі» рэцэнзіяў газэта «Советская Белоруссия» абвінавáціла Міколу Прашковіча ў беларускім нацыяналізьме.

Пад той публікацыяй, дарэчы, стаяў подпіс асьпіранта Я. Трашчанка, будучага выкладчыка А. Лукашэнкі і аўтара нашумелага колькі гадоў таму навучальнага дапаможніка па гісторыі, таго самага, дзе беларуская дзяржаўнасьць пачынаецца ад 1917 году, а сталінскія рэпрэсіі падаюцца амаль як народнае шчасьце.

Можна ўявіць радасьць тых гэбістаў, каму даручылі «курыраваць» Прашковіча — чалавека надзіва, амаль падзіцячаму даверлівага, шчырага, эмацыйнага, які гатовы быў любога, хто загаворыць па-беларуску, адразу запрасіць у сваю аднапакаёвую кватэрку на вуліцы Куйбышава.

У 1973 годзе КГБ шчыльна заняўся так званым «акадэмічным асяродкам» — групай навукоўцаў дэмакратычных перакананьняў, да якой належаў і Прашковіч. Разам зь Зянонам Пазьняком, Міхасём Чарняўскім ды іншымі асабліва небясьпечнымі нацыяналістамі (якія, апрача ўсіх астатніх грахоў, яшчэ нібыта меліся адабраць у Расеі Смаленшчыну й Браншчыну) Міколу звольнілі з працы. Віжы не адставалі ад падапечных ні на крок — нават станавіліся сьледам у чаргу ў гастраноме.

Праз свой характар асабліва цяжка перажываў такі стан Прашковіч: доўга быў беспрацоўным, потым, будучы вядомым вучоным, працаваў грузчыкам і нарэшце здолеў уладкавацца карэктарам. Здаралася, каб пад'есьці, ён прыходзіў да Караткевіча.

Жыцьцёвы фінал Прашковіча стаўся трагічна вусьцішным.

Душэўны надлом прывёў да паралюшу ног, і Мікола згарэў у бацькоўскай хаце, ня здолеўшы выбрацца з агню падчас пажару.

Мікола Прашковіч
4.5.1932, в. Гарадзішча, Бярэзінскі раён — 2.2.1983, в. Гарадзішча

Вячаслаў Адамчык

На паліцы, што расейскі пісьменьнік Юры Алеша назваў «залатой» (гэта значыць, той, кнігі зь якой зноў і зноў гартаюцца й перачытваюцца), у маёй бібліятэцы стаяць два выданьні Вячаслава Адамчыка: раман «Чужая бацькаўшчына» і томік апавяданьняў «Нязрушаны камень».

Першая кніга, напісаная, як сьцьвярджаюць сыны пісьменьніка, звычайнай школьнай асадкаю з сталёвым пяром, адкрыла мне некалі ня толькі й ня столькі вобраз заходнебеларускае вёскі, аб чым гаварылася ў падручніках. Яна адкрывала душу беларускага народу, напярэдадні... канаваньнем якога сталася быць жывой і пакутнай мяжой паміж Захадам і Усходам.

Невыпадкова фільм «Чужая бацькаўшчына», што выйшаў на экраны ў 1982 годзе, успрыняўся як абяцаньне сапраўды нацыянальнага кінэматографу (якое так і засталося няспраўджаным.)

Другая кніга Адамчыка з маёй «залатой» паліцы выйшла ўжо пасьля ягонага сыходу ў Вечнасьць. Апошнія гады мы, па сутнасьці, жылі ў адным двары, і ў дзёньніках ён замілавана апісваў дрэвы, якія я таксама бачыў з сваіх вокнаў, і птушак на іх, што для мяне часта былі проста птушкамі, а ён адрозьніваў кожную па назьве й звычках.

Пра многіх людзей ён, наадварот, выказваўся ў дзёньнікавых запісах з успышкамі проста інфэрнальнай нянавісьці, у выніку чаго некаторыя з гэтых Адамчыкавых «герояў» абвясьцілі яго мізантропам.

Калі казаць наагул, то таленавіты мізантроп для мяне пераважыць безьліч чалавекалюбівых пасрэднасьцяў. Аднак я перакананы, што Вячаслаў Адамчык больш за ўсё ненавідзеў тых і таго, хто перакрываў нашым душам вольнае беларускае паветра.

Памятаю, зь якой роспаччу й болем на адным з паседжаньняў Рады Саюзу пісьменьнікаў ён казаў, што ўжо некалькі тыдняў ня бачыў над цэнтральным сталічным праспэктам аніводнай беларускамоўнай расьцяжкі.

Незадоўга да разьвітаньня з гэтым сьветам, які ён, як мала хто іншы, бачыў, здаецца, з усімі фарбамі й адценьнямі — і ў прыродзе, і ў людзкіх стасунках — Адамчык стварыў і апублікаваў выдатныя апавяданьні «Прылёт кажана» («Леанарда») і «Ноч на Галавасека», дзе ад узроўню праўды амаль задыхаесься.

Яго сыны Ўладзімер і Міраслаў, больш вядомыя як пісьменьнікі Адам Глобус і Міраслаў Шайбак, сваім коштам адчынілі ў гонар бацькі на доме № 12 на праспэкце Францішка Скарыны мэмарыяльную дошку. На ёй аўтар «Чужой бацькаўшчыны» падобны ў профіль да Гогаля.

Але ён ня быў нашым Гогалем.

Ён стаў нашым Адамчыкам.

Вячаслаў Адамчык
1.11.1933,
в. Варакомшчына,
цяпер Дзятлаўскі раён –
5.8.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Уладзімер Кармілкін

Яшчэ пры жыцьці ён здабыў сабе славу фоталетапісца БНФ і ўсёй апошняй хвалі беларускага Адраджэньня. У дзень нараджэньня за сталом у спадара Кармілкіна можна было сустрэць Васіля Быкава, вучонага і палітыка Юр'я Хадыку, вядомых мастакоў, літаратараў, музыкаў. Іхнія клопаты й памкненьні былі і справаю яго жыцьця.

Безь ягонай рухавай цыбатай постаці я не магу згадаць, здаецца, ніводнай вулічнай акцыі, дзе ён заўсёды апынаўся ў самым небясьпечным месцы.

Памятаю, як на Чарнобыльскім шляху 1996 году ён адарваўся ад аб'ектыва, каб перавязаць параненага, і сам атрымаў жорсткі ўдар па галаве.

Кармілкін ня меў найсучасьнейшай оптыкі, але гэта

заўсёды кампэнсавалася ягонай шалёнай, проста фантастычнай нястомнасьцю.

Ён зрабіў тысячы здымкаў, многія сотні зь якіх застануцца для нашых наступнікаў у газэтных падшыўках і кнігах.

Аднак Уладзімер глядзеў на сьвет ня толькі праз фотааб'ектыў. Неверагодна прыемна было ўбачыць у яго сваю новую кнігу з закладкай. Ён прасіў мяне напісаць раманы пра гетмана Астроскага і Станіслава Аўгуста Панятоўскага, нашага апошняга манарха.

Сваёй дачцэ, якая стала мастачкай, ён даў рэдкае й прыгожае лацінскае імя — Мiлiта (Мядовая).

Былы вайсковец, ён быў надзелены нечакана чуйнай душою і талентам сябраваць з многімі, але з асабліва трапяткім пачуцьцём ставіўся да Быкава. Ад'яжджаючы за мяжу, Васіль Уладзімеравіч атрымаў ад Кармілкіна ў падарунак Пагоню і бел-чырвона-белы сьцяжок, зь якімі не расставаўся да сваіх апошніх дзён.

У пасьведчаньне аб сьмерці спадара Ўладзімера запісалі ўмоўную дату. Яго знайшлі ў кватэры толькі празь некалькі дзён пасьля таго, як спынілася ягонае беларускае сэрца. Балюча, што ён не пасьпеў зафіксаваць на стужку хроніку нашай будучай перамогі, у якую так верыў.

Не пагаджайцеся з тымі, хто кажа, нібыта незаменных людзей не існуе. Уладзімера Кармілкіна няма з намі ўжо даўно, а яго месца фоталетапісца змаганьня за дэмакратычную Беларусь па-ранейшаму застаецца вакантным...

Уладзімер Кармілкін
15.2.1934, Смаленск, Расея –
14.7.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Аляксей Логвін

Падчас сьледзтва яго ня білі. Сьледчы вучыўся ў вячэрняй школе, і Аляксей рашаў яму матэматычныя задачы.

Сямнаццацігадовым ён атрымаў дзесяць гадоў канцлягераў.

Астатнім, паўналетнім, суд адмераў чвэрць стагодзьдзя.

З гледзішча савецкага правасудзьдзя яны зьдзейсьнілі жудаснае злачынства — стварылі падпольную школьную арганізацыю на чале з камсоргам.

Аляксей Логвін і яго сябры, гэтыя яшчэ хлапчукі зь Ліды, не выступалі супраць савецкай улады і Леніна лічылі амаль што сьвятым. Але іхнія душы не маглі прыняць рэчаіснасьці зь яе хлусьнёй пра шчасьлівае жыцьцё, за якой хаваліся калгасны прыгон і арышты знаёмых і сваякоў.

Юныя нелегалы ставілі задачу выхоўваць моладзь у антысталінскім духу. Плянавалася наладзіць сувязь зь мясцовым ксяндзом, а таксама зь Югаславіяй, бо яе кіраўніцтва пачало праводзіць незалежную ад Масквы палітыку.

На адпаведным узроўні знаходзілася і канспірацыя. Сярод сяброў арганізацыі былі два хлопцы, чые бацькі, як потым выявілася, мелі беспасярэднія сувязі з МГБ. Гэтыя двое трымалі «органы» ў курсе ўсіх справаў (а пазьней, дарэчы, і самі сталі афіцэрамі ўсёмагутнага ведамства).

У першым лягеры для непаўналетніх у Мардовіі ён зьвярнуў увагу на тое, што сядзяць адны палітычныя і зусім мала расейцаў.

Сьмерць Сталіна зьняволеныя, як згадваў Аляксей, адзначалі, як сапраўднае сьвята.

Аднак першая амністыя закранула адно тых, хто меў тэрміны, меншыя за пяць гадоў. Логвіна перавялі ў

Аляксей Логвін (зьлева) зь сябрам.
Канец 1940-х

сібірскі Камышляг на будаўніцтва нафтаперапрацоўчага заводу.

Праз тыдзень працы ён ужо ня мог хадзіць, і карцар здаваўся паратункам. У 1954-м Аляксей адседзеў у карцары пяцьдзясят чатыры дні й ночы...

На схіле дзён ён прызнаваўся, што як не шкадаваў пра свой удзел у падпольнай арганізацыі пры арышце, так ані не раскаяўся і пасьля ўсяго перажытага.

Знаёмыя згадваюць яго ціхмяным, маўклівым чалавекам, які цудоўна сьпяваў беларускія песьні й рамансы, маючы асаблівы сантымэнт да Багдановічавай «Зоркі Вэнэры». Відаць, гэтая любоў была зьвязаная з памяцьцю пра тое, як чакала й дачакалася яго зь лягеру нарачоная Марыя.

Аляксей Логвін
26.2.1934, в. Збляны,
цяпер Лідзкі раён –
12.1.2004, Ліда

Пры канцы 1980-х у менскім Палацы спорту дэманстравалася выстава амэрыканскай тэхнікі. Больш за экспанаты многіх наведнікаў уражваў амэрыканец, які выдатна гаварыў па-беларуску.

Як я пазьней даведаўся, магчыма, менавіта з гэтае прычыны яму, Васілю Мельяновічу, так і не дазволілі тады наведаць родную палескую вёску.

Па-сапраўднаму мы пазнаёміліся ўжо ў Амэрыцы, праехаўшы з Васілём зь дзясятак штатаў — ад Вашынгтону да Кліўлэнду.

Васіль Мельяновіч

Пра чалавека вельмі шмат могуць сказаць драбніцы: у майго спадарожніка на гадзіньніку былі два цыфэрбляты, стрэлкі якіх паказвалі час з разьбежкаю на сем гадзінаў, што існуе паміж Менскам і Нью-Ёркам.

Едучы па спадзістых, як дзе-небудзь пад Навагрудкам, пэнсыльванскіх пагорках пад музыку нашых фальклёрных гуртоў, я лавіў сябе на адчуваньні, што знаходжуся ў нейкай ідэальнай Беларусі.

У доме Мельяновіча ілюзія адно мацнела: беларуская бібліятэка, калекцыя ручнікоў, прывезеная з пошты пульхная капэрта айчыннай пэрыёдыкі...

Васіль любіў жыцьцё ўва ўсіх ягоных праявах. Ён быў нястомным падарожнікам, цаніў жаночую прыгажосьць, азартна ўдзельнічаў у аўкцыёнах. Але найбольш любіў Беларусь.

Ён проста мроіў сваю вёску, моцны й вялікі бацькоўскі дом, дзе цяпер месьціцца школа.

Ён зьбіраўся вярнуцца на Радзіму: прыцэньваўся да менскіх кватэраў, месяцамі жыў у Беларусі, доўга наймаў двухпакаёўку насупраць колішняй рэстарацыі «Патсдам».

Пасьля выхаду на пэнсію Васіль цалкам аддаўся беларускай справе. Дзеля спрыяньня кантактам ЗША зь Беларусьсю ён заснаваў Беларуска-амэрыканскую інфармацыйную службу.

Асабіста знаёмы з прэзыдэнтамі Рональдам Рэйганам і Джорджам Бушам-старэйшым, узброены шматгадовым досьведам удзелу ў прэзыдэнцкіх ды іншых выбарчых кампаніях, Мельяновіч заўсёды прапаноўваў нашай апазыцыі свае паслугі й глыбока перажываў, калі ягоныя веды заставаліся на Бацькаўшчыне незапатрабаванымі.

Яго вяртаньне дадому ўсё ж зьдзейсьнілася, няхай сабе й пасьля сыходу з гэтага сьвету.

Ягоная жонка Тацяна Антонава-Мельяновіч, вядомая ў Беларусі журналістка, пахавала урну з Васілёвым прахам у Азярніцы, побач з магілаю яго дзеда.

Васіль Мельяновіч
28.8.1934, в. Азярніца, цяпер Лунінецкі раён — 6.10.2004, Брансўік, штат Агаё, ЗША.
Пахаваны ў в. Азярніца

Месца яго нарадзінаў для беларускага літаратара ня самае звычайнае. У выходныя дні Карласаў бацька Рыгор — заходнебеларускі габрэй-эмігрант — рыбаліў у Ля-Плаце і, прывозячы дадому тамтэйшых двухмэтровых рыбін, у адказ на захоплены крык малога пагардліва азываўся: «Хіба гэта рыба! Гаўно! Вось у нас у Прыпяці — там рыба!»

У далёкую й загадкавую Беларусь Карлас зь сям'ёю прыехаў у сярэдзіне 1950-х. Дваццацідвухгадовы юнак пасьпеў ужо закончыць Нацыянальны інстытут імя М. Марэна ў Буэнас-Айрэсе і пабыць галоўным рэдактарам левай газэты...

Карлас Шэрман

Краіна саветаў, якая ўяўлялася Карласу ледзьве не зямлёй запаветнай, падаравала бязьлітасны крах ілюзіяў. З сотняў рэпатрыянтаў, якія сышлі разам з Шэрманамі з аргентынскага цеплаходу ў адэскім порце, практычна ўсе праўдамі й няпраўдамі вярнуліся ў Амэрыку. Карлас застаўся. Вырашальную ролю ў гэтым адыграла знаёмства з Рыгорам Барадуліным, Уладзімерам Караткевічам і Валянцінам Тарасам.

Дзякуючы Шэрману па-гішпанску загучала беларуская клясыка — ад Купалы да Васіля Быкава. У тандэме з Барадуліным Карлас паставіў на нашыя паліцы цэлую бібліятэку з твораў Фэдэрыка Гарсія Лёркі, Габрыелі Містраль, Нікаляса Гільена... Улетку 1977-га самым папулярным часопісам у СССР нечакана зрабіўся наш «Нёман». Там друкаваўся зроблены Шэрманам у суаўтарстве з Валянцінам Тарасам пераклад раману Габрыеля Гарсія Маркеса «Восень патрыярха», зьяўленьне якога ў гады росквіту брэжнеўскага застою было падзеяй, што выходзіла за межы літаратуры.

Свае вершы і паэмы Карлас пісаў па-гішпанску, эсэ — па-беларуску. Ягоная апошняя прыжыцьцёвая кніга паэзіі мае назоў «Накірункі сьвету». Для Шэрмана яны

не абмяжоўваліся захадам і ўсходам, поўначчу й поўднем. Галоўным для яго заўсёды быў накірунак углыб.

Углыб творчасьці таго, каго ён перакладаў. Углыб душы таго, з кім сябраваў. Углыб справы, якой займаўся.

Дзесяцігадовая праца віцэ-прэзыдэнтам Беларускага ПЭН-цэнтру зрабіла Шэрмана вядомым у сьвеце праваабаронцам. Тут яму вельмі прыдаўся юначы досьвед удзелу ў барацьбе з дыктатурай Пэрона ў Аргентыне.

Змагаючыся зь цяжкай хваробай, ён мусіў зьехаць у Нарвэгію, але сэрцам заставаўся тут. Мой тэлефон паранейшаму раз-пораз гаварыў Карласавым голасам зь ягоным нязводным цёплым акцэнтам. У адным з апошніх лістоў Карлас пісаў, што страшэнна сумуе «па дзіўным жыцьці ў Беларусі».

Ён памёр у Осьлё падчас трынаццатай апэрацыі.

Разам з прахам Карласа яго жонка Тамара прывезла ў Беларусь мэмуары «Блуканец» і зборнік вершаў «Вока дня», упершыню напісаных не па-гішпанску, як раней, а па-беларуску. Справа нашага гонару — ператварыць гэтыя рукапісы ў кнігі.

Карлас Шэрман
25.10.1934, Монтэвідэо, Уругвай —
4.3.2005, Осьлё, Нарвэгія.
Пахаваны на менскіх Паўночных могілках

Яўген Лугін

Служачы ў савецкай арміі, афіцэр-беларус Яўген Лугін узяўся складаць праект канстытуцыі свабоднай краіны.

За гэта — бо падзяліўся запаветным зь сябрамі — і мусіў разьвітацца з вайсковай формай.

Аднак гонар афіцэра былы падпалкоўнік інжынэрна-сапэрных войскаў захаваў праз усё жыцьцё — гэтаксама, як і веру ў эўрапейскую прышласьць роднай краіны.

Спадар Яўген быў з тых, хто выпраменьвае перакананасьць у сваёй праўдзе. Менавіта такім я запамятаў яго на Ўстаноўчым зьезьдзе БНФ у Вільні, на сьвятkаваньнях Дня Волі й Чарнобыльскіх шляхах, на іншых акцыях дэмакратычнае апазыцыі, пасьля якіх ён ня раз трапляў за краты.

Ён стаў адным з найактыўнейшых сяброў Згуртаваньня беларускіх вайскоўцаў, дзе адстойваў ідэю стварэньня прафэсійнае арміі й нэўтральнасьці Беларусі.

Лугін любіў нашую зямлю і ў першасным значэньні гэтага слова.

Пераадолеўшы дзясяткі бюракратычных бар'ераў, Яўген здолеў стварыць на бацькоўскай Глушчыне адну зь першых у краіне прыватных фэрмаў.

У Беларусі яго ведалі найперш як заснавальніка й кіраўніка Сялянскай партыі, што мела на мэце абарону эканамічных інтарэсаў і палітычных правоў вяскоўцаў. Адрозна ад некаторых паплечнікаў з дэмакра-

Плошча Леніна (цяпер Незалежнасьці) у дні жнівеньскага путчу 1991 году

тычнага лягеру, Лугін імкнуўся не да асабістай улады, а да шырокага аб'яднаньня партыяў і рухаў.

У адным з аўтографаў на сваёй кнізе я напісаў, што ён, Лугін, зь ягонымі зацятасьцю й зычлівасьцю, з талерантнасьцю й непахіснасьцю, з натуральнай багатай моваю, ёсьць для мяне ўвасабленьнем беларускага нацыянальнага характару.

Гэта выявілася і ў яго жаданьні быць пахаваным у роднай глускай зямлі.

Яўген Лугін
23.2.1935, в. Барбарова,
Глускі раён –
16.10.2006, Менск.
Пахаваны ў в. Барбарова

Юрка Генію ш

Акалічнасьці нашага знаёмства афарбаваныя ў трагічныя колеры.

Гэта здарылася на пахаваньні Ларысы Геніюш, куды я прыехаў з Полацку, а ён, сын нашай выдатнай паэткі й сам таленавіты паэт, зь Беластоку.

Увечары перад хаўтурамі мы стаялі ў прыцемку на ганку зэльвенскага дому Геніюшаў, і Юрка па памяці чытаў мне й Вінцэсю Мудрову свой верш у прозе «Афрыка».

Чаму я чорны, чаму я чорны, мамо, — хоць белы маю твар?
Доўгае вуха ўсюды — і тут, і там, новым адкуль не падзьме, кожны подых пачуе, і дакладна прасочыць, якім крокам хто крочыць. Усё ловіць, хапае, усё на нітку матае, павуціну наснавала ўкруг...
Ільвы і сланы, глянь, на волі — бяз крат...
І нават арлу і таму неўздагад, што тут — рэзэрват...
І толькі гіены гагочуць. І шакалы сьмяюцца...

Пакуль Юрка прыцішана, але расхвалявана й нэрвова прамаўляў свае балючыя радкі, зь цемры выйшлі і, прыслухоўваючыся, амаль усутыч наблізіліся да нас двое ў цывільным, тых самых, з «доўгім вухам», якіх у Зэльву папрыяжджала тады ня менш за сяброў і сулягернікаў спадарыні Ларысы. «Намекает...» — шматзначна і так, каб мы пачулі, прамовіў адзін з гэбістаў.

Калі ў 1948-м Ларысу Геніюш з мужам Янкам арыштавалі ў Чэхаславаччыне, дванаццацігадовага Юрку ўдалося пераправіць да сваякоў у Польшчу. Ён вывучыўся на дзіцячага лекара ў Мэдычнай акадэміі ў Беластоку, здабыў вядомасьць як літаратар, але пры жыцьці апублікаваў у перакладзе на польскую мову толькі адну кнігу — зборнік паэтычнае прозы «На пачатку было толькі слова».

Юрка Геніюш з маці і сынам Міхасём

Як і бацькі, ён увесь час адчуваў пільную ўвагу спэцслужбаў і загінуў пры нявысьветленых абставінах праз два з паловаю гады пасьля матчынае сьмерці. У дзевяностыя гады ў Беластоку выйшаў ягоны паэтычны зборнік «З маёй званіцы», для якога, як і для ўсёй Юркавай творчасьці, уласьцівае — што пры такім лёсе цалкам зразумела — абвострана-драматычнае сьветаўспрыманьне.

Зацьвіла калінай родная зямля.
Белай, белай, белай — сувой палатна.
Каб пад восень, нечакана,
Дасьпяваць крывавай ранай.
Зьвісаць чырваньню караляў.
Згусткамі сплываць з гальля.

Юрка Геніюш
21.10.1935, Зэльва –
21.11.1985, Беласток

Генадзь Каханоўскі

Калі я згадваю Маладэчна, заўсёды ўзьнікае імя — Генадзь Каханоўскі.

Памятаю сябе студэнтам, які зачаравана стаіць у музэі перад скрыпкаю Міхала Клеафаса Агінскага. Я яшчэ не заўважаю, што з-за вітрыны з слуцкім пасам на мяне глядзіць чалавек зь нейкім надзіва ўтульным прымругам вачэй. Праз хвіліну мы знаёмімся. Месца — Менскі абласны краязнаўчы музэй у Маладэчне. Чалавек — намесьнік дырэктара музэю па навуцы Каханоўскі.

Празь дзесяць гадоў ён будзе рэцэнзэнтам маіх кнігаў. Тады знаёмства з Генадзем Каханоўскім станецца бліжэйшым, і мне адкрыецца няпросты шлях гэтага самаадданага слугі Кліё.

Юначыя гады ў Маскве, дзе будучы гісторык Каханоўскі ачольваў беларускае студэнцкае зямляцтва. Сустрэчы з Уладзімерам Дубоўкам і Міколам Улашчыкам, які стаў для Генадзя ўзорам служэньня навуцы і Радзіме. Вяртаньне ў Маладэчна і праца ў абласным краязнаўчым музэі, дзе найперш дзякуючы Каханоўскаму была створаная экспазыцыя, якая, адрозна ад шмат якіх замшэлых сталічных, працавала на беларускую нацыянальную ідэю.

Але гэтак званыя кампэтэнтныя органы таксама не драмалі. У 1969-м адмыслова скліканая атэстацыйная камісія прызнала працу маладога гісторыка-патрыёта шкоднай для камуністычнага выхаваньня савецкіх людзей.

Ён быў абвінавачаны ў нацыяналізьме нават за тое, што казаў пра страту Беларусьсю ў Другой усясьветнай вайне кожнага чацьвертага, а значыць «штучна завышаў ролю беларускага народу».

Звольненага Каханоўскага аднавілі на працы дзякуючы заступніцтву Максіма Танка і Янкі Брыля, але на-

падкі на вучонага не спыняліся. Яго, які так любіў падарожнічаць, не выпускалі за мяжу. Мне здаецца, што якраз сваю тугу па нязьдзейсьненых вандраваньнях ён увасобіў ва ўнікальным помніку Віленскаму шляху паблізу вёскі Мясата на Маладэчаншчыне.

Калі над краінай падзьмулі новыя вятры, Каханоўскі пасьпеў зрабіць неверагодна шмат.

У 1989-м спрычыніўся да заснаваньня Беларускага краязнаўчага таварыства і стаў яго першым старшынём.

У 1992-м абараніў першую ў Беларусі доктарскую дысэртацыю, прысьвечаную крыніцазнаўству матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Адна за адной выходзілі яго кнігі ў галінах фальклярыстыкі і археалёгіі, дасьледаваньні, прысьвечаныя Яўстаху Тышкевічу, Адаму Кіркору ды іншым выбітным папярэднікам.

Разам з сваёй навуковай спадчынай ён пакінуў нам і мару, якой у сямідзясятыя — васьмідзясятыя дзяліўся з блізкімі сябрамі: аднойчы прачнуцца, а Беларусь — ужо вольная.

Генадзь Каханоўскі
8.1.1936, в. Дамашы, цяпер Маладэчанскі раён – 15.1.1994, Маладэчна. Пахаваны на могілках каля в. Насілава, ускраіна Маладэчна

Працуючы разам зь ім у выдавецтве «Мастацкая літаратура», чаго толькі я ні наслухаўся: і таго, што Сачанка — палкоўнік КГБ, і таго, што ў кожнай рэдакцыі дзейнічае ягоная агентура... Ня буду сьцьвярджаць, што ўсё гэта толькі чуткі й міты. Ня ведаю.

Але ведаю іншае.

Канец вайны засьпеў дзевяцігадовага Барыса ў Нямеччыне. Адзін Сачанкаў зласьлівец любіў казаць: «Лепей бы ён застаўся!»

Думаю, што асабіста Сачанку ў такім выпадку, можа, і сапраўды было б лепей, а

Барыс Сачанка

вось беларускай культуры — відавочна не. Тады нехта іншы мусіў бы стаць аўтарам зьмешчанага ім у 1957-м у «ЛіМе» артыкулу «Шанаваць родную мову», што выклікаў дыскусію, передрукоўваўся ў эміграцыйнай прэсе і, натуральна, зацікавіў гэбістаў. Праўда, Сачанка нейкім чынам атрымаў дараваньне «грахоў», бо пазьней працаваў у часопісе «Полымя», у Саюзе пісьменьнікаў, езьдзіў дэлегатам ад Беларускай ССР на сэсію ААН у Нью-Ёрк.

Выдаючы кнігу за кнігай і нават атрымліваючы за іх прэміі, Барыс Іванавіч, мне здаецца, і сам з гадамі ўсё больш разумеў, што ягоная місія ў нашай культуры палягае ў іншым.

Загадваючы ў выдавецтве рэдакцыяй перакладной замежнай літаратуры, ён вытрымаў змаганьне на нейкіх узроўнях у Маскве і распачаў выпуск беларускамоўных зборнікаў дэтэктываў і фантастыкі, а таксама сэрыі «Скарбы сусьветнай літаратуры», кнігі зь якой зьбіралі 10—15-тысячныя наклады.

Як толькі гэта сталася магчымым, Сачанка ўзяўся друкаваць артыкулы і ўкладаць зборнікі, якія легалізоўвалі дзясяткі забароненых раней імёнаў і твораў

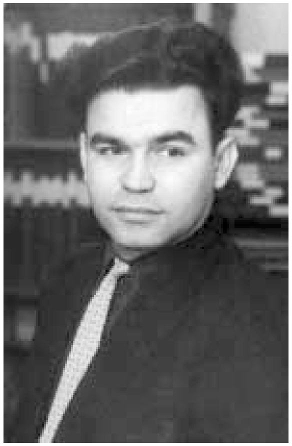

— літаратараў, зьнішчаных у гады сталінізму, і пісьменьнікаў-эмігрантаў. Ці ня ён першы сказаў слова праўды пра сьмерць Янкі Купалы?

Вядома, ішлі размовы пра тое, што ўсё гэта адбываецца з дазволу КГБ, пагатоў дома ў Барыса Іванавіча была цэлая бібліятэка яшчэ нядаўна крамольнай літаратуры — сапраўдны філіял спэцсховаў. Але факт застаецца фактам: некалькі гадоў ён адзін працаваў, як цэлы інстытут.

Ягоны пераход у 1993-м на пасаду галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыкляпэдыя» быў цалкам заканамерны.

У 1995-м пабачыў сьвет таўшчэзны энцыкляпэдычны даведнік «Беларусь» — дзе, як дакладна адзначыў літаратурны крытык Сяргей Дубавец, «упершыню за ўсю гісторыю наша легальнае і дазволенае было аб’яднанае з нашым нелегальным, забароненым і забытым — у адно цэлае».

Апантаны працаю на карысьць нацыянальнай ідэі, Барыс Сачанка пасьля абраньня прэзыдэнтам А. Лукашэнкі стаўся для ўлады асобаю нязручнай.

Неўзабаве пасьля рэфэрэндуму 1995-га ён, не дажыўшы і да шасьцідзесяці гадоў, раптоўна памёр у працоўным кабінэце.

Энцыкляпэдычны даведнік «Беларусь» больш не перавыдаваўся.

Барыс Сачанка
15.5.1936, в. Вялікі Бор, Хойніцкі раён — 5.7.1995, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Віктар Тураў

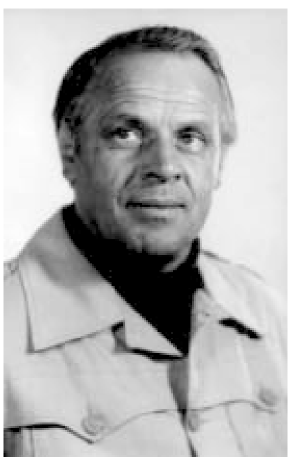

Ягоную, зьнятую паводле аповесьці расейскага пісьменьніка Паўла Ніліна лірычна-паэтычную стужку «Праз могілкі» ЮНЭСКА ў 1994-м улучыла ў лік найлепшых ста фільмаў сьвету.

Але для мяне вяршыняю творчасьці Віктара Турава сталася экранізацыя мележаўскіх «Людзей на балоце». Я глядзеў яе тры разы з інтэрвалам у адзін дзень. «Вінаватыя» былі ня толькі рэжысэрскае майстэрства, бліскучы склад актораў і літаратурная аснова, але і тое, што героі фільму гаварылі па-беларуску. Усё разам гэта нараджала мары пра нацыянальны беларускі кінэматограф.

Фільм атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР і прызы некалькіх міжнародных кінафэстываляў. Працяг — «Подых навальніцы» — быў, як гэта нярэдка здараецца, слабейшы, хоць для кагосьці іншага лічыўся б вялікім посьпехам.

У 1989-м я меў радасьць рэдагаваць у выдавецтве «Мастацкая літаратура» зроблены Міколам Хаўстовічам першы поўны пераклад «Шляхціча Завальні» Яна Баршчэўскага. Праз год, амаль адначасова з кнігаю, зьявіўся і тураўскі «Шляхціч» — на жаль, ужо адзін з апошніх яго значных фільмаў.

На першы погляд, ён не канфліктаваў з уладамі: быў народным артыстам, першым сакратаром праўленьня Саюзу кінэматаграфістаў рэспублікі, езьдзіў па сьвеце. Аднак Віктар, які скончыў Усесаюзны інстытут кінэ-

Сябрамі Віктара Турава былі Ўладзімер Высоцкі і Марына Ўладзі

матаграфіі ў 1960-м, а потым у той самы час яшчэ й займаўся ў творчай майстэрні Аляксандра Даўжэнкі, назаўсёды застаўся шасьцідзясятнікам — чалавекам, які зрабіў глыток свабоды і ня выдыхнуў яе з душы. Пра гэта сьведчыла і яго шматгадовае сяброўства з Уладзімерам Высоцкім і Марынай Уладзі.

Сваё 60-годзьдзе ён адзначаў у Тэатры кінаактора, а потым у рэстаране гатэлю «Кастрычніцкі» пад пільным кантролем мэдыкаў, ужо безнадзейна хворы. Роўна праз тыдзень у той самай залі адбываліся памінкі, на якіх вядомы калега, Міхаіл Пташук, сказаў, што Тураў — першы ў беларускай кінэматаграфіі чалавек, які вывеў «людзей з балота» на міжнародны экран.

Віктар Тураў
25.10.1936, Магілеў –
31.10.1996, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Яўген Шабан

Мне згадваецца даўні сэмінар маладых літаратараў у Віцебску. Адзін з старэйшых калегаў, запрошаных у якасьці настаўнікаў, цэлы перапынак нэрвова і расхвалявана курыў цыгарэту за цыгарэтай, а потым з малой сцэны Коласаўскага тэатру раптам запытаўся, ці вядома нам, як даказаць, што вушы ў павукоў растуць на нагах.

Мы былі заінтрыгаваныя, а прысутны прадстаўнік аддзелу прапаганды й агітацыі абкаму партыі імгненна насьцярожыўся.

«Павука садзяць на стол і кажуць: «Бяжы!», — працягваў наш акулярысты настаўнік. — Ён слухаецца. Тады яму адрываюць ногі і зноў загадваюць бегчы. Ён ня можа. Адсюль робіцца выснова, што вушы ў небаракі знаходзяцца на нагах...»

«Гэта Вы да чаго?» — у запалай паўзе запытаўся нехта з сэмінарыстаў.

«А да таго, што ў народу можна адняць гісторыю, прымусіць забыць мінулае, а потым запытацца, а што ў вас, даражэнькія, апроч балотаў, было, а дзе вашыя гісторыкі. Той самы прынцып доказу... А возьмем сытуацыю з мовай...»

Пра сытуацыю з мовай партыйны «прапагандыст і агітатар» вырашыў ужо ня слухаць і на ўсялякі выпадак пакінуў залю.

Акулярыстага звалі Яўген Шабан.

На той час ён быў ужо вядомым паэтам і яшчэ больш знаным драматургам, адна з п’есаў якога — «Шрамы», пастаўленая ў 1977-м купалаўцамі, ішла ў трыццаці тэатрах краіны.

Дэманструючы бездакорны літаратурны густ, ён рабіў для тэлебачаньня п’есы паводле твораў Васіля Быкава, Рыгора Барадуліна, Міхася Стральцова, Івана Пташнікава...

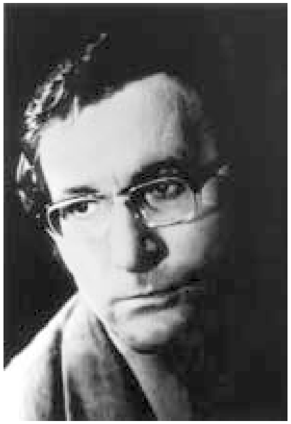

Ягоныя ўласныя найлепшыя рэчы былі вострыя й багатыя на падтэксты й алюзіі, невыпадкова іх (да прыкладу, «Чахарду») выключалі з рэпэртуарных зборнікаў або бязьлітасна рэдагавалі.

У «Шрамах», дзе ішла гаворка аб сацыяльных вытоках падлеткавай злачыннасьці, ідэолягі з ЦК КПБ угледзелі антыпартыйныя настроі і паклёп на савецкую рэчаіснасьць.

Выпускнік акторскага факультэту Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту, Яўген сыграў шмат роляў у сваіх і чужых п’есах.

Гэты досьвед дапамог яму потым у працы памочнікам галоўнага рэжысэра па літчастцы ў Купалаўскім і Коласаўскім тэатрах, а таксама ў перакладах на беларускую мову драматургіі В. Шукшына, А. Арбузава, Н. Думбадзэ...

Яўгенава сэрца, не далічыўшы і сарака шасьці гадоў, спынілася ў дзень прэм’еры спэктаклю паводле ягонай п’есы «Востраў Алены» ў Беларускім дзяржаўным тэатры імя Якуба Коласа.

Яўген Шабан
29.12.1936,
в. Калодзіна,
цяпер Мядзельскі раён —
30.7.1982, Віцебск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Таленавітыя кнігі зусім не заўсёды пішуць добрыя й сьветлыя людзі. Таму я ніколі не набіваўся ў сябры да пісьменьнікаў, творчасьць якіх люблю. Але калі ўсё ж наважваўся на бліжэйшае знаёмства, Бог пакуль бярог мяне ад памылак. Так здарылася і ў выпадку зь Міхасём Стральцовым.

Але спачатку, яшчэ ў студэнцкія гады, адбываліся радасныя адкрыцьці ягоных твораў.

Аповесьці-эсэ «Загадка Багдановіча» з балючым разуменьнем, што ў паэта не біяграфія, а — лёс, і з тужлівым прадчуваньнем уласнага лёсу.

Міхась Стральцоў

Апавяданьня «Сьвет Іванавіч, былы донжуан», што пачынаецца маёй улюбёнай фразай — «У тэлефоннай будцы былі двое, і я ненавідзеў іх», фразай, зь якой, магчыма, нарадзіўся наш літаратурны мадэрнізм.

Потым было шэдэўральнае «Смаленьне вепрука» з пранізьлівым подыхам вусьцішнасьці жыцьця...

«Ёсьць, на жаль, рэчы непадуладныя нам, але ж ёсьць і суцяшэньне, ёсьць і надзея. У таго, хто бярэ ў рукі пяро, надзея ёсьць таксама. О, паэт да таго ж бывае крыху забабонным. Наіўны, ён хоча перамагчы сапраўднасьць, ён хоча верыць: я засьцярогся ад бяды — бо сказаў. Дабро і надзея тут накрэсьлілі свой круг».

Ён і ў прозе, і ў паэзіі (але ў прозе ўсё ж найбольш) быў вытанчаны, аднак гранічна шчыры. Іранічны і самаіранічны, але з такім прыхаваным болем, што часам заходзілася душа.

У тыя задушлівыя гады ягоныя кнігі азонава дыхалі неўтаймоўнай інтэлектуальнай свабодай.

За гэта трэба было разьлічвацца.

У 1981-м Стральцоў быў зьняволены ў лячэбна-працоўны прафілякторый.

«Жыву, як выгнаны патрыцый...» — пісаў ён, гледзячы на сьвет праз закратаваныя вокны.

...Згадваю яго ў Полацку ў глыбокім экзыстэнцыяльным здумленьні каля фрэскі зь верагодным партрэтам Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай.

Згадваю вясёлым і артыстычным на цэнтральным пляцы ў Наваполацку: «Валодзя, дзе Ленін? Куды помнік падзеўся? Здаецца ж, учора не пілі».

Згадваю на маім улюбёным наваполацкім возеры з халаднавата-прыцемным назовам Люхава. Стральцоў стаяў на асноведзе вечаровага неба з каханай жанчынаю, а ўва мне гучала ягонае як быццам не напісанае, проста выдыхнутае:

Імгненьні ёсьць пакутлівага шчасьця —
Ірвуцца ўвысь і слова, і душа,
Ды толькі тое ўсё ў радок ня ўкласьці,
Як ты яго, радок, ні падвышай.

Бо адмыслова, самадастаткова
само сабой гаворыць пачуцьцё...»

На маёй першай кніжцы «Добры дзень, мая Шыпшына» пазначана: «Адрэдагаваў на грамадзкіх пачатках Міхась Стральцоў».

Мне хочацца дадаць: «Вечны патрыцый нашай літаратуры».

Міхась Стральцоў
14.2.1937, в. Сычын, Слаўгарадзкі раён — 23.8.1987, Менск.
Пахаваны на менскіх Чыжоўскіх могілках

Ёсьць у мяне здавён такі крытэр ацэнкі паэзіі: калі з кніжкі уразіць хоць адзін радок, запамінаю імя аўтара і чакаю наступнае сустрэчы.

Калісьці, на пачатку сямідзясятых, дзякуючы сябру аднакурсьніку да маіх рук патрапіў паэтычны зборнік, які пачынаўся неяк нязвыкла-даверліва: «Я хацеў вам сказаць...».

Мікола Купрэеў

Кніжка называлася «Непазьбежнасьць». Яна была ў папяровай вокладцы, выдадзеная абы-як, але затое — абцёрханая і з загнутымі сям-там краямі старонак, бо відавочна мела нямала чытачоў.

Да іх ліку далучыўся яшчэ адзін, пагатоў, акрамя першага радка, мяне (можа, нейкім эпічным размахам?) зачапілі і іншыя:

Стаю над Дняпром.
На сьлядах сваіх продкаў стаю...

Аўтара зборніка звалі Мікола Купрэеў. Год прамінаў за годам, яго даўнія радкі ня вялі ў памяці, а новых кніжак усё не зьяўлялася.

Другая — «Правінцыйныя фантазіі» — выйшла амаль праз трыццаць гадоў, у 1995-м, і адразу была вылучаная на Дзяржаўную прэмію імя Янкі Купалы. Камісія па прэміях аднагалосна выказалася «за», але знайшліся руплівцы, якія настукалі куды трэба, што Купрэеў зганьбіць годнасьць ляўрэата, бо ён — «бомж», ды, апрача ўсяго, у адным з сваіх нібыта таленавітых вершаў згадаў неласкавым словам самога прэзыдэнта...

Саюз пісьменьнікаў даў Купрэеву сваю прэмію — імя Аркадзя Куляшова, а абласное начальства ў выглядзе своеасаблівай кампэнсацыі пастанавіла адшкадаваць паэту кватэру-аднапакаёўку ў Пружанах. На званок зь Берасьця ў райцэнтры адказалі, што Купрэеў — валацуга і алькаголік, але найвышэйшы абласны начальнік сурова запытаўся ў чыноўніка, ці напісаў той сам хоць адзін верш, каб судзіць паэта...

Мікола Купрэеў
25.5.1937, в. Ямнае, Рагачоўскі раён – 19.8.2004, в. Лясная, Баранавіцкі раён.
Пахаваны ў Міхнавічах, прыгарад Івацэвічаў

У той час Купрэеў у сваіх бясконцых бадзяньнях па Беларусі раз-пораз заяўляўся ў рэдакцыю часопісу «Крыніца», дзе я меў палову рэдактарскай стаўкі. Мой калега паэт і крытык Леанід Галубовіч заўсёды апекаваўся госьцем: сачыў, каб той быў сыты, памыты, па сэзоне апрануты. Але — галоўнае — «Крыніца» друкавала практычна ўсё, што тады пісаў Мікола. Узровень шчырасьці да сябе і самых блізкіх людзей у ягоных аўтабіяграфічных аповесьцях шакаваў. Прачытаўшы «Дзіцячыя гульні...», бацька адмовіўся пускаць вандроўнага паэта ў хату.

Пасьля кожнага Міколавага візыту ў рэдакцыю я доўга ня мог дасягнуць душэўнага спакою, спрабуючы ўявіць, як ён жыве — хворы, незразуметы і адрынуты сваякамі, маючы недзе ўласных дзяцей, якіх калісьці, абраўшы лёс вандроўнага паэта, пакінуў без падтрымкі... Не маглі супакоіць і ягоныя вершы:

Колькі яшчэ мне, высокі Гасподзь,
па сьвеце насіць пакуту?..

...На ягоным надмагільлі выбітыя словы: «О, я многа хацеў вам сказаць...»

Ён быў сябрам і аднадумцам Уладзімера Караткевіча, ягоным спадарожнікам у апошняй вандроўцы па Палесьсі. «Увесь час Караткевіч як бы паказвае, куды ісьці, як ісьці. І, мне здаецца, так будзе ўсё жыцьцё», — казаў ён у адным з інтэрвію.

Многія з тых, хто ня ведае імя Пятра Драчова, насамрэч добра знаёмыя зь ягонай творчасьцю, бо чыталі бліскуча аформленыя ім Караткевічавы кнігі «Зямля пад белымі крыламі» і «Чорны замак Альшанскі», бачылі ягоныя панарамы і дыярамы ў Нацыянальным музэі гісторыі і культуры («Гандаль у Полацку», «Пажар Магілева ў Паўночную вайну»), Музэі гісторыі мэдыцыны («Францыск Скарына трымае экзамэн у Падуанскім унівэрсытэце») і Музэі Максіма Багдановіча («Менск у 1890 годзе»). Яшчэ студэнтам я захапляўся ягонымі літаграфіямі на тэмы беларускай гісторыі, якую Драчоў ведаў і адчуваў, як мала хто іншы з нашых мастакоў.

Пятро Драчоў

Чвэрць стагодзьдзя ён адпрацаваў мастацкім рэдактарам часопісу «Бярозка», падпісаўшы ў сьвет трыста яго нумароў, а затым ягоным клопатам стаў мастацкі твар «Беларускага гістарычнага часопісу».

Гонар быць аформленым таленавітай рукою Драчова выпаў майму першаму зборніку гістарычнае прозы «Дзень, калі ўпала страла». Асабліва ўдалай, дарма што вельмі ляканічнай у вобразных сродках, атрымалася вокладка: белае вакно на чорнай асноведзі перацінала чырвоная страла.

Кнігу пачалі прадаваць у кнігарнях, і раптам яна зьнікла. Высьветлілася, што вінаватая якраз вокладка зь бел-чырвона-белым вакном. Я быў у роспачы: яшчэ не задаўнілася гісторыя зь дзіцячай кніжкаю народных казак, увесь наклад якой адправілі пад нож толькі за тое, што мастак намаляваў на замкавай вежы маленькі нацыянальны сьцяжок.

Драчоў, здаецца, перажываў ня менш за мяне.

Але на дварэ ўжо стаяў 1989-ты. У нейкіх інстанцыях, дзе разглядаўся данос маіх «добразычліўцаў», прынялі пастанову ў духу абвешчанай Міхаілам Гарбачовым перабудовы: кнігу ня рэзаць, але вокладку перафарбаваць.

Беручы своеасаблівы рэванш, Драчоў у тых самых колерах аформіў маю новую кнігу «Пяць мужчын у лесьнічоўцы». Праўда, тады наш сьцяг ужо быў дзяржаўным. Пад ім, зноў «крамольным», над магілаю Драчова гучалі разьвітальныя прамовы.

Пятро Драчоў
6.7.1937, Ленінград, цяпер Санкт-Пецярбург, Расея – 8.5.2005, Менск.
Пахаваны на менскіх Кальварыйскіх могілках

Георгі Таразевіч

Пасьля Дзядоў 1988 году, якія адгукнуліся далёка за межамі Беларусі, старшыню Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету БССР Георгія Таразевіча прызначылі кіраўніком камісіі ў расьсьледаваньні тых падзеяў.

Амаль адразу ён накіраваўся на агульны сход нашага Саюзу пісьменьнікаў.

Сход быў надзвычай бурны. Высокі госьць шчодра раздаваў абяцаньні ва ўсім разабрацца, абы толькі не пасылалі тэлеграфнага звароту да Гарбачова.

Сярод выступоўцаў апынуўся і я: пасьля прамовы на Дзядах цягам двух дзён на мяне склалі два пратаколы за пражываньне ў сталіцы без прапіскі і, склаўшы трэці, абяцалі арыштаваць. «Даю слова, таварыш Арлоў, што міліцыя да Вас больш ня прыйдзе», — сказаў Таразевіч.

Назаўтра людзі ў форме сапраўды пакінулі мяне ў спакоі.

Гэта асабліва ўражвала таму, што ўчора — не пасьпеў скончыцца сход — Таразевічу даклалі: пісьменьніцкая тэлеграма ў Маскву адпраўленая яшчэ да ягонага візыту...

Ён быў не тыповым функцыянэрам высокага рангу. Атрымаўшы ў Львоўскім політэхнічным інстытуце дыплём інжынэра-геадэзіста, Таразевіч аб’ехаў з геалягічнымі экспэдыцыямі ўвесь Савецкі Саюз.

На пасадзе старшыні Менгарвыканкаму ён вызначаўся нярэдкімі публічнымі выступамі па-беларуску.

Стаўшы ў 1989-м народным дэпутатам СССР, узначаліў камісію па міжнацыянальных дачыненьнях і наведаў усе тагачасныя «гарачыя кропкі», пачынаючы з Нагорнага Карабаху.

Галоўныя рашэньні, вядома, прымаліся не Таразевічам, але і ад армянаў, і ад летувісаў мне даводзілася чуць пра ягоную мудрую разважлівасьць.

Дэпутат Вярхоўнага Савету Беларусі гістарычнага 12-га скліканьня Пятро Садоўскі апавядаў мне, што падчас разгляду пытаньня пра сымболіку менавіта дзякуючы спакойнаму і аргумэнтаванаму выступу Таразевіча, які ўгамаваў устрывожаную намэнклятурную большасьць, галасаваньне завяршылася зацьверджаньнем Пагоні і бел-чырвона-белага сьцяга.

У гады незалежнасьці ён быў першым намесьнікам міністра замежных справаў, а затым паслом Беларусі ў Польшчы, адкуль Таразевіча адклікалі пасьля яго адкрытых рэзкіх выказваньняў супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму 1995-га.

Перайшоўшы ў дэмакратычны лягер, Георгі Таразевіч увайшоў у Нацыянальны выканаўчы камітэт (ценявы ўрад), дзе кіраваў камісіяй у нацыянальных і рэлігійных дачыненьнях.

Аднойчы мы сустрэліся на сьвяткаваньні Дня Волі. Хітравата прымружыўшы вочы, Таразевіч нечакана запытаўся: «Спадар Арлоў, а вы памятаеце той сход у Саюзе пісьменьнікаў?»

Георгі Таразевіч
17.7.1937,
в. Слабада,
цяпер Мядзельскі раён –
21.3.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Яўген Кулік

У 1980-м рэспубліканскі камітэт дзяржбясьпекі, кажуць, у складзе цэлага аддзелу, шукаў аўтара растыражаванай на Захадзе паштоўкі да 1000-годзьдзя Беларусі. Гэбісты доўгі час ня ведалі, што пракляты нацыяналіст, за якога яны атрымалі не адну прачуханку, засеў ня дзе-небудзь у далёкіх сутарэньнях, а ўсяго толькі на другім баку праспэкту, на паддашку, акурат насупраць іхняга жоўтага дому, з бэльвэдэру якога тады яшчэ можна было ўбачыць Калыму.

З вокнаў майстэрні Яўгена Куліка таксама адкрываліся далёкія краявіды. Адтуль па-над куродымам савецкага ідэалягічнага дурману відаць была Беларусь: ад пракаветных часоў Рагвалода да, здавалася, яшчэ далёкай прышласьці, калі краіна здабудзе незалежнасьць. У гэта верыў кожны з тых, хто зьбіраўся на паддашку ў спадара Яўгена. Бо «На Паддашку» — так неафіцыйна і называўся гэты апазыцыйны інтэлігенцкі асяродак, створаны ў сярэдзіне шасьцідзясятых, — сыходзіліся Лявон Баразна і Зянон Пазьняк, Міхась Чарняўскі і Алесь Разанаў, Зьміцер Санько, Аляксей Марачкін, Алесь Лабанок...

Там нараджаліся ідэі спачатку культурніцка-асьветных, а потым і палітычных акцыяў і праектаў, генэратарам многіх зь якіх быў Кулік. Сябры згадваюць, што якраз ён стаў ініцыятарам правядзеньня мастацкіх выставаў да 100-годзьдзя з дня нараджэньня паэткі Цёткі і 500-годзьдзя Міколы Гусоўскага, якія прагучалі як выклік афіцыйнаму «мастацтву». Менавіта выстава, прысьвечаная аўтару «Песьні пра зубра», разам з самой паэмай, выдатна праілюстраванай Кулікам, і натхнілі мяне на аповесьць «Час чумы».

У тыя 1970—1980-я гады Кулік стварыў найбольш значныя й вядомыя свае графічныя сэрыі «Помнікі Гарадзеншчыны», «Замкі Беларусі», аркушы паводле забароненай паэмы Янкі Купалы «На Куцьцю».

У маладосьці ён быў амаль двухмэтровым волатам-прыгажуном. Цяжкая хвароба ператварыла Яўгена ў інваліда, але толькі загартавала ягоны дух.

Кулік стаў адным з ідэолягаў нацыянальнага Адраджэньня. Яго біёграф Пётра Васілеўскі падкрэсьлівае, што, застаўшыся ў мастацтве кансэрватыўным нацыяналістам, у палітыцы Яўген быў прыхільнікам нацыяналізму радыкальнага. У 1991-м ён браў удзел у стварэньні графічнага эталёну Пагоні — Дзяржаўнага гербу Беларусі. Якім шчасьцем сьвяціліся тады звычайна змучаныя болем Яўгенавы вочы!

Яўген быў ініцыятарам стварэньня аднайменнай мастакоўскай суполкі. «Беларусь — мой сьвет», — назвалі сябры «Пагоні» мэмарыяльную выставу твораў Куліка. Так сказаць пра сябе і Радзіму ён меў права, як мала хто іншы.

Яўген Кулік
31.10.1937, Менск – 12.1.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх Кальварыйскіх могілках

Калі выдатная асоба пакідае гэты сьвет, у яе раптам знаходзіцца шмат сяброў, колькасьць якіх з гадамі толькі павялічваецца. Згадваецца адна зь юбілейных вечарынаў да 75-годзьдзя Ўладзімера Караткевіча, калі нехта з такіх «сяброў» захоплена апавядаў, як пісьменьнік цудоўна граў на гітары і яны сьпявалі дуэтам, хоць насамрэч Уладзімер Сямёнавіч, сапраўды маючы выдатныя голас і слых, гітары ў рукі ніколі ня браў.

Журналіст і фотамастак Валянцін Ждановіч быў адным зь нешматлікіх сапраўдных сяброў Караткевіча.

Валянцін Ждановіч

Яны зблізіліся, адчуўшы роднасьць душаў, у шасьцідзясятыя, у творчай экспэдыцыі на Палесьсе, і потым безьліч разоў вандравалі разам, ажно да апошняй выправы на ўлюбёную Прыпяць у ліпені 1984-га.

Амаль усё жыцьцё ён, адукаваны, дасьведчаны ў гісторыі патомны беларускамоўны мянчук з надзіва цёплай утульнай аўрай, працаваў фотакарэспандэнтам часопісу «Маладосьць». Мноства зробленых ім здымкаў увайшлі ў энцыкляпэдыі й альбомы, зрабіліся клясыкай беларускага фотамастацтва. Ждановіч адным зь першых у Беларусі пачаў займацца фатаграфікай. Падзеяй стаў у свой час выхад ягонага фотаальбому «Бераг белых буслоў».

Ён вельмі цяжка перажываў сьмерць Караткевіча, заўсёды кажучы пра долю сваёй віны, хоць ініцыятарам той іх трагічнай вандроўкі быў сам пісьменьнік. Аднойчы мы доўга гаварылі пра гэта ў Валянцінавай маладосьцеўскай фотамайстэрні.

Майстэрня была ягоным другім домам. Там ён і разьвітаўся з жыцьцём. Не выключаю, што гэта быў добра абдуманы крок, бо неяк у размове Валянцін працытаваў Сэнэку: «Дзьверы адчыненыя, можаш пайсьці».

Дачка Валерыя лічыць, што бацька проста стаміўся

ад тагачаснай незапатрабаванасьці і безграшоўя. Але калегі не выключаюць і іншых вэрсіяў, зьвязаных з тым, што Ждановіч ня толькі таленавіта фатаграфаваў, але часам браўся за складаныя журналісцкія расьсьледаваньні. Да прыкладу, даказаў, што адзін прыгрэты ўладамі народны мастак ствараў свае «шэдэўры», займаючыся банальным плягіятам.

Валянцін, маючы потым непрыемнасьці, здолеў зьняць памятнае Гуканьне вясны ў менскім Траецкім прадмесьці ў 1986 годзе, калі на навучэнцаў Менскай мастацкай вучэльні і школы-інтэрнату імя І. Ахрэмчыка напалі нацкаваныя гаркамам камсамолу і КГБ вэтэраны аўганскай вайны.

Незадоўга да сыходу Валянцін, які меў і бясспрэчныя літаратурныя здольнасьці, напісаў прысьвечанае Караткевічу бліскучае эсэ «Белы човен».

> *«Ён быў ПАДАРОЖНІК.*
> *Ён валодаў талентам падарожжа...*
> *Бывала, колькі бывала! — вецер дзьмуў супраціўны, зрываліся ветразі, ламаліся вёслы, лодку шпурляла на камяні. Бывала, ён радаваўся чэрстваму хлебу, а часам хлеб здараўся горкі...»*

Валянцін Ждановіч таксама быў Падарожнікам і зьдзейсьніў сваю вандроўку ў прасторы й часе таленавіта і годна.

Валянцін Ждановіч
7.1.1938, Менск –
20.7.1992, Менск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Васіль Гроднікаў

Ягоныя публікацыі абмяркоўвалі ў курылках і ў тралейбусах. Аднойчы я сам быў сьведкам і ўдзельнікам такой дыскусіі і з гэтае прычыны праехаў некалькі лішніх прыпынкаў. Артыкул называўся «Аброць на Беларусь, або Пра што мы гаварылі з прэзыдэнтам у маёй хаце з вока на вока».

А гаварылі пра тое, што за апошнія гады Беларусь ператварылася ў краіну анамальных зьяваў — ад становішча з мовай да зьдзеку зь вясковых жыхароў, якія ў XXI стагодзьдзі нярэдка вымушаныя жыць амаль у сярэднявечных умовах. Размова аўтара з прэзыдэнтам была віртуальнай, ды я не сумняюся, што гэты барадач з праніклівымі мудрымі вачыма адкрыта сказаў бы прэзыдэнту пра ўсё набалелае і ў рэальнасьці.

Хтосьці, пераадолеўшы пэнсійны рубеж, дае сабе адпачынак і засяроджваецца на клопатах, зьвязаных зь лецішчам.

Магчыма, такі намер меў і колішні журналіст «Чырвонай змены» і галоўны рэдактар кінастудыі «Летапіс» Васіль Гроднікаў. Сваімі рукамі ён адбудаваў двухпавярховы дом у вёсцы з калярытнай назваю Мазалі на Маладэчаншчыне. Здавалася б, можна набываць «Каляндар садавода і агародніка» й жыць у сваё задавальненьне. Але тое, што чынілася ў краіне, зноў змусіла Васіля ўзяцца за пяро.

На старонках «Народнай волі» пачалі адзін за адным зьяўляцца ягоныя вострыя, аналітычныя, з адразу пазнавальнымі стылем і мовай артыкулы. Найлепшыя зь іх — «Грахі нашы цяжкія», «Асьцярожна: пятая калёна», ужо згаданая «Аброць на Беларусь» былі публіцыстыкай высокай пробы.

Да Гроднікава прыйшло магутнае «другое дыханьне», якое прынесла вядомасьць і ўвагу — як прыхільнікаў і аднадумцаў, так і тых, для каго Беларусь была

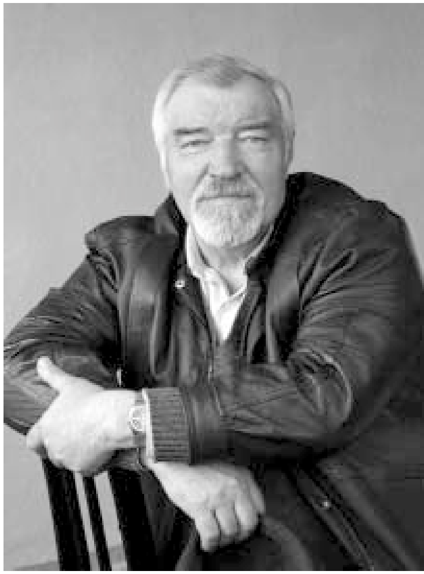

не радзімай, а толькі тэрыторыяй, дзе яны пакуль адчувалі сябе беспакарана. Родны Васілёў брат пісьменьнік Мікола Гроднеў (розьніца ў прозьвішчах — вынік памылкі сельсаветаўскага пісарчука) згадвае, што ягоны сусед па лецішчы літаратуразнавец Дзьмітры Бугаёў неяк сказаў: «Як гэта твой Васіль так сьмела піша? Яго ж забіць могуць». Пачуўшы братаў аповед, Гроднікаў толькі засьмяяўся.

Яго знайшлі дома мёртвым. На сьценах і падлозе налічылі дзевятнаццаць крывавых плямаў. Сьледзтва прыйшло да высновы, што сьмерць была выпадковай, і крымінальную справу хутка закрылі.

Цікава, што ў падтрымку афіцыйнай вэрсіі гібелі журналіста матэрыял пад назовам «Роковой угол падения» зьмясьціла «Советская Белоруссия».

Разгортваючы сьвежы нумар «Народнай волі», я часам лаўлю сябе на тым, што зноў шукаю Васілёў матэрыял. Ягонага адметнага мужнага голасу не хапае многім.

Васіль Гроднікаў
13.1.1938,
в. Старая Алешня,
цяпер Рагачоўскі раён –
17.10.2005, Заслаўе,
Менскі раён.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Барыс Родзіч

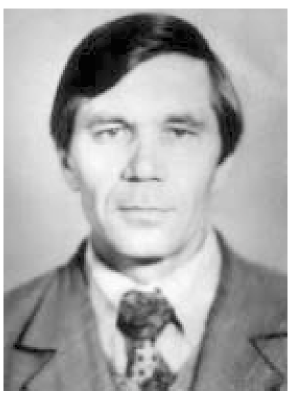

Вы заўважалі, што прозьвішчы нярэдка надзіва адпавядаюць іх уладальнікам? Так было і зь ім, Барысам, якога шмат хто з блізкіх знаёмых сапраўды ўспрымаў як чалавека ня толькі блізкага ў перакананьнях, але і роднага па крыві. Усё, што я ведаю пра яго, пераконвае: мне б хацелася мець такога старэйшага брата.

Барыс Родзіч арганічна ня мог трываць несправядлівасьці й хлусьні.

Неяк на самым пачатку дзевяностых газэта «Правда» зьмясьціла «стацейку» свайго карэспандэнта ў Беларусі Алега Сьцепаненкі «Мама, возьми гадильник». Гэтую зьдзеклівую, пачынаючы з назову, пісаніну, скіраваную супраць вывучэньня беларускай мовы ў пачатковых клясах, дый нагул супраць нашае мовы, хуценька сэрвільна перадрукавала «Советская Белоруссия».

Напісаны Барысам і ягоным сябрам адказ «Клевета не аргумент» там, натуральна, друкаваць адмовіліся. Але артыкул ужо на наступны дзень апублікавала тагачасная «Народная газета» на чале зь Ёсіфам Сярэдзічам.

Барыса хапала, здаецца, на ўсё. Ён засноўваў разам зь Міхасём Ткачовым, Алегам Трусавым, Міхасём Чарняўскім Беларускую сацыял-дэмакратычную Грамаду. Ствараў на сваім заводзе суполкі Таварыства беларускай мовы і Свабодны прафсаюз. Стаў адным з заснавальнікаў мэмарыяльнага фонду «Трасьцянец»... Яшчэ

за савецкім часам у яго можна было разжыцца «Расійска-крыўскім слоўнікам» Вацлава Ластоўскага і выдадзеным замежнымі суайчыньнікамі «Кароткім аглядам гісторыі Беларусі», што разбураў савецкія гістарыяграфічныя міты.

Родзіч вельмі даражыў суседзтвам і знаёмствам з Васілём Быкавым, зь якім быў у адной суполцы БНФ.

На Барысавым 55-годзьдзі ягоны сябар і паплечнік Мікола Лавіцкі прачытаў акраверш «Родзіч», апошні радок якога гучаў, як тады здалося, занадта трывожна: «Час палляваньня на родзіча».

Але за вакном была вясна 1994-га, і гэты час ужо няўхільна набліжаўся...

Барыс ніколі ня скардзіўся на здароўе і абяцаў, што пражыве да ста гадоў. Аднак пасьля рэфэрэндуму 1995 году, які ён успрыняў як асабістую трагедыю, Родзіча апанавалі хваробы.

Яго паклалі ў шпіталь лекавацьад язвы, а праз колькі дзён сям'і сказалі: памёр ад сардэчнай недастатковасьці. Міжволі згадваецца, што менавіта такі дыягназ паведамлялі ў сталінскі час родным расстраляных «ворагаў народу».

Родзіча хавалі пад бел-чырвона-белым сьцягам і... пад пільным вокам некалькіх незнаёмых нікому людзей. Аўтамабіль зь імі зьехаў толькі тады, калі над магілаю людзі засьпявалі «Магутны Божа» — як быццам сам наш хрысьціянскі гімн адпрэчыў сатанінскую сілу.

Барыс Родзіч
9.4.1939, Барысаў –
6.5.1996, Менск.
Пахаваны на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

Калі ў сярэдзіне дзевяностых ён папрасіў у мяне рэкамэндацыю ў Саюз пісьменьнікаў (а неўзабаве і ў Беларускі ПЭН-цэнтар), я крыху зьніякавеў, бо значна лягічнейшай выглядала б сытуацыя адваротная.

І рэч ня толькі ў тым, што Анатоль нарадзіўся на пятнаццаць гадоў раней.

Якраз тады я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» (адкуль праз пару гадоў мяне звольняць зь непаўторнай фармулёўкаю — «за выпуск исторической и другой сомнительной литературы») том «Анталёгіі беларускай паэзіі», сярод аўтараў якой быў Анатоль Канапелька.

Анатоль Канапелька

Ягоныя вершы запомніліся мне сьвежасьцю й нейкім кранальным наівам, а адзін, што ў сьвядомасьці адразу зьвязаўся з 25 сакавіка, я вывучыў на памяць.

Яшчэ шалее ветравік
асьнежаным крылом,
ды наступае сакавік,
і рушыў крыгалом.
І ўжо ня будзе лютых сьцюж...
Ад самага відна,
як ачышчэньне нашых душ,
да нас ідзе Вясна...

Верш гэты, дарэчы, я цытаваў у інтэрвію, якія даваў у сакавіку 2006 году на пляцы імя Кастуся Каліноўскага.

Сам паэт ужо ня мог быць там разам з намі, але ў намётавым мястэчку я пазнаёміўся зь дзьвюма ягонымі былымі студэнткамі зь філфаку Віцебскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, дзе дацэнт Канапелька выхоўваў адданых сваёй справе выкладчыкаў і выкладчыц беларускай мовы й літаратуры, якія цяпер клічуць мяне на сустрэчы з вучнямі. Анатоль таксама імкнуўся запрашаць да сваіх гадаванцаў, але ў апошнія гады заўсёды сутыкаўся з катэгарычнай рэктарскай забаронай, што таксама не спрыяла ягонаму ня надта моцнаму здароўю.

Ён быў бязьмежна закаханы ў творчасьць аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

Дзякуючы Канапельку загучалі па-беларуску шмат якія польскамоўныя творы нашага зь ім знакамітага земляка.

У выніку Анатолевых намаганьняў ладзіліся міжнародныя навуковыя чытаньні, прысьвечаныя аўтару «Шляхціча Завальні», а на яго радзіме, у Мурагах, на беразе таямнічага возера Нешчарда, зьявіўся помнік.

Акружаны ўлетку лугавымі гвазьдзікамі й рамонкамі, ён здаецца мне помнікам і самому Анатолю, што, як і калярытны герой Яна Баршчэўскага, запальваў на вакне сьвечку, каб паказаць заблукалым вандроўнікам шлях.

Анатоль Канапелька
16.11.1939, Расоны –
18.12.2002, Віцебск

Алесь Каралёў

Мы — толькі нечая памяць пра нас. Прысьвечаных Алесю Каралёву артыкулаў вы ня знойдзеце ў энцыкляпэдыях, але памятаюць пра яго многія.

Алесевы душа і розум прайшлі загартоўку ў Навабеліцкім дзіцячым доме, а потым у Ленінградзкім авіяпрыборабудаўнічым інстытуце. Займаючыся ў гэтай напалову засакрэчанай навучальнай установе, само паступленьне куды беларускага дзятдомаўца, няхай і з залатым школьным мэдалём, было дзівам, Каралёў трапіў у багемна-дысыдэнцкае піцерскае асяродзьдзе, якое шмат у чым вызначыла далейшае жыцьцё.

Безь невысокай падхорцістай постаці Алеся, заўсёды густоўна апранутага, усьмешлівага, гаваркога, зь нездымальным бел-чырвона-белым значком на штрыфэлі, немагчыма ўявіць ніводнай нашай дэмакратычнай акцыі — пачынаючы з гістарычных Дзядоў 1988 году. Пасьля першага Маршу Свабоды ён стаў знаходкаю для незалежных журналістаў, дасьціпна распавёўшы, як кіраўніцтва ягонага авіярэмзаводу палохала працоўных на палітынфармацыях вусьцішнымі гісторыямі пра адмарозкаў з БНФ, што пашыхтаваўшыся ў чэргі, нібыта гвалцілі ў спыненых трамваях маладзенькіх вагонаважатых.

Алесь Карпавіч умеў сябраваць. У ягонай кавалерскай аднапакаёўцы перабывала добрая частка Саюзу пісьменьнікаў і Саюзу мастакоў. Дзьве паліцы ў шыкоўнай бібліятэцы займалі кнігі з аўтографамі, а сьцены ганарыліся творамі жывапісцаў Аляксея Марачкіна і Ўладзімера Сулкоўскага, ювэліра Міколы Кузьміча, графікаў Міколы Купавы й Яўгена Куліка... Стасункі з Кулікам у Алеся былі асаблівыя. Ён у самым сапраўдным сэнсе гэтага слова падкормліваў нашага славутага мастака й грамадзкага дзеяча, які, невылечна хворы, жыў

Алесь Каралёў зь сястрой Любай

як птушка нябесная ў сваёй майстэрні-гарышчы і адышоў у Вечнасьць зусім хутка пасьля Каралёва.

А яшчэ Алеся лічылі адным з найлепшых нештатных супрацоўнікаў Менскага бюро падарожжаў. Удзячныя лісты пасьля праведзеных ім экскурсіяў прыходзілі некалі з усяго СССР. «А мы думалі, што беларусы — гэта рускія», — пісаў аўтар адной з такіх падзякаў з Эрэвану.

Алеся напаткала жудасная сьмерць ва ўласнай кватэры. У гаспадара, на целе якога забойцы пакінулі дзясяткі ранаў, ім удалося знайсьці пару сотняў нямецкіх марак...

Адзін з злачынцаў не дажыў да суду. Другі, якому дапамаглі ледзь ня ўсё сьпісаць на суўдзельніка, атрымаў чатырохгадовы тэрмін і ўжо даўно на волі.

Алесь Каралёў
8.8.1940,
в. Старыя Цярэшкавічы,
Гомельскі раён –
30.4.2001, Менск.
Пахаваны
ў в. Старыя Цярэшкавічы

Калі я вучыўся ў дзясятай клясе, у наш Полацак прыехалі «Песьняры» (тады яшчэ «Лявоны»).

Маімі кумірамі ўжо былі «Бітлы» і «Ролінгі», і перад канцэртам я меў настрой досыць скептычны. Апрача ўсяго і сам канцэрт апынуўся пад пагрозаю. Як стала вядома, у гаркаме партыі, убачыўшы «Лявонаў», выставілі ім ультыматум: або «дзікабразы» ідуць у цырульню, або гастролі адмяняюцца.

На маё велізарнае шчасьце, Уладзімер Мулявін выбраў цырульню.

Уладзімер Мулявін

Пасьля таго канцэрту я некалькі тыдняў напяваў «Александрыну», адчуваючы, як ува мне прачынаецца зусім іншая істота.

Калі не баяцца высокіх словаў, можна сказаць, што менавіта «Песьняры» далучылі мяне, савецкага хлопчыка, да нацыянальнага космасу.

На маю думку, дзеля вяртаньня беларусам — Беларусі Ўладзімер Мулявін у музыцы зрабіў ня менш, чым Уладзімер Караткевіч у літаратуры.

Дзякуючы Мулявіну беларускую песьню засьпявалі мільёны нашых суайчыньнікаў.

Яе пачулі ў шасьцідзесяці краінах на абодвух зямных паўкулях.

Талент і геніяльная інтуіцыя Мулявіна прынесьлі ў велізарныя перапоўненыя залі ня толькі народны мэляс, але і нацыянальную паэзію — Янкі Купалы, Максіма

Багдановіча... Вы памятаеце, як на пачатку 1990-х гучала песьняроўская «Пагоня»?

Творчасьць «Песьняроў» на чале з Мулявіным зрабіла сапраўдную сьпеўную рэвалюцыю, якая, рызыкну сказаць, у краіне зь іншым мэнталітэтам мела б шанцы перарасьці ў рэвалюцыю палітычную...

Аднойчы я сустрэўся за калядным сталом з двума «песьнярамі» зь першага, зорнага складу ансамблю. Адзін прыехаў на сьвяты з Амэрыкі, другі з Кёльну і — хоць і не забыў беларускай мовы — з прыемнасьцю і, як мне падалося, зь відавочнай палёгкаю загаварыў з адным з прысутных па-нямецку.

Абодва колішнія паплечнікі Мулявіна не пакінулі музыкі, але разьвіталіся з Радзімай.

Ён — застаўся.

Калі краіна праводзіла яго ў апошні шлях, ніхто ўжо не сумняваўся, што Ўладзімер Мулявін назаўсёды застанецца ў нацыянальным Пантэоне.

Зорны склад «Песьняроў». 1978

Уладзімер Мулявін
12.1.1941, Сьвярдлоўск, цяпер Екацярынбург, Расея – 26.1.2003, Масква, Расея. Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Няма ні тут, ні там, за дымкай,
Няма ў дзьвярах, няма ў акне,
Няма мяне ў тваіх абдымках,
Няма мяне, няма мяне...

І толькі там, пазьней, з палёгкай
У сьне, што прыйдзе незнарок,
Убачыш, як душа далёка
Да зор ляціць, як матылёк...

Анатоль Сербантовіч

Пачуўшы гэтыя радкі, чытачы філёзафа і літаратуразнаўцы Валянціна Акудовіча, непазьбежна згадаюць ягонае славутае эсэ «Мяне няма» і, відаць, падумаюць: ці ня вырашыў шаноўны аўтар сьцьвердзіць сваё credo яшчэ і з дапамогаю рыфмаў.

Аднак верш належыць іншаму творцу.

Я цытую яго па памяці, так, як пачуў у студэнцкія гады ад сябра, які, здаецца, ведаючы цэлую кніжку гэтага паэта, працягваў тады захоплена дэклямаваць:

Расту і пачынаю я сталець,
І, забываючы мадэрныя напевы,
Я ў музыку ўваходжу, нібы ў лес,
І гукі расступаюцца, як дрэвы...

Вершы сапраўды былі вартыя: пранізьлівыя, чыстыя, нейкія азонавыя... «Хто гэта?» — пацікавіўся я. «Анатоль Сербантовіч, — адказаў сябар. — Наш Яўтух. У сэнсе — Еўтушэнка». Мы ня ведалі, што якраз у той год, калі нам выдалі студэнцкія залікоўкі, жыцьцё «нашага Еўтуха» трагічна абарвалася.

Ён быў упарты і вальналюбны. Ён жыў у прадчуваньні цуду. Ён меў выключнае пачуцьцё мовы і талент, прызнаны ды падтрыманы мэтрамі.

Школьнікам, перамагаючы ў вэлягонцы, ён трапіў у звалку, параніўся, але закінуўшы ровар на плечы, усё ж першым дабег да фінішу.

Анатоль Сербантовіч
13.5.1941, в. Ордаць, Шклоўскі раён – 21.3.1970, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

За яшчэ падлеткавыя вершыкі ён атрымаў мянушку Броўка, а праз колькі гадоў публічна спаліў кнігу старэйшага, так бы мовіць аднайменьніка, за якую Пятрусь Усьцінавіч быў адзначаны Дзяржаўнай прэміяй.

У дваццаць сем Анатоль выдаў ужо другую кнігу — не па гадах сьпелую й бязьлітасную да сябе. Яна называлася трывожна — «Міннае поле». У кнізе былі і такія — ня лепшыя, але шчырыя радкі: *«Сяджу і думаю цьвяроза: / Як быць далей і як мне жыць. / Вось я прап'ю апошні розум, / А што тады яшчэ прапіць?»*

Аднойчы ўвечары ён, атрымаўшы неблагі ганарар і «замачыўшы» гэтую падзею, ішоў па менскай вуліцы. На просьбу сустрэчнай кампаніі даць закурыць выцягнуў з кішэні пачак грошай: «Вось вам на цыгарэты!»

Яго завалілі на ходнік і доўга білі нагамі. Потым былі шпіталь, жорсткія прыступы галаўнога болю, інсульт і адыход туды, дзе паэту, магчыма, удалося зьдзейсьніць выказаную ў адным зь вершаў мару і разгадаць

Тайну музыкі,
Тайну крыкаў,
Тайну гукаў і нематы...

Я дагэтуль памятаю поціск ягонай моцнай і шурпатай, нібыта і не пісьменьніцкай рукі.

Памятаю таўшчэзныя тэчкі зь ягоным дагэтуль ненадрукаваным 750-старонкавым дасьледаваньнем пра ўдзел фіна-вуграў у нашым этнагенэзе. Відаць, ня толькі ў мяне ў памяці неадназначны розгалас пасьля публікацыі ягонага артыкулу на гэтую ж тэму — «Племя пяці родаў».

Іван Ласкоў

Скончыўшы хімічны факультэт БДУ і маскоўскі Літаратурны інстытут, Іван Ласкоў, здавалася б, надзейна атабарыўся на жончынай радзіме ў Якутыі.

Ён пісаў па-расейску, друкаваўся ў самых прэстыжных маскоўскіх часопісах — ад «Юности» да «Нового мира», выпусьціў дзьве прыхільна заўважаныя крытыкай паэтычныя кнігі... І раптам вярнуўся да беларускай мовы, на якой пачынаў вершаваць у школе.

Жывая плынь чужое мовы!
Я сам ня ведаю, калі
Яе канчаткі і асновы
Мяне падманам апялі.
Ды я ня зьведаў зь імі шчасьця,
Не прасьвятліў замерлы змрок,
Не прычасьціўся тых причастий,
Глаголом сэрцы не апёк.

Трэцяя кніга «Кружное лета» выйшла ў «Мастацкай літаратуры» ў 1969-м па-беларуску. Моцна й сьвежа прагучала пазьней ягоная паэма «Кульга» зь нечаканым для айчыннай літаратуры героем — сярэднявечным заваёўнікам Тамэрланам.

Іван быў чалавекам прынцыповым і бескампрамісным.

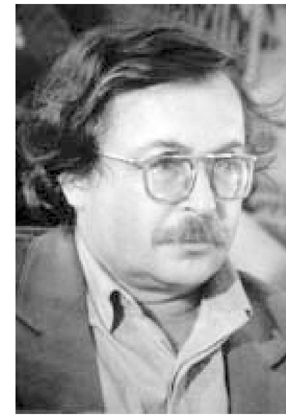

Расказваюць, што гэта менавіта ён вывеў на чыстую ваду аднаго нашага даволі вядомага літаратара, які пераклаў і выдаў пад сваім імем цэлую кніжку апавяданьняў калегі з расейскай глыбінкі.

Шукаючы ў якуцкіх архівах беларушчыну, Ласкоў неспадзявана выявіў і зрабіў здабыткам грамадзкасьці тое, што адзін з «бацькоў» якуцкай літаратуры Платон Аюнскі быў інфарматарам НКВД.

Рэакцыя была нечаканай і жорсткай.

Саюз пісьменьнікаў Якутыі абвінаваціў Ласкова ў паклёпе.

Яму забаранілі друкавацца.

Газэты, радыё і тэлебачаньне распачалі кампанію цкаваньня пісьменьніка. Працягам сталіся пагрозы фізычнай расправы, якія гучалі праз тэлефон, ад незнаёмых сустрэчных на вуліцы.

Ласкоў, жонку якога таксама зрабілі беспрацоўнай, па сутнасьці, застаўся бяз сродкаў да існаваньня.

Проста немагчыма было даць веры, што на календары 1994-ты.

Ён стаўся апошнім годам Іванавага жыцьця.

Іван Ласкоў
19.6.1941, Гомель –
28.6.1994, Якуцк, Расея

Вера Церлюкевіч

Яшчэ й цяпер, праз колькі гадоў пасьля яе сыходу ў нябесную Беларусь, позірк міжволі шукае Веру Церлюкевіч на Дзень Волі, на Чарнобыльскім шляху або на Дзяды. Знайсьці яе зазвычай можна было наперадзе — усьмешлівую, упэўненую, зь бел-чырвона-белым сьцяжком або з кветкамі гэткіх жа колераў.

Яна нарадзілася на Магілеўшчыне, у вёсцы, якая пасьля чарнобыльскай катастрофы зьнікла з мапаў.

Доўгія гады гэтая сялянская дачка зусім ня волатаўскага целаскладу працавала там, дзе не заўсёды вытрымліваюць і мужчыны, — кранаўшчыцай у ліцейным цэху Менскага трактарнага заводу.

У першы ж дзень рабочых красавіцкіх страйкаў 1991-га Вера Церлюкевіч зь яе абвостраным пачуцьцём справядлівасьці зрабілася адным з галоўных арганізатараў пратэстаў на трактарным.

Гэта быў паваротны момант яе жыцьця.

У другой палове дзевяностых Вера Максімаўна напоўніцу зьведала тое, што й тысячы нашых суайчыньнікаў, якія адкрыта сталі на шлях змаганьня з рэжымам, — звальненьне з працы, арышты, правакацыі і зьбіцьцё тымі, каго ўлада называе ахоўнікамі правапарадку.

Падчас вулічных дэмакратычных акцыяў яна нязьменна апыналася ў самых гарачых месцах і звычайна выратоўвала кагосьці проста з рук разьятраных спэцназаўцаў.

Чалавеку зь яе бескампрамісным характарам у нашым грамадзтве было няпроста заробіць сабе на хлеб. З палітычных матываў Веру звольнілі нават з пасады прыбіральшчыцы ў кавярні, уладальнік якой быў заўзятым лукашыстам.

Пасьля гэтага яна мыла вокны ў мэблевай краме і аднойчы, упаўшы зь верхатуры, зламала сабе абедзьве рукі.

Але Церлюкевіч была з тых, каго не маглі перайначыць ні зьняволеньні, ні вечныя хваробы, ні нястача.

Яе суседка, літаратарка Вольга Бабкова, адзначае і такія адметныя Верыны якасьці, як нязводны альтруізм і бяссрэбніцтва. З сваіх мізэрных заробкаў яна купляла дзецям знаёмых цукеркі і цестачкі.

Веру Максімаўну хавалі пад бел-чырвона-белымі сьцягамі.

У вялікай жалобнай працэсіі ішлі ня толькі сябры Кансэрватыўна-хрысьціянскай партыі Беларускага Народнага Фронту, да якой яна належала, але і многія іншыя — тыя, каму простая работніца Церлюкевіч дала яскравы прыклад ахвярнасьці й непераможнай веры ў Беларусь.

Вера Церлюкевіч
13.10.1941,
в. Новы Барок,
Краснапольскі раён —
31.12.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Паўночных могілках

Міхась Ткачоў

Выпускнік правінцыйнай расейскамоўнай школы Міхась Ткачоў да паступленьня на гістарычны факультэт БДУ рыхтаваўся паводле беларускіх падручнікаў, бо быў перакананы, што ў сталіцы БССР усё па-беларуску. Пагарду да роднай мовы ён сустрэне ўжо ў прыёмнай камісіі, але студэнцкія гады толькі ўмацуюць яго нацыянальнае пачуцьцё.

Мая першая сустрэча з Ткачовым адбылася падчас археалягічных раскопак, якія ён вёў у родным Амсьціславе. Ад таго дня засталося адчуваньне ўпэўненасьці й камфортнасьці, якія потым заўсёды апаноўвалі побач зь ім. Вялікі, дужы, чарнявы, ён, здавалася, проста выпраменьваў гэтую ўпэўненасьць. Я думаю, што прычынаю была ягоная нязьменная вера ў сваю праўду, у эўрапейскую гісторыю нашай краіны, у вартасьць справы, якой прысьвяціў жыцьцё.

Вынікам яго дасьледаваньняў абарончага дойлідзтва нашых гарадоў сталі кандыдацкая і доктарская дысэртацыі на гэтую тэму, а таксама кнігі «Замкі Беларусі», «Замкі і людзі», «Старажытны Амсьціслаў»...

Працуючы загадчыкам катэдры ў Гарадзенскім унівэрсытэце, ён бескампрамісна бараніў ад мясцовых чыноўнікаў гістарычную забудову гораду. Даходзіла да зваротаў у Саўмін СССР, пасьля чаго Ткачова спрабавалі прыцягнуць да крымінальнай адказнасьці за «клевету на органы Советской власти».

Пільную ўвагу КГБ выклікаў і заснаваны зь непасрэдным удзелам Ткачова гарадзенскі гістарычна-культурны клюб «Паходня», які зьбіраў сотні людзей на свае асьветніцкія вечарыны, якія ўсё часьцей ператвараліся ў палітычныя дыскусіі.

Вяртаньне ў 1989 годзе Ткачова ў Менск (як, дарэчы, і мой пераезд у сталіцу) адыёзная газэтка «Славянский набат» пазьней назаве акцыяй, сплянаванай ЦРУ. Такім чынам амэрыканская выведка далучылася, у прыватнасьці, да выданьня Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі, што было галоўным клопатам Міхася на пасадзе галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыкляпэдыя».

«Варожы агент» гаварыў пра сваю місію наступным чынам:

«Мы пакажам і вернем імёны тых, хто не шкадаваў свайго здароўя і жыцьця, ішоў гэтым цяжкім торам у імя будучыні нашай. Мы вернем народу тыя імёны, якія доўга ганьбілі, плямілі, трымалі ў спэцсховах».

У тыя вызначальныя для будучыні краіны гады Ткачоў быў у авангардзе нацыянальна-дэмакратычных сілаў: браў удзел у стварэньні «Мартыралёгу Беларусі», уваходзіў у Аргкамітэт БНФ, стаў ініцыятарам аднаўленьня ў Беларусі сацыял-дэмакратычнага руху і ўзначаліў Цэнтральную раду Грамады (БСДГ).

Незадоўга да сваёй трагічна ранняй сьмерці ён казаў у інтэрвію:

«Нягледзячы ні на якія адкаты, працягваю верыць у наш народ, у яго рашучасьць у крытычныя моманты гісторыі, калі на карту ставіцца лёс нацыі».

Міхась Ткачоў
10.3.1942, Амсьціслаў – 31.10.1992, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Калі хтосьці лічыць, што мае дачыненьне да беларускай культуры і пры гэтым ня ведае імя Міхася Раманюка, значыць, гэты хтосьці — чалавек ад нашае культуры бясконца далёкі.

Тое, што рабіў Раманюк — мастацтвазнаўца, мастак і этнограф у адной асобе — мне хочацца назваць словам «подзьвіг».

Чвэрць стагодзьдзя выкладчыцкай працы ў Беларускай акадэміі мастацтваў.

Заснаваньне часопісу «Мастацтва Беларусі», першым галоўным рэдактарам якога ён быў.

Міхась Раманюк

Стварэньне сцэнічных строяў для Дзяржаўнага народнага хору і Дзяржаўнага ансамблю танцу Беларусі.

Выданьне кніг, паштовак, марак з творамі народнага мастацтва...

Чытаю радкі энцыкляпэдыяў і бачу за імі спадара Міхася ў нязьменным саламяным капелюшы то на яго роднай Брагіншчыне, то на беразе Дрысьвятаў, то над маёй Дзьвіной...

Велізарная частка яго да крыўды кароткага жыцьця прайшла ў вандроўках па бясконцых беларускіх дарогах.

Плёнам гэтых экспэдыцыяў, заўсёды ладжаных за ўласныя грошы, сталі амаль сто пяцьдзясят рэканструкцыяў традыцыйных строяў нашых продкаў. Без Раманюковага альбому «Беларускае народнае адзеньне» любая бібліятэка па беларусазнаўстве будзе катастрафічна няпоўнай.

На ягоных выставах нацыянальных строяў у Менску мы адкрывалі для сябе духоўны сьвет прадзедаў.

Жыхары Парыжу, Ліёну ды іншых эўрапейскіх гарадоў, дзе таксама зь вялікім посьпехам экспанаваліся гэтыя выставы, адкрывалі для сябе цэлую невядомую краіну...

Астатні раз я сустрэў Раманюка ў 1997-м на менскім паштамце і ледзьве пазнаў яго, бо гэта быў ужо зусім не Раманюк, а ягоны цень.

Спадар Міхась зразумеў мае пачуцьці і спакойна патлумачыў, што невылечна хворы і адпраўляе апошнія лісты. «Завяршаю зямныя справы», — пачуў я ціхія мужныя словы.

Галоўная зямная справа Раманюка не завяршылася. Яе працягваюць вучні, працягвае сын Дзяніс, таленавіты фотамастак і выдавец. Дзякуючы яму выйшла фундамэнтальная бацькава праца «Беларускія народныя крыжы».

На прэзэнтацыі ў перапоўненым менскім касьцёле Сьвятога Роха сябры і калегі казалі пра тое, што гэты ўнікальны альбом яшчэ раз засьведчыў: на будучыні народу, якому служыў Раманюк, крыж ня здолее паставіць ніхто.

Міхась Раманюк
3.1.1944, в. Кавалі, Брагінскі раён — 4.9.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Старынкі, Дзяржынскі раён

Не магу пахваліцца шырокімі знаёмствамі ў акторскім асяродзьдзі. Напэўна, таму, што баюся расчараваньня: а раптам па-за магічнымі межамі сцэны чалавек, якім захапляўся, зноў выявіцца нецікавым і пуставата-абыякавым да таго, чым ты жывеш.

Алесь Лабанок ня быў ні маім блізкім знаёмым, ні, пагатоў, сябрам, але кожная зь нячастых сустрэчаў зь ім не расчароўвала, а рабілася падзеяй.

У сямідзясятыя гады нас зьвёў паэт і актор Коласаўскага тэатру Пятро Ламан.

Алесь Лабанок

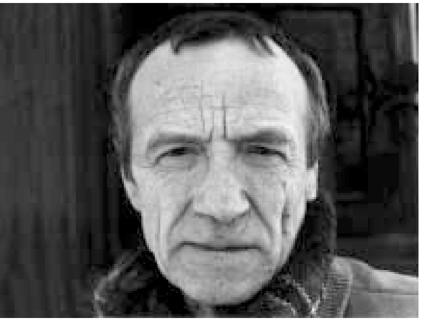

Я прызнаўся, што ўжо тройчы прыяжджаў на «Званы Віцебску» паводле Караткевіча, дзе Лабанок выконваў ролю завадатара віцебскага паўстаньня 1623 году Сьцяпана Пасіёры.

Памятаецца, пасьля шкляначкі чырвонага я падылетанцку загаварыў пра гістарычную дакладнасьць і Алесеву бліскучую схільнасьць да імправізацыі. Ён тактоўна, але рашуча абарваў: «Давай я лепей пачытаю Купалу».

Вершы гучалі зусім незнаёма:

Адзін, адзін раз толькі ў год
Зьбірацца можна з ласкі рока,
Каб год іржавы карагод
Зганяць зь мінуўшчыны далёкай...

Ягоны голас пакрысе набіраў сілу і браў у палон і майстэрствам дэклямацыі, і сэнсам Купалавых радкоў:

За мною ўсьцяж, і тут і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аддайце песьню нашу нам!
Нашто схавалі-расхапалі?»
. . . .
Ня ўмруць, ня ўмруць ужо яны,
Раз хочуць сонца, славы, песьні...

Гэта была паэма «На Куцьцю», якая апошні раз друкавалася ў сярэдзіне 1930-х, а потым трапіла пад забарону, як і другая паэма — «На Дзяды», якую я таксама пачуў у той вечар.

Мянчук Лабанок, які ў студэнцкія гады прайшоў загартоўку сваіх поглядаў у створаным Яўгенам Куліком нацыянальным асяродку «На Паддашку», пасьля Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту прыехаў у Віцебск. Усё наступнае жыцьцё — амаль сорак гадоў — ён працаваў у тэатры імя Якуба Коласа. Ён выканаў дзясяткі роляў: Хорста ў «Гісторыі граху» паводле С. Жаромскага, Сьвятара ў Брэхтавай «Матухне Кураж», Старога ў «Крэслах» А. Камю...

Тэатар замяніў Алесю сям'ю, якой ён так і не стварыў.

Ён быў нячастым прыкладам беларускага актора, які і на сцэне, і ў жыцьці гаварыў на адной мове.

Гэта ён прывёз у Вільню і пазнаёміў з тамтэйшымі беларусамі маладога Алеся Разанава.

Ён заўсёды быў зацятым і непахісным незалежнікам.

Алесь сышоў у Вечнасьць, але на Дзяды й на Куцьцю будзе зноў і зноў вяртацца да нас.

Алесь Лабанок
13.9.1944, Мар'іна Горка, Пухавіцкі раён* — 19.9.2005, Віцебск.
Пахаваны ў Мар'інай Горцы, Пухавіцкі раён

* Энцыкляпэдычны даведнік «Тэатральная Беларусь» падае недакладныя зьвесткі пра месца нараджэньня Алеся Лабанка.

У маёй памяці ён неадлучны ад старажытных полацкіх храмаў, якія ў васьмідзясятыя гады былі адрэстаўраваныя паводле Валеравых таленавітых праектаў і набылі знаёмае нам сёньня велічнае аблічча. Найперш — гэта Сафія, якую Караткевіч назваў «белым караблём над Дзьвіною», магчыма, не без уплыву знаёмства з Валерам.

На сэмінары творчае моладзі знакаміты пісьменьнік быў уражаны працамі студэнта архітэктурнага факультэту Менскага палітэху Сьлюнчанкі, а потым падтрымаў яго цёплым і мудрым лістом, калі Валера, пакутуючы ад казённай факультэцкай атмасфэры, вырашыў кінуць інстытут.

Валеры Сьлюнчанка

Сафійскі сабор, лёс якога быў давераны Сьлюнчанку, стаўся адным зь першых аб'ектаў рэспубліканскіх навукова-рэстаўрацыйных майстэрняў. Дапамагаючы спэцыялістам, полацкая інтэлігенцыя ладзіла ў мурах Сафійкі суботнікі, пасьля якіх Валера чытаў нам лекцыі пра беларускі рэнэсанс і беларускае барока, дэкламаваў вершы Буніна і дасьціпна рэагаваў на рэплікі будучага пісьменьніка Вінцэся Мудрова кшталту «Хорошие стишата, вот только автор — белоэмигрант».

Валера і сам пісаў цікавыя вершы: пра жанчын і пра восень — па-расейску, а пра маці — па-беларуску. Ён бясконца перачытваў японца Басё і гішпанца Ўнамуна. Ён любіў параўноўваць грамадзтва з слоеным пірагом, дзе пячорныя людзі складаюць зусім ня самую тонкую праслойку. Насуперак тагачасным прапагандысцкім заклікам ня жыць адным днём, ён вучыў мяне, што якраз адным днём і трэба жыць — так, каб у ім заўсёды было месца каханьню, сяброўству, музыцы, паэзіі...

Відаць, таму, што менавіта так Валера жыў сам, ён пасьпеў зрабіць неверагодна шмат: праекты рэканструкцыі гістарычнага цэнтру Полацку і ягоных Богаяўленскага і Крыжаўзьвіжанскага сабораў, Усьпенскага й Станіславаўскага касьцёлаў у Амсьціславе і Магілеве, Калоскай царквы ў Горадні, сядзібы Францішка Багушэвіча ў Кушлянах... Гэтыя помнікі стваралі падмурак, на якім адраджалася гістарычная памяць.

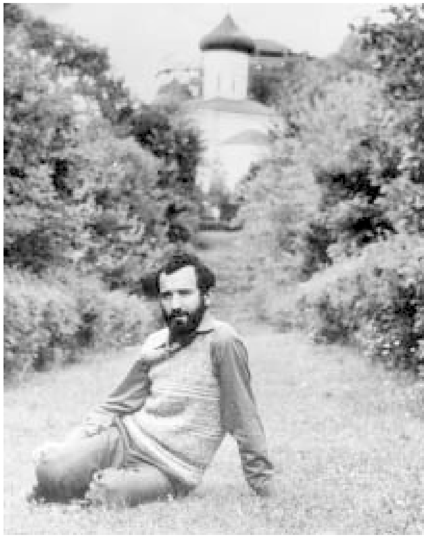

Калі ў 1983-м у аднаўленай полацкай Сафіі адчынялі канцэртную залю, Валера быў адзіным, хто прамаўляў па-беларуску. Гэта выклікала відавочнае незадавальненьне мясцовага і прыежджага начальства, якое, выступаючы па паперцы, блытала гады й стагодзьдзі, а сябе называла «благородными потомками».

Валера меў хворае сэрца, якое не па чутках ведала, што такое хірургічны скальпэль. Калі мы купаліся ў полацкіх азёрах, ён зь вінаватаю ўсьмешкаю станавіўся на дно, не праплыўшы і дзясятка мэтраў.

Сьлюнчанка бязьмежна любіў Полацак, які стаў для яго родным горадам. Але нехта ў нашым зь ім Полацку затоена не любіў Валеру, зайздросьцячы яму, як заўсёды шэрая нікчэмнасьць зайздросьціць сьветламу таленту. Іначай з Сафійскага сабору ня зьнік бы Валераў фотапартрэт, зь якога наведнікаў сустракалі ўважлівыя вочы чалавека, што зазіраў у недаступныя многім глыбіні.

Валеры Сьлюнчанка
25.8.1945, Старадуб, Бранская вобл., Расея – 19.6.1992, Менск.
Пахаваны на могілках каля в. Слабада паблізу Плешчаніцаў, Лагойскі раён

Кастусь Мысьлівец

Яго называлі «галоўным бандытам раёну». Такім Кастусь Мысьлівец быў у вачах драгічынскай намэнклятуры.

Для сяброў і паплечнікаў ён да апошніх дзён заставаўся ці ня самым адданым патрыётам Беларусі ў палескім краі.

Пры канцы 1980-х Кастусь стаў актывістам грамадзка-культурнага згуртаваньня «Полісьсе», але неўзабаве рашуча выступіў супраць яго кіраўнікоў. Тыя прапанавалі ідэю стварэньня Беларуска-Палескай фэдэрацыі, і Мысьлівец адразу ўбачыў тут пагрозу дзяржаўнай цэласьці краіны.

З ініцыятывы спадара Кастуся і ягоных аднадумцаў тры чвэрткі сяброў «Полісься», што жылі на Берасьцейшчыне, далучыліся да структураў БНФ. Сам ён стаў адным зь лідэраў Драгічынскай арганізацыі.

Кастусёў голас гучаў на пікетах і мітынгах, дзе ён патрабаваў паведаміць драгічынцам праўду пра іх накрытыя чарнобыльскімі хмарамі вёскі, дзе пратэставаў супраць будаўніцтва ў райцэнтры экалягічна небясьпечнага біяхімзаводу.

Ворагі звальнялі яго з працы, сябры папярэджвалі, каб позна не хадзіў адзін па вуліцах. Але ён заставаўся самім сабой і па-ранейшаму казаў у вочы тое, што думаў, і вэртыкальшчыкам, і дэмакратам, якія не маглі адкінуць уласныя амбіцыі і аб’яднацца.

Ён прывёз з Рэспублікі Комі жонку Галіну і навучыў яе беларускай мове. Ён сябраваў зь Юр’ем Хадыкам. Ён ня раз сустракаў на сваім падворку лідэраў дэмакратычнага руху — кветкамі, нацыянальнымі сьцягамі, сталамі з палескімі абрусамі і прысмакамі. Побач з бацькам быў сын Кірыл на чале скаўцкага аддзелу.

У апошняй прэзыдэнцкай выбарчай кампаніі 2006 году па колькасьці подпісаў, сабраных за лідэра аб’яд-

Кастусь Мысьлівец з драгічынскімі скаўтамі

наных дэмакратычных сілаў Аляксандра Мілінкевіча, Драгічын стаў амаль упоравень з значна большымі Баранавічамі і Пінскам.

Тады, на нагах, Кастусь перажыў першы інфаркт. Другі стаўся фатальным.

Яго пахавалі побач з маці ў роднай вёсцы, мужчыны якой з зброяй у руках змагаліся супроць «саветаў» у нацыянальнай партызанцы пасьля Другой усясьветнай вайны.

Зь людзей гэткага самага гарту быў і Кастусь Мысьлівец.

Кастусь Мысьлівец
15.12.1945, Драгічын — 7.4.2006, Драгічын.
Пахаваны ў в. Вулька Сіманаўская, Драгічынскі раён

Апынуўшыся на Адрыятычным узьбярэжжы, я кожны раз, заходзячы ў неверагодна чыстую смарагдавую ваду, мусіў пераадольваць псыхалягічны бар'ер: з другога боку Апэнінскага «батфорта» такое самае цёплае ласкавае мора забрала жыцьцё майго добрага знаёмага Міколы Селешчука — мастака зь вечна затоенай у нібыта вясёлых вачах тугою.

Нейкі час мы жылі зь ім у суседніх панэльных дамах у менскай Серабранцы, і Мікола часта падвозіў мяне на сваёй «волзе» ў «горад».

Ён меў ненашмат больш гадоў, але мне здавалася, што ягоныя творы, прынамсі, фантасмагарычныя ілюстрацыі да народных казак, я памятаю ад школы.

Мікола Селяшчук

Селяшчук, Селя, быў для мяне мэтрам, адным з самых улюбёных беларускіх мастакоў.

Думаю, што ня толькі для мяне: на выставах каля ягоных карцінаў заўсёды клубілася публіка.

Я і цяпер бязь цяжкасьці — быццам перагортваю старонкі альбому рэпрадукцыяў — бачу яго палотны: «Наведваньне сядзібы Агінскага ў Залесьсі», «Матылькі тут не жывуць», «Гучаньне музыкі нябёсаў», «Люблю цябе сустракаць»...

Мікола быў адным з тых, каму яшчэ за савецкім часам пашчасьціла вырвацца за мяжу. Гэта давала шырыню погляду, разьняволенасьць. Прагна адкрываючы для сябе сьвет, ён і сам імкнуўся адкрыцца сьвету сваім мастацтвам.

Ягоныя падкрэсьлена далёкія ад апавядальнасьці працы, што ўдала спалучаюць сюррэалістычную манеру з адметнымі вобразамі беларускага фальклёру й гісторыі, можна ўбачыць у галерэях розных краінаў і кантынэнтаў — ад Фінляндыі ажно да Экватарыяльнай Гвінэі.

Апошні раз мы сустрэліся зь Селем на Чарнобыльскім шляху 1996-га. Ён апынуўся ў самым эпіцэнтры гарачых падзеяў на плошчы Якуба Коласа і потым шмат разоў мільгаў на тэлеэкранах, зь якіх краіну страшылі нацыяналістамі, экстрэмістамі ды іншымі «дэструктыўнымі элемэнтамі». Гэта зусім не стасавалася зь ягоным характарам, і калі Селю казалі, што ўчора той зноў учыняў у тэлевізары беспарадкі, ён страшэнна бянтэжыўся.

Сталася так, што Мікола пакінуў гэты сьвет у тым самым годзе.

Ёсьць меркаваньне, што літаратуру ад бэлетрыстыкі адрозьнівае наяўнасьць мэтафізыкі. Магчыма, такі крытэр вызначэньня «сапраўднасьці» можа прэтэндаваць на ўнівэрсальнасьць.

У творах Селешчука мэтафізыка заўсёды прысутнічала. Не абышлося безь яе і ў ягонай сьмерці: гэта здарылася назаўтра пасьля паездкі ў Рым, дзе Мікола марыў пабыць ад самага маленства.

Мікола Селяшчук
4.8.1947, в. Вялікарыта, Маларыцкі раён — 25.9.1996, Сабаўдыя, Італія.
Пахаваны ў Берасьці

Мікола Трухан

Пасьля Беларускага тэатрально-мастацкага інстытуту ён скончыў Вышэйшыя рэжысэрскія курсы ў тэатры на Малой Броннай у Маскве, дзе займаўся ў майстэрні Анатоля Эфраса. Ён атрымліваў прэстыжныя ролі ў Беларускім тэатры імя Якуба Коласа і Тэатры юнага гледача, а потым ставіў на розных сцэнах рэспублікі п'есы Янкі Купалы, Уладзімера Караткевіча, Андрэя Макаёнка...

Але Мікола Трухан меў запаветную мару пра большае.

Ён лічыў абсалютна ненармальным, што двухмільённы Менск мае ўсяго дзясятак тэатральных калектываў.

Дзякуючы Міколу, якому дапамагаў шырока вядомы сёньня рэжысэр Віталь Баркоўскі, нашая сталіца і ўся краіна ў 1990-я атрымалі новы тэатар. Ужо сама яго назва — «Дзе-Я?» — змушала гледача не шамацець цукерачнымі абгорткамі, а — думаць.

У гэтым тэатры на ўскраіне гораду ўзімку заўсёды было — хоць ваўкоў ганяй.

Аднойчы падчас спэктаклю нехта з гледачоў ня вытрымаў і накінуў на пасінелую ад холаду акторку сваю куртку.

Але, не ўважаючы на праблемы зь фінансаваньнем, «Дзе-Я?» мела сваю адданую публіку, якую вабілі Труханава рэжысэрская сьмеласьць і неардынарнасьць, філязофская заглыбленасьць у таямніцы чалавечага быцьця і нейкая непаўторная сардэчнасьць.

Разам з сваімі акторамі-аднадумцамі ён па-новаму перачытваў Шэксьпіра, Гогаля, Чэхава.

Ён вярнуў на беларускую сцэну Францішка Аляхновіча, паставіўшы паводле ягоных п'есаў спэктаклі «Чорт і Баба», «Здань» і «Круці не круці — трэба памярці».

Зьдзейсьніўшы своеасаблівы прарыў, тэатар «Дзе-Я?» некалькі разоў зь нязьменным посьпехам выступаў на ўсясьветна вядомых фэстах тэатральнага мастацтва ў Эдынбургу, дзе ў 1996 годзе пастаноўка «Круці не круці...» атрымала найвышэйшую адзнаку крытыкаў.

Аднак чыноўнікі ад культуры ды іхнія куратары наверсе ставіліся да посьпехаў Міколы Трухана насьцярожана.

Двойчы без уцямных тлумачэньняў былі адхіленыя хадайніцтвы аб наданьні яму званьня заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі.

Трухан памёр у часе аднаго з айчынных фэстываляў: проста своечасова ня выйшаў з гатэльнага нумару.

У ягоным раньнім сыходзе таксама было штосьці тэатральнае.

Безь Міколы Трухана Менскі драматычны тэатар «Дзе-Я?» ціха кануў у Лету...

Мікола Трухан
18.8.1947,
мяст. Плешчаніцы,
Лагойскі раён –
20.3.1999, Маладэчна.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Наагул я даволі скептычна стаўлюся да астролягаў і ўсякіх прадказаньняў. Але ёсьць сярод шматлікай брацii зьвездароў, як называлі адмыслоўцаў гэтае дакладнае навукі продкі, асоба, што выклікае ў мяне толькі ўдзячныя пачуцьці. Гаворка ідзе пра Васіля Нямчына, які, жывучы шэсьцьсот гадоў таму, паабяцаў нашаму зь ім роднаму Полацку ў XXI стагодзьдзі зноў зрабіцца сталічным горадам.

Я ведаю яшчэ аднаго чалавека, якому гэтае прароцтва надзвычай падабалася. Але нават калі б яго, прароцтва, і не было, Мікалай Ільніцкі, безумоўна, зрабіў бы для Полацку ня менш.

Мікалай Ільніцкі

Можна любіць нашу першую сталіцу па-рознаму. Зьбіраць пра яе паштоўкі. Прывозіць туды сяброў на экскурсіі. Здымаць пра калыску беларускай гісторыі фільмы і пісаць кнігі. Любоў Мікалая Ільніцкага была ці ня самая складаная ў сваім ажыцьцяўленьні.

Пятнаццаць гадоў ён узначальваў Полацкі нацыянальны гістарычна-культурны запаведнік. Немагчыма нават уявіць, колькі за гэты час яму давялося пераадолець бюракратычных рагатак, колькіх чыноўнікаў рознага рангу пераканаць у сваёй праўдзе, колькі людзей

зрабіць сваімі аднадумцамі... Я з вусьціішу думаю, што здарылася б, каб у 1991-м на гэтую пасаду прыйшоў ня ён. Ці пабагацеў бы горад на помнікі Эўфрасіньні і Сімяону Полацкаму? Ці адчыніўся б Сімяонаў Музэй-бібліятэка? Ці атрымала б краіна створаную ў адрэстаўраваных мурах Полацкай акадэміі мастацкую галерэю? Ці мелі б мы міжнародны фэстываль арганнай музыкі «Званы Сафіі»? Верагодна, нешта з гэтага толькі пачатага пераліку і зьявілася б без Ільніцкага, але ўсяго разам — упэўнены — не было б.

Шмат у чым дзякуючы менавіта яму даўняе прадбачаньне пачало зьдзяйсьняцца: наш зь ім родны горад зь яго запаведнікам, Сафійскім саборам, Спаса-Эўфрасіньнеўскім манастыром, больш чым дзясяткам музэяў, зь яго ўнівэрсытэтам, няўхільна становіцца адной з культурных і духоўных сталіцаў краіны.

Мікалай з паўслова разумеў нас з фотамастаком Сяргеем Плыткевічам у часе працы над кнігаю «Ад Полацку пачаўся сьвет». На яе прэзэнтацыі мы бачыліся апошні раз — у той цудоўнай залі Музэю-бібліятэкі, дзе пры Ільніцкім, ужо ў час пісаных і няпісаных забаронаў, сустракаліся з чытачамі рэдакцыі «Нашае Нівы» і «ARCHE», сьпявалі Зьміцер Бартосік і Віктар Шалкевіч...

Для яго сьвет таксама пачынаўся ад Полацку. Ён не пасьпеў сустрэцца з бронзавым Усяславам Чарадзеем. Не прайшоў па вуліцах, названых імёнамі не бальшавікоў, а знакамітых палачанаў. Ня ўбачыў зьдзяйсьненьня сваіх мараў пра музэі гісторыі гораду і археалёгіі... Найлепшай памяцьцю пра Ільніцкага будзе працяг яго справы.

Мікалай Ільніцкі
11.10.1948*, в. Баранава, Полацкі раён — 6.11.2006, Полацак.
Пахаваны на полацкіх Лясных могілках

* Дата нараджэньня падаецца паводле зьвестак, атрыманых ад сваякоў, і не супадае з афіцыйнай.

Філёзафы сьцьвярджаюць, што свабода ніколі не прыходзіць да таго, хто яе не чакае. Уладзімер Плешчанка ня проста чакаў свабоду — ён набліжаў яе прыход.

У Віцебску — без усякага перабольшаньня — яго ведалі ўсе. Болей за пятнаццаць гадоў Уладзімер у маразы і сьпёку, у дождж і завеі не радзей, чым кожны панядзелак і чацьвер, а часам амаль штодня выходзіў на самы шматлюдны ў горадзе тралейбусны прыпынак каля гэтак званага Сіняга дому і разгортваў бел-чырвона-белы сьцяг.

Уладзімер Плешчанка

Хтосьці лічыў ці, дакладней, спрабаваў абвясьціць яго блазнам. Але большасьць віцяблянаў ставіліся да Плешчанкі калі не з разуменьнем, дык, прынамсі, з павагаю.

Каля Сіняга дому можна было атрымаць незалежныя газэты і ўлёткі, паставіць подпіс за свайго кандыдата на выбарах, параіцца і паспрачацца. Зянон Пазьняк назваў змаганьне Плешчанкі найбольш блізкім да мэтаду Гандзі.

Калі Ўладзімер на звыклым месцы некалькі дзён адсутнічаў, увесь горад ведаў: ягоны несанкцыяваны пікет зноў разагналі, а адзін з старэйшых віцебскіх апазыцыянэраў, а ў апошнія гады — старшыня абласной рады КХП БНФ сядзіць пад чарговым арыштам.

Аднойчы яго не было цэлыя сем месяцаў: быў арыштаваны ў вядомай справе зьнікненьня бюсту Аляксандра Суворава, які патапіў у крыві паўстаньне нашых продкаў на чале з Касьцюшкам. Айчынныя пінкертоны палічылі, што чалавек з хворым сэрцам здолеў перацягнуць трохсоткіляграмовы бюст генэралісымуса ў суседні двор.

Зрэшты, з увагі на тое, што інжынэр Уладзімер Плешчанка некалі быў вядомым на ўвесь Савецкі Саюз рацыяналізатарам, такія высновы не выглядаюць абсалютна фантастычнымі.

З гэтае ж прычыны наўрад ці быў чыста сымбалічным удзел Плешчанкі ў групе легендарнага Мірона, што вывешваў нацыянальныя сьцягі ў месцах, даступных, здавалася б, толькі анёлам.

Дарэчы, седзячы за кратамі, Уладзімер сваімі нястомнымі зваротамі ў розныя інстанцыі здолеў дамагчыся вызваленьня маладога вязьня Ігара Мацьвеева, якога асудзілі на вялікі тэрмін за забойства, хоць насамрэч непаўналетні хлопец нікога не забіваў.

Свой апошні сямідзённы арышт за акцыю, прысьвечаную Дню Волі, Плешчанка адбываў у гарачую вясну 2006-га.

У траўні яго сэрца, што раней перажыло два інфаркты, ужо ня вытрымала.

На саракавы дзень, як яго душа адляцела ў Вечнасьць, сябры Ўладзімера паставілі на віцебскай Усьпенскай горцы мэмарыяльны крыж з надпісам: «Ахвярам нялюдзкага рэжыму».

Уладзімер Плешчанка
25.7.1949, в. Вароны, Віцебскі раён –
20.5.2006, в. Вароны.
Пахаваны на могілках каля в. Друкава, Віцебскі раён

Ібрагім Канапацкі

Шэсьць з гакам стагодзьдзяў таму Вітаўт запрасіў у Вялікае Княства Літоўскае Тахтамыша, якога ў Залатой Ардзе пазбавілі ўлады. Ад таго часу на нашых землях і пасяляліся татары, для якіх Беларусь стала радзімай, а яе мова настолькі роднай, што па-беларуску арабскай вязьзю пісаліся іх мусульманскія рэлігійна-маральныя кнігі — кітабы.

Гісторык Ібрагім Канапацкі лічыў сябе нашчадкам аднаго з татарскіх коньнікаў, якія поруч з нашымі продкамі бралі ўдзел у разгроме тэўтонцаў пад Грунвальдам.

Справаю свайго жыцьця ён абраў адраджэньне багатай і прыгожай культуры беларускіх татараў, даведзенай савецкай уладай амаль да поўнага занядбаньня. Свой Татарскі Дом ён адбудаваў на глебе агульнабеларускай, пад нашымі нацыянальнымі сымбалямі. На часам паблажлівае пытаньне: «Ну колькі вас тут, гэтых татараў?» Канапацкі заўсёды адказваў: «Нас зь беларусамі дзесяць мільёнаў».

Мячэт у Сьмілавічах, збудаваны з ініцыятывы Ібрагіма Канапацкіага

Ібрагім працаваў, як добрая ўстанова. Безь ягоных эрудыцыі, энэргіі, зацятасьці, безь яго магутнай ваярскай постаці і густой беларускай мовы немагчыма ўявіць ні дзейнасьці згуртаваньня «Аль-Кітаб», ні квартальніка «Байрам», ні татарскага культурнага цэнтру ў Іўі, ні адбудовы мячэтаў у Наваградку, Слоніме, Клецку, у ягоных родных Сьмілавічах на Чэрвеньшчыне.

Я міжволі шукаў твар Ібрагіма на прэзэнтацыі сваёй апошняй кнігі. Мне яшчэ хочацца патэлефанаваць яму, каб удакладніць склад татарскіх аддзелаў у войску Вялікага Княства або жыцьцяпіс выхаванца Полацкага кадэцкага корпусу, вядомага дзеяча беларускага руху Гасана Канапацкага. Цяпер на мае пытаньні будзе адказваць Ібрагімава дачка Зарына, якая працягвае бацькаву справу, абараніўшы кандыдацкую дысэртацыю на тэму «Татары ў Беларусі і іх культура. XIV—XVII стст.».

Мусульманін для выратаваньня душы капае калодзеж. Алаг ацэніць Ібрагімаў «калодзеж» у сябе на нябёсах. Мы мусім зрабіць гэта на зямлі, якую ён так любіў.

Ці зьвіцца на малой радзіме Канапацкага ў Сьмілавічах вуліца яго імя, а на родным доме — мэмарыяльная дошка ў гонар татарскага асьветніка?

Ібрагім Канапацкі
28.2.1949, мяст. Сьмілавічы, Чэрвеньскі раён – 9.9.2005, Менск.
Пахаваны на мусульманскім мізары ў Сьмілавічах

Аднойчы на сустрэчы з чытачамі мне прыйшло дзіўнаватае пытаньне: «Ці ведаеце Вы, які сёньня дзень? — «21 сьнежня», адказаў я і ня здолеў анічога ўдакладніць.

Тады сярод публікі паднялася прывабная русявая жанчына: «Дзень нараджэньня Сталіна». Заля зьнячэўлена прыціхла, потым па ёй прашамацеў зьдзіўлена-абураны шумок.

Але жанчына эмацыйна працягвала: «Вы ўяўляеце, якое шчасьце, што мы пра такое ўжо й ня памятаем?!»

Марыя Мацюкевіч

Гэта была Марыя Мацюкевіч, выкладчыца беларускай мовы й літаратуры, якая і запрасіла нас з Вольгай Іпатавай і Сержуком Сокалавым-Воюшам на тую сустрэчу ў яе Салігорск.

У 1990-я ў асяродзьдзі беларускай дэмакратычнай інтэлігенцыі Марыю ведаў кожны.

Безь яе немагчыма ўявіць гісторыю Таварыства беларускай мовы, салігорскую арганізацыю якой Марыя Мацюкевіч узначальвала болей за дзесяць гадоў, зрабіўшы яе, відаць, найактыўнейшай у цэлай краіне.

Яна правяла для сваіх вучняў і землякоў сотні сустрэчаў зь літаратарамі, гісторыкамі, мастакамі, прычым кожная мела таленавіты сцэнар і пакідала пераканаьне, што твая праца — патрэбная.

Уласным коштам Марыя выпускала папулярную ў шахтарскім горадзе газэту «Рагнеда» зь літаратурным дадаткам. Дзякуючы ёй была перавыдадзеная асобнай кніжкай гістарычная паэма Лявона Случаніна «Рагнеда».

Вакол сваёй улюбёнай настаўніцы заўсёды віравала моладзь...

Зьмянілася ўлада, прайшлі рэфэрэндумы 1995-га і 1996-га гадоў, а Марыя заставалася ранейшай — апантанай вераю ў сваю Беларусь.

Марыя Мацюкевіч з унучкай

Ці трэба казаць, што з кожным годам жыць ёй рабілася ўсё складаней?..

Марыя была ўпэўненая: вулічную бойку, у якой загінуў сын, справакавалі яе «куратары».

Дарэчы, крымінальная справа паводле факту сынавай сьмерці была распачатая толькі пад ціскам няўцешнае маці.

Мацярынскае сэрца ня вытрымала страшнае страты.

Кажуць, хтосьці з дактароў вельмі зьдзівіўся, што настаўніца і на Божай пасьцелі таксама гаварыла па-беларуску.

Марыя Мацюкевіч
26.7.1949, в. Заўшыцы, Салігорскі раён –
7.1.2003, Салігорск

Генадзь Карпенка

У Генадзя Карпенкі атрымлівалася ўсё ці амаль усё.

Ён бліскуча абараніў доктарскую, зрабіў пяцьдзясят вынаходніцтваў, укаранёных у пятнаццаці краінах, быў абраны членам-карэспандэнтам Акадэміі навук і ўганараваны Дзяржаўнай прэміяй.

У 1987-м стаў дырэктарам Маладэчанскага заводу парашковай мэталюргіі й вывеў яго ў лік найлепшых прадпрыемстваў рэспублікі.

Атрымаў пасьведчаньне дэпутата Вярхоўнага Савету Беларусі 12-га скліканьня, дзе кіраваў камісіяй па навуцы й навукова-тэхнічным прагрэсе.

У 1992-м узначаліў Маладэчанскі гарвыканкам і за два гады пасьпеў правесьці ў горадзе эканамічныя рэформы, запачаткаваць музычны і тэатральны фэстывалі, карэнным чынам (адзіны ў краіне прыклад!) зьмяніць гарадзкую тапаніміку, ператварыўшы яе з убогай стандартна-савецкай у беларускую — з вуліцамі Вялікі Гасьцінец (замест Леніна), Грамадоўскай, імя Францішка Скарыны, Язэпа Драздовіча...

Генадзь Карпенка (справа) і Ніл Гілевіч

У 1996-м Карпенка, тагачасны намесьнік старшыні Вярхоўнага Савету 13-га скліканьня, накіроўваў працэс імпічмэнту прэзыдэнта.

У 1998-м ён стаў на чале Нацыянальнага выканаўчага камітэту (ценявога ўраду), створанага перад заканчэньнем легітымнага тэрміну кіраваньня Лукашэнкі.

Ён быў чалавекам утульным і камфортным, але ўмеў быць і бескампрамісным.

Генадзь Карпенка мысьліў у агульнанацыянальных катэгорыях.

Ён быў адным з самых таленавітых лідэраў апазыцыі.

Ён мог стаць другім прэзыдэнтам краіны і разьвярнуць яе да дэмакратычнага сьвету.

Таму яго і няма сёньня з намі.

Ён, хоць ніколі ня скардзіўся на дрэннае здароўе, раптоўна й загадкава памёр.

Празь месяц бясьсьледна зьнік адзін зь яго найбліжэйшых паплечнікаў — Юры Захаранка, яшчэ праз паўгоду другі — Віктар Ганчар.

Генадзю Карпенку ішоў усяго пяцідзясяты...

Генадзь Карпенка
17.9.1949, Менск – 6.4.1999, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Аляксей Філіпчанка

Ёсьць людзі, якія тлеюць, і людзі, якія гараць.

Аляксей Філіпчанка належаў да другіх, і, на вялікі жаль, у дадзеным выпадку ў гэтых словах няма аніякай банальнай мэтафары: восем гадоў таму ён пстрыкнуў запальнічкай і ператварыў сябе ў жывую паходню...

Пачаўшы ў 1978-м прафэсійную кар'еру ў адной з раённых пракуратураў, Аляксей вельмі хутка стаў «важняком» — абласным сьледчым у асабліва важных справах.

Ён спэцыялізаваўся на гэтак званых «пярэваратнях» — злачынцах у мундзірах: пракурорах, судзьдзях, міліцыянтах.

Аляксей быў удзельнікам адмысловай групы Пракуратуры СССР, што ў другой палове васьмідзясятых займалася вядомай справай віцебскага маньяка Міхасевіча, які пятнаццаць гадоў заставаўся няўлоўным, у той час, калі за ягоныя вусьцішныя злачынствы зноў і зноў саджалі і нават расстрэльвалі абсалютна бязьвінных людзей.

Відаць, якраз з таго часу Філіпчанка і нажыў сабе сярод некаторых віцебскіх «законьнікаў» заклятых ворагаў. Тым больш, што з прыходам да ўлады Лукашэнкі ён ня раз публічна заяўляў, што ў Беларусі, як некалі і за савецкім часам, праваахоўныя органы выйшлі з-пад кантролю грамадзтва.

Аляксееў калега Леанід Сапранецкі называе яго ня

толькі сьледчым найвышэйшай клясы, але і чалавекам з крыштальным сумленьнем.

У новай іпастасі праваабаронцы Філіпчанка дапамагаў адстойваць свае інтарэсы свабодным прафсаюзам ды іншым грамадзкім структурам, якія былі ня ў ласцы ўва ўлады.

Знаёмыя кажуць, што ён нагадваў «мужыцкага адваката» Францішка Багушэвіча — з гатовасьцю браўся за складаныя справы простых людзей.

Адна з такіх справаў сталася для яго фатальнай. У жанчыны-пэнсіянэркі, заслужанага будаўніка Беларусі Антаніны Воранавай, у абход закону забралі пакой у двухпакаёвай кватэры. Філіпчанка дабіваўся адмены гэтай пастановы два гады.

Вычарпаўшы ўсе сродкі змаганьня зь беззаконьнем, Аляксей у роспачы адважыўся на крайні крок: пісьмова паведаміў, што, калі судовыя чыноўнікі не скасуюць рашэньня, ён публічна спаліць сябе. Улады нічога не зрабілі, каб прадухіліць трагедыю.

Гэта здарылася 8 ліпеня 1998 году.

Яшчэ бясконцыя дваццаць тры дні Аляксей жыў у рэанімацыі, амаль увесь час знаходзячыся ў прытомнасьці.

Ягоны брат па духу праваабаронца Валеры Шчукін, які нёс на пахаваньні крыж, сказаў, што не ўхваляе ўчынку Філіпчанкі, бо апошнюю кулю трэба пакідаць для ворага, але дадаў, што бясконца захапляецца асабістай мужнасьцю калегі.

«Хартыя-97» пасьмяротна прысудзіла Аляксею сваю першую прэмію за праваабарончую дзейнасьць.

Аляксей Філіпчанка
6.11.1949, Расея –
31.7.1998, Наваполацак

У Алеся быў моцны поціск рукі. Ды й самога яго нельга назваць чалавекам слабым. У нашую гістарычную восень 1988-га Емяльянаў ня проста стаў сябрам Арганізацыйнага камітэту БНФ «Адраджэньне». На маю думку, яму ў тыя тыдні належала адна з ключавых роляў. Тагачасны літкансультант Саюзу пісьменьнікаў, Алесь выдатна зразумеў стратэгічныя магчымасьці сваёй пасады і напоўніцу выкарыстоўваў іх.

Праз тыдзень пасьля векапомных Дзядоў «Звязда» разам зь іншымі афіцыйнымі выданьнямі зьмясьціла нататку пад назваю «Прыйшла ў рэдакцыю лістоўка». Галоўным у публікацыі быў не камэнтар, а сама інфармацыя пра тое, што рэгістрацыя створаных на месцы працы ці жыхарства групаў падтрымкі БНФ адбываецца па адрасе: Менск, вул. Фрунзэ, 5, Саюз пісьменьнікаў, Алесь Емяльянаў.

Алесь Емяльянаў

Ужо ў дзень зьяўленьня нататкі Алесеў кабінэт ператварыўся ў штаб-кватэру Аргкамітэту. За дзень там бывалі сотні людзей, якія ехалі з усёй Беларусі: прывозілі дакумэнты й сьпісы, атрымлівалі ўлёткі й праграмы, хавалі ў дыпляматы і заплечнікі нацыянальныя сьцягі. Тамсама, у нашым Саюзе, з дапамогаю Алеся праходзілі й першыя паседжаньні фронтаўскага Аргкамітэту...

Нейкім дзівам у тыя дні ён яшчэ пасьпяваў пісаць вершы.

Прычакала — у нямым прасьцягу
дзідамі ўзрастае сьмела рунь,
і пад бел-чырвона-белым сьцягам
крылы разьвінае Беларусь.

У сваёй кнізе ўспамінаў «Доўгая дарога дадому» Быкаў згадвае, як паэт Алесь Емяльянаў публічна прызнаўся, што яго вэрбаваў КГБ. «Пісьменьніцкая грамадзкасьць, — піша Васіль Уладзімеравіч, — падвергла яго астракізму, хоць было невядома за што: за тое, што вэрбавалі, ці за тое, што ён прызнаўся». Ня выключана, што найбольш выступалі супраць Алеся якраз тыя, што насамрэч супрацоўнічалі з «органамі», але не пакаяліся.

Алеся няма з намі ўжо багата часу. Ён быў надзелены пачуцьцём гумару, а таму, відаць, толькі пасьмяяўся б з гісторыі, якая адбылася падчас гэтак званых прэзыдэнцкіх выбараў 2006 году. Алесева дачка Міхаліна, прыйшоўшы на свой участак, даведалася, што яе бацька-нябожчык ужо прагаласаў датэрмінова і нават здолеў сам расьпісацца.

Алесь Емяльянаў
20.3.1952, в. Забалоцьце, Чавускі раён – 6.10.2005, в. Рубяжэвічы, Стаўпецкі раён.
Пахаваны ў в. Буцявічы, Менскі раён

Генадзь Кулажанка

Ён быў першым у маім жыцьці гарадзкім хлопцам, які гаварыў па-беларуску. Не з тэлеэкрану, ня з сцэны, не для публікі, а проста ў жыцьці.

Ягоную мову я пачуў на перапынку паміж першымі лекцыямі на гістфаку БДУ, куды мы паступілі ў 1970-м, каб неўзабаве зрабіцца найлепшымі сябрамі, каб разам бадзяцца па Беларусі, езьдзіць у будатрады, зачытвацца Караткевічам (гэта Генадзь даў мне «Каласы пад сярпом тваім», адкрыўшы зусім невядомага раней пісьменьніка), і марыць пра тое, чаго, здавалася, мелі шанец дачакацца толькі будучыя дзеці і ўнукі, — пра Незалежнасьць.

Нашыя погляды не былі таямніцаю для факультэцкага начальства — асабліва пасьля таго, як мы стварылі Клюб аматараў піва ды яшчэ з Генадзевай ініцыятывы пачалі выдаваць літаратурны альманах «Мілавіца», што стаўся пераемнікам сканфіскаванага гэбістамі навапалацкага «Блакітнага ліхтара».

На дзяржаўным экзамэне па навуковым камунізьме прафэсар Круцько вынес нам, маючы на ўвазе сваю самую перадавую «навуку», аднолькавы вэрдыкт: «Вы ўва ўсё гэта ня верыце». Я атрымаў у сваім дыплёме адзіны «трояк», а Генадзь мусіў колькі разоў хадзіць на пераздачу.

Кулажанка быў начыста пазбаўлены генаў сэрвільнасьці й лёкайства, а вось генамі авантурнасьці быў надзелены занадта шчодра. Ён лічыў, што на вышэйшай пасадзе чалавек здольны больш пасьпяхова ажыцьцяўляць свае ідэі. Дзеля кар'ернага росту пайшоў працаваць у камсамол, а потым папрасіўся ў Аўганістан — дарадцам у справах моладзі. Неўзабаве я атрымаў ліст з прызнаньнем зробленага ўчынку памылкай. Карыстаючыся недасьведчанасьцю армейскага цэнзара, Генадзь

пытаўся ў мяне, што рабілі б продкі, каб у час Грунвальду хтосьці прыехаў да іх на танках будаваць сацыялізм.

Аднойчы ён, парушыўшы інструкцыю, сеў у аўганскую таксоўку...

Празь некалькі дзён да Генадзевага бацькі, вядомага эканаміста Ўладзімера Кулажанкі, прыехала цэлая дэлегацыя: спачатку мэдсястра зрабіла прафэсару, каб не памёр ад стрэсу, укол, а потым яму паведамілі, што сын геройскі загінуў.

Але ўсё было, верагодна, зусім ня так. Інача, чаму не прывезьлі родным стандартнай дамавіны хаця б з сымбалічнымі парэшткамі? Чаму пад выглядам маскоўскага карэспандэнта да мяне прыяжджаў гэбіст, які задаваў пытаньні, што аніяк не маглі спатрэбіцца для газэтнага нарысу? З-за мяжы на адрас Генадзевага дзеда, якога ўжо даўно не было на сьвеце, прыйшла загадкавая бандэроля зь Біблiяй. А потым, ужо пасьля вываду савецкіх войскаў з Аўгану, у прэсу пратачыліся скупыя зьвесткі пра бязьлітасна расстралянае цяжкой артылерыяй паўстаньне ваеннапалонных у турме каля аўганска-пакістанскае мяжы, сярод удзельнікаў і кіраўнікоў якога мог быць Генадзь.

Бацькі, сёстры Вольга і Людміла, жонка Ліда і сын Уладзя дагэтуль чакаюць яго. Мне таксама сьніцца мая сустрэча з Генадзем — чалавекам, зь якім я ўпершыню загаварыў па-беларуску, маім да сёньня найдаражэйшым сябрам.

Генадзь Кулажанка
26.7.1952, Менск –
у ліпені 1981 зьнік бязь вестак у наваколлі Гэрату, Аўганістан

Мы не былі сябрамі. Ён, старэйшы ўсяго на некалькі месяцаў, рана пачаў друкавацца і, калі я яшчэ толькі марыў пра першую публікацыю, ужо працаваў у часопісе «Полымя», галоўным на той час літаратурным выданьні рэспублікі.

Уладзіслаў пісаў «правільныя» апавяданьні, якія нярэдка друкаваліся ў сьвяточных нумарах «ЛіМу». Іх героямі былі то вэтэраны, то, як тады пісалі ў розных ідэалягічных пастановах, «людзі працы». Адзіным, што мяне прываблівала ў ягоных творах, была добрая беларуская мова.

Уладзіслаў Рубанаў

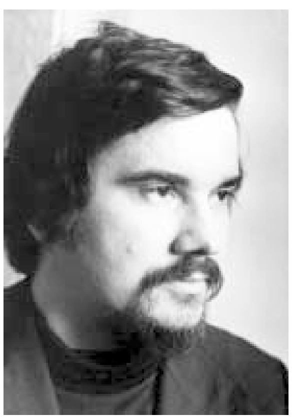

Нашыя стасункі ня сталі бліжэйшымі і тады, калі я ў 1988-м стаў супрацоўнікам выдавецтва «Мастацкая літаратура», дзе Рубанаў загадваў аддзелам прозы і быў сакратаром партыйнай арганізацыі.

Але пасьля Дзядоў таго году штосьці ў нашых стасунках зрушылася. Не, яго не было тады ні на Ўсходніх могілках, ні ў полі каля Курапатаў, аднак калі мяне за выступ на мітынгу 30 кастрычніка пачалі назаўтра ж звальняць з працы, Уладзіслаў цалкам нечакана апынуўся сярод маіх актыўных абаронцаў.

Якраз тады мне да рук трапіў часопіс «Крыніца» з апавяданьнем Рубанава «Артыстка», і я з радасным зьдзіўленьнем убачыў, што ён можа пісаць зусім іначай — нязмушана-лёгка, з празрыстай глыбінёю, з гульнёй падтэкстаў і імкненьнем спасьцігнуць парадоксы жыцьця.

Уладзіслаў стаўся яскравым прыкладам таго, як вольнае паветра тых гадоў разьнявольвала людзей мастацтва. Ён на вачах рабіўся чалавекам унутрана свабодным, захопленым зусім іншымі ідэямі, героямі й сюжэтамі. З шэрага вопрадня зьяўляўся на сьвет новы, цікавы і арыгінальны пісьменьнік, што засьведчыла публікацыя ў першых нумарах «Маладосці» за 1994 год ягонага рамана «Не аднойчы забіты».

У творы сутыкаліся тры сьветы: фізычная паўсядзённасьць, рэальнасьць сноў і сьвет душаў тых, хто ўжо прайшоў свой зямны шлях.

На думку аўтара, менавіта гэты, трэці сьвет, дзе сілы згоды, любові і гармоніі знаходзяцца ў жорсткім супрацьстаяньні зь сіламі хаосу і разбурэньня, і кіруе нашым быцьцём.

Раман вельмі паўплываў на Рубанава. Бачачы яго маўклівасьць і засяроджаную заглыбленасьць, здавалася, што ён сапраўды здолеў зазірнуць у сфэры забароненыя і небясьпечныя.

Магчыма, так і было, бо празь некалькі месяцаў Уладзіслаў раптоўна і невытлумачальна памёр на сорак другім годзе жыцьця.

На пахаваньні мы гаварылі, што яго сыход — страта для нашай літаратуры, і гэтыя словы не былі дзяжурнымі.

Уладзіслаў Рубанаў
15.12.1952,
в. Аляксандраўка-1,
Слаўгарадзкі раён —
21.7.1994, Менск.
Пахаваны ў в. Міханавічы,
Менскі раён

Валеры Масьлюк

Валеры Масьлюк — адзін з найбольш цікавых і сьмелых тэатральных рэжысэраў Беларусі 1980—1990-х.

Ён зьявіўся на сьвет у адзін з мною год у прыгараднай полацкай вёсцы. У дзяцінстве мы бегалі па адных сьцежках, купаліся ў адной Дзьвіне і, магчыма, разам удзельнічалі ў бойках «гарадзкіх» зь «дзеравенскімі», але нашыя дарогі сышліся толькі ў 1980-м. Тады ён, нядаўні выпускнік рэжысэрскага факультэту менскай «тэатралкі», паставіў на сцэне Беларускага тэатру імя Якуба Коласа спэктакль «Клемэнс» паводле п'есы літоўца Казіса Саі. Я езьдзіў на гэтую пастаноўку пяць разоў. Прыпавесьць Саі ў Валеравым прачытаньні поўнілася рызыкоўнымі падтэкстамі й алюзіямі. Яна дыхала свабодай і ўспрымалася як выклік ціхай барталямэеўскай ночы брэжнеўскага застою.

І гэты час,
і гэты лад —
не назаўсёды...

— сьпявалася ў адной зь песьняў на вершы Алеся Разанава, што гучалі ў спэктаклі.

Потым Масьлюк ставіў Шэкспіра й Гогаля, Дзюрэнмата і Ўільямза... За пастаноўку быкаўскага «Знаку бяды» ён у 1986-м атрымаў Дзяржаўную прэмію Беларусі. Ягоныя яркія відовішчныя спэктаклі былі мэтафарычнымі й асацыятыўнымі, народжанымі сучаснай тэатральнай эстэтыкай.

Шмат хто пераканаены, што Купалавы «Тутэйшыя» прыйшлі на сцэну дзякуючы Міколу Пінігіну, але насамрэч першую пастаноўку ажыцьцявіў у 1982-м на сцэне Магілеўскага абласнога тэатру Валеры Масьлюк, які, дарэчы, сам выконваў ролю Янкі Здольніка.

Валеры Масьлюк (крайні справа) з акторамі-коласаўцамі. 1981

У яго былі прэстыжныя прэміі й высокія тэатральныя пасады. Ён пісаў таленавітыя п'есы і трапяткія вершы, падобныя да ягоных графічных малюнкаў.

Колькі гадоў таму яго жыцьцё, якое Генадзь Бураўкін у прадмове да пасьмяротнай Валеравай кнігі паэзіі, графікі й драматургіі назваў «палётам у нязьведанае», раптоўна абарвалася. На маю думку, да гэтай раньняй сьмерці найперш прычыніўся глыбокі душэўны разлад зь беларускай рэчаіснасьцю другой паловы дзевяностых, якая бязьлітасна перакрэсьліла мары й ідэалы. У апошніх Валеравых вершах вытанчаную паэзію часта замянялі боль і смутак:

Мы завемся — Беларусы,
Б'ем у грудзі, нібы ў звон,
І скарыліся прымусу,
Узьвялі яго на трон...

Валеры Масьлюк
30.3.1953, в. Ропна,
Полацкі раён —
26.8.2001, Віцебск.
Пахаваны ў Вушачах

Сяргей Кавалёў

Зь Сяргеем мы вучыліся на гістфаку БДУ.

Ён друкаваў расейскамоўныя вершы ў нашым самвыдавецкім альманаху «Мілавіца», якім цікавілася ня толькі факультэцкае начальства, але і літаратуразнаўцы з КГБ.

Ад нас Сяргея адрозьнівала неюначая сур'ёзнасьць і стрыманасьць.

Хвароба ўжо трымала яго ў сваіх, тады яшчэ не сьмяротных кіпцюрах.

Пасьля ўнівэрсытэту нашыя дарогі разышліся. Сяргей абараніў дысэртацыю, выкладаў гісторыю ў Віцебскім тэхналягічным інстытуце.

Цяпер я ведаю, што гэта было ня проста выкладаньне, а — заглыбленьне ў мінуласьць, прага спасьцігнуць адметнасьць тысячагадовага шляху беларусаў, каб убачыць іх гістарычную пэрспэктыву.

Ягонае вяртаньне да Беларусі было доўгім і пакутлівым.

Але яно адбылося.

Сяргей Кавалёў стаў прыхільнікам БНФ, рашуча і назаўсёды перайшоў на беларускую мову ў сваіх лекцыях і ў вершах.

У 1999-м яго з палітычных матываў адхілілі ад выкладчыцкай працы. Гэта сталася фатальным ударам для Сяргеевага здароўя.

Замест узнагародаў за ахвярную працу і ўдзел у міжнародных навуковых канфэрэнцыях таленавіты лектар і дасьледнік атрымаў пасьведчаньне інваліда другой, а потым і першай групы.

Але Кавалёў ня здаўся.

Катастрафічна хутка губляючы слых, зрок, каардынацыю рухаў, ён усё ж здолеў завяршыць галоўную працу свайго жыцьця, якой даў назоў «Шлях: твары, думкі, галасы».

Жанр гэтага твору на многія тысячы радкоў Сяргей вызначыў як «рыфмаваная гісторыя ў адценьнях беларускага духу».

«Шлях» ужо пасьля сьмерці аўтара з нумару ў нумар друкавала газэта «Наша слова». Яе чытачам Кавалёў вядомы як С. Квіцень. Сваім псэўданімам Сяргей падкрэсьліваў імкненьне паквітацца з тымі, хто пазбаўляў беларусаў іх гісторыі, а значыцца, хацеў пазбавіць і будучыні.

Зямны шлях майго аднакурсьніка абарваўся якраз у дзень яго 50-годзьдзя.

На надмагільным помніку Сяргея Кавалёва выбітая Пагоня.

Сяргей Кавалёў
24.7.1953, Віцебск –
24.7.2003, Віцебск

Валеры Шаблюк

Ён быў маім аднакурсьнікам і сябрам, зь якім мы гаварылі на адной мове.

Ён нярэдка станавіўся першым чытачом маіх тэкстаў.

Нас збліжала і агульная прага вандраваньняў. Мы разам блукалі па вуліцах Полацку і Рыгі, сядзелі за гасьцінным сталом у зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш, палохаючы сьвіцязянак, плавалі ў таямнічай начной Сьвіцязі і сустракаліся на берагах Гарыні зь мядзьведзем, што кіраваўся на блізкі пчальнік, а таму паставіўся да нас амаль па-сяброўску.

Нават сваё вясельле з Натальляй, таксама гісторыкам, Валера гуляў не ў рэстарацыі, а на маляўнічым поплаве, там, дзе пачынаецца Нёман. У той вечар тамтэйшыя бабры ўражана назіралі за нашым з Шаблюком сьвяточным заплывам і расьпіваньнем пляшкі шампанскага проста на нёманскай строме.

Пасьля гістарычнага факультэту БДУ ён працаваў у школе.

Вучні бязьмежна любілі яго і за цікавыя ўрокі, і за іхні працяг — падарожжы ў Полацак, Наваградак, Нясьвіж, Вільню, туды, дзе чутны голас самой беларускай Гісторыі.

Сотні юных душаў Валера вучыў любіць сваё і зацята бараніць яго яшчэ тады, калі вынаходнікі гэтых, папулярных сёньня слоганаў яшчэ не нарадзіліся.

Муза Кліё прывяла Шаблюка ў акадэмічны Інстытут гісторыі, зрабіла археолягам — дасьледнікам старадаўніх паселішчаў у басэйне ягонага ўлюбёнага Нёману і аўтарам некалькіх кніжак, прысьвечаных тым мясьцінам.

Ён быў зь ліку тых гісторыкаў, якія не хаваліся ад сучаснасьці ў сваіх кабінэтах ці ў раскопах. Не радзей,

чым у сяброўскім коле, мы сустракаліся зь ім у сярэдзіне дзевяностых на дэмакратычных акцыях. Ён балюча перажываў рэфэрэндум 1995-га, але адрозна ад некаторых калегаў ня кідаўся ў роспач і не лічыў, што ўсё страчана.

Валера загінуў страшна й недарэчна — на пешаходнай зэбры пад уласнымі вокнамі яго зьбіла службовая машына генэральнага пракурора Беларусі, кіроўца якога катаўся ў сьвяточны дзень па горадзе з прыяцелькамі.

Майму сябру не хапіла часу абараніць доктарскую дысэртацыю і напісаць свае гістарычныя аповесьці. Але Валерава прысутнасьць доўжыцца — у дочках Насьці й Вераніцы, у вучнях, у яго артыкулах, якіх толькі ў Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі блізу сотні. (Артыкул пра самога Шаблюка «энцыкляпэдысты» зьмясьціць забыліся.)

Сястра Валеры Таццяна, якая ўжо даўно жыве ў Аўстраліі, піша мне лісты па-беларуску. Мовы яна вучылася ад брата.

Валеры Шаблюк
3.8.1953, Узда –
2.5.1997, Менск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Адны жывуць розумам і таму ўспрымаюць жыцьцё як камэдыю.

Другія жывуць пачуцьцямі, і для іх зямны шлях — трагедыя.

Алесь Асташонак жыў пачуцьцямі. Зь ім бывала ўдумна, бывала весела, бывала нясьцерпна, але ніколі не бывала сумна.

Кім толькі ён ні працаваў!

Перакладчыкам у Альжыры, выхавальнікам у ПТВ, выкладчыкам францускае мовы, рэдактарам часопісу «Крыніца», асыстэнтам псыхіятра й асыстэнтам нарколяга... Але на сваім месцы Алесь быў адно за пісьмовым сталом.

Алесь Асташонак

Ён цікава й імкліва пачынаў. Прадмову да яго першай кнігі прозы «Фарбы душы» напісаў Алесь Адамовіч.

Асташонкава п’еса «Камэдыянт» пасьля сцэнічнага ўвасабленьня зьявілася ў вэрсіі мастацкага тэлефільму, а іншы фільм паводле Алесевага сцэнару — «Сон» — атрымаў першую прэмію на міжнародным конкурсе ў Гішпаніі. Нашыя дзеці чыталі ў ягоных таленавітых перакладах на беларускую мову «Востраў скарбаў» Стывэнсана й «Плянэту малпаў» П’ера Буля.

Ён быў ня з тых літаратараў, што хаваюцца пад пісьмовым сталом ад падзеяў у краіне.

Яго адметнае аблічча памятаюць удзельнікі менскіх Дзядоў 1988-га, пасьля якіх Асташонак доўга ачуньваў пасьля атрыманага каля Ўсходніх могілак хрыбеталомнага ўдару прафэсіянала ў цывільным. Я быў сьведкам Алесевых пакутаў, бо пасьля тых падзеяў на мяне палявала міліцыя і кватэра Асташонка на некалькі тыдняў сталася маім прытулкам.

Ды нязьмерна цяжэйшымі для яго заўсёды былі пакуты душы — па-дзіцячаму даверлівай і безабароннай. Аднойчы, начытаўшыся газэтаў, Алесь прыйшоў у бар Дому літаратара і прапанаваў мне й астатнім прысутным неадкладна абвясьціць бестэрміновую галадоўку пратэсту ў адказ на нейкую заяву прэм’ера Вячаслава Кебіча.

Што б прапанаваў Асташонак, пагартаўшы сёньняшнія незалежныя газэты (якіх, зрэшты, ужо амаль не засталося)?

Але ён не чытаў іх.

У сярэдзіне дзевяностых ён мусіў пакінуць Беларусь — не з палітычных прычынаў (быў уцягнуты блізкім чалавекам у фінансавую авантуру), але, як сам лічыў, без магчымасьці вяртаньня. Гэтае расстаньне сталася фатальным.

Я стаю каля вакна, нібы герой Алесевай пасьмяротнай кнігі «Жоўты колер белага сьнегу», і ўяўляю, як недзе там, можа зусім побач, Алесь таксама стаіць пры вакне і, магчыма, чуе, як я ціха прамаўляю ягонае ўлюбёнае: «Vita brevis, Patria aeterna» — «Жыцьцё кароткае, Радзіма вечная».

Алесь Асташонак
1.6.1954, Менск – 7.9.2004, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на менскіх Кальварыйскіх могілках

Уладзімер Емяльянчык

Адна зь яго кнігаў, прысьвечаная Касьцюшку, называецца словамі нашага знакамітага суайчыньніка: «Нарадзіўся я ліцьвінам». Усьлед за правадыром паўстанцаў, тое самае мог сказаць пра сябе і Емяльянчык. І абліччам, і характарам ён быў падобны да іх — тых, хто ў мінулыя стагодзьдзі браў у рукі зброю, ня верачы ў перамогу, але ведаючы, што свабода стане на некалькі крокаў бліжэйшая.

Уладзімер нарадзіўся побач з старажытным шасьцісотгадовым мястэчкам Мыш пад Баранавічамі, тым самым, дзе прайшло маленства аднаго з найвыбітнейшых эўрапейскіх палкаводцаў XVII стагодзьдзя гетмана Яна Караля Хадкевіча. Здаецца, якраз гэтая акалічнасьць прадвызначыла тое, што Емяльянчык абраў сваёй музаю Кліё.

Ён стаў адным з аўтараў выдадзеных у першай палове дзевяностых «Нарысаў гісторыі Беларусі», якія неўзабаве трапілі ў разрад «нацыяналістычных».

Студэнты БДУ і навучэнцы Беларускага гуманітарнага ліцэю нават пасьля бяссонных начэй, прабаўленых у кампаніі сяброў ці каханых, не маглі задрамаць на ягоных лекцыях, дзе заўсёды было месца і досьціпам, і показкам, і паэзіі, бо Уладзімер пісаў вершы.

Мы зьбіраліся столькі гадоў
у паход па каханьне вялікае...
Давяралі пяшчотныя словы
нават чорным варонам
на сьнезе...

Адзін зь ліцэйскіх кіраўнікоў Лявон Баршчэўскі згадвае, якую непаўторную атмасфэру адзінства й аптымізму Емяльянчык мог усяго некалькімі словамі ствараць у настаўніцкай. Гэта было асабліва важна ў той час, калі існаваньне Ліцэю апынулася пад пагрозай.

З Валодзем было заўсёды цікава — і на кніжнай прэзэнтацыі ягонага «Палянэзу для касінераў», і ў застоліцы, дзе ён цудоўна сьпяваў народныя песьні, і проста ў сумоўі. Неяк мы выпілі зь ім за тое, «каб дзеўка кахала, куля мінала і шабля ня брала», а потым — узяліся рэдагаваць гэты старадаўні ліцьвінскі тост у духу сучаснасьці ды ўласных заняткаў і памкненьняў: «каб цэнзура ня брала, каб пяро пісала, каб дубінка мінала»...

Верылася ў тое, што наперадзе ўва Ўладзімера і абарона доктарскай дысэртацыі, і новыя кнігі. У сорак зь нечым гадоў яшчэ можна адчуваць сябе неўміручым...

Ён памёр раптоўна, на пачатку лета 2003 году, у самыя гарачыя дні змаганьня за Ліцэй, калі выкладчыкі, вучні і бацькі стаялі ў пікетах. Напэўна там, у нябеснай Беларусі, Уладзімерава душа знаходзіць суцяшэньне ў тым, што яго справу працягвае сын Павал — таксама гісторык, а зачынены ўладамі Ліцэй — жыве!

Уладзімер Емяльянчык
9.5.1955, в. Вялікія Лукі, Баранавіцкі раён – 5.6.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх Пятроўшчынскіх могілках

Сяргей Войчанка

У свой час яго адлічвалі зь Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту, а потым аднаўлялі. Адлічвалі за тое, што пабіўся з сакратаром камітэту камсамолу, калі той узяўся чытаць Сяргею мараль. Аднаўлялі — за тое, што ён быў мастаком ад Бога.

Ён працаваў у жанры плякату, кніжнай графікі, жывапісу і за што б ні браўся, імкнуўся да ўзроўню шэдэўру. Вельмі часта гэта атрымлівалася. Паглядзіце жывапісныя кампазыцыі «Чарапаха», «Чынгісхан», «Насарог», што твораць свой, непадобны ні на чый іншы, шматслоевы мэтафізычны сьвет.

Яшчэ з студэнцкіх гадоў у Сяргея склаўся творчы тандэм з Уладзімерам Цэсьлерам. Сёй-той нават лічыў, што Войчанка-Цэсьлер — гэта адзін мастак з падвойным прозьвішчам. Усё лепшае — і ў жывапісе, і ў плякаце — яны стварылі разам. У 2006-м на Міжнародны дзень музэяў чарга ахвотнікаў трапіць у Нацыянальны мастацкі музэй на аднадзённую (дакладней, адназначную) выставу іхніх плякатаў, многія зь якіх сталі ўжо клясыкай жанру, выцягнулася ледзь не да праспэкту Скарыны.

Іхняя майстэрня ў доме на рагу Ўльянаўскай і Чырвонаармейскай сталася менскай славутасьцю. Сяргея з Уладзімерам называлі самымі пасьпяховымі дызайнэрамі постсавецкай прасторы. Чуткі пра іх нібыта фантастычныя ганарары кідалі зайздросьлівых калегаў у роспач. Тыя маглі б супакоіцца, даведаўшыся, што аднойчы за стварэньне дзьвюх паштовых марак Міністэрства сувязі заплаціла Войчанку й Цэсьлеру шаснаццаць тысяч беларускіх рублёў, або чатыры даляры на брата, у той самы час калі іх знаёмай беларускай мастачцы, што жыве ў Гішпаніі, за такую самую працу заплацілі там таксама шаснаццаць тысяч, але эўра.

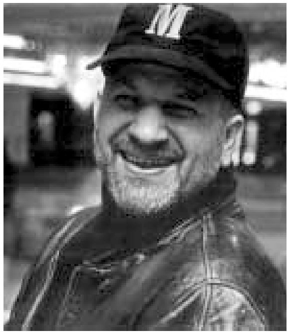

Сяргей Войчанка
5.11.1955, Марыюпаль, Украіна –
9.12.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Да 50-годзьдзя перамогі над нацысцкай Нямеччынай яны рабілі плякат на замову ўраду Масквы. Мэр расейскае сталіцы Лужкоў, сказаўшы ветлівыя словы пра арыгінальнае вырашэньне тэмы, працу забракаваў. На плякаце вэтэран трымаў у выцягнутай руцэ фуражку, а ў ёй жабрацкай міласьцінай паблісквалі баявыя ўзнагароды.

Сяргей не любіў пінжакоў і наагул гарнітураў як зьяву. Больш за іх ён не трываў толькі гальштукі.

У труне Войчанка ляжаў у сваім улюбёным швэдры і выглядаў зусім не нябожчыкам — быццам прылёг адпачыць або вырашыў зладзіць экстравагантны пэрформанс.

Мастацтвазнаўца Пётра Васілеўскі адгукнуўся на Сяргееў сыход грунтоўнымі артыкуламі пра вялікую страту нашага мастацтва. А пісьменьнік і мастак Адам Глобус напісаў верш:

Мы малявалі, балявалі,
Пілі гарэлку, разважалі
Пра зоркі Чапліна з Шагалам.
Гарэлкі ўсё было замала.
Жыцьцё прайшло, і ты памёр.
Цябе занесьлі на касьцёр,
У родны менскі крэматорый.
Такая простая гісторыя
З Шагалам, Чаплінам і зоркамі
Над беларускімі пагоркамі...

Хто ведае, можа, ён стаў бы другім Максімам Багдановічам?..

Народжаны на Ўрале хлопчык, аднаклясьнік маёй сястры, які ў пятнаццаць гадоў пісаў:

Рушу па Беларусі... У небе маланка палае.
Пад прыгнётам усходнім стогне наша зямля.
Песьні жальбы лунаюць ад краю да краю...

Андрэй Грабаў быў самым юным і, верагодна, самым таленавітым паэтам самвыдавецкага літаратурнага альманаху «Блакітны ліхтар», які ў 1973—1974 гадах выпускаў у Наваполацку Вінцэсь Мудроў з таварышамі.

Андрэй Грабаў

Усе пятнаццаць яго нумароў былі сканфіскаваныя гэбістамі ды так і не вярнуліся з архіваў «канторы» нават у першыя гады незалежнасьці.

Адной канфіскацыяй, вядома, не абышлося. Былі й гэтак званыя «прафіляктычныя гутаркі», пагрозы і запалохваньні.

Жыцьцё аўтараў «Блакітнага ліхтара» склалася паразнаму, а ў Андрэя — зусім рана завяршылася трагедыяй.

Ён быў таленавітым у многім — у сяброўстве, у спорце, дзе займаўся воднымі лыжамі, у любові да старэйшай сястры Наташы, якой зь першай стыпэндыі на ўсе грошы купіў у падарунак яшчэ вельмі рэдкую ў той час рэч — фэн.

Ён ледзь пасьпеў скончыць Наваполацкі політэхнічны інстытут, і адразу быў забраны на службу ў войска.

Там Грабавым, як беларускім нацыяналістам, раз-пораз цікавіліся «асабісты».

У лістападзе 1981-га, за два дні да дваццаціпяцігодзьдзя, Андрэя, што суправаджаў вайсковы груз з Мурманску ў Кіеў, знайшлі ў эшалёне, расстралянага разам зь некалькімі суслужбоўцамі з аўтамата.

У такіх выпадках цяжка казаць пра творчую спадчыну.

Калі-небудзь юначыя вершы Грабава вырвуцца з спэцсховішчаў КГБ. Магчыма, сваякі пагодзяцца надрукаваць лірыку з Андрэевага нататніка, цалкам прысьвечанага дзяўчыне Раісе — ягонаму адзінаму і непадзеленаму каханьню.

«Ён быў прыкольны хлопец», — сказала ў дзень 50-годзьдзя ўлюбёнага брата сястра Наташа, якая дагэтуль лічыць Андрэйку найраднейшым для яе чалавекам.

А я яшчэ раз згадаў ягоныя напісаныя на пачатку далёкіх і зусім не аптымістычных 1970-х жыцьцесьцьвярджальныя радкі:

Але хутка — ходзяць чуткі —
Паўстане моладзі атрад!

Андрэй Грабаў
5.11.1956, Чусавой, Пермская вобл., Расея – 3.11.1981, чыгуначны перагон Мурманск – Кіеў. Пахаваны ў Наваполацку

Анатоль Майсеня

Часы пераменаў ствараюць складаныя жыцьцёвыя траекторыі.

Адны сучасьнікі — і кожны з нас згадае нямала прыкладаў з найноўшай айчыннай гісторыі — з рознай хуткасьцю сасьлізгвалі ўніз, у беспрынцыповасьць і маральную непераборлівасьць. Другія ж, наадварот, пакутліва, але няўхільна падымаліся: ад мітусьні ў асабістых праблемах да разуменьня асабістай адказнасьці за лёс краіны.

Анатоль неяк заявіўся ў мой выдавецкі кабінэт і, сказаўшы пару кампліментаў апошняй кніжцы, з крываватай усьмешкай прапанаваў перакласьці на беларускую мову некалькі ягоных тэкстаў. Я мусіў нагадаць візытанту, што ён нарадзіўся ў нясьвіскай вёсцы...

Але Майсеня стаў тым, хто падымаўся: ад аўтара заказных артыкулаў у «Советской Белоруссии» пасьля самых першых, праведзеных каля помніка Янку Купалу ў Менску і ўжо прызабытых Дзядоў 1987-га, арганізатараў якіх ён спрабаваў выкрыць у няведаньні сэнсу слова «генацыд», да публіцыста й палітоляга, які кінуў адкрыты выклік рэжыму (і, дарэчы, пачаў пісаць пабеларуску).

Ён знайшоў у сабе мужнасьць публічна прызнацца, што зьвязваў з прыходам да ўлады Аляксандра Лукашэнкі пэўныя надзеі. Але ён жа стаў аўтарам ідэі правядзеньня Кангрэсу супраць дыктатуры ў абарону Канстытуцыі й напісаў бязьлітасны артыкул «Беларусь у імгле», дзе падвёў вынікі першых двух гадоў кіраваньня Лукашэнкі.

У 1996-м за гэтую публікацыю Беларуская асацыяцыя журналістаў прысудзіла Анатолю прэмію ў намінацыі «найлепшы аналітычны матэрыял». Прысудзіла пасьмяротна.

У апошнія гады жыцьця галоўнай справаю Майсені быў створаны ім Нацыянальны цэнтар стратэгічных ініцыятываў «Усход — Захад», адна зь першых у краіне «фабрыкаў думкі».

Ён шмат езьдзіў па сьвеце, але пакідаць Беларусі не зьбіраўся.

У 1996-м ён вяртаўся ў Менск з канфэрэнцыі ў Рыме: ехаў па берасьцейскай трасе і, магчыма, згадваў словы знакамітага нарвэжца Фрыт'яфа Нансэна пра тое, што вяртаньне — прыз любога падарожжа. Зусім недалёка ад роднай Анатолевай вёскі ягоны джып урэзаўся ў грузавік...

Яму было трыццаць сем, што зноў пацьвердзіла мэтафізычна-фатальны характар гэтага веку для творчых асобаў.

Лепшыя зь ягоных публікацыяў, на жаль, дагэтуль ня страцілі свае актуальнасьці, гэтаксама як не заціхлі спрэчкі вакол самога яго імя і Анатолевай гібелі. Сястра Людміла і сёньня згадвае апошнюю размову з братам, калі той сказаў: «Хутка рэжым пойдзе ва-банк, і ў мяне ёсьць зьвесткі, што першым, каго яны зьнішчаць, буду я...»

Анатоль Майсеня
4.1.1959, в. Вялікая Ліпа, Нясьвіскі раён – 12.11.1996, шаша Берасьце – Масква.
Пахаваны на менскіх Паўночных могілках

Веранiка Чаркасава

Прафэсія журналіста — адна з самых небясьпечных у сьвеце. Незалежная айчынная журналістыка цягам апошніх гадоў нясе цяжкія страты — Ігар Гермянчук, Зьміцер Завадзкі, Васіль Гроднікаў, Вераніка Чаркасава...

Вераніку, супрацоўніцу незалежнай газэты «Салідарнасьць», забілі ў яе кватэры. Злачынца зрабіў больш за сорак удараў нажом.

Мы зь ёй не былі блізка знаёмыя, але за некалькі тыдняў да зьверскага забойства Вераніка брала ў мяне інтэрвію пра беларуска-расейскія дачыненьні ў гістарычнай рэтраспэктыве. (Дагэтуль памятаю дакладныя й не заўсёды «камфортныя» пытаньні, скажам, пра нязводную веру часткі нашых продкаў у добрага маскоўскага цара.) Мой нумар тэлефону знайшлі ў яе ў нататніку, і я апынуўся на допыце.

Сьледчы пацікавіўся маёй вэрсіяй трагедыі. «Мяркую, што прычына — прафэсійная дзейнасьць», — адказаў я. — «Напрыклад?» — «Напрыклад, публікацыі кшталту «КГБ усё яшчэ сочыць за табой». Сьледчы забегаў па кабінэце, пераконваючы мяне, што забойства — самая банальная «бытавуха», якую яны хутка раскрыюць.

Вярнуўшыся дадому, я зьняў з паліцы тэчку з публікацыямі Чаркасавай. Сабраныя разам, яны ператвараліся ў своеасаблівы гіпэртэкст, дзе адлюстравалася ўся наша найноўшая гісторыя — зь яе перамогамі, трансфармаванымі ў паразы, і паразамі, якія дзіўным чынам запальвалі сьвятло ў канцы тунэлю...

Героямі Веранікі былі дэпутат Вярхоўнага Савету 12-га скліканьня Сяргей Навумчык, вядомы ўва ўсім сьвеце беларускі мастак зь Беласточчыны Лёнік Тарасэвіч, геніяльны майстар Сьцяпан Яфімчык, які стварыў адзіны на плянэце цалкам драўляны, прычым «жывы», а не дэкаратыўны гадзіньнік...

У адным з апошніх сваіх эсэ — «Чырвоным па белым» — Вераніка пісала пра лёс нацыянальнага сьцяга. Пра паталягічную нянавісьць да яго з боку цяперашняга рэжыму, найбольш красамоўна выяўленую ў паводзінах колішняга прэзыдэнцкага дружбана Івана Ціцянкова, які пасьля рэфэрэндуму 1995 году па-нэандэртальску рваў галоўны сымбаль дзяржавы на шматкі, пакідаючы на іх аўтографы. Але фінал эсэ ня дыхаў безнадзейнасьцю:

«Тое, што склалася цягам стагодзьдзяў, усё роўна будзе прарастаць у народзе знутры. Змагацца за свабоду і незалежнасьць ідуць пад сьцягам, за які паміралі продкі, бо ён — як намоленая ікона...»

Менавіта гэты тэкст даў назву кнізе выбраных публікацыяў Веранікі, выдадзенай сябрамі пасьля яе сьмерці.

«Справу Чаркасавай» не ўдалося раскрыць, і яна была прыпыненая. Правёўшы ўласнае расьсьледаваньне, журналіст Сяргей Сацук прыйшоў да высновы, што на Вераніку была замова, і прафэсійны кілер інсцэнаваў бытавое забойства.

Нядаўна я сустрэў сьледчага, што так непахісна вeрыў у «бытавуху». Як прафэсіянал, ён адвочна пазнаў мяне, а таму адвярнуўся і адно паскорыў крок...

Вераніка Чаркасава
12.1.1959, Менск –
20.10.2004, Менск.
Пахаваная на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

Анатоль Сыс

Мы пазнаёміліся ў 1984-м у Вінцука Вячоркі. Анатоль Сыс, цьвярозы, як сьлязінка немаўляці, усю ноч чытаў вершы — улюбёныя і ўласныя. Ягоныя часта гучалі мацней: у іх, хоць яшчэ і не заўсёды дасканала схопленая словамі, пульсавала стыхія сапраўднай паэзіі. Усьцешаны гэтым адкрыцьцём, пад раніцу я заснуў, але Толя далікатна пабудзіў мяне і працягваў дэклямацыю.

Ён толькі што вярнуўся з вайсковай службы, якую адбываў у Польшчы часоў «Салідарнасьці» і надзвычайнага становішча, што, безумоўна, абвастрыла ў яго і грамадзянскае, і нацыянальнае пачуцьцё.

Сыс увайшоў у нашую паэзію і наагул у беларускае жыцьцё ўпэўнена і харызматычна. Ён стаў адным з стваральнікаў Таварыства маладых літаратараў «Тутэйшыя» і арганізатарам першых Дзядоў у 1987-м. Ён зьбіраў на сваіх вечарынах паўнюткія залі. Ягоныя кніжкі «Агмень» і «Пан Лес» імгненна разьляцеліся. Трэцяя — «Сыс» — выйшла толькі ў 2002 годзе дзякуючы эмігрантцы Валянціне Якімовіч.

Яго цыталі студэнты і дактары навук:

...і сталі дружна, шчыра, шчыльна,
як на касьбе ці на сяўбе,
паэт сказаў: п’ем за Айчыну!
І кожны выпіў: за сябе...

Сяброўства зь ім, бясспрэчна знакавай асобай таго часу, шукалі ня толькі літаратары, але і міністры, да прыкладу, першы міністар замежных справаў незалежнае Беларусі Пятро Краўчанка. А ягонаму маскоўскаму калегу Андрэю Козыраву Сыс аднойчы прачытаў верш пра «мядзьведзя расейскага», публічна нагадаўшы, што тут — Беларусь, якая ніколі ня будзе Расеяй.

Ён быў непрадказальны і таленавіты ўва ўсім. Міталягізаваў родную вёску Гарошкаў. У 1990-м з крыкам «Акупанты, прэч!» спыніў разам зь сябрамі на сталічным праспэкце калёну бронетэхнікі, што рыхтавалася да кастрычніцкага параду. Анатоль падаваў усім менскім жабракам (а аднаго прывёў у кавярню Дому літаратара і нагадаваў, выдаючы за свайго бацьку), пакуль сам вонкава не ператварыўся амаль што ў аднаго зь іх.

Я папрасіў некалькіх знаёмых даць асобе Сыса ацэнку ў адным слове. Адказы можна вышыхтаваць так: Мужчына. Беларус. Паэт. Клясык. Геній. Яго пяро насамрэч да апошніх дзён магло нараджаць вершы на мяжы геніяльнасьці. Такія, як вось гэты, «Пчаліная матка»:

Начаваў я ў вульлі
Пад крылом у пчалінае маткі
Пчолы казкі гулі
Трутні ноч
Казыталі мне
пяткі...

Ён паміраў пакутліва, адзін: ня мог, а мо і не хацеў нікога клікаць на дапамогу. Але ён верыў, што застанецца ў сваіх вершах, і не памыляўся. Гэта засьведчыла выдадзеная ў 2006-м Анатолева кніга «Лён». Яго *першая* пасьмяротная кніга.

Анатоль Сыс
26.10.1959, в. Гарошкаў, Рэчыцкі раён — пачатак траўня 2005, Менск.
Пахаваны 10.5.2005 у в. Гарошкаў

Ігар Гермянчук

Думаючы пра Ігара Германчука, я найперш згадваю ягоныя вочы — дапытліва-засяроджаныя, але разам з тым нязьменна ўсьмешлівыя і сагрэтыя ironіяй. Вочы ўнутрана свабоднага чалавека.

Упершыню я сустрэў яго, студэнта факультэту журналістыкі БДУ, на пачатку 1980-х у цяпер ужо легендарнай Беларускай сьпеўна-драматычнай майстроўні. Я яшчэ ня ведаў, што Ігар ня толькі бярэ ўдзел у фальклёрных сьвятах ды адказвае на экзамэнах па-беларуску. Працуючы на паліграфкамбінаце імя Якуба Коласа, ён выносіў адтуль наборныя літары для нелегальнай друкарні, якую марыў стварыць зь сябрамі.

Незалежная Беларусь сталася мэтаю і зьместам ягонага жыцьця зь юначых гадоў.

У 1990-м Гермянчук, якому ня споўнілася яшчэ й трыццаці, быў абраны ў Вярхоўны Савет БССР 12-га скліканьня. Адзін з самых маладых дэпутатаў, ён з калегамі з фракцыі БНФ вяртаў нашую краіну на палітычную мапу сьвету.

У красавіку 1995-га Ігар разам зь іншымі дэпутатамі ад апазыцыі абвясьціў галадоўку пратэсту супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму пра дзяржаўную мову і сымболіку. Уначы ў залю ўварваліся галаварэзы ў чорных масках...

Трыццацігадовым Ігар узначаліў газэту «Свабода», якая пры ім зрабілася найбуйнейшым і найпапулярнейшым незалежным выданьнем краіны.

Ён, магчыма, як ніхто іншы з рэдактараў, разумеў магутную стваральную сілу нацыянальнай памяці. Даведаўшыся, што дзяржаўныя выдавецтвы адмовіліся друкаваць нашыя з Генадзем Сагановічам «Дзесяць вякоў беларускай гісторыі», Гермянчук прапанаваў цалкам апублікаваць кнігу на старонках «Свабоды».

Пазьней «Дзесяць вякоў...» чатыры разы выходзілі ў

кніжным фармаце, але для мяне найдаражэйшым застаецца тое першае, газэтнае выданьне, якое ў суботніх нумарах чыталі дзясяткі тысяч людзей.

За антыпрэзыдэнцкія публікацыі пракуратура чатыры разы заводзіла на Ігара крымінальныя справы. Невядомыя прыцэльна стралялі па вокнах ягонага дому.

Пры канцы 1997-га газэта «Свабода» была забароненая, але праз лічаныя месяцы Ігар здолеў адрадзіць яе пад назовам «Навіны»...

Дактары сьцьвярджаюць, што ягонае сэрца спыніла невылечная хвароба. А мне здаецца, ён проста задыхнуўся ад вострага недахопу Свабоды.

У Беларускай Энцыклятпэдыі месца для артыкула пра Ігара Германчука не знайшлося. Але ў той Беларусі, дзеля якой ён жыў, выйдуць іншыя энцыкляпэдыі.

Ігар Гермянчук
1.1.1961, в. Стракавічы, Сьветлагорскі раён – 29.4.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх Усходніх могілках

Юры Завадзкі

Юры Завадзкі быў з тых дзясяткаў, а мо й сотняў тысяч беларусаў, чыё жыцьцё зьмянілі падзеі сакавіка 2006 году. Праўда, жыць Юр'ю, што таксама адчуў сябе грамадзянінам будучай вольнае краіны, заставалася лічаныя дні.

Маладэчанец Завадзкі займаўся бізнэсам у Расеі, аднак напярэдадні прэзыдэнцкіх выбараў адмыслова прыехаў на Радзіму. 19 сакавіка ён з старэйшай дачкой Ірынай ня змог дабрацца да Менску, бо ўсе электрычкі, як і іншы транспарт, былі адмененыя.

Ірына, студэнтка аддзяленьня фатаграфіі Менскага тэхналягічнага каледжу, зьявілася ў Менску назаўтра і засталася ў намётавым мястэчку.

Два дні на гэтай тэрыторыі свабоды, якую яе абаронцы назвалі пляцам Каліноўскага, быў і спадар Юры — падвозіў харчы і цёплыя рэчы, шчасьлівымі вачыма глядзеў на дачку і яе сяброў.

Пасьля ліквідацыі намётавага лягеру спэцназам Ірына Завадзкая апынулася сярод сотняў арыштаваных. Так званае беларускае тэлебачаньне перадало, што ўсіх жанчын вызвалілі. Гэта быў той выпадак, калі людзі, найперш блізкія схопленых, гатовыя былі паверыць нават БТ.

Але дачкі не было двое сутак, і Юры, які ніколі не наракаў на здароўе, перажыў першы сардэчны прыступ. Ён знайшоў Ірыну, прарваўся на суд, дзе адкрыта сказаў, што думае пра рэжым і яго абаронцаў у судзейскіх

Менская вясна – 2006

мантыях. Потым дзень пры дні насіў у турму перадачы, сустракаў Ірыну як гераіню, перажываў, калі яе за бел-чырвона-белы значок амаль кожны дзень затрымлівалі людзі ў форме і ў цывільным.

Неўзабаве Юр'я выклікаў на размову дырэктар дочынага каледжу Аляксандар Гайдукевіч. Высьветлілася, што Ірына — яшчэ ўчора выдатніца, здольная фотамастачка, удзельніца й пераможца выставаў і конкурсаў — «ужасно опозорила учебное заведение». Завадзкі адмовіўся «хорошо повлиять на правонарушительницу» і заявіў, што ганарыцца дачкой.

Гэтым разам ягонае сэрца ня вытрымала.

Юры ўжо не прышле адлічанай з каледжу дачцэ SMS-ку, як рабіў гэта штодзень усе апошнія гады. Яны не паедуць разам на рыбалку. Але Ірына перакананая, што яна з сваімі малодшым братам Жэнем і сястрой Марынай, яшчэ школьнікамі, будуць жыць у іншай Беларусі. Той, якой не пасьпеў убачыць іхні бацька.

Юры Завадзкі
9.11.1961, Маладэчна – 17.4. 2006, Маладэчна

Ён быў з тых, пра каго кажуць: як ня з гэтага сьвету. Гаворачы зь ім у бібліятэцы, у маім рэдактарскім кабінэце або на кіназдымках, я ня раз лавіў сябе на адчуваньні, што ён тут, побач са мной, і ў той самы момант недзе ў іншым вымярэньні.

Мы пазнаёміліся з Аляксеем падчас працы над фільмам «Эўфрасіньня Полацкая», які ў 1989-м паводле майго сцэнару здымала ў Полацку і Кіеве кінастудыя «Летапіс». Мельнікава, які толькі што пераехаў у Менск і стаў супрацоўнікам акадэмічнага Інстытуту літаратуры, запрасілі навуковым кансультантам. Лепшай кандыдатуры нельга было і ўявіць. Аляксей якраз падрыхтаваў да абароны дысэртацыю, прысьвечаную жыцьцяпісам беларускіх сьвятых. Дзякуючы яму ўпершыню загучалі па-беларуску «Жыцьцяпісы» Эўфрасіньні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Аўрама і Мэркура Смаленскіх.

Аляксей Мельнікаў

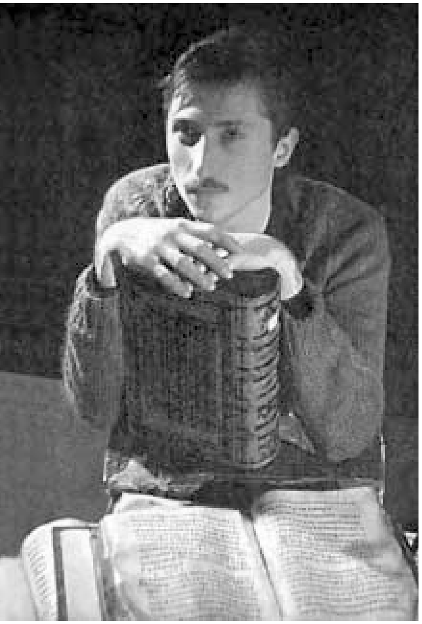

Аляксей быў глыбокім дасьледнікам і ня менш глыбокім хрысьціянінам. Нягледзячы на сваю навуковасьць, яго рукапісы і кнігі, якіх Аляксей ужо не пасьпеў убачыць — «Найпадобнейшая Эўфрасіньня Полацкая» і «Кірыл, япіскап Тураўскі: жыцьцё, спадчына, сьветапогляд» — чытаюцца лёгка й захапляльна. За імі паўстае высакародны і элегантны вобраз маладога вучонага, бліскучага па-

леміста, вытанчанага эстэта. Адна з нашых агульных знаёмых напісала ўва ўспамінах пра Аляксеева ўменьне апранацца, як «лёнданскі дэндзі». Насамрэч гэты дэндзі быў менскі — у белым гарнітуры і сьнежнай кашулі зь яркім чырвоным гальштукам.

Неяк у маёй зь ім спрэчцы Аляксей урэшце пагадзіўся з думкаю, што маральнага прагрэсу не існуе. Я, памятаецца, казаў пра матрыцу гісторыі, якая ўдрукоўвае адны і тыя ж сытуацыі ў розныя эпохі, а чалавек, што апынаецца перад маральным выбарам, — той самы.

Аляксей Мельнікаў
9.11.1962, Гомель – 13.8.1995, Менск.
Пахаваны ў Гомелі

Ужо па сыходзе Аляксея ў іншасьвет я адшукаў у адным зь ягоных тэкстаў афарыстычнае рэзюмэ да той размовы: «Сапраўды, гісторыя — гэта мы самі, толькі вельмі даўно».

У Хрыстовым веку яго знайшлі забітым у сьценах уласнай кватэры.

Сьвятло таленту Аляксея працягвае ісьці да нас. Выдавецтва «Чатыры чвэрці» выпусьціла важкі том «Зь неапублікаванай спадчыны», куды, апрача манаграфій і артыкулаў, увайшлі ягоныя пранізьлівыя, напоўненыя прадчуваньнем трагедыі вершы:

Госпад ішоў супакоеным горадам,
сіняю замецьцю, шляхам нябачным:
небам, азораным зорамі, зорамі;
сьветам, асьвечаным плачамі, плачамі.

Позьні вандроўнік, вар'ят і паэта,
гнаны ў бяссоньне натхнёнаю марай,
убачыў, адзіны, пайшоў за ім сьледам,
сьветла ўздыхнуўшы: «Нарэшце, Ўладару!»

Сябры казалі, што вялікае й мізэрнае, высокае й нізкае, прарочае й аблуднае спалучалася ў ім — паэту ад Бога — неверагодна арганічна. Я сустракаўся зь ім усяго тройчы, і першае ўражаньне — о, як шмат зацятасьці, вальналюбнасьці й бунтоўнасьці ў гэтым, нечым падобным да дзядка-лесавічка худзенькім юнаку з хворым сэрцам — з кожным разам рабілася ўсё мацнейшым.

Тыя навіны пра Андрэя, што я чуў ад агульных сяброў з Таварыства вольных літаратараў, стваралі жыцьцяпіс, падобны да легенды.

Андрэй Пяткевіч

У 1989-м на вечарыне ў Гарадзенскім унівэрсытэце студэнт Пяткевіч, вядомы як адзін з стваральнікаў сумнеўнай з гледзішча ўлады суполкі «Верш-гурт Дыяген», прадэклямаваў свой паэтычны твор «Над нашай краінаю свастыкай зорка...». Вынікам гэбісцкіх допытаў сталася публікацыя ў газэце «Пагоня» скандальнага Андрэевага артыкулу «Паэт і камітэт».

Працягваць навучаньне пасьля тых падзеяў ён ня здолеў і вярнуўся ў родную навагрудзкую вёску, дзе жыў на інвалідную пэнсію й сродкі ад зьбіраньня зёлак. У вольны ад гэтага грамадзка-карыснага занятку час Андрэй пісаў.

Хто мяне чакае ўночы?
Можа, д'ябал, мо Хрыстос?

Тыя гады былі для яго пэрыядам своеасаблівага Богашукальніцтва. «Я хаця лічу сябе постверанікам, але «Бог» заўсёды пішу зь вялікай літары», — прызнаваўся Андрэй.

Заўзята і вынаходліва змагаючыся з хлусьнёй у розных яе іпастасях, Пяткевіч зарэкамэндаваў сябе ўмелым ды вясёлым канспіратарам і містыфікатарам. 14 ліпеня 1990 году сьвіслацкая раёнка «Заветы Ильича» надрукавала ягоную бяскрыўдную, на першы погляд, рыфмаванку, што, як неўзабаве выявілася, была шкодніцкім акравершам «КПСС — наш вораг».

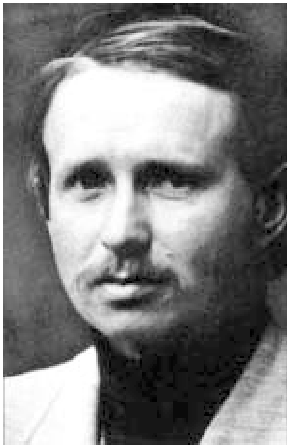

Андрэй Пяткевіч
13.6.1966, в. Уселюб,
Наваградзкі раён –
29.4.1995, в. Уселюб

Асаблівую пікантнасьць публікацыі надавала тое, што верш зьявіўся ў тым самым нумары, дзе паведамлялася пра XXVIII зьезд кампартыі.

Андрэю прапаноўвалі аднавіцца ўва ўнівэрсытэце. Ён адказаў вершам:

Мая бочка — калгас,
А я сам — Дыяген.
Не вярнуся да вас,
Не схілю я кален!

Дзень ягонага разьвітаньня з гэтым сьветам невыпадкова зусім побач з датай першага ініцыяванага рэжымам рэфэрэндуму. Андрэй зацята спрачаўся з аднавяскоўцамі ды з бацькамі. Аднойчы сэрца канчаткова стамілася. Усе ягоныя дзёньнікі й сшыткі зь вершамі бацька спаліў...

А я, напэўна, застануся з птушкамі,
Пакіну людзям непатрэбны тлум.
Дзе ветрык раніцай туманы гушкае,
Я адзіноту зноў сваю нясу...

Калі ў менскім Доме літаратара гучна адзначалася 10-годзьдзе творчага руху «Бум-Бам-Літ», вечарыну пачалі з ушанаваньня памяці бумбамлітаўца Дзяніса Хвастоўскага.

Як ляціш — ня сьпі —
Зорачку схапі...

— напісаў ён аднойчы. Гэтыя вясёлыя й, на першы погляд, легкадумныя словы можна лічыць жыцьцёвым credo паэта.

Дзяніс Хвастоўскі

У школе Дзяніс, выклікаючы энтузіязм зусім ня ў кожнага настаўніка , зацята карыстаўся нерэфармаваным беларускім правапісам.

Палітыкі, ня лезьце да Гісторыі.
Бо вы Яе ня варты.
Запхніце свае карты
сабе ў лябараторыі!

— заклікаў Хвастоўскі, калі вучыўся на гістарычным факультэце БДУ, дзе выдаваў рукапісную газэту «Пан Панк». Адначасова з удзелам у вечарынах і пэрформансах «Бум-Бам-Літу» ён уваходзіў тады ў моладзевую суполку «Выбранецкія шыхты», якая прычынілася да пачатку масавага цяпер у Беларусі рыцарскага руху.

Дзяніс быў чалавек разьняволены і надзвычай іранічны.

Ён захапляўся беларускім, кельцкім і проста дзіцячым фальклёрам. Аднойчы ён прыдумаў сабе старадаўні шатляндзкі радавод.

У яго былі свае прыхільнікі й зласьліўцы. Адзін з апошніх напісаў у сеціве, што ён не аматар вершаў кшталту:

Я стары рагаты лось,
Ты мяне прапылалась.

Мяркуючы з інтэрнэт-водгукаў, аматараў было ўсё ж больш. У чаканьні іхніх лістоў Дзяніс у адным зь вершаў падаў свой адрас:

А каб лістом маім сагрэцца
Для Вас мой адрас вось такі:
Краіна Спаленага сэрца,
Сяло Старыя мастакі.

Яму было толькі дваццаць пяць...

Ён памёр у рэанімацыйным аддзяленьні пасьля падзеяў, пра якія сваякі дагэтуль адмаўляюцца гаварыць.

Літаратуразнаўца Аксана Бязьлепкіна піша, што Хвастоўскі, «вершы якога можна лічыць своеасаблівым сынтэзам фальклёрнай паэтыкі з іранічным «патасам» сучаснасьці, пасеяў у беларускай літаратуры свае ўчэпістыя радкі».

У 2006-м у незалежным выдавецтве «Логвінаў» выйшла Дзянісава кніга «Лугназад».

Дзяніс Хвастоўскі
13.1.1976, Менск –
25.7.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Яна была добрай вядзьмаркай: вучыла мяне ня спаць, калі сядае сонца, і не любіцца зь дзеўкамі ў жыце і ў красках, бо колькі каласоў зломіш — столькі людзей ад голаду сканае, а колькі красак зьвяне — столькі дзетак на сьвет не народзіцца.

Яна таемна ахрысьціла нас зь сястрычкай Таняй, дзяцей пракурора і настаўніцы, у Копыскай царкве (той самай, дзе чамусьці не пахрысьцілі малога Сашу Лукашэнку) і купіла нам срэбныя крыжыкі, якія потым скрала, ад'яжджаючы па камсамольскай пуцёўцы на цаліну, нашая нянька.

Аўгіньня Дзянісава

Яна казала, што нямožна хлусіць, бо пачуе сьвяты Мікола з абразоў і будзеш сікацца ўначы. А калі раённы начальнік, што аднойчы кватараваў у бабулінай хаце, загадаў зьняць «иконы», то пачуў рашучы і з намёкам адказ: «Яны ў цябе есьці ня просяць».

Бабуля Аўгіньня была мамінай мамай і ўдавой дзеда Максіма — «ворага народу», расстралянага за сталінскім часам у магілеўскіх кар'ерах, хоць пра гэта я тады нічога ня ведаў. Яна, непісьменная, усё жыцьцё ставіла ў калгасных ведамасьцях крыжыкі, але мне здаецца, што я сустракаў на сваім шляху няшмат людзей, адукаванейшых за яе.

Бабуля была маёй першай і найлепшаю настаўніцай беларускай мовы.

І першай настаўніцай гісторыі.

Яна расказвала пра добрага пана з суседняе вёскі, у якога служыла ў маладосьці пакаёўкай і які меў вясёлае ці то прозьвішча, ці то мянушку — Брынка. І пра першых старшыняў тамтэйшага калгасу, якіх «павулічнаму» называлі Раўло і, перапрашаю, Галасрака. Яна апавядала пра партызанаў, што прыходзілі забіраць схаваную ў сене бабуліну і маміну зь сястрычкамі кароўкy-

карміцельку, але тая, усё разумеючы, стаіла дыханьне і ня выдала сябе.

Ад бабы Аўгіньні я атрымаў першую, яшчэ неўсьвядомленую прышчэпку праўды і вальнадумства. Яна нарадзіла ў маёй душы здаровы скепсіс да таго, што ад відна да відна гучала з прыбітага на слупе хрыпатага радыёрэпрадуктара. «Дагонім, дагонім... — казала бабуля, чуючы бясконцае зьвяганьне пра неабходнасьць дагнаць і перагнаць Амэрыку. — Босым бегчы лягчэй».

Яна ўпершыню пазнаёміла мяне, сямігадовага, зь сьмерцю. Калі бабуліна сэрца спынілася, я пабег на поле па цётак. «Бабушка заснула? Бабушка заснула?» — перапытвалі яны, а я скрозь сьлёзы, але цьвёрда сказаў: «Не заснула, а памерла».

Таемную бабуліну сілу я адчуваю і цяпер, амаль праз паўстагодзьдзя. У любы момант я магу лёгка выклікаць з памяці ня толькі яе твар, але і голас, хаду, адчуваньне ейнай сухой моцнай рукі, што выводзіла ўнука ў вялікі, дзівосны і страшны сьвет.

Безь яе не было б мяне — вандроўніка ў прасторы й часе.

Безь яе не было б пісьменьніка Ўладзімера Арлова. А значыць — і гэтае кнігі.

Аўгіньня Дзянісава
1890 (?), в. Капысіца,
цяпер Шклоўскі раён –
1.6.1961, в. Капысіца

Паказьнік асобаў

А

Б

В

Г

Д

Е

Ё

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Э

Ю

Я

Summary

Names of Freedom — An anthology of 261 portraits of the heroes of Belarusian history, renowned as well as unheralded, from the leaders of 18th century uprisings against foreign domination to 21st century prisoners of conscience. This tome is a handy reference tool for historical novelists, film directors, city planners, doctoral candidates — and all those interested in regime change.

Uładzimier Arłoŭ is one of Belarus' most popular contemporary writers, whose oeuvre of some 30 volumes of prose and poetry has been translated into more than 20 languages. A teacher, journalist and editor, in 1997 Arłoŭ was fired as editor in the state-run "Mastackaja Litaratura" publishing house for "publishing works of historical and other dubious merit". He lives in Minsk.

"Liberty Library" is a repository of selected programs produced by Radio Liberty/Radio Free Europe's Belarus Service.

Уладзімер Арлоў нарадзіўся ў Полацку ў год Зьмяі паводле ўсходняга календара і ў год сьмерці Сталіна паводле календара савецкага.

У дзяцінстве марыў стаць дзяўчынкай, потым — вадалазам, паталягаанатамам, журналістам, шпіёнам.

Вучыўся на гістарычным факультэце БДУ, якому ўдзячны не за атрыманыя веды зь беларускай мінуўшчыны, а за разуменьне таго, што якраз гэтых ведаў студэнтам там і не давалі.

Фота Джона Кунстатэра

Першыя творы надрукаваў у студэнцкіх самвыдавецкіх альманахах «Блакітны ліхтар» і «Мілавіца», пасьля чаго мусіў пазнаёміцца зь «літаратуразнаўцамі» ў цывільным.

Працаваў настаўнікам, журналістам, рэдактарам выдавецтва «Мастацкая літаратура», адкуль у 1997 годзе быў звольнены «за выпуск исторической и другой сомнительной литературы».

Дэбютны празаічны зборнік «Добры дзень, мая Шыпшына» выдаў у 1986-м, пасьля чаго выйшлі яшчэ трыццаць кнігаў прозы, эсэістыкі й паэзіі, у тым ліку «Таямніцы полацкай гісторыі», «Адкуль наш род», «Ордэн Белай Мышы», «Час чумы», «Каханак яе вялікасьці», «Сланы Ганібала», «Адкусі галаву вароне», «Фаўна сноў», «Краіна Беларусь», «Паром празь Ля-Манш».

Марыць, каб ягонае эсэ «Незалежнасьць — гэта...», напісанае ў 1990 годзе і перакладзенае больш чым на дваццаць моваў, нарэшце страціла актуальнасьць.

Аўтар шчыра ўдзячны

Валянціне Аксак
Уладзімеру Аляксандравічу Арлову
Ларысе Андросік
Алесю Аркушу
Алесі Бабарэцы
Вользе Бабковай
Пётру Васілеўскаму
Алегу Гардзіенку
Кацярыне Гарэлік
Радзіму Гарэцкаму
Іне Герасімавай
Зьмітру Герасімовічу
Алесі Гесь
Алегу Глекаву
Аляксандру Глоду
біскупу Антонію Дзям'янку
Сяргею Дубаўцу
Ірыне Жарнасек
Віктару Жыбулю
Іне Жызьнеўскай
Валер'ю Задалю
Ганьне Запартыцы
Міхасю Казлоўскаму
Зарыне Канапацкай
Максіму Капрану
Людвіцы Кардзіс
Вітаўту Кіпелю
Генадзю Кісялёву
Лідзіі Кулажанцы
Міколу Лавіцкаму
Пятру Ламану
Лёлі Лапіцкай
Алесю Ліпаю
Ігару Логвінаву
Аляксандру Лукашуку
Арцёму Ляву
Уладзімеру Ляхоўскаму
Аляксандры Макавік
Леаніду Маракову
Генадзю Мацуру
Міколу Міхноўскаму
Сяргею Навумчыку
Гальяшу Патаповічу
Але Орсе-Рамана
Пятру Рагойшу
Антону Сабалеўскаму
Лідзіі Савік
Зьмітру Санько
Натальлі Сергіенцы
Анатолю Сідарэвічу
Віталю Скалабану
Алесю Смаленчуку
Івонцы Сурвіле
Міхасю Талочку
Аляксандру Ўліцёнку
Сяргею Харэўскаму
Міхасю Чарняўскаму
Захару Шыбеку
Сяргею Яршу

«Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе» — кніжны праект Беларускай службы Радыё Свабода.
Выглядайце навінкі й чытайце ранейшыя выданьні сэрыі ў інтэрнэце:
www.svaboda.org

Верш на Свабоду.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2002. — 464 с.

Дарога праз Курапаты.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2002. — 464 с.: іл.

Poems on Liberty: Reflections for Belarus.
Пераклады Веры Рыч.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 312 с.

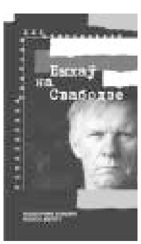

Быкаў на Свабодзе.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 536 с.: іл.

Дуліна ад Барадуліна.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 254 с.: іл.

Аляксандар Лукашук.
Прыгоды АРА ў Беларусі.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 500 с.: іл.

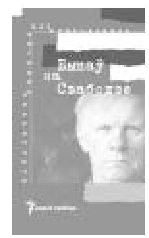

Быкаў на Свабодзе.
2-е выд., дапоўненае.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 662 с.: іл.

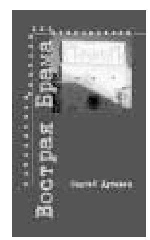

Сяргей Дубавец.
Вострая Брама.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 520 с.

Аляксандар Лукашук.
Прыгоды АРА ў Беларусі.
2-е выд.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 500 с.: іл.

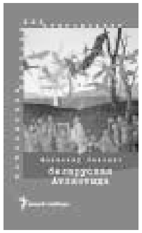

Вячаслаў Ракіцкі.
Беларуская Атлянтыда.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, 2006. — 504 с.: іл.

Плошча, 19.03–25.03.2006.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, 2006. — 400 с.: іл.

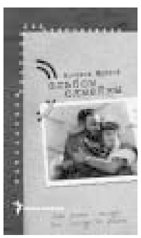

Вінцэсь Мудроў.
Альбом сямейны.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, 2007. — 232 с.: іл.

Начная чытанка.
50 аўтараў з этэру Радыё Свабода.
Мультымэдыйны дыск.
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, 2007.